

॥ मनोरमा निमित्तप्रारंभः ॥

म. ति. श्रीगणेशायनमः ग्रंथमध्येकृतंमंगलंशिष्य
 १. यत्नवचनत्राहणादिभ्यः कर्मणि च इति सूत्रं
 स्यस्यभाष्यदाबदाहकत्वात् तोष्टृ ण्यमान इति
 कल्याणगुणानांश्रुतिरिति सिद्धत्वेऽपि नियमसिद्धिः
 दनंनुप्रासं पिकमिति भावः अथेति इहा
 धातोः आतृतीयाध्यायसमाप्तिं वक्ष्यमा
 विभागस्य निर्वर्जत्वात् दशेति अनुवे
 लः कर्तृगणलस्येत्यादिसूत्रविषयतां ध्वन
 कुट्टं वर्तमानकालस्तु योस्यैव एवं च
 कर्मणि च चात्कर्तरीत्यनुकृष्यते सकर्म
 वेवेति चकाराणां पिकर्तृवानुकृष्यते नव
 षकास्त्रकाराणां भावकर्मकर्तारोऽर्थः
 त तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं न चैवमकर्मवे
 वश्यकः न चैवंभावे चेत्याद्येवास्त्विति व

तिसूत्रेऽत्रोत्रियस्यलोपः
 पादाहतप्रशंसयोरिति सूत्रे
 विरोधध्वनयति वस्तुतस्तु
 वित्तमीमांसायां निरुद्धमेव
 बोध्यं प्राधान्येन तु तृतीयाध्या
 यविभागेन व्याचष्टे
 तारूपारणीह नः
 विशेषणं तदाह
 यंथाः वस्तु
 उत्तरावक्येन
 पेशो रत्ननेपदावि
 प्रजादिवद्भावकाः स्युः तत्र श्रद्धां क्रियते देव
 तेवाच्यं भावएवेति विपरीतनियमः अतोः तस्माद्भावेति
 कर्मकेभ्यः कर्तारिलकारनापत्तेः न चैवमपिलक्ष्ये वास्तुकर्मो गानु
 तिरिति विध्य
 च तदेतदाह सकर्मक
 तिरिति परस्मैपद
 राम

[illegible]

म. ति.
२

अपमानाधिकारोपशानः
अथ रावलादिष्वेवोप
इत्यादौ भूमि क्रियमा
ममित्येवोपम यनुम
तीति तच्चिह्नं द्विव
येत ननु लमिधितिन
तथानुलविधौ श्रुम
मिने अहमेव इति
उसतमस्तव यस्मै
भिरिति एहमासकं
वनतुशत्रादीनां तेषा
गिचेशानवो दुर्लेभ
जजायते किंच आ
तेवा तत्तत्तस्योपिक

जेशेकर्तृदिदित्युक्तं शक्तिग्राहकमिति तन्न कृदाकशेषो ह्ययमनिर्दिष्टः।
। कांस्तिविनेन्याय मतिन्यायात् अत्यथातेन शय्यमाने आस्यमाने चायंगता
कविनिर्दिष्टं यदहं न स्येदं क तस्य त्रानुवृत्तेः कृतांति उच्येत स रायं दुर्ले
कर्मस्यैव अहं हं हं त्वादेवैकवाक्यतया व्याप कर्तुं वाच्यता सूत्रादाया।
। त्वेकवाक्यमत्रादुपदेन कर्तृरीत्यस्ति य तद्वित्यादिविषयगतया कथंचिन्नो।
तस्मिन्नुपदेन स्यात्तु त्विधिल २६ शानुवादेन देशविधेः प्रवृत्तत्वात्
यस्याप्येकमस्ति त्वत्वाद्द्विवचनं देसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् स्यादततः लः कर्म
नुवचनकारणं स्य स्यात्तु तावन्निर्विवादं तत्र ल इति ज संतमामृत् किं न
सकर्ममिति चेत् ३० ॥ ३१ ॥ अलस्य ननु वाद इति चेत् वर्तमाने लडित्यादि।
तेति चेत् मैव ल इत्यस्यैव ३२ ॥ अहं आदेशानामेव उक्तः स्यात्सोपिति वादीनामे
कतायास्त्वयोक्तत्वात् नयेति कर्तृत्वाकर्तृसिद्धित्यनेन निर्वाहः भावेकर्म
स्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यमेवैव सिद्धिः सकर्मकादपि भावेश
ः नया भावरूपस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तस्य च तस्यार्थो देशनं युज्यते लभ्य सम
त्ययां न एव स्यात् इष्यते तु भावकर्मणोरपि अपि च ज संतले श्रुतेनैव संबंधः २

[illegible]

व उक्तरीत्यालः कर्मणीति सूत्रे आदेशा अपि अनुवाद्या इति फ
यापकानामिव वचनविशेषव्यवस्थायकस्यापि प्रवृत्तिधोव्येय
व कर्मकारणामपि ग्रहणमिदं तथा च सोरणाविति सूत्रेने
कर्मण्येवलकारिणस्य मनत्वाच्च तत्र प्रयुज्यते इति मतं
स्तु भवेत् यत्तन्नाविवक्षितकर्मकारणाभावे ल
अविवक्षितकर्माण्यप्यकर्मका इति पक्ष
अपि च सोरध्ययने वृत्तमिति सूत्रे न पुंसके
तत् स्पष्टं आचार्यस्यैव न अपि प्रयुज्यते इति कै
तत्र यमकवक्ष्यमाणं नानाभिहित इति सू
योगाः यद्यविवक्षितकर्मण्येव सूत्रेऽकर्मकप्र
त्ययनगृह्यते दत्तं नान्यथा नित्याद्यर्थे दत्तः पक्ष इत्या
तः कर्मणि अत्र निर्दिष्टानां कर्मवर्था नामनुवृत्तेः कर्त्रा
गोन्याश्रयादतरेति बोध्यं यदा धातोरित्यधिकारद्वानोर्वि
तस्त्राभात् नापिलित्स्वरः फलं लो लित्वेन तदभावज्ञापनारि

[illegible]

[illegible]

यातपरिभाषाविरोधाच्चमोतः आयेनेपीनोयि। य
 दिकृतेद्रुस्यानादित्वात्तदेतदाहप्रसयावयवस्ये।
 अएवेतिनियमः अन्यथाप्रणिदापयतीति
 गामवंतीत्येतत्तुनित्यतासमर्थनायेवोक्तं प्र
 ष्टस्यापियुग्रहगोनुग्रहगान्नकश्चिदोषः य
 निमुक्तस्यावयवविस्वायोगात् अन्यथाभूया
 रणांतस्यैवतदादिग्रहावलनत्वन्मतेषा।
 भिमतंलभ्यते किंच भविषीयेत्यत्रविशेषवि
 येआगमाअविद्यमानवदित्यतिदेशआदुदा
 तादीर्घोसर्वधातुकेकिंकेशवः अंगनाअतआ
 नंदेवदतननुपचामिभोः परोक्षेयद्यपिक्रियास।

४.
म. ति.
४

बोधोऽस्यैव उक्तं हि भाष्ये क्रियाभ्यां
 मिह विवक्षितं तेन क्रियाना विद्या
 न्तः कार्येणानुमितौ भवत्येव च
 ति परस्मैपदानां अत्रापि च
 से निमित्तं ज्ञेयमात्रस्य ह्येतदपि
 तिलोपोऽगोरिति वाच्यं
 अमामत अमामइति
 निक्षेप उचित इति चेन्न
 सेवयुक्तं अजादेरिति
 विति अत्र धात्ववयवत्वं
 युवदित्वं तस्मिन् दिरु
 जो निपरो निर्देशः तेनाद्यु
 निर्देशाद्वाचकर्मणोर्नात्वमिति
 कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य
 शिष्यः शित्वसामर्थ्यादेवेह प्र
 अन्यथा तदुक्तरीत्या उपसर्गात्
 ननु तोत्यादीनामपि भावकर्मणो
 रप्रवृत्तौ सर्वोपप्रवणवस्यात् आ

राम-

प्रसिद्धांतश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशे प्रयुज्यते चकारां कवयः तस्यातपत्रं विभावं भूवे विभावं भविर्विभावं भविर् इत्यादि असिद्धवदत्र अभिविधावाङ्
 अधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः अधिकारप्रत्यय आकाशप्रमाणं प्रमाणान्तरप्रतिपत्त्यर्थ आभाद्रहणं विषयनिर्देशार्थ एवं चानुदातोपदेशे तत्रास्योपस्थाने सत्ययम ।
 भवति एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 त्वपत्रयत्रोपस्थानं तत एवाभ्ययदाभ्ययति त्रिंशत्कर्तव्येः सिद्धत्वं स्यान्न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि ततश्च घसोस्त्येत्वं पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्येनासिद्धस्यादिति चेत्
 मय्यप्यदोषः शक्यमिति चेत् अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 शास्त्रासिद्धत्वमेवोक्तं अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 मानाश्रय इति किं अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 त्वात् सुको बुद्धशालस्य स्यात् अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 तोति चेत् प्राप्नोति चेति निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 च यत्किंचिदत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 इत्यमरस्य स्यात् अत्रादौ कृतिरेकसिद्धो भवति अत्रगलादौ कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 वात् लट्श्येत्तु मुखलोकि यथा कृत्येव निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका
 स्यादिनानुवर्तते एवं च शेषे च निमित्ते सति यदा भवि प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्येति नन्वस्याधिका

नोक्तदोषावकाश इति दिक्प्रवर्तनायामिति प्रवर्तनात्त्वस्य विधादिवत्तुष्टयेऽनुसृतत्वादिति भावः एवं च धातुपातव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधाऽन्वयेतात्पर्यग्राहका
 द्वादय इति पर्यवसानात् द्योतकतापस एव ज्ञायान् एवं शिष्येति तत्त्वं प्रार्थनयात्रा क्वचिदिति ज्ञापनफलं नुबध्यमानोऽस्य दौर्दु गिह्वसल्लङ्घ्यभाव इत्यवोचाम सु
 तिथोः तकारादिकार उच्चारणार्थः लिङः ससेतिलुसषष्ठीकं अनेसस्येत्सनेनेविशेष्यते तदाह अनस्यस्येति सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य समुदायप्रत्ययव
 यतवासुदोपिलिङ् भक्तत्वादिति भावः आशीर्लिङीति भूपास्तमित्यादाविति भावः नन्वनविचेतिसकारद्वित्वेनापीदं सिद्धं नचसकारत्रित्वं फलं उच्चारणे विशेषस्य दुर्लेस
 वात् किंच सुष्टुक्तेः कोरिति आसुदः तकारोलुप्यदेकलिपयेः तमीगुत्तादित्वादत आह स्फुटतरं त्विति एधि कीदृष्टत्वादिति भावः अतोये सार्वधातुकेति किं चि ।
 कोऽर्थ्यात् सार्वधातुपातननुक्तो हि सभ्यपवादस्यापेक्षातो लोपः बाध्यते न भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् अन्तरंगत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावः व्याख्येय
 मिति एतच्च विप्रतिषेधसूत्रेणोपपद्यते आर्धमात्रं कसंज्ञं न सकारो बोध्यः किदाशिषि ङित्वेनैव गुणो वृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किञ्चन मिज्यादित्यादौ संप्रसारणा
 र्थं जागर्योदित्यत्र गुणार्थे च जागते गुणोदिति न दृश्यते विशेषविहितेन कित्वेन बाध्यते सलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 दित्वेनेति भावः इत्यलस्येति इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 कस्यानिकत्वेपि निमित्तं न दृश्यते इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 लोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यादिना न दृश्यते इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 चेति दिक् त्रिषु इति न दृश्यते इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 पक्षलोपाभावः गाया इति गातिना न दृश्यते इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा
 तिर्गृह्यते ननु पातिरित्यत्र न दृश्यते इत्यलोप्यतिरस्य संयोगादित्वेन यासुटः तस्य लोपः सुट्कृपदोतसंयोगा

[illegible]

भिदादिषाठेन प्रज्ञा अद्वैतिनिपातनेन वागतार्थत्वाच्च शेषे विमर्शनेर्गदेति सूत्रापेक्षया शेष इत्याहुः गदनदादेरिति उपदेशे किं प्रविचकार प्रविचरत्वा देस्यत्रापि निषेधो
यथा स्यात् अत्रातेति किं प्रविपिनष्टि उपदेश ग्रहणात्समिधकुशेऽत्रापि निषेधः शेषग्रहणस्यैव उपलक्षणात् किं कुर्दखुदे क्रीडायामेवेत्येवकारेण ज्ञापकः
अत्रातिमूवादिसूत्रे धान्यानां भवने इति सूत्रे चाकोर्यष्टे टित् आत्मने प्रकृतैस्तिवादिभिर्गन्तने पदानां विशेषणान्नेष पचमानोपजमानः एवमुटितस्तङ्गेरे इत्ये
ववक्तुमुचितं आमः लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषयानेह अममस्यादिषु आम आमतुः तिवाद्यपवादत्वाद्वावस्थायामेवायं लुक् तेनामंतस्यातिङं तंत्वान्ननिघा
तः ततः परस्परनिघातश्च लिटः कृत्वा त्र्यय्यस्य सौमन कृदन्तये प्रातिपदिकत्वं मामत स्याव्ययत्वात्सुपो लुक् कृच्चानुकथ्यतर्हितं पातयं प्रथममासपपातपश्चा
संयोजयं विधिवदस्मिमेतवं धुः प्रभृत्संयोजनं च कर्मणादि प्रमाद एवायं न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमुत्प्रेक्ष्य स्यात्संयोजनस्य यमस्तु इति वाच्यं विषयोऽनिवृत्त्यर्थं
व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविशेषः अत्रातिमूवादिसूत्रे चामप्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं अतएवानुप्रयुज्यमौनयो
र्भवेत्योगमंतवशेन सकर्मकत्वात्ताभ्यां कर्मणादि तया चैवाचः तस्यातपत्रं विभवं भूवे श्रीहर्षश्च तपत्रे पूर्तो वयिमेदं भवविभावरेभिर्विभवं भूविरे इ
ति अस्तेकभावकर्मणां साडि एशि इति वस्तुविप्रतिपदितेन एव यत्रापि हसतीति हादेशे कृते एधामाहे ईशा माहे इति के चित्तासिमाहवर्ष्यादिस्येव ह
त्वमित्यन्ये साहचर्यादेव सावर्ष्यातुका एव सति हसतीति हादेशे एधामाहे ईशा मासे इत्येव रूपमित्यपरे वाक्यभेदेनेति अत्र चाप्रप्रयवादेति वचनमेव प्रमा
सा अन्यथा पूर्वं वदित्यनुवृत्त्यर्थे किं न हि वचनो न द्वित्वनिमित्तो चीति द्विवचनश्च न्नमित्तो लक्षणातां विना अत्रासामानाधिकरण्यायोगादिति भा
वः यद्वा द्विरुच्यते स्मिन्निति द्विवचनं अत्रातिमूवादिसूत्रे चामप्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं अतएवानुप्रयुज्यमौनयो
र्भवेत्योगमंतवशेन सकर्मकत्वात्ताभ्यां कर्मणादि तया चैवाचः तस्यातपत्रं विभवं भूवे श्रीहर्षश्च तपत्रे पूर्तो वयिमेदं भवविभावरेभिर्विभवं भूविरे इ
ति अस्तेकभावकर्मणां साडि एशि इति वस्तुविप्रतिपदितेन एव यत्रापि हसतीति हादेशे कृते एधामाहे ईशा माहे इति के चित्तासिमाहवर्ष्यादिस्येव ह
त्वमित्यन्ये साहचर्यादेव सावर्ष्यातुका एव सति हसतीति हादेशे एधामाहे ईशा मासे इत्येव रूपमित्यपरे वाक्यभेदेनेति अत्र चाप्रप्रयवादेति वचनमेव प्रमा
सा अन्यथा पूर्वं वदित्यनुवृत्त्यर्थे किं न हि वचनो न द्वित्वनिमित्तो चीति द्विवचनश्च न्नमित्तो लक्षणातां विना अत्रासामानाधिकरण्यायोगादिति भा
वः यद्वा द्विरुच्यते स्मिन्निति द्विवचनं अत्रातिमूवादिसूत्रे चामप्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं अतएवानुप्रयुज्यमौनयो
र्भवेत्योगमंतवशेन सकर्मकत्वात्ताभ्यां कर्मणादि तया चैवाचः तस्यातपत्रं विभवं भूवे श्रीहर्षश्च तपत्रे पूर्तो वयिमेदं भवविभावरेभिर्विभवं भूविरे इ
ति अस्तेकभावकर्मणां साडि एशि इति वस्तुविप्रतिपदितेन एव यत्रापि हसतीति हादेशे कृते एधामाहे ईशा माहे इति के चित्तासिमाहवर्ष्यादिस्येव ह
त्वमित्यन्ये साहचर्यादेव सावर्ष्यातुका एव सति हसतीति हादेशे एधामाहे ईशा मासे इत्येव रूपमित्यपरे वाक्यभेदेनेति अत्र चाप्रप्रयवादेति वचनमेव प्रमा
सा अन्यथा पूर्वं वदित्यनुवृत्त्यर्थे किं न हि वचनो न द्वित्वनिमित्तो चीति द्विवचनश्च न्नमित्तो लक्षणातां विना अत्रासामानाधिकरण्यायोगादिति भा

[illegible]

उ
म-ति
८

कौटिल्यइति च भस्त्रपाकेडमस्त्रोद्यौयस्योऽपि युजिर्योगे रुजोभोगं नरागे विजिरय्यभावे विजपरिखंगे षंजसंगे सृजविसर्गे जाताः पंचदश अदभसरो
सुदिरसं पेषणो स्विददेन्ये स्विपतिर्नस्ये स्विदिरिदंभी करणो नुदयथने नुदप्रेणोऽपि गतौ भिदिरविदारणो विदसत्तायां विदविचारणो शङ्कणतने षड्विशर
सादिपुत्रिष्विदागात्रप्रक्षेपणो र्कदिर्गतिरासा विदपुरेणोऽपि दांतापंचदश क्रुधकोपेक्षुधवुभेक्षुधो बुधअवगमने वंधबंधने युधसंप्रहारे रुधिरआवर
णो अनीरुधकामेडितिदिवादिश्रैराधसंमिदोऽपि युधशैवेसाधसंसिद्धौ विधसंराद्धौ धान्ताएकादशमनज्ञानेदिवादिः हनहिंसागत्योः नांतौ द्वौ आप्रव्या
प्रौक्षिप्रप्रेणो दिवादिस्तदादिश्रैः सुपसंमिदोऽपि तपसेश्वर्ये दिवादिः तपदाहेऽपि गिजभावपक्षेति एक्षरणो तपप्रीणाने तपहर्षविमोचनयो
उमौरधादीवेद्धौ इहपाठस्तनुदातसंचेत्तपदेहे लुषक्लेदने डवपक्वौ संताने शपउपालंभे निष्वपशये स्तृष्टयत्तौ पांतास्त्रयोदश यभमेषुभ
नैरभराभस्येडुलभप्राप्तौ भांतास्त्रयः गन्तुमनोरागमप्रवृत्तेशक्ते च यमउपमेगमक्रीडायां मांताश्चत्वारः कुशआक्रोशेदंशदशने दिशअतिसर्जने दृशिर
प्रेक्षरुणो मृशआमर्शने रिशरुशहिंसायां लिशअत्योभावे लिशगतौ च विशप्रवेशने स्पशसंस्पर्शने शांताः दश कृषविलेखने भौवादिकतौ दादिकौ त्विषदी
तौ नुषतुष्टौ द्विषअमीतौ दुषवैरूपे पुषपुष्टौ पिश्रसंचूर्णने विश्रव्याप्तौ शिश्रविशेषणो इहजिषुविषुमिषु इतिकषखषशिषेति च दंडकहये पठितौ भ्वादी
अपि विषिशिषीग्राह्यावितिमाधवादयः नेतिवोपदेवादयः शुपशेषणो श्रिषअलिङ्गने पांताएकादश घस्त्रअदने श्रिषिकरणाः प्रकृत्यरं अत्रैरादेशस्यतु
स्यान्युपदेशेनुदात्तेनापिसिद्धं वसनिवासे सांतौ द्वौ दहभस्मीकरणो दिहउपचये दुहप्रपूरणो दुहिरइति भ्वादिक्लेहयद्यतइतिसंप्रदायः नहबंधने मिहसेचने रुह
जन्मनिप्रादुर्भावे च लिहआस्वादने वहप्रापणो हांताः अष्टौ कचक्छजादधनयाभ मशाः वसहाः क्रमात् कचक्राणां राटाः खंडो गघजाष्टखजाः स्मृता इतिसंग्रहः
तृपतिटप्यतीत्यत्रशयना निर्देशस्यफलमाहनुदादाविति अन्यनिवृत्तयइति निवर्तनीयास्तत्रिष्विदास्ते हनमोहनयोः यदस्थैर्ये सेधतिबोधतिचेति भौवादिकाः
मनुअवबोधने तांनादिकः पुषपुष्टौ पोषति पुष्पातिष्ठे श्रिषदाहे भौवादिकः वसआच्छादने आदादिकः रासेटः युच्चधनेतुक्रादिकः अनिटतथा अन्य

राम-
८

मिदन्तयेसानुवंधादिर्दिष्टा इत्यर्थः तथाहि शिजशुद्धावित्योदिः ओविजोभयचलनयोरिति ननु दादिः शक्यतिश्च सेडेवं यद्यपि माधवादयः शक्यते रणनिद्र मिच्छन्ति ।
तथापि चंद्रगोमिमभूतौ नाम तेनेदेवं बोध्यं अतएव वोपदेवो धातुद्वयेन रूपद्वयफलतोत्पाशयेन शक्रोति शक्योद्भवैरपि ऊकारमनुबंधमासजत् विंदतिरिति ला ।
भाष्येऽष्टइति अनिरूपत्वेनेष्टइत्यर्थः तथा च चांद्रसूत्रं विंदेरलुकइति भाष्यानुक्ताइति अनुक्तानतु प्रत्याख्याताः तथा च भाष्यमप्युपलक्षणात्प्राप्तये तैन्नरत्तरगा
तु शुष्कधृष्टौ लैननत्र विशिष्टेनानत्र इत्यादिसूत्रव्यवहारत तंत्रांतरसंवादात् अतुं प्रतिपत्तमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहारे चेति भावः शर्पूर्वाः शर्पूर्वा
इत्यतद्गुरुसंविज्ञानो बहुब्रीहिः तेन शरेन शेषः किंतु स्वयामेवेति बोध्यंगार्ध आश्रयदेशापन अवस्थानं वा प्रतिष्ठा एकत्र स्थापनं संदर्भो वाग्रथः नाशनाश
उपतापो गेगः उग्रघात इत्यनेन आशिष्ये वेति अनुदानैस्त्वा देव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्यर्थः अतएकह तंत्राट्ट्यादिना लिटीत्यादेश विशेषण एत्वस्य नि
मित्तं चेत्साह लिशिन मितेति किति लिटीति च यत्तु प्राचा लिङ्कृताभ्यासादेश हीनस्येतियाख्यातं तन्न अभ्यासग्रहरास्याधिक्यात् आदिग्रहरा त्यागेन
न्यूनत्वाच्च पेचतुरित्यादौ हलादिशेषराभ्यासस्यानादेर्हलोलुप्ततया देशहीनस्याऽसंभवाच्च अभ्यासेकदेशस्यादेशः संनतुक्तस्याभ्यासे स्येति चेत्तर्हि व्याव
र्त्योप्रसिद्धिः चकरा तु रित्यादावप्येकदेशस्यैव चलनं भवति न द्वैः भदिकल्याणं मंगलं सुखमात्मगुणः मदिल्लुति मोदोहर्षः मदोगर्वः स्वप्न आलस्यं मदीह ।
वेदिवाद्दोहर्षकेशनयोर्धयदो मदतु सियेन तद्वत्तु शमददशमुहिं सायो दंत्यान्तः यत्तु प्राचा शशे तालव्यातंपठित्वा शशं क्षुतगताविति धाताविदंस
त्रं संवा तंतदा करविरोधादुपलक्षणं गुणशब्दोच्चारणस्येति अवयवावयविभावः प्रथमार्थः भावितत्वं प्रयोज्यत्वं साक्षात्परं परासाधारणं तथा हि शश
रतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्दोच्चारण क्रियते तदवयवोच्चारः लक्ष्यविधेत्यादौ तद्वत्तु शशेन उपकारे तस्यावादेशः तदवयवोच्चारः सकर्मक इति यथा स्वदस्व
हव्या न्यनुभवेत्यर्थः अकडति शशं तद्वत्तु शशेन उपकारे तस्यावादेशः तदवयवोच्चारः सकर्मक इति यथा स्वदस्व
त्यादयः पश्येरन् तदारण्य ताचरि-अतिशयं तद्वत्तु शशेन उपकारे तस्यावादेशः तदवयवोच्चारः सकर्मक इति यथा स्वदस्व

३.
म-ति-
६

एवपठ्यते सगतावितियथा एवंस्थितेधातुपाठशुद्धौवताल्लयदंस्यादिव्यवस्थावतषोपदेशव्यवस्थाप्युचितं तथापिसाधादिषुसादिपाठस्यैवदृश्यमानतयापाठस्यसं
कीर्णत्वात् लक्षणमुत्वेनषोपदेशत्वंव्यवस्थापयति सेगित्यादिदंत्यश्चअचदंत्याचौतौअंतौअवहितपरौपस्यसः दंत्याजंतः सः सकारः आदिर्येषांतेएकाचः।
षोपदेशवोधाः तथाचष्ठागतिनिटतौसिधगत्यामित्यादिपठ्यमानः षकारः शुद्धसवसाधादौतुसाप्रक्षपठ्यमानोपिषकारः प्राक्स्थितइत्यनुमेयमितिभावः दंत्ये
स्यादिकिंचुसुंदे एकाचः किंसासूच्यतेसोसूच्यते सूचिसूत्रोचुगदावदंतौ अतिव्यस्तिवारणायाहसेगित्यादिसेकृगतौ सृजृगतौ सृगतौ स्तृजृआ।
छादने सृजविसर्गे स्तेशब्दसंघातयोः एभ्योऽयुक्तलक्षणोनासंगृहीतानृषड्धातुनृशृगग्राहिक यासंगृह्णाति ष्वकेत्यादि ष्वक्कगतौ निष्विदागात्रप्रक्षर
णौ स्वदआस्वादने ष्वजपरिष्वगे निष्वयुष्येभिड् ईषड्सने एतेषोपदेशाइत्यन्वयः प्राचातुसकाचइतिनोक्ततत्रसूचिसूत्र्यासवतिव्याप्तिः स्पष्टैवयत्तु।
व्याख्यातारआहुः येषांस्वनसंवषकारादित्वंपठ्यतेष्टिवादीनांतेषांठवर्गद्वितीयत्वंपक्षेपिषोपदेशत्वंननिवर्ततेनह्येतएवषोपदेशानान्यइतिनियम्यतेतथा
हिमतिष्ठिबेर्हितीयष्टकारइतिपक्षेसत्त्वनिषेधोनर्थकः स्यात्तनाप्येतेषोपदेशाएवेत्ययोगोपिव्यवच्छिद्यते सेवतिर्दंत्यादिरप्यस्तीतिमैत्रेयन्यासकारादिभिरुक्तत्वात्
अतःसंभवमात्राभिधानमेतदिति अत्रेदंवक्तव्यं यद्ययोगान्ययोगौनव्यवच्छेदौतर्हिव्यर्थमेवेदं अविवेकस्यतदवस्थत्वात् किंचविवेचनापषोपदेशत्वंलक्षणो
नवोध्यतीतिस्वाक्तावतारिकाप्यसंगता अपिचधातुपाठेयेषामादौषकारेणपठ्यतेसाध्यतिस्थलत्यादीनांतेषामनेनषोपदेशत्वमावेद्यतेइतिस्वोक्तिरपिव्याह
तेव यत्तुअन्ययोगव्यवच्छेदेष्टिवेः सत्त्वनिषेधानर्थक्यंस्वादित्युक्तं तन्न सत्त्वनिषेधप्रत्याख्यानार्थमेवाकरेद्वितीयष्टकारइतिपक्षस्यप्रक्रांतत्वेनेष्टापत्तेः य
दप्ययोगव्यवच्छेदेसेवतिर्दंत्यादिरपीतिमैत्रेयादिमतविरोधोद्भावनेतदपिनसेवृषेष्टइतिधातुद्वयपाठवादिनांद्वितीयधातुपाठसामर्थ्येन सादित्वोपपत्तेः तादृ
शयत्नविशेषविरहेऽयोगव्यवच्छेदस्यनिर्दोषत्वादितिदिक्छादो २० ईदित्वंस्वीदितोनिष्ठापामितिइडभावाथेद्वादेनिष्ठापामित्युपधाइस्वः आहन्नः आह्नः
अवान् स्वादआस्वादने २८ अषोपदेशत्वादसिस्वदत् प्रकाररहितोप्ययमिति तथाचप्रयुज्यतेमधुश्चुतंघृतमिवसुपूतमिति मथविलोडने ४२ हिंसासंज्ञेश

राम-
६

सोरपोत्येके अप्यस्यादावपि इह चाप्येति रंनुवंगरदित्तिं धागत्वा ४७ अयमुदिदितिकाशपादयः तद्वृत्तिविरोधादयुक्तमिति माधवः तथाहि अनिटकारिका
 सुसिध्यतिबुध्यतेः श्यनानिर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्ताबुदाहृतं उदित्वे तु उदितो वेति क्त्वा यामिड् कल्यात् निष्ठा यामिगनस्यात् यस्य विभाषेति निषेधात्
 अतएव न्यासपदमंजयोरपि सिधेरुदित्वमनार्थमित्युक्तं उपसर्गात् सुसुनोत्यादीनां पंचानां शितपानिर्देशो यड् लुङ् इत्यर्थः तेनाभिसोषवतीत्यादौषत्वं
 नेत्याकरः स्यादिव्वेवाभ्यासस्यत्वं न तु सुनोत्यादिभिरिति नियमेनापि गतार्थमेव तत् सेनयेति रंनतः सेनया अभियाति अभिषेगायति शं पानिर्देशो यड्
 लुङ् इत्यर्थः न चानेकास्त्रे न यड् संभवः कौशिलोपेतत आचारे कौयड् सं भवादित्याहुः सेधेति शपानिर्देशो यड् इति ह्यस्यार्थो देवादिकनिवृत्त्यर्थश्चेति हरदत्तः
 तेन प्रतिसेषिधीत्यत्राभ्यासेषत्वं न अत्र माधवेन मतांतरमुपन्यस्तं सिध्यति निवृत्त्यर्थ एवायं शपानिर्देशः शितपाशयेति निषेधस्तु नेह प्रवर्तते सेधतेर्गता
 विति निषेधसूत्रे शितपानिर्देशाज्ज्ञापकात् सहियड् लुकिषत्वपरित्रागोनार्थवानूनत्वन्यथेति इणको प्रित्यधिकृतं तत्रोपसर्गकवर्गस्यासंभवादिरौवसंब
 ध्यते तात्स्यात्ताच्छब्दमिंस्याह उपसर्गस्थादिति इणं तादुपसर्गादिति तु न व्याख्यातं निःशुणोति निःषेधतीत्यादावव्यासेऽपि द्रान्ते तु नुम्विसर्जनीयश
 र्ववायेपीतिषत्वं भवत्येव यत्तु बुधरोतिदुःषेधतीत्यादिप्रांच उदाजहुः तच्चिं सं दुःषत्वरात्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तंप्रत्येवोप
 सर्गात्पुक्तं तेनेह न निर्गतः सावकोऽस्यास्ति सावकः यत्तु प्रादीनां प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेऽभिषावयति रायर्थविशेषकत्वे तु सुनोति प्रत्युपसर्गत्वाभावा
 न्नषत्वं अभिसावयति एवं सनादिस्वप्नस्य स्यादिव्वेवाभ्यासेन प्राक्सितादिति च वक्ष्यते तत्र सौत्रक्रमज्ञानस्योपजीव्यत्वात् सौत्रक्रमेणैव षत्वप्रकरणव्याचष्टे
 सदिप्रतेः षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह तदेमिति सन्तोः सौत्रमिति सन्तुल्युत्कं न्युडिति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनायं न तु षभिस्त्वभिप्रतिबंध इति पठिष्यमाणस्येति भावः
 सत्त्वलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते षत्वविधौ नकारात् शिष्टरूपमुपात्तं तच्च सौत्रमिति इति तत्तुलाश्रयिकं तेन विसंभते इत्यादौषत्वं न नन्वेवं उ
 न्नंभते इत्यादौ उदः स्यात्संभोः पूर्वस्येति न प्रवर्ततेति चेत् न तत्र हि स्यात्संभोरिति सकारात् नित्यं षत्वमुपात्तं तच्चौभयोरपि लाश्रयिकमित्यविशेषादुभयग्रह

५
म. ति.
१०

एतच्च सर्वमाधवग्रंथे स्पष्टं ननु सदित्येत्योरित्येव कुतो न सूत्रितं तत्राह योगेति अवाचेति सूत्रे हर्देः संबंधो मा भूदिति भावः नानुवर्तत इति सत्त्वैरित्यत्रेत्यर्थः तथा चेतदर्थोपियोगविभागा इति भावः अवाच्यं आलंबनमाश्रयणं यथा यष्टिमवष्टभ्यास्ते अविद्रास्यभावश्चाविद्युष्यं न नञ्पूर्वोक्तस्य रूपादिति निबन्धे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्ययः वेश्व विश्वणातिमांसं मृशब्दं भुङ्कतीत्यर्थः भोजने किं विस्वनति कौशा परिनिविभ्यः षष्ठसेवने धिञ्चंधने क्तान्तः अजंतश्च विषितः विषमः प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किं विसिनोति यत्तु केचित् विषिरिवतीति विषया इति मयुं जने तत्र विग्रहे धत्वराल्ले प्रामादिके पिवुतंतु संज्ञाने यहमर्षणे सुट् आगमः परिष्कारोतीति यथा स्तुस्वं ज्यौरूपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे पर्यादि पूर्वयोरेतयोः सिवादीनां वाड्य बायेपीति विकल्पार्थे पुनर्वचनं स्यादिषु द्वे वाक्ये यद्यपि निषिद्धेत्यादौ अभ्यासस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासात्परस्यत्वादेषा प्रत्यययोरिति ते शायि आद्यं वाक्यं फलत्रयार्थं तथा हि अघोपदेशार्थं सेन या अभियातुमिच्छति अभिषिक्वेण पिषति अवराणां ताभ्यासार्थं च अर्द्धासनं गोत्रभिदोधितछौ षणि प्रतिषिद्धार्थं च अभिषिषिस्तिति षिचक्षरणे स्त्रौति राणो रेवेति नियमान्निवर्तितं षत्वं तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति अभ्यासस्येति द्वितीयवाक्यं तु नियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं न सुनोत्यादिष्विति तत्फलं तु घृप्रेरणे अभिसुसृषति अत्र उक्तं नियमादभ्याससंस्कारस्य षत्वं न द्वितीयस्य तु स्त्रौति राणो रेवेति नियमान्नघो अंतर्कर्मणि अभिसिषासति इह षणोभावादभ्यासात्परस्य षत्वं न सुनोतीत्युक्तं नियमात् विधूशास्त्रे ४८ शास्त्रं शासनमिति अन्येतु शास्त्रविषयकं ज्ञानमित्याहुः मांगल्यमंगलक्रिया स्वार्थे ष्यञ् ऋलो गलिसस्य लो । सभ्यादिति यदस्येति वर्तते तत्र प्रत्ययसंज्ञाः ऋलिसस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे विधिरयं ननु सोममुत्थातेत्यादौ णोपदेशास्त्विति नर्दशब्देनामेव संज्ञाने चुरादि यस्तु न दृताविति घटादिः सनेह गृह्यते नीरीति दीर्घनिर्देशात् नाश्टनाध्याजादौ दनदिसमृद्धौ नक्तनाशने नूनये नृतीगात्रविशेषेण भ्योभिन्ना इत्यर्थः दंडशुकक्रियायामिति दंडशुककर्तृकायां क्रियायामित्यर्थः क्तिदिपरिदेवने ७४ अस्यानुदात्ते तु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः स्वरिते तु तुपाठो न कृतः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदं यथा स्यात् शुधशुद्धौ ७५ अयं शौचकर्मणि पुजादौ शुधशौच इति दिवा दावनिदं प्रथमं मांगलिक एध

निरुक्तस्तदनुगोधेन वर्गीयान्ता न पठित्वा मातृका पाठक्रमेणाह अथेति सुवधा त्वित्यादीति सुव्यातृदाहरणं योऽयति षं डयतीत्यादि सतचवार्तिकं भाष्ये प्रत्या-
 ख्यातं तथा हि धात्वोदेरिति सूत्रे उपदेश इति वर्तते न च सुव्या तृता मुपदेशोक्तिः षिबुष्यक्तौ तु य कारो दीलोपो व्योरितिलोपः यत्तु प्राचा सुव्यातृत्वे व्यक्तेत्युक्तं च
 य तोसु दाहते च तदनाकरं भाष्यवार्तिकयोः स्ये इत्यस्य सूत्रनिषेधाभावात् तस्यः प्रपूर्वस्य प्रस्त्योन्यतरस्यामित्यादौ स्त्या रूपापन्नयोर्द्वयोर्ग्रहणमिति वृत्त्या-
 दिमहाग्रंथविरोधाच्च एवं चोभयोरपि स्त्यापति प्रस्तीतः प्रस्तीमः इत्यादिरूपाणि नुल्या न्येव यत्तु वदन्ति धातुपाठे स्ये स्ये इति ष्यकृपाठसामर्थ्यात् तत्त्वेने-
 त्योशेष इति तन्न निष्ठासति अतिष्ठपदित्यादौ षत्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वं स्वमाधवादिग्रंथेषु स्पष्टत्वात् गृह्णतां गृह्णतां अत्र दाष्ट आया मे इत्यपि पठ्यते-
 आया मे दैर्घ्यमिति कौशिकः कदर्थनमिति स्वामी उखउखि सकृत्प्रवृत्तत्वादिति यत्तु माधवेनोक्तमभ्यासमात्राश्रयत्वेनांतरंगे द्वस्वेकर्तव्ये पूर्वपराश्रयस्य
 वहिरंगस्य सवर्णादीर्घस्यासिद्धत्वाद्भ्रस्वोनेति तच्चित्तं ह्रस्वस्यांगत्वेन वहिरंगत्वात् आसप्तमसमासे रंगाधिकार इति सिद्धांतात् प्रागभ्यासविकारेभ्य इति पा-
 ष्यस्य वज्रश्चेत्याद्यसिद्ध्यापत्त्यादुचितत्वात् अतएव नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे इति वार्तिककृतां तवद्वावप्रतिषेध आरब्धः किंच यत्रांतरंगे वहिरंगे वा चोरानं-
 तर्प्यतत्र नाजानंतर्प्ये इति निषेधस्य सत्त्वादप्यसिद्धत्वं दुर्वचमिति इह उखउखीति दंडकानंतरत्वं गिकं पने इति पठ्यते तत् गतौ प्राक्पठितस्य गतिविशेष-
 षि वृत्तिबोधयितुं अतएव अत्र निप्रयोजनत्वाद्दुपेक्षितं षचसेचने सेवने च यद्यपि सेचने इत्येव प्रायेण पठ्यते तथापि सेवनार्थोपि प्रामाणिकः यंपूर-
 वोत्तरद्वयं सचत इत्यादौ भेदभास्करादिभिस्तथैव व्याख्यानादिति भावः अयं समवायस्वरिति द्वयते लोचददर्शनेनादित् अलुलोचत पचिव्यक्तीकरणे
 इति अनिदिदिदिदुर्गवर्द्धमानप्रभृतयः न्यासकारस्त्वनिर्दिते परस्मैपदिने च मन्यते तथा च तिरोगोत्रादीनौति सूत्रे पचति गोत्रमित्युपादाय पचव्यक्तीकरणे इति व्याख्य-
 त एतामेव एकदेशिमतानि गृहीत्वानि द्वा रीकृत्याप्याप्यासस्यापि ग्रहणमित्येव च समताकादयोपि अनिद्रप्रसंगे द्वयोर्ग्रहणमूचुः पचिविस्तारवचन इति च
 एदे कजगति अर्जनं प्राधान्येन उपार्जनं तु प्राप्तिः अर्जनाभिनेत्यस्य सौख्यमिति तयस्तु अर्जनेष्विति पठः नुद्धिधाविनि तत्र हि द्विहल्यग्रहणं गौरास्य दश

स्यहलः परिग्रहार्थं अन्यथा तस्मात्तुल्यं वदन्त्यात् न च तुरित्यादावतिप्रसंगः अश्रोते श्रेयनेनादिहल्लोपदिभवति अश्रोतेरेवेति नियमात् न चास्य अश्रातिमा
त्रनिवृत्त्यर्थं त्वं शक्यं तथात्वे हि नात्र इत्येव वदन्त्यात् न च तुरित्यादावतिप्रसंगः अश्रोते श्रेयनेनादिहल्लोपदिभवति अश्रोतेरेवेति नियमात् सर्वसिद्धमिति भाष्यकैयटयोः
स्थितं अजिभृजो द्वितीयदिदितुं श्वीदितो निष्ठाया मिति मृत् भूतः भूतवान् भस्मपाक इति तौ दादिकस्य भृष्टवान् कं जांचक्रडति । सम्मत्तो तरंगिणोक्तः ।
आनृजे इत्युदाहृतं तत्तत्प्राप्तमिति भावः एजृभे अजृभे अत्र न्यासकारः अवश्यपठित्येन फणादिकेन भ्राजत इत्यादिसिद्धेरिह पाठो नार्थ इवेत्याह तन्न ।
अथेति त्वेव विरहार्थमिह पाठ्यत तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणमिति स्थितं यद्वान्यासेपि इव ब्रह्मदेनायमर्थः सूच्यते इह भ्राजेर्न दित्वमनुदत्तत्वं मात्र
फलं भ्राजभासेत्यादिना चङ् परोक्षोऽप्यहस्वस्य विकल्पितत्वात् अविभ्रजत् अवभ्राजत् अत्र रेजिरपि कचिस्रस्यते तदुनार्थरेजते अग्रे एथिवी मस्वेभ्यः इत्य
त्र गजते शब्दादसमेत्वमिति भट्टभास्करोक्तेः कुचशब्दे अयंगताविति स्वामी ज्वलादौ कुचसंकोचने तुदादौ चार्थोत्तरे वक्ष्यते कुंचकुंच गतिकौटिल्येति पठित्वा
गतेः कौटिल्ये इत्याप्यत्वे चेति क्षीरस्वामी व्याख्यत अचुगति पूजनयोः गतियाचनयोरित्यग्रे स्वरितेत् विशेषणार्थोऽप्युजादौ ग्लेचुषस्त्वगतौ आत्मनेपद्य ।
पति हेतुमति सूत्रे यदमि प्रायेषु सञ्जात इति भाष्यप्रयोगादिति भावः गुजि अव्यक्तेशब्दे अयमनिदिदपी तिशाकटायनादयः गुंज शब्द इति तुदादौ अर्चपूजा ।
यां अयं युजादौ स्वरितेत् इह पाठस्तु कर्त्तव्येपि परस्मैपदार्थः शाकटायनस्तु अयमात्मनेपदीत्याह प्रयोजनन्तु अकर्त्तव्येपि फलेतः एतच्च सर्वे देवमाध
र्विनाक्तं युजादौ तु ते नैवात्र त्वस्वग्रंथविपरीतमुक्तं तत्र परिनिष्ठितरूपे विवादाभावेपि वदतो व्याघातो दुर्वार एवेति ध्येयं युक्तप्रमादे युक्तोति अंतरं
त्वात्तु किञ्च अलधूपधत्वान्न गुणः न च वार्गादो गंबलीय इति वार्थं यत्रांगवार्गयो र्युगपत्प्राप्तिः ममानाश्रयत्वचतत्रैव तथेति कैयटादिभिः सिद्धं इति तत्वात् इह च
विपरीत्यात् उच्छ्रितं उच्छ्रितोति सूत्रे उच्चिनोतीत्यर्थः इति न्यासः वदराण्येच्छति वादिकः श्यामाकानुच्छति श्यामा किक इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्यापि व्यापित्वेनोच्चय
नार्थत्वं मेवाभिप्रेतं ध्रजध्रजिषडप्येते त्वर्गचतुर्थ्यादयः तरंगिणीकारादयस्तु आद्यौ दंतौ ष्यादी इत्याहुः तर्जभर्त्सने अयंचु रदावपि अजेर्वी दीर्घान्न आदेशः इ

स्वातन्त्र्यसंबोधितः संबोतिरित्यादिनसिद्धेत् आर्धधातुकेविषयेइति तेनप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेववोभावेहलादित्वाद्यडिवेवोयतेइत्यादिसिध्यति परसप्तम्यानुपङ्गनस्या
दितिभावः यद्गुक्त्वस्मान्नभवति यतोऽलुकायङ् आर्धधातुकस्यविषयत्वायहान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरितिबोभावस्यनैवप्रसंगः एतच्चनलुमतेतिसूत्रेकै
पदेस्पष्टं कृत्स्नभृदुक्तकारणो कृत्स्नसायां द्वयोरपिग्रहणं एवंभृदितिभरतिविभक्त्योः वृ इतिवृड् वृजोः इहकृत्स्नभृदेषांएकाचउपदेशइतिप्रकृत्याश्रयेनिषेधेप्राप्तेवृड्
वृजोः कृत्स्नश्रुकः कितीतिप्रत्ययाश्रयेप्राप्तेनियमोयमित्याह कृत्स्नादीनांचतुर्णामिति निषेधइतिनेद्वशीतिप्रक्रमात्तत्राप्रापितस्यैवाभावस्यायंनियमोननुविभा
षाबलत्वमप्यस्यापितेनसिषेधिसिषेद्धसिषेधिवसिषेध्वेत्याद्युभयंभवति केचित्तुयावान्कश्चिदुभावः प्रतिषेधनिबंधनोविकल्पनिबंधनोवाससंबोधाध्यतेइतिम
न्वानाः सिषेधिष्ये त्यादिकमेवरूपंनत्वनिद्वयमपीत्याहुः ननुविपरीतएवनियमोस्तुक्रादिभ्यश्चेदिहानतर्हिहित्येवेति मैवं कृतेग्रंथेतमधी
ष्टोभृतः पस्वितोऽथस्तत्त्वोमयोरित्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः स्यादेतत् अस्तुप्रकृत्याश्रयस्यनियमः प्रत्ययाश्रयस्यतुनसंभवतिवृग्रहणस्यववर्थेत्यत्राप्रा
प्तनिषेधप्रायकत्वात् नह्यत्रप्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति वृजउदात्तत्वात् नापिप्रत्ययाश्रयः स्थलोः कित्वात् एवंचवभूविवेत्यादौश्रुकः कितीतिनिषेधोद्वारइति
चेत्तमैवं वभूथाततथजगभ्रवर्थेतिनिगमेइतिसूत्रेणहंदसिववर्थेतिनिपातनात् भाषायांवृजः स्थलः इटः स्वीकर्तव्यतयावृग्रहणस्यथलविषयत्वायोगा
त् वभूवोनादित्वेननियमस्यसुस्पष्टत्वात् ननुवभूवोऽप्युपदेशइति एतच्चोत्तरसूत्रादिहापकृष्यतेनित्यग्रहणमनियेविशेषणं कर्तनित्यमनिडित्यपेक्षायाता
सं संनिधानात्तत्रैवेतिचिज्ञायतेतामिदं ननुविभक्तिरितिचानुवर्ततेइत्याहतासौनित्यानिडिति तास्वदितिसप्तम्यातद्धतिः यथांतासौनभवतिएवंथल्पपी
त्यर्थः नित्यमनिटः किं दुधमिथनांतासौनित्यमनिटः स्वरत्यादिनाविकल्पितेइत्वात् अस्यथलिनित्यमिडितिकाशिका एतच्चविकल्पनिबंधनस्यापीउभा
वस्यक्रादिनियमेननिवृत्तिरितिपक्षेवोच्य निषेधनिबंधनस्यैवेतिपक्षेननित्यग्रहणाभावेस्वरातेः स्थलोड्विकल्पानस्यादितिबोध्यं किंच उतरार्थमपिनित्य
ग्रहणं तेनक्रमेणचक्रमिथेतिभवति नहिकोऽसौनित्यानिटः स्वरक्रमात्तामनेपदनिमित्तेइतिवचनात् एतस्मैपदेसद्धत्वात् उपदेशइत्यपकर्षस्य
फलतुभारहाजसूत्रेस्फुटीभविष्यति उपदेशेत्वंत उपदेशेकिं कथं चकथिथ अत्वतः किंभेताविभेदिथ तपरकरणंकिंरद्धा राधिय तासौकिंजिह्वसति

जग्रहिय नित्यानिः किं अंता अंजिता आनेजिथचक्रमिथक्रतोभारद्वाजस्य दीर्घातेषुतावन्नायं निषेधः नृत्तइति तपरकरणात् ह्रस्वानेषुतु अचस्तास्वदि।
 सेवसिद्धेः दृडः दृजौयद्यपिसेटौ तथापि दृडः स्थितः नृत्तमनेपदित्वात् वृजस्तुच्छंदसिव वेधे निपातनाद्वाषायामिदाभावं नचहजादिषु परत्वान्नित्य
 त्वाच्चसुशोरपरत्वेचछतेऽनन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यं तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणान्तस्मान्नियमोपमित्याह नृदंतस्यैवेति स्यादेतत् ।
 स्तुदुस्तुष्टुवामपि यलिभारद्वाजनि यमादिदस्यात् नृचक्रादिसूत्रेस्त्वादीनां चतुर्णां ग्रहणोनास्य बाधउचितः येनेनामाप्रित्यायेनवमादौ क्रादिनियमप्रापितस्यैववा।
 बाधोचित्वात् इत्याशंक्याहनचेति अनेतरस्येति ननेवंचपदेशेत्त्वतइत्यस्यैवबाधः स्यात् नृदंतेषुतस्यप्रसंगेवनास्तीति यदि तर्ह्यचस्तास्वदित्यस्यैवस्यात्तत्कथं
 योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तं अत्राहुः द्वयोरेनंतरमस्मांभाधोयंतासौ नित्यानिटस्थलीणिनवेधः सभारद्वाजस्यमतेनकारेनतस्यैवेति व्याख्यानांस्त्वर्थेष्टसिद्धिरिति एवंचेहता
 स्वस्थत्यनियोनित्यंतासीत्यनुवर्ततइति फलितोर्थः यदाक्रादिसूत्रेस्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवइदृद्वयस्यापि बाधकमस्तपुरस्तात्प्रतिषेधकारणकरणासामर्थ्यात् अना
 भितविधानविशेषमिरामात्रे अनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथावाध्येतेत्येतदर्थेहितत् पक्षद्वयमपीदमाकरेस्थितमिति मूलेप्युपनिबद्धं स्वजमंथे अत्रकेचित्कजम।
 दइति पठन्ति सृज्कंपने दीप्तौत्वात्मनेपदोगतः कुओस्फूर्जादितोश्चस्फूर्जेषुः ओकारेनिष्ठानत्वार्थः स्फूर्णः स्फूर्णवान् आदितश्चेत्यनिद्धे स्फूर्णो स्फूर्जितंवाऽनेन।
 विभ्रस्यमाकादिकर्मणोरिति वेद अस्य दीर्घोपदेशेनोपधायाचेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनान्मुर्छतिहुर्छतिइत्यपिभवतीति केचित् सिक्षये अस्याजंतेषुपाठउचितः सिनि
 वासमस्योरिति तुदादौ सिषहिंसायामिति त्रयादौ सिगुहिंसायामिति तनादौ वोपदेवस्तस्यैवैश्वर्ययोरिति भ्वादिं सिहिंसायामिति स्वादिंदेवादिकंचाह लजलजिल
 ज्ञानलंज्यात् ओलजी ओलस्त्रीप्रीडेइति तुदादौ लजप्रकाशन इतिकथादौ लजीति पटपुटादिदंडकेभाषार्थः तुजिपालने भाषार्थेयं युजादौ गजगजि गजमदनेच।
 अयंचुरादावपिशब्दार्थः गर्जशब्दइत्यग्रेवजत्रज ववजतुः वव्रजतुः अदृदोपधइति तथाच नद्राइति द्वित्वनिषेधाद्कारंविहायटिशब्दस्य द्वित्वेदकारस्यद्वैतत्वेवर्त्त
 च अद्विटिषते आद्विटित्यादिसिध्यति नचपरत्वात् आगेवद्वैतं असिद्धत्वात् यदाहुः पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादनरस्येति नचांतरंगत्वात्स्वत्वं स्यादेवेति वा।

चं सत्यपितस्मिन्शास्त्रासिद्धतयादकारणवायमिति बुद्ध्यादित्वनिषेधात् नच पूर्वत्रासिद्धोयमद्वित्वेति निषेधः शंकाः द्वित्वेति नतु द्वित्वनिषेधेपीति भावः तोप
 धइति तथाच पूर्वत्रासिद्धोयमद्वित्वेचनइति वृत्तस्यासिद्धत्वाभावाद् कारहयसहितस्य द्वित्वेहलादिशेषे अटिद्विषते आटिद्वित्यादिसिध्यतीति भावः अयमना
 दरेचुरादिः घटचलने अयंचुरादावपि स्फुट अयंकुटादावपि विशरणार्थे ग्रैपरस्मैपदिषु भेदनार्थं श्रुतादौ वटि एकचर्यायां एकचर्या असहायगमनं वंटरंडा
 कल्पइति इड अति सूत्रे भाष्यं अयमनिदिस्थोत्यर्थः परस्मैपदिषु मटिकटिशोके मठमदनिवासयोः कठकृज्जीवने इत्यग्रे परस्मैपदिष्वनिदितौ कठिशोकड
 तिडोदितचुरादौ हेठ विवाधायां अमुं परस्मैपदिष्वपिकेचित्यंति विवाधनं शास्त्रं कुडिदाहे वैकल्यार्थः परस्मैपदिषु पठिष्यते रक्षणार्थं श्रुतादौ वटिविभाजने
 मडिच अत्र द्वितीये वेष्टनेपि अतएव पृथक् पठितः मडिभूषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु गौहर्षे च भडिपरिभाषणे कल्याणार्थं श्रुतादौ पिडि अयंचुरादावपि मुडि
 खंडनार्थः परस्मैपदिषु तुडि अयमनिदित परस्मैपदिषु हुडिवरणां स्वीकारः स्फुटिविकसनइत्येके पठन्ति युक्तं चैतत् दुडेर्हि पाठस्यैव व्यर्थं वा वरणां संघातयोरि
 ति पाठस्यैवौचित्यात् चडिकोपे अयंचुरादावपि शडितालव्योऽप्यादिः शंडो सुरपुरोहितः पडिगतौ नाशार्थं श्रुतादौ कडिमदे भेदने चुरादिः अनिदिदिहैव तुदादौ
 च परस्मैपदी खडिमंथे खुडिइत्येके खडिभेदने इति चुरादौ हेडुहोडु हेडवेष्टनइति घटदोहोडुगता वित्यग्रे परस्मैपदी वाडुवशादिरिति पवर्गोयेरौ वटित्क
 तो व्यवहारः नतु दंतोष्ठेन तस्यासति व्यावर्त्यत्वाभावात् ननु दंतोष्ठेन तस्यासति व्यावर्त्यत्वाभावात् ननु दंतोष्ठेन तस्यासति व्यावर्त्यत्वाभावात् ननु दंतोष्ठेन तस्यासति व्यावर्त्यत्वाभावात्
 त्विष्यते तदेतदतिशोटीर्यं तदुलोमनेन मतिरिति कल्पतरुः योद्वंधे यगमादिः कटे अयमनेदिदग्रे किं टरिवटत्रासे त्रासोभयात्पादनं किं रिगंतौ पठि
 ष्यते इह पाठस्त्वर्थभेदान् केचित्तिहनपठन्ति नट्येके जटजट जटतुः जटजुः नटनटौ गोपपदेशोऽयं तत्सर्पदासे नाटीति सट्टिकनिदेशेनावस्यदनार्थं सचो
 रदिकस्यैव ग्रहणात् हटदोष्टो हाटकस्यैव चोत्पत्तिरिति भावः कादस्त्रियामपि षट्संज्ञा नतु इड लुटविलोडने अयं दिवादावपि भावार्थं श्रुतादौ प्रति
 षीति युतादौ इदित्तेयार्थः परस्मैपदिषु दंतोयमित्येकं यद्यपि इतः प्रभृतिपठ्यंता एवमेतत्तीयांता इति कौशिककाश्यापादयो वदन्ति ते चास्मादनंतरं पिडहडी

ग. ति.
१३

पठन्ति तथापि पिटकस्य चक्षुर्विदप्रभृतिषु टवर्मप्रथमस्यैव प्रसिद्धत्वाद्देशान्तरे तन्मतमुपेक्षितं चिद् इन्वेष्टिः कदिकारादिति दीर्घः चेथे विटउगपधलेसराः कः विठः
प्रश्लिष्येति उदाहरंतीति वक्ष्यमाणेन संवध्यते- इत्युत्तरं हि द्वित्वे कृते एरनेकाच इति यगांवाधित्वान्तरंगत्वात्सवर्गादीर्घः तत इयङ् केचित्तुवार्णादांगवलोप इ
ति दीर्घः वाधित्वा यगा नचेहसमानाश्रयत्वेनास्तीति वाक्ये अभ्यासोत्तरस्य इकारस्य सवर्गादेर्द्वित्वे प्रसिद्धत्वात् स्थानितया तयोस्मानाश्रयत्वात् अतएव दीर्घ इ
राः कितीति दीर्घो विधीयते ननु गाल्यलेः अभ्यासस्य इयङ् दुर्लभः तस्मिन्कर्तव्येऽवः परस्मिन्निति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्गो इति प्रतिप्रतिषे
धादिति चेत्तमेव असवर्गग्रहणसामर्थ्यादवस्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः ननु नास्ति सामर्थ्यं इयतिं इष्टतः इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत्तमेव न ह्येकमुदाहरणं
योगारंभं योजयति अन्यथा हि अभ्यासस्यातीति व्रूयात् अकृत्सर्वेति दीर्घः इयात्प्रभृतिषां मंडते इति विभागे गतं कुडिटवर्गं ततोपातः प्रथमांत इत्ये
के मुटाडान्त इत्येके पकारादिर्ज्ञेयस्ये स्वीरस्वामौ तुद्वावपि इदितौ पपाठ चुडि चुटेति दुर्गाः तुडुतोडने तोडनं दारणां हिंसनं च गडिवदनैकदेशे टवर्गीयप्र
करणादिहायं न्याय एव अंत्वादियुतुपंचैतेन तिङ् श्रया इति केषां चिन्मतं व्युत्पादयितुं नृत्तिरुद्रिरूपन्यसः लिङ् सिच्चावात्मनेपदेषु अत्रात्मनेपदग्रहणं
सिचः विशेषणं ननु लिङो संभवात् तदाह आत्मनेपदपरं सिच्चेति ते एकं पनेच अस्य पूर्वत्र पाठस्य क्तुशक्यः केचित्तु पूर्वत्र दिष्टेष्ट इति पठन्तिकेष्टगतौ चेति
एथ कृपाठसामर्थ्यादिदं लभ्यत इति स्वामी मेष्टरेष्टलेष्टगताविति अयं पाठः स्वामिनः मैत्रेयस्तु मेष्टलेष्टसेचनेरेष्टवगतावित्याह हेष्टरेष्टलेष्टस्यपिकेचित्
रविलविअवि अं वः शब्दः त्रयः शब्दाः अकारोकारमकाराः प्रतिपादकाः असेति अं वक इति भट्टभास्करः अभिरभी इति असुन् अंभः तस्यापत्यं आभिर्भी
भः अंभसः सलोपश्चेति वाक्पादिपाठादिजिसलोपः तद्दीर्घं जिति पूर्वसवर्गोषत्वप्रवृत्त्यप्रवृत्तिर्वीजमित्यर्थः जभीर्जभि आद्यैर्दित्जब्जृभिर्विनाशार्थं च
रादौ भवार्थे परस्मैपदेष्वपिकेचित् सनाद्यंताः सन्त्यच्काभ्यच्क्पङ् कषोथा चारक्किष्णिज्यडौ तथा यगाय ईयङ् शिङ्गे तिद्वादशामी सनादयः भूवादयः
इत्यनंतरं सनाद्यंताश्चेति न सूत्रितं सनादीनामिपताया अलाभापत्तेः सनाद्यंता इत्यस्यानंतरं तु भूवादयश्चेति पठितुमुचितं कासप्रत्ययात् अछंदसौत्येवनोक्तं वाह्य

राम.
१३

शोष्णमदृष्टत्वात् अथहशुनशेर्पईसांचक्रे पुत्रमामंत्रयामासेत्यादि अतो लोपः आर्धधातुकेत्यादि गतच्च अनुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवृत्त्या
 लभ्यते तत्फलं तु अययगतौ आभ्यां क्विपिलोपो व्योरितिलोपे अत्रोपाभावः अतः पत नन्वेवं वध्यादित्यादावतो लोपो न स्यात् आर्धधातुक इत्यस्य विषयस्य
 मोत्वेपिलिङि लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वस्य वार्तिककृतास्वीकारात् वधादेशस्यादत्तत्वाच्चेति चेत् सत्यं अतएवापरितोषाद्वाच्यकृततालिङीत्यादीनामपि विषय
 यस्य सप्तमीत्वं स्वीकृतं एतच्च भावकर्मप्रक्रियायां स्फुटीकरिष्यते विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः जयादित्यमतमाह सूतावेवायं प्रत्यय इति भट्टिसूत्रव्यवहारे
 प्याये प्रायुक्तं नचोपलेभेव शिजां पणायामिति अयामन्तानेति वाच्ये अयादेशवचनं त्ययिलघुपूर्वादित्येव मयं प्रसन्नप्यानस्यत्र गुणायौ लभ्येते आम्
 कारणमास अन्तःगणयन्तो मण्डयतः औणादिकोरुचो न्तः आलुच् स्पृहया लुः स्पृह्यहोत्यादिना आलुच् आप्येत् नूतु उणादिषु वक्ष्येते स्पृहयाप्यः स्तन
 पित्तुः इक्षुपारपिष्णवः शोश्चंदसीति इक्षुच् शोरिति शिङ् शिचोः सामान्यग्रहणं एवमग्रेपि वार्तिकस्योक्तिसंभवमाह शिलोपस्येति क्तिजन्तमिति तत्रातितु
 त्रेतीणि नषेधादिति भावः आर्धधातुकमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्तव्ये क्तिज्भिन्नमपीति भावः शौचङि उपधायाः किं अचकोषत् सन्त्यतः तपरकरणं किं पाप
 च्यतेः सन् पापचिषते यत्तु वदंति सन्नियोऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानादत्राप्रसंग इति तत्र अधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः नहि कार्त्तव्यो निमित्त
 त्वेनाश्रीयते अरिषिषतीत्यादावव्याप्तेः नन्वेवैषेपस्यैव व्याप्तिः अभ्यासस्य सत्परत्वाभावात् नच येन नाव्यवधानेन्यायेन सन्नक्रिया व्यव
 हितेपि प्रवृत्तिरिति वाच्यं प्रतीषिषतीत्यत्रावधानं न संभवादिति चेत् तर्हि सन्नाधातुमासिष्यसन्निसन्नियोधातुः सन्नतः तदी
 याभ्यासस्यैव व्याप्तिः नचोपलेभेव शिजां पणायामिति अयामन्तानेति वाच्ये अयादेशवचनं त्ययिलघुपूर्वादित्येव मयं प्रसन्नप्यानस्यत्र गुणायौ लभ्येते आम्
 मानं अन्यथा सन्न इत्येव ब्रूयात् एवं स्थिते नगदधानुदनादिभ्यः आचारक्विवंतेभ्यः सन्निकृते इत्वं भदस्येव पापच्यतेः सन्तीत्वप्राप्तिं स्वीकृत्य तपर
 करणावलेनेत्वं वारयद्भिर्हरदत्तादिभिः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः सन्निकृतेभ्यः
 नित्यधिकरणेष्वेव अभ्यासावयवस्य लघोरित्येव ननु सन्नाधातुमासिष्यसन्निसन्नियोधातुः सन्नतः तदी

उ.
मति-
१४

लघुमिचङ् परोन्ग्लोपइति सर्वमिहानुवर्तते तच्च साध्वेदं वहे धाव्याख्येयं तदाह सन्वडावविषये इति एतेन हलादेरिति प्राचोक्तं निर्मूलत्वादपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति
नहि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति पूरयितुं न वावृत्तिकारादिभिर्णुक्तं यनुतस्योत्रेणान्तरं हलादिरित्येवोच्यते नोक्तमिति यच्च तेनैव हेतुमसौ
औदित् आडित् इत्यादिव्याख्यावसरे उक्तं हलादिरित्युक्तेरुच्यते नोच्यते दीर्घो न स्वमते तु दीर्घो भवत्येवेति तनुच्छं औदित् दित्यादौ अंगलघ्वोरुभयोरपि
णिचं प्रतिविशेष्यत्वे दीर्घस्याप्राप्तेः चङ् परोयदं उन्द इति नोक्तं योभ्यासः न वा चङ् परणिच्यरप्यत्र घुतस्य सन्वत्स्वमते दीर्घो भवत्येवेत्युक्तिरसंगतेव आदि
टदित्यादिभाष्यादिसकलग्रंथविरुद्धाच्च एतेन भाष्योदाहरणमेव हलादेरित्यस्य पूर्णप्रमाणमिति केषांचिदस्येष्टापि प्रत्युक्ता दीर्घा प्राप्तेव उदाहरणसौष्ठव
स्योक्तत्वात् यदपि वदन्ति हलादेरिति सामर्थ्याच्च भ्यते तथाहि चङ् परोयदं गतस्य योभ्यासः तस्य दीर्घो विधीयते अजादे स्तु अजादेर्द्धितीयस्येति वचनादंगाव
वयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य न च अवयवावयवः समुदायस्यावयव इति निर्वाहः तस्यासार्वत्रिकत्वादिति अत्रेदं वक्तव्यं षाष्ठद्वित्वतावत् द्विः प्रयोग एवेति स्थि
तमाकरे अस्तु वा स्थाने द्विर्वचनं उभयथापि अंगावयव एव किलाभ्यासः स च नांगावयव इति व्याहतमेव एवं चावयवावयव इत्याद्यपि रभसोक्तिमात्रं अवयव
वयवस्य न तु तस्याममः येन तदीयमसार्वत्रिकत्वं प्रकृते उपन्यासार्हं स्यात् यदपि स्वोक्तेर्येमाधवसंवादकथने तदपि रभसमात्रमिति समनन्तरमेव माधवमत
विवेचने स्फुटीभविव्यतिलघोः किं अविष्णुणात् संज्ञाया इत्यादि अयं भावः सन्वत्स्वघुनि दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वयस्येत्यनुवर्तते अभ्यासस्येति च अत्राभ्याससं
ज्ञाकार्यकालातेनैकाचोद्वेतयोः पूर्वस्येति फलितं द्वे इत्यत्र च उच्चारणोऽतिविशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते तच्च कृतं तद्योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठीतेनो गंग्यत्र हि
रुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वडावौ विधीयमानावेकास्वेव फलितौ किं चास्मिन्पक्षे एकाच इत्यंगविशेषणं शब्दतोऽपि सुलभं एकाचोद्वे इत्यधिकारणं तदिदं मा
धवमतं श्लोकद्वयेनोपनिबद्धं तथा च ऊर्णधातौ माधवेनोक्तं और्णवत् दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ् परोयदं गतस्य योभ्यास इति सूत्रार्थात् अ
त्र त्वंभावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्येति युक्तं चैतत् अंगस्येति षष्ठाः कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् स्यादेतत् उक्तरीत्या

रम-
१४

[illegible]

उ.
म. ति.
१५

त्रैरूप्यं क्रमुपादविशेषे क्लमुग्लानौ त्रसी उद्देभे वटैर्दने लषकांतौ श्यन्वेति उभयत्र विभाषणं न वस्थानार्थो भ्रमिः क्लमि त्रसी च दिवादयः तेभ्यो नित्यं प्राप्तेषु
टैः तौदादिकत्वादितरेषां च भौवादिकत्वादप्रोक्षे विधानात् यत्तु प्राचाष्टिबुक्त्वमिति सूत्रेः त्रैवात् त्रैस्य क्लमो ग्रहणमित्युक्ते पञ्च दिवादिगणो भौवादिकस्य तु क्लम-
मर्तोत्युक्तं तत्प्रामादिकं भ्वादिषु क्लमेरणादिति बोध्यं क्रमः परस्मै णिबुक्त्वमुचमांशितीति पूर्वसूत्रात् शितीत्यनुवर्तत इत्याह शितीति यत्तु प्राचाशपीति व्या-
ख्यायकम्यतिशयनिर्दीर्घरहितमुदाहृतं तत्प्रामादिकमिति भावः यत्तु परिश्रुर्वेति इषुगमिपमांश इत्यत्रानुदित्याठ पक्षे इष्यते रिष्वाते श्वव्यावृत्त्यर्थे कस्य चासीत्य-
तोचोत्पनुवर्त्य शित्यचीति काशिकायां व्याख्यातं एवं च संदंशपठिते क्रमः परस्मैपदेष्वित्यत्राप्यचिशितीति संबंधाच्छ्रुप्येव भवितुं युक्तमिति तन्न अचीति
हि पक्षे नुवर्त्यमानमपि बलविधावेवं मंडकमुत्पासं वध्यते न तु ततः प्रागपि लुग्वदुहेत्यत्र संवधेदं त्यइवाजादावपि तडि कस्य लुक्प्रसंगात् किंच अचीत्य-
स्यानुवृत्तिर्नैति कृतोक्तेति किमपूर्वभाष्यकृतैवोक्तत्वात् किंतु न तावता भवदभिमतसिद्धिः अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्य तत्रैवाक्ततया पक्षद्वये फलैक रूपाथं म-
ध्येऽसंवधस्यैव वक्तव्यत्वात् वृत्तिकारादिभिरेव श्यनिर्दीर्घस्योदाहृततया तद्विरुद्धतदाशयकल्यनाया असंभवाच्च यदपि वदंति णिबुक्त्वमिति सिद्धे क्लमः शमा-
दौ पाठः श्यन्येषामेवांशानां दीर्घ इति नियमार्थः तेन क्रमः श्यनि न भवतीति तदपि न सिद्धे सत्यारंभो हि नियमार्थः न चैषां सर्वेषां श्यनिर्दीर्घः सिद्धो स्तियेन
श्यन्येषामेवेति नियमः स्यात् अथोच्येत श्यनि क्लम एवेति नियमः इति तदपि न क्लमेऽसाक्षादपाठात् अष्टानामित्युक्ते श्वमंदि संग्रहार्थं तयोपक्षीणात्वात् शमादिषु मदेः पाठ-
स्य धिनुगार्थं तयोपक्षयाच्च न न्वेवं क्लमिमं देरन्तरमुत्कृष्य शमां सप्तानामित्येव ब्रूयादिति चेन्न एवमपि अक्षरसंनिवेशे लाघवाभावात् प्रत्युता ईमात्राधिकात् मकारांत-
संदर्भसौष्ठवमात्रार्थमदेः पूर्वक्लमेः पाठसंभवाच्च यत्तु क्लमेः शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजन इति हरदत्तेनोक्तं तदपि नातिप्रयोजनताभिप्रायमिति दिक् भाष्यविरुद्धमिति
यदि हि द्वौ धातुसमौ स्यातां तर्हि षोपदेश लक्षणोऽस्यायतिरिवायमपि पर्युदस्येतेति भावः सुतगतिरित्यनुकेचित् स्रवेति धात्वन्तरमित्याहुः तन्न तथा हि सति तस्माद्धजा

रम.
१५

आस्त्रावशब्दे सिद्धे तदर्थविभाषादि-रुखुवोरिति सुवः पक्षे च विधानमनर्थकं स्यात् तथा स्रवति षृणोतीत्यादिसूत्रेण सुवते रूकारस्येत्वविधानं व्यर्थं स्यात् तद्धि
 पक्षे अपि स्रवति निरूपसिद्धयर्थं क्रियते सति चास्मिन्ननेनेवाभिमतरूपसिद्धौ किं तेनेति दिक् मव्यवंधने ममव्येति यस्य हल इति लोपस्तु न भवति यस्येति सं-
 घातग्रहणमिति सिद्धं तात् अतएव तत्रार्थवत्परिभाषापि प्रवर्तते तेन पुत्रकाम्येत्यादौ लोपोनेति दिक् आशिषिमव्यात् हलोयमामिति वायलोपः सूर्य-
 त्यादि णलः सुष्टुर्ह्येर्ह्यञ्चकार ईर्ष्याञ्चकार एभ्यः क्विपिवलिलोपे स्कोरिति कलोपे जषत्वचर्त्तयोः सूर्य ईर्ष्यात्स्येति नियमान्न संयोगात् लोपः ऊष्मात् आ-
 दरेव ष्यते तस्याप्येतदेवरूपं अपदाने तु भेदः सूर्योऽसूर्यो विति एवं ईर्ष्यते रीर्ष्यते अत्र किं पि ईर्ष्योऽसूर्यो वित्यादि हयगतैर्भक्तिशब्दयो रपीतिकेचित् शिथिलोकरणमि-
 ति सोममभिषुगोमीत्यादौ दर्शनात् सुण्या इति तत्प्रकरणे संधाने स्यादभिषव इत्यमोक्तेः स्नानमिति वारं स्त्री नभिषुगवते इत्यादौ दर्शनात् स्नानपरतया चांद्रै र्यो-
 रव्यातत्वाच्च अतो लोतस्य यद्यवयववचनेनांतशब्देन बहुव्रीहिः अंगं चान्यपदार्थः तर्ह्यंतग्रहणमनर्थकं विशेषणे न तदंतविधेः सिद्धत्वात् अथ समीप-
 वाचिनांतशब्देन षष्ठी समासः रफलकारयोः समीपभूतस्यातो दृष्टिरिति तर्हि लपिराणश्वद्विप्रभृतिष्वपि स्यात् अथ लचिन्तं तश्चेति कर्मधारयः तर्हि अंतश-
 ब्दस्य विशेषणत्वात् तत्पूर्वनिपातः स्यादत आह लुप्तषष्ठीकमिति अतो लटिः स्यादिति एतेन अत इत्यस्य तंत्रादृत्त्यादिवं दर्शितं अत किं अखोरीत् लोतस्यो ग-
 सेति किं श्वल्ल आशुगमने अश्वलीत् अत्राश्वल्लकारोऽकारसमीपभूतः नत्वगस्यांतः द्वितीयस्तुनाकारसमीपः नेदीत्यादिष्वपि संयोगे प्राप्ते सर्वे वाध्यते वाध्य-
 साभान्यचिंतायां पुरस्तादपवादस्याप्यप्रसंगः विशेषचिंतायां तनेदीत्येव वाध्येत ननु विकल्पोपीति भावः यत्तु प्राचानेदीत्यपवाद इत्युक्तं तद्विकल्पस्या-
 नुपपन्नशरणमिति व्याख्यातुमुचितं यत्तु व्यापकः विकल्पः सैवापवाद इति तच्चिंसां वाध्यसाभान्यचिंतायामवधारणायामाह विशेषचिंतायां पुरस्तादपवादस्या-
 येन वैयरीत्यापत्तेः न च येन नाभासिन्यायेन ननु विकल्पः सैवापवाद इति तच्चिंसां वाध्यसाभान्यचिंतायां पुरस्तादपवादस्या-
 सेचर्त्तस्यासिद्धत्वादत इत्येद फलभज्याः स्यात्तयोपि सिद्धे तत्रापि तयोः ग्रहणमेव विधिप्रतिसिद्धत्वज्ञापनार्थं तेन ननु भगवतुः वभगुरित्यादिसिद्धं ननु फलनि-

उ.
म. ति.
१६

प्राप्तावित्यस्यैवतत्रग्रहणमुचितेनिरनुबंधकत्वादिनिचेतमैवं निरनुबंधकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात् साहित्यामदेवाङ्गुल्यावितिप्रत्ययस्यडित्वे।
नज्ञाप्यतेज्ञापकंचसजातीयापेक्षकेचितुपरिभाषायाः सार्वत्रिकतांमन्वानास्तृफलेतिसूत्रेचशब्देनसानुबंधकममुंमुच्यन्विति तत्रहश्चब्रीहिकालयोरित्यत्र।
सामान्यग्रहनिर्वाहार्थक्रियमाणांजहातेः कित्वंपरिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेमूलमितिध्येयं मौलेश्मोलेत्यादि ५२६ सर्वेदीर्घोपधाः मिलश्चेष्टराइतिह्रस्वोपधस्तदा
दौ नीलवर्णो गिलगतावितिह्रस्वोपधस्तदादौ शीलसमाधौ उपधारणइतिचुरादौ शिलउच्छइतिह्रस्वोपधस्तदादौ गिलगतौ ५४० स्नेहनइतिचुरादौ खोत्खोर्त्त।
धोर्त्त ५५६ त्रयाणामपिअदित्वान्नोपधाह्रस्वः अचुखौलत् अचुखोरत् अदुधोरत् धोरितकं अश्वानांगतिविशेषः निष्ठातात्संज्ञायांकन् छिवुनिरसने ५६५
छेवनंत्युट्ट षोडशदित्वात्पक्षेदीर्घः तथाचचांद्रस्त्रेष्टिवुसिवोर्दीर्घश्चेति अयंदिवादावपिसन्लिटोसन्लिट्निमित्तइति यदिनुसन्लिटिचपरइतिप्राचोव्या।
ख्यानमाद्रियेततदायङ्गुंतात्सन्लित्वंस्यात् नचेष्टापत्तिः माधवादिग्रंथविरोधापत्तेरितिभावः हिविदिविधिवि ५९० प्राक्तनुधित्विकृत्वास्वादिगणोपठितौ॥
तदयुक्तं तथाहिपारिणीयमतेतां वदिमौभ्वादीएवनतुस्वादी किंचस्वादित्वाभ्युपगमेतस्मा मर्थ्यात्पक्षेऽस्यात् तथाचवस्यऊठिअनिष्टस्यष्टमेववोपदेवेनतुविक
रणलोभात्तनादित्त्वंस्वीकृतंतथाचप्राचोग्रंथोनिरालंवनएवेत्यास्तांतावत् अतोलोपइति नचोपदेशः कारंतत्वंनास्तौतिवाच्यं आर्द्धधातुकोपदेशेइतिव्याख्या
तत्त्वात् इहचधिनिकृत्वाव्योस्वेतिश्रुतत्वादकारादेशेकृतेचानुकृष्टस्यप्रत्ययस्यपश्चाद्विधानादितिभावः लोपश्चङ्गुंयोगपूर्वोयइति प्रत्ययस्यविशेषणानुनकृतं।
अश्रुवेहेइत्यादावितिवाप्तेः उतश्च इहापिप्रत्ययस्यविशेष्यत्वे आश्रुहीत्यादावितिवाप्तिः अतएवाआहप्रत्ययोकारइतिकृवि ६०१ अयमितिङ्गोतिरित्यर्थः ननुकृ
णिवरितिभ्रमितं स्वोदोहिकृत्तृहिंसायामितिपठ्यते तस्यच शब्दविषयेपरस्मैपदेकृणिवनानुल्यानिरूपाणि आत्मनेपदेतुङ्गुतेइत्यादि लिङादौतुङ्गोतिवत् एवं
स्थितेअयंस्वादावितियथाश्रुतोधातुवृत्तिग्रंथएवप्राचोभ्रमेमूलमितिबोध्यं अवरक्षणा ६२ हिंसादानेत्प्रहिंसाचआदानंचेतिविग्रहः एकोनविंशतिरर्थाः त
थाचवोपदेवः अवरक्षणोगतौकांतौ प्रीतौतृप्तौद्युतौश्रुतौ प्राप्तौश्चेत्यनेवेशेभागेवृद्धौग्रहेवधे स्वाम्यर्थेवगमेकामेकतावितिभिः ६१२ भिक्षायामितियाज्या

राम.
१६

मिस्यर्थः त्रयोऽर्थः क्लेशः अत्र स्वामी क्लेशे अव्यक्तायां वाचिचेति पठित्वा इमावपि पूर्वधातोर्थाविति मन्यते धात्वन्तरमिति तु बहवः क्लिश उपताप इति दिवादौ क्लिशवा-
धन इति ऋदादौ ईषगति हिंसादर्शनेषु दानेष्विति पाठांतरं वोपदेवादीनां सम्मतं ईषामनस ईषामनीषा शकंध्वादिः एषोदरादिर्वा मनीषामभिनिविष्टं मनीषितं प्रा-
तिपदिकाच्चात्त्वर्थे बहुलमिति गिजंतात्कः मनीषितं द्यौरापपेन दुग्धेति रघुकावे अयमुच्छार्थः परस्मैपदिषु द्वावपि दीर्घादौ ह्रस्वादयस्तत्रयः गत्यर्थो दिवादौ इ-
च्छार्थस्तदादौ आभीक्ष्ण्यार्थः क्रयादौ वर्षस्नेहने एषुसेच न इत्यग्रे परस्मैपदी शक्त्यर्थश्चुरादौ वृकशब्द इत्यादि यदाह केशवस्वामी कौसेक इति पदं ते गुदरवेरेषे
तु वार्कहसेवुके चेश्वरवेभवे च हयजे हेषे तु हेषे तथेति तथा हेषा द्वेषाच निस्त्वन इत्यश्वप्रकरणोऽमरः कासांचक्र इति ईरः कासप्रत्ययेत्याम् भासदीप्तौ ६३० अस्य
त्रादित्वं तज्जात्रफलेकं भ्राजभासेत्यादिना उपधाह्रस्वस्य विकल्पात् उभयोरप्यनुवन्धांतराकाराणामुपकरणानुरोधेन आडः शसि शंसस्तताविस्य ग्रे परस्मैपदि-
षु प्रसुगलसु प्रसित्वा प्रस्त्वा प्रस्तः प्रसिस्तुरिति हेला राजीये लिंगनिर्देशे प्रयुक्तं भुवश्चेति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थे तापाः वृत्तिकृतोक्तत्वात्समर्थनीयं एते
न भ्राजिस्तुस्यिस्तु व्याख्यातौ बहि महि ६४० मुहप्रजायामित्यग्रे परस्मैपदिषु महोदिति कं द्वादिषु वर्हवल्हप्राधान्ये इमौ भाषार्थौ चिस्दी आघो हिंसायां मपितत्रैव दृह
दृहिष्ठ्वाविति इहैव परस्मैपदिषु केचित्त्विति त्रैवादयः अत्राः रितोषवी जे वैदिकप्रयोगविशेषः तथा च वहुच ब्राह्मणः प्रवल्हिकांशं सति प्रवल्हिकाभिर्वैदेवा-
असुगान् प्रवल्ह्यायेनानात्पायन् व्याकृतं वेदः ॥ १ ॥ जोविंदस्वामिना प्रवल्ह्य अतस्तं सौमित्रेति यत्तु आच्छादेर्वहंशब्दमात्रादयत्सनेनेत्यर्थानुगमो द्विती-
यपयो यपाठितयागिच्छादित्वे प्रमाणमिति तत्राः वेदोऽयमवैष्वयवेषु प्रधानं भवतीति व्युत्पादनात् एतेन स्तोत्रं वर्हं इति व्याख्यातं एवं च मणिप्रवर्होऽ-
स्यत्रापि प्राधान्यं यदादौ आदित्वेन्याप्यमिति वाच्यं वेदं जेवाद्वा आयादिति उच्चारणं वाच्यं तत्राः सन्देहे इति हिषद्वच ब्राह्मणं तेष्वेव अवेहतेरिति प्रत्यये निपातित-
तिभावः अत्र इति वादशब्दस्य भुजपण्याः अत्राः रितोषवी जे वैदिकप्रयोगविशेषः तथा च वहुच ब्राह्मणः प्रवल्हिकांशं सति प्रवल्हिकाभिर्वैदेवा-
व्यकारैस्तथैव्याख्यातत्वादिति भावः का ६३० मुहप्रजायामित्यग्रे परस्मैपदिषु महोदिति कं द्वादिषु वर्हवल्हप्राधान्ये इमौ भाषार्थौ चिस्दी आघो हिंसायां मपितत्रैव दृह

तन्नेपरमनित्यमिति समाधेयः केचित्तु ओहति साधुर्वपित्ता उपसर्गोदस्यस्यो रिति परस्मै पदमाहुः अगाढेति मूलो मूलो निसलोपः ढत्वधत्वष्टत्वढलोपाः सिञ्ज
 लोपात्पूर्वभषभावस्तन असिद्धत्वात् ननु मूलोपे प्रत्ययलक्षणो न सादिप्रत्ययपरत्वात् भषभावोऽस्त्वित्याशंक्य सिञ्जलोपस्य प्रत्ययलक्षणो पूर्वत्रासिद्धत्वादिति
 माधेयः अत्रेदं क्तव्यं शंका तावदसंगता वर्णाश्रयप्रत्ययलक्षणाभावात् ननु यत्र वर्णा मात्रमाश्रीयते तत्र माभूत् यथा गवेहितं गोहितमित्यत्रावादेशेन यत्र तु व
 र्णविशिष्टः प्रत्ययः आश्रीयते तत्र स्यादेव यथा त्रिणोडिती मागमइति चेन्न भषभावेऽपि वर्णस्यैवाश्रयणात् प्रत्ययस्याप्रकृतत्वात् किंच स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे प्र
 त्ययलक्षणासूत्रे न्नियमार्थमिति भाष्ये स्थितं स्थानिवद्भावश्च विशेषणत्वेनाप्यलाश्रयणो निषिद्धः अन्यथा प्रपञ्चेत्यत्र इडागमापत्तेः अतएव तत्राह इमं स्यत्र अ
 चिनेत्यनुवर्तते न तु हलीति कैयटादौ स्पष्टं तस्मादिह शंका मंदैव असिद्धत्वेन समाधानमपि मंदमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वेनास्तीति भागेव प्रपञ्चितत्वात् अन्यथा
 गमइत्यत्र विसर्गो न सिद्धेदिति दिक् शिखुं वने प्रणिशतीति उपसर्गोदसमासेपीति नित्यं रात्वं वा निसनिं सनिं दामिति विकल्पस्तच्छेव धातुत्रयेऽपि तिङं तेतदुदाहर
 णं प्राचः प्रामादिकमेव आकरविराधादिति भावः अवज्ञेत्यादि सूक्ष्ममादरः ततो न्यदसूक्ष्ममित्यमरप्रथार्थः कल्पसूत्रे च दृश्यते सोमेन यस्यमाणो नर्तन्सूक्ष्म
 नस्तत्रामिति तेति मेषब्राह्मणो च तत्तन्नसूक्ष्मद्राक्षिधासिध्वासि ६७८ एभ्यो गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये द्राक्षाध्राक्षाध्वासा आघयोरनुनासिकलोपो यवादिगणो निपातना
 त् मतोर्वत्वं तु द्विभ्योऽपि न अथवादिभ्य इत्युक्तेः द्राक्षामान्धाक्षामान्धाक्षामान्मूषस्तेये ६२२ संज्ञायां कुन् लृधकः अयं ह्रस्वोपधः ऋादौ नृषचेति ६८६ जु
 षी प्रीति सेवन इति तु दादौ जुषपरितर्कण इति युजादौ ह्रस्वोपधौ मूष अलंकारे चुरादावपि कषरदषशिषेति ७०० एषु तृतीयो निङ्कः शिधिं पिधिं शुष्यति पुष्यती
 त्विधिमिति व्याभूतिवचनात् न च तत्र रुधादेरेव प्रहरां संकोचे प्रमाणाभावादिति मैत्रेय पुरुषकारमाधवादयः तदनुरोधेनोदाहरति शेषेत्यादि वोपदेवादयः
 क्तत्रमुंसेद्धमाहुः तन्मते शेषितेत्यादिवोध्यं निषुविषुमिषु ७५ इह द्वितीयो निङ्कः शिधिं विधिं तुष्यति दुष्यति द्विधिमिति वचनात् वोपदेवस्त्वमुंसेद्धमाहुः कैयटा
 दय इति आदिशब्दान्नासकारहरदत्तवर्द्धमानस्वामिसंमताकारः धत्तु अदने ७२१ आशिषीति आशीर्लिङीत्यर्थः एतच्च कर्तरि प्रयोगः मभिप्रेत्योक्तं कर्मणि

तु यग्विषयेऽयोगोनेति बोध्यं पुषादि युतादि पुषधातुर्गणचतुष्टये पश्यते भ्वादौ दिवा दौ क्पादौ चुरादौ च तत्र नेह भ्वादिर्गुणस्येति युतादीनां पृथक्करणं ज्ञापकात् ते
हितत्र पुषेरुपरि पश्यते नापि क्पादिः तत्र हि पुषेरुपरि चत्वार एव धातवः यदि चत एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लुदित एव क्रियेरन् न चानेकानुबंधा संगौ रवंत्रयाणां
निरनुबंधकत्वात् प्रहेः स्वरिते त्वेपिलकारेणैव तन्निर्वाहात् यत्तु हरदत्तादिभिर्लुक् स्वरिते त्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वादिति तत्रादिशब्दग्राह्यं किमिति त एव प्रष्टव्याः
न च अडे वतष्ठा अपिशब्दसमुच्चयस्य दुर्वचत्वादिसंज्ञातावत् नापि चुरादिः शिवा व्यवधानेन ततो नंतरस्य च्छेरसंभवात् अतः परिशेषादिवा दय एव गृह्यते त
दाहश्यन्विकाराण्युषादेरिति नंदिग्रहिपचादिभ्य इति वत् पुष कृतादीत्येक एवादिशब्दः सूत्रे पठितुमुचितः ननु पुषादयो युतादयश्च लुदित एव कुतो न कृता इति
चेत् मैवं प्रत्येकं लुकारणो विपरिणतौ रवापत्तेः न चानुबंधांतरेण लुकारेण निमित्तं शक्यैः तत्तत्कार्यानिर्वाहप्रसङ्गात् आदितामीदितामुदितामूदितांच तत्र स
त्वात् तद्यथा पुषादिषु जिष्विदा मदी षिधुशमु युतादिष्वपि जिष्विदा जिमिदा जिष्विदा सन्सु ध्वन्सु सन्दृ कृपू इति पठ्यते यत्तु पुषादिषु षिधूसंज्ञावित्
दित्युक्त इति तत्राप्रामादिकं ऊदित्वे तस्यानिर्गुणस्यैव यथोपपत्तौ तस्माद्भस्व एव सिध्यते रनुबंधो बोध्यः जर्जचर्चर्म एषांच वर्गीयांतेषु पाठ उचितः नस्ति
होप्रातेषु शशुते गतौ शेशतुरिति इदं शशुतेरिति आद्यौ यंशः प्रामादिक इत्युक्तं च ह अच हीत इति हांतत्वा न वृद्धिः रन्त्यागे अयं कथादौ मिस्रकरणे च च
रादौ अनिङ्कारिकास्त्विति अत्र च व्याख्यातमेव शास्त्रे अथ भ्वादेरंतरंगणानाह युतदीप्तौ जिमिदा मिदेर्गुणः शिष्ये नुवर्तते सच कर्मधारयात्सप्तमी अंगा
क्षिप्तश्च प्रत्यये विशेष्यः तेन यस्मिन् जिमिदा लोपि निवर्तते तदेतदाह इत्संज्ञं कश्चकाभादिति इत्यं व्याख्यायां फलमाह यश इति शितीति बहुव्रीहौ तु मि
मिदे इत्यं दृष्टां स्वरिते न भावः पपेत भ्वादिनां निमित्तं स्युरिति बोध्यं अयं दिवादिश्चुरादिश्च जिष्विदा यत्तु तोर्यव्यतिशये भविष्यति श्विद्यतीति स्नेह
न माह नयो दिवादौ स्वरिते निमित्तं प्रष्टव्यं तत्रादिनां निमित्तं स्युरिति बोध्यं अयं दिवादिश्चुरादिश्च जिष्विदा यत्तु तोर्यव्यतिशये भविष्यति श्विद्यतीति स्नेह
चेत्येकं सुभसंचलते संचलने च कथादिनां निमित्तं स्युरिति बोध्यं अयं दिवादिश्चुरादिश्च जिष्विदा यत्तु तोर्यव्यतिशये भविष्यति श्विद्यतीति स्नेह

नियमस्यैव तस्य निमित्तं स्युरिति बोध्यं अयं दिवादिश्चुरादिश्च जिष्विदा यत्तु तोर्यव्यतिशये भविष्यति श्विद्यतीति स्नेह

५.

म. नि.

५८

म-ति-
१८ प्राप्ते निषेधोयं अत्र गमेरिडित्यतः परस्मैपदेष्वित्युच्यते तच्च तस्मिन् सूत्रे तजानयो रभावं लक्षयति इहापितथैवार्थाधिकारात् तेनासत्यपि परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते तच्च तस्मिन् सूत्रे तजानयो रभावं लक्षयति इहापितथैवार्थाधिकारात् तेनासत्यपि परस्मैपदे कृतिहेलुकि च निषेधः सिध्यति विवृत्तिता विवृतस्त्वमिति तदेतदाहत्यनयोरिति अत्र भाष्यवार्तिकयोः वृत्तदिनामात्मनेपदेन समपदस्थरो ड् वनादनन्तरं निषेध इति स्थितं तेन विवृत्तिश्चैतदस्य त्रात्मनेपदात्पत्तेः पूर्वतस्तमानपदस्थत्वाभावाद् अंतरंगो निषेधः प्रवर्तते सचकृते इति न निवर्तते चतुर्थे हारणादिति वक्तुमुचितं एवं हि तासि चेत्सेवास्तु पश्यति व्यर्थं न च वृत्तादिष्वप्यासि परस्मैपदाभावात् तजानयोः सत्वाच्च अनुविपर्ययनिभ्यः प्राणिषु नेत्युक्ताविति न चैव देवसूत्रेभिरेतमिति वाच्यं प्रसज्य प्रतिषेधेऽसमर्थ समासापत्तेर्वीक्यभेदापत्तेरेति भावः कूपेरित्यर्वाचीना नापाठमुपेष्टाभावरूढं पाठमाह कूपोरोल इति रेफसङ्गशब्दति-वर्णिकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति सिद्धं तात् पूर्ववाक्येनाप्राप्ते आहृत्ति सिद्धेन द्वितीयवाक्येन सामर्थ्याद्विधीयते लुक् च कूपइत्यादिसौत्रनिर्देशो भाष्यकारव्याख्या नंचेहप्रमाणमिति भावः कुशी एति लिङ् सिचावात्मनेपदेष्विति किं त्वान्न गुणः वृत्तवृत्त इति वृत्तवर्तन इत्यस्मात्क्रिय घट्टवेद्यायां ये धातवोऽन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थे नियमः यत्त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थांत परत्वेपिमित्त्वमस्येवेति न्यासधानुवृत्त्यादिषु स्थितं तदेतद्धनयचुदाहरति विघटयतीति यथोलिटिहलादिषु धापवाद इति अभ्यासान्तर्गतस्य प्रकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः अतएवाहयस्येति जित्वरा आदित्वमात्मनेपदमात्रफलकरूप्या मत्वरेति निष्ठाया मिदो विकल्पितत्वादिति मैत्रेयहरदत्तादयः दृभये ७९९ आभरणकारमतमाह केचिदिति माधव इति तस्यायं भावः सूत्रे दीर्घोत्तपाठस्तावद्विगीतः व्याख्यातोऽपि द्विविदारणोऽतिव्याचख्यः युक्तं चैतत्-ह्रस्वाताभ्युपगमेहि ष्टुद्रां ह्रस्वो वेति दृग्गातेर्विकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात् धातुद्वयेन दद्रुतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः न चार्थभेदः धातूनामनेकार्थत्वादिति लुक् विकरणेति स्वरतिसूत्रेतीति सूत्रे सूडितिवक्तव्ये सूतिसूयलोः एतद्यग्रहारामस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं परिभाषायामिति उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधे सति उभयोरप्यप्रवृत्तिः अथवा अवधारणा शपरित्यागेनाविरोधे समुच्चय इति भावः मारणा तोषराः

राह

१८

माधवइतिशमलसआलोच नइत्यस्यहिनिशामनमितिरूपं आलोचनेंचसुर्जन्यज्ञानमेव पश्यार्थेआनालोचनइत्यादौ वृत्तिकारुदिभिसूत्रैव व्याख्यातत्वा
दितिभावः ज्ञापनमात्रमितिश्चाधनुः स्थितिसूत्रेज्जीष्मानइतिप्रयोगादितिभावः एष्वर्थेष्विति पशुंसंज्ञपयति-मारयतीत्यर्थः विस्तृतपयतिसंतोषयतीत्यर्थः
मतांतरेतुबोधप तीत्यर्थः प्रज्ञपयतिशरंतोष्णीकरोतीत्यर्थः स्यादेतत्माधव मतेज्जीष्मानोबोधपितुमभिप्रेतइतिवृत्तिग्रन्थस्यकागतिस्तत्राहज्ञपमिच्चैति
ज्ञापनमिति तच्चावबोधनेधातुभेदेन रूपद्वयफलितमितिभावः यदाहदेवः जानातीति श्रिसिध्येत् ज्ञपयतितु पुनमीरण्णादौ घटादेर्णोमित्येपादमेवज्ञपमि
दितिपदंज्ञापनेपरण्णादौ तेनार्थाज्ञापनेर्थेज्ञपयतिपदवत्ज्ञापयेदित्यपिस्यादिति कपनेचलिः धातुनिर्देश इकु एवंछुदिरूर्जेने जिद्धोन्मथनेलडिरि
सत्रापिवोधं घटदयोमितः माधवादीनांव्याख्यामाह मिहंज्ञाइति मकारानुवंधाइत्यन्ये-ज्वलक्षलस्यामित्वमिति मितइत्यनुवृत्तंक्लेशेनव्याख्येयमि
तिभावः ज्वलक्षलक्षलनमोनपसर्गावेतिपाठान्नरं-तत्रनदश्चित्केशः प्राप्तविभाषेति। ज्वलादीनांपूर्वनपाठात् नमेस्त्वमतत्वादितिभावः कथंसंक्रामयतीति य
तुसुधाकरेणोक्त-इहापिघटेतासाजातंनोदोतोपदे- इतिवृद्धिनिषेधादितिभावः वृत्तिन्यासादीति तथाहि नपादमीतिसूत्रे आयामयतइत्युदाहरणम्
यमोपविष्टपादमितिलं प्राप्तावध्यतइतिवृत्तावृत्ततत्र गमनस्यमिचमामिसतोनेत्यनुवृत्ततइत्युक्तं तथा मैत्रेयादयोपि नेत्यनुवर्त्य व्याचख्यः एवंहिनिषेधानंतरं
उपपद्यते अन्यथानकमीसत- विविधप्रकारेतिभावः साधारण्येदिति-तपरकारालभ्यं तत्- आवधारणह्रस्ववत्सुचरितार्थ- दीर्घवत्सुबाधात्पज्यतइतिभावः ४४९।
इदमु-नेचिरमुमदितपठन्ति वात्वादिति-वृत्ति-अपिवा-इनाकरं तथाहि-मिति-वा-म-दितश्चेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चपार्थत्वमाश्रित्यवातइत्यत्रेडभा-
र्व-मानेत- उदित्तुयस्यवि भाषेले-पसि-इ-म-ए-इ-त-प्र-य-ये-मि-त-त्य-व-सा-धुः सुधाकरइति अन्येतरुद्रमाइतिसगुरामेवपठंतिभागवतौत्विति
अदे-न-पु-प-य-ति-न-स-द-दे-ति-सू-त्रे-आ-दि-य-त-य-दे-य-स-का-र-त-सं-घा-त-ग-ह-णे-ने-ट-सि-डे- एवं-वा-प्र-ह-रा-मौ-प-दे-शि-क-त्वं-प्र-ति-प-त्य-र्थ- अनुवंधाश्चैकांताः पद्म

३. म. ति. वमेरदौयकारोलुप्तनिर्दिष्टः तथाच उपवेष्टावादि त्वाभावात् निषेधो न वेमुश्च केचिद्रुधिरं इत्यादि प्रयोगाश्च हातुकूला इति रमक्रीडायां अयमुदिदिति मन्वा
 १९५ ज्ञावोपदेवादयोरमित्त्वारंस्तेषु दाजहुस्तु नाना नाना नाना इति माधवः पाघ्राध्या पापाने पारसरा इति तु न गृह्यते लुग्विकरणात्वात् द्रष्टेति सौत्रो निर्दे-
 शः दृश्यतीति पाठस्तु चित्त एव इत्सेज्ञकशकारादिविति तेन यपे इत्यादौ न शितोति कर्मधारयस्योक्तत्वात् त्वहुव्रीहौ तु स्यादेव दोषः अतएवार्तिसर्तोर्जौ हो स्यादि
 कयोर्नेह ग्रहणं शपः श्रुनाय हारात् चानशः संभवे यिशकारादित्वाभावात् पत्वाहुः शित्यचीति व्याख्यानात् चानशिनेति तन्न उक्तीत्या कर्मधारयस्यावस्था
 कत्वेऽचीत्यस्य वैयर्थ्यात् सदेः परस्य सदिस्त्वज्योरिति पाठस्तु त्वत्पारुढोपि भाष्या ननु गृह्यत्वाद् दूषेष्टः शल्दृशातने विशीर्णो जायामिति तथा तैत्तिरीये श्रूयते यद
 श्वशीयतेति शातनं त्विति शदेरेव हि णि विशदेरगताविति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपं तथा चास्यैव धातो रिदं रूपं प्रसिद्धं चेति तन्निर्देशः गम्लगतौ डूपचा
 ष्या कइत्यादिवदिति भावः कुचसं पर्वनेत्यादि ८४४ कुचशब्दे तार इति पठितस्येह पुनः पाठः संपर्वनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो गणयथा स्यात् मेधुसंगमे च
 ८४२ प्रजायेगृहमेधिनामितिलक्ष्यं गृहमेधं ते संगच्छते इति विग्रहः बुधिरबोधने पूर्वोत्तरे तिदैवादि कैर्निस्वात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात् तथा भूतस्यैव ग्रहणमि
 त्यर्थः यत्तु माधवेनोक्तं अकर्मकैः साहचर्यादिति तदुपेक्षितं सकर्मकादपि चिन्नादर्शनात् तथाच माघः ऋक्षदस्रं नारद इत्यबोधिसः श्रीहर्षोपि अवोधितजा
 गरदुःखसाक्षिणीति उबुदिरुवदित्वा बुंत्वानिष्टायां बुन् निशामने चाक्षुषं ज्ञानं वेगात् ८७१ वादित्रस्य वा घभागादस्य वादनार्थमादानं वादित्रग्रहणं नातोपी
 ति उत मातामहिषमन्वेनदित्यत्र भाष्यकारैस्तथोक्तत्वादिति भावः व्ययगतौ ८७४ वित्तस्यागेतुनित्यमात्मनेपदी गतः अयं तु चुरादावदंतः स्पश ८८० वाधन
 स्पर्शनयोः अपस्पर्शत् अस्मृदृत्वरप्रथेत्यादिना अभ्यासस्यात्वं सन्वदित्वा पवादः स्वामी तु पषडस्येके इत्याह अत्र पाठे पतोव्रतानियस्य शेडत्यादयः प्रयोगाः
 प्रतिकूलाः पस्पशा यडं ताद चिटाप् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नाभ्यासस्य दीर्घ इति माधवः पसेति दंस्यातः सौत्रो धातुः पसतीत्यादि यद्बु कोस्तजपजभेसा

[illegible]

उ.
मति.
२०

वोः सार्वधातुके ह्रस्वोः किं यो युवति नो नुवति असंयोगपूर्वेति किं अस्मिन्नेति असंयोगपूर्वेग्रहणमोर्विशेषणाननुप्रत्ययस्य तेन पुर्वतोस त्रापियणनेति भावः स्या
देतत् ह्रस्वग्रहणं व्यर्थं यो युवतीति यङ् लुगंतु प्रकाशं तौ गौ ववारणात् तथा हि छंदसो पङ् लुक् प्रत्ययस्यार्द्धधातुकत्वादेव यराभविष्यतीति चेत् सत्सं ह्रस्वग्रहणादे
व ज्ञापकात् भाषाया मपि क्वचिद्यङ् लुगं वतीति भाष्यकारः चांद्रास्तयङ् लुको भाषाविषयत्वं निःसंकोचमेवेच्छति ज्ञापकतामेव ध्वनयितुमिहानेकाचइत्यस्यानुवृत्तिः
प्रदर्शिता तेन पुर्वति नुवंतीत्यादेव्यवृत्तौ सत्येहि ह्रस्वग्रहणस्य ज्ञापकतो निर्वहति अतथा सार्वधातुकपरयोः ह्रस्ववोरनेकाच्चावभिचारात् किंतदनुवृत्त्येति द्विक
इहोदेशस्यैवेति न चास्यापि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं गते इत्योदौ तडं प्रवर्त्यङ्कारस्य चरितार्थत्वात् आदेशङ्कारस्तु न चरितार्थः स्थण्विदभावेनङि त्वादेव तडः सिद्ध
त्वादिति भावः जुङ् वडिति कुहोश्चुरितिङ् स्य जः ९५० कुङ् इति अस्मात्सचायचिविक्त्वः ववयोरभेदात् विक्त्ववडिति माधवः रुङ् ९५१ रेखांङि सेति रिघेर्हि सायां पठित
त्वात्क्षेपदेवोप्याह सङ् धेगत्पामिति प्राचातु भाषणे चेति पठितं व्याख्यातुमिच्छेत् रेषणे चेति पाठान्तरमुपन्यस्य रेषणं कोपोत्पादनमिति व्याख्यातं तत्सर्वमाधवादिविसे
वादादुपेक्षितं मेङ् प्रणिमयतइति नन्विहनेर्गदेति कथं स्यात् शिद्धिषये आत्वाभावेन मारूपाभावात् किंच अशिद्धिषये कृतात्वेप्यस्मिन्सत्त्वं दुर्लभं प्रतिप
दोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यात् गामादाग्रहणोष्वविशेषइति चेत् मीनातिमिनोस्योरपिकृतात्वयोरिति प्रसंगः इत्यत आह तत्रेति इष्टत्वादिति अयं भावः
दाधाच्चिति सूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यत्रात्वसिद्धये भाष्यकारैरित्यंसिद्धांतितं रात्वविधौ धुमेत्यस्य स्थाने घु प्रकृतिमाडि ति पठनीयं घुश्च प्रकृतिश्च मा
ङ् चेति द्वंद्वः प्रकृतिश्च कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानात्पूर्वोत्तरयोरेव अतो न काप्यव्याप्तिः नापि मामानइत्यत्र मीनातिमिनोस्योश्चातिव्याप्तिः माडोङ्कारानुवं
धस्यैवोपात्तत्वादिति दिग्यादेशेनेति दयतेर्लिट् द्वित्वं प्राप्तदिग्यादेशश्च तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशे न द्वित्वशास्त्रस्य बाधः पीरव्याज्भ्यां द्वित्वं न बाध्यते वि
षयसप्तमीमाश्रित्य लिङ् सत्तेः प्रागेव तयोः प्रकृतत्वात् दिग्यादेशविधौ तु परसप्तम्येवननुविषयसप्तमी लक्ष्यानुरोधात् तदेतत्सूचयति इष्यते इति स्याद्योरिच
इहात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितं परस्मैपदेषु गति स्थितिलुक् प्रवृत्तेः डीङ् विहाय सा आकाशेन वातुपुंस्याकाशविहाय सोऽस्य मरु विहाय सामिस्य नाकारुपाठः मान्वध-

रामे.
२०

अभ्यासस्य विकारः अभ्यासः सचेत्त्वमेव तथा हि दोषश्चुत्या अच इत्युपास्यत न च मानादोनामभ्यासस्य विकारभूता चूडका रादन्यः स भवति यादनुह स्वइत्यवगृह्यते
 तर्हितद्वितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् सहि अभ्यासे ईकार अवगार्थं क्रियते अन्यथा अजतस्याभ्यासस्य विधीयमानो दोषः हलादिशेषमात्रं प्रतीक्षतो न तु सन्वदित्व
 मपि तदेतदाह इकारस्येति अत्र न्यासकारः धातोः कर्मणा इति सूत्रे वाग्रहणा विभज्य त्रिसूत्रौ शेषतया संवध्यते सा च व्यवस्थितविभाषा तेनेह सूत्रद्वये अर्थविशे
 षोपहितेभ्य एव सन्निति सच विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोऽपि वृत्तिकारादिभिरुपनिबद्धः तदर्थं यतिगुपे निर्दायामित्यादिना सन्नतस्येत्यादियत्तु प्राचा
 सन्यङोरिति सप्तमो माश्रित्य सनियडिचपुरे इति व्याख्यातं तन्न प्रतीषिषति अट्यते इत्यादौ सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वा पत्तेः आट आटतु यिादौ लि
 ट् प्रकृतेर्यथा नहि निमित्तत्वा विशेषे लियो न द्वित्वं सन्यङोस्तु तदिति संभवति यत्त्वत्र प्राचोक्तं शपोऽकारेण सिद्धे सन्यङोरकारोच्चारणमजटेरिति द्वित्वार्थं ते
 नयस नो द्वित्वमिति तन्न निमित्तस्य कार्यित्वा योगात् नचाकारोच्चारणस्य सामर्थ्यमिति युक्तं अकारफलानां वहनं सत्वात् तथा हि पापचक इत्यादावहो
 पस्य स्थानिवत्त्वादत उपधाया इति वृद्धिर्भवति ते किंच दित्स्य धित्स्य लिप्तादिभ्य एकाच्चाभावाच्च अत्रापि च दित्स्य धित्स्य मित्स्यत्र अचो यति कृते यतो नावड
 त्याद्युदात्तः सिध्यति तथा च प्राचाप्युक्तं अजं न भूतपूर्वादपि यत् दित्स्य धित्स्य मिति किंच पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्रोच्चारणस्य स्थानिवत्त्वा ज्ञंलतलक्ष
 णोनुमन् अपि च यस्य हल इत्यत्रयस्येति संज्ञा तु ग्रहणं अहर्षादित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सिद्धांतः तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोपकारफलं ।
 अपि च पापच्यते रचो यत् पापच्यः हर्षं तत्त्वे तु पापचि कथं विद्यलोपेण स्युपधां वृद्धौ चो रिति कुत्वे पापाक्य इति स्यात् अपि च अपापचि फलं स्वयमेव
 अपापचिष्टवेति यदंतस्या जंतत्वे अहर्षं तत्त्वे अहर्षादित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सिद्धांतः अतएव यडुलुकिप्रत्ययलक्षणो नपडंत ।
 त्वात् द्वित्वं सिध्यति परसप्तम्यांस्वेगकोऽप्यनुमतेति निषेधः पूर्वर्तेतेति लिङ्गानशानौ चेति अजं वनिष्ठायाविति भावः अर्थात्तरेत्विति गोपना
 दिरूपेधातुपाठोपपत्त इत्यर्थः चुरादय इति व्याचानुमती मात्रासां प्रेपि भवादयोऽप्युपपत्त्यर्थः भेदाभ्युपगमस्य फलमह अनुबंधस्येत्यादिना अभेदे तु स

उ.
म.ति.
२१

नन्तादिवाकर्तृगफलास्यतादपितङ्स्यादिर्निनाक इङ्गुणाविति यस्मिन्पहलं ताच्चेति सनः कित्त्वेनापि गुणाः सुपरिहरस्तथा षेडभावाय उक्तहेतुरेवानुसर्तव्यः एवं
च गुणाप्रसंगस्यैवाभावात् किं कित्त्वान्वेषणेनेति भावः नीमांसतइति चत्तरत्नेत्रेवाचस्पत्यादौ नीमांसाश्चोमाङ्गानां स्यादुत्पन्ना इत्युक्तं तद्यदिसमर्थेना
यनित्याग्रहस्तर्हीत्यमाशयः कल्पः इह न प्रकृतिस्तु वत् आत्मनेपदाहोचुगादिकाङ्गिनैवेति स्थिदो मानपूजायामित्येदित्कारणं थोपि भंत्वा व्यर्थेय
एव न हितस्मादयं स न एवं स्थिते स न प्रकृतिरनुदात्ते कोचेत्यत्र मानाभावात् डिः देवसाक्तः नुक्कसूत्रे निपात्यतां मुंडमिश्रादिसूत्रे हलकलयोरदंतत्ववर्गः न च वै
याकराणानामुपाये स्वाग्रहः उपेयप्रतिपत्त्यर्थोऽप्याया अव्यवस्थिता इत्युक्तेः न चैवं समीमेति इत्प्रसंगः घ्वादि साहचर्ये षे च्छास्येव तद्विधानादिति रभ
रभस्ये ६६० रभस्यमुपक्रमः वेः स्कंदेरनि असौ पदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयं यत्तु सा स दाधोरिति निषेधे प्राप्ते इति तन्न नैषे धुस्य प्राप्तिपूर्वत्वात् कृते वेद
मिति एतच्च माधवादिग्रंथे स्पष्टं प्राचातु विष्कंदती सुदाहृतं तन्नैति भावः न संवध्यत इति तथा च पर्युदासा विषयत्वात् सरेरुत्तरस्य तिङन्ते पिषत्वं भवत्येवेति भा
वः अतएवाहपरिष्कंदतीति नमप्रहृत्ये अस्य कचिदुदित्याठः प्रामादिकः अस्य पदितिलुदित्वादङ् प्राचातु अस्माप्तीत् अस्माप्तीदिति सिजप्युदाहृतः तस्या
मादिकं कृषमृषेति वार्तिकमध्ये स्येः प्रक्षेपोपि प्रामादिक एवेत्यवधेयं यमउपरमे केचिदमुमुदितं पठन्ति कितनिवासे चिकित्सतीति रोगमपनयतीत्यर्थः शत्रुं चि
कित्सति निगृह्णाति क्षेत्रे तृणाचिकित्सति अपनयति नाशयति चेत्यर्थः स्वाश्रये कश्चिकित्सत्विति खंडनं तद्व्याख्येयसरे चिकित्सतामिति नुयुक्तमिति वर्द्धमानः
तत्र वर्द्धमानस्य प्रमादइति शब्दकौलुमे प्रपंचितं तदेतद्धनयति कश्चिदिति भजसेवायां ६६६ भस्यति भस्यतइति यत्तु हिरण्यदा अ मृतत्वं भजंतइति मंत्रे भजिष्य
तइत्यर्थइति वेदोत्तग्रंथेषु कचिद्दृश्यते तद्वेत्रे खकप्रमादात् इव पृष्ठितः क्रिः उप्रिमं द्यववितिकाचित्कः पाठः प्रामादिकं चैवोवयिः इकारइति नत्वि संज्ञकः नु
मापत्तेरिति भावः वयस्तासावभावादिति नहि तासौ विद्यमानत्वं स्थानिवद्भावेन लभ्यमशास्त्रीयत्वात् न चाचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वादिति देशोस्त्विति
वाच्यं अचइत्युक्तेरख्यधित्वात् वदव्यक्ताया वाचि उवदियेति कूलेयदृदिथवचस्तपनात्मजाया इति तु पल्लवस्य प्रमादस्यैव व्यवहारे पररूपमिति अतो लोप

एम
२१

स्तनभवति आर्यधातुकोपदेशेयदकारेणमिति व्याख्यातत्वात् अश्वपीदिति नन्विहान्तरंगत्वाद्गुणयादेशयोः कृतयोः योतत्वादेवद्विनिषेधोस्तर्हि शिवग्रहसौतेति चेत्सं-
 नसिच्यन्तरंगमस्तीति ज्ञापनार्थेण शिवग्रहांतेन चिरिणोतिजिरिणोत्योर्यङ्लुगंतानां चिनीप्रभृतीनां च सिचिअचिरायीत् अजिरायीत् अवेचायीत् अनेनायीत् इत्यादिभि-
 तिचुलुपतीतिलुम्पतीत्यर्थः उक्तं हि क्विप्स्यद्रुमे चुलुपलेपेति कास्यनेकाग्रहांचूलं पाद्यर्थमिति वार्तिके व्यवहृतोयं इति भावः ऋतेरीयङ् ऋतिः सौत्रइति तातोयं धा-
 तुरिकानिर्दिष्टः वंचिलुं च तस्य अनुवादात् यत्तु वदंति ईयङो दीर्घोच्चारणात्तातोयं इदं तत्त्वे हि सवर्गा दीर्घेणैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादिति तन्न एरनेकाचइति यणपत्तौ सवर्गा दी-
 र्घस्य दुर्लभत्वात् नच यङ् वास्तु अकृत्सर्वेति दीर्घोपपत्तेरित्युत्प्रेक्षा चिता सन्यसेरिति द्वित्वापत्तेः कृपायां चेत्येके इति ऋतीमतइति कृपापर्यायेषु ऋतीयते स्यात् घृणायो-
 रिति नानार्थवर्गेव भट्टमहर्षेणाभिधानात् अर्तनंच ऋतीयाच हृणीयाच घृणार्थकाः इति जुगुप्साकारुणोभयवाचिना घृणाशब्देनार्तनादेरर्थनिर्देशं कुर्वन् नमरोपि ऋतीय-
 तेर्द्धार्थतायां प्रमाणमिति धातुचंद्रोदये उक्तत्वाच्चेति भावः शेषादिति यत्तु प्रसादकृता ईयङ्भावे आर्तिष्ठेत्याद्यात्मनेपदमुदाहृतं तत्सामादिकमिति भावः हुग्लभ्यो घसि-
 भसोर्हलित्चेत्यतोहलीत्यनुवृत्तेरिडादेर्द्धिस्त्विति अज्ञादिति धित्वात्परत्वात्तातङ् स्थानिवद्भावेन पुनर्द्धित्वं तु न सकृद्विजित्यायात् यद्वा हेर्द्धिरिति स्थान्यादेश-
 योर्द्धयोरपि इकारउच्चारणार्थः हकारस्य धकारादेशः तेन हलीत्यपि नानुवर्त्य नापितातङ् प्रसंगः अनुदात्तो वनतीतरेषामिति च न तेरेभ्यश्चिचारान्नविशेषणमिति भा-
 वः यत्तु प्राचा एषामनुनासिकस्य लोपइत्युक्तं तज्ज नृमिमन्योः मिहनहमुचमस्त्रादीनामनंत्यस्यापिलोपप्रसंगात् अनुदात्तोपदेशात् अनुनासिकांता इति भावः तनो-
 त्यादयइति अत्रापि प्राग्वत् वधादेशोदंतइति नच धीस्त्रातोहलादेरिति वृद्धिर्नेति भावः चक्षिङ् दर्शनेपीति विश्वारूपाभिचक्षे शचीभिरित्यादौ तथा व्याख्यातत्वा-
 दिति भावः अनेदितइति नृमिधेप्रो-
 तं अस्यतिवक्तीति ख्यातीत्यत्र विधिनाम-
 रंगां अविभक्तिकश्च निर्देशइत्याकरः यत्तु प्राचा-
 रितीद्जजनिषीत्त-
 रविरोधादुपेक्ष्य-
 यद्यपि जनेः शपनाभावं तथापि ह्यं दम-

उ.

म. ति.

२२

त्वात्तपनोलुकि उपधा लोपाभावे च जनिषेजनि ध्वइति बोध्यं णिसिचुं चने. वभ्रामेति. इदं प्रेतवेति मंत्रे निं सानं जुद्धो मुखे इति दं स्यात् स्येव प्रयोगादिति भावः किंच ।
नुम्विसर्जनीय शर्षवायेपीति सूत्रे च तिन्यासपदसंज्ञयोर्दयः सर्वे ग्रंथा अस्य तालव्या तत्वे असंगताः स्युः तद्गहिनुमादिभिः प्रत्येकं व्यवायेषत्वमिष्यते तेन निंस्सेनिं
स्वेत्यत्र नेत्युक्तं अस्य तालव्या तत्वे तु ब्रश्चिषत्वे षडोरितिक त्वेकं वेगस्य त्वेन षत्वं दुर्वारमिति कथं प्रबुद्धा हि ये तणि जिंश्चो सेट् व्याघ्रभूतिना णिजिं सिद्धिमिति ।
निस्नुषंगस्य पठितत्वेन जौहोत्यादिकस्य इति एव तत्र ग्रहणात् शिजि अव्यक्ते तालव्यादिः योषे वशिंते वितताधिधन्वन्निति दर्शनात् तत्प्रत्यये शिंजितं आवश्यकम् ।
कणिन्यतां डीपि शिंजिनी भूषणानां तु शिंजितमित्यमरः मौर्वी ज्याशिं जिनी गुण इति च. तारैः शिंज हल यमु भगैरित्यत्रानुदात्ते त्वलक्षणा स्यात्तन्नेषदस्यानित्य ।
त्वाद्धता बोध्यः षड् सुषु विष इति. स्वरतावुक्तेन न्यायेनेह नित्यमिदं सोता सवितेति । स्वरति सूतीति वेदं तुरुलु शम्पमः अपिदर्थे भिति यत्तु प्राचा. एष्यः परस्य पितः सा
र्वधातु कस्येति व्याख्यातं तत्रा मादिकमिति भावः स्मरंतीति न्यासकारवर्द्धमानादयः यत्तु पदमंजरी उक्तवीतीत्यत्र बहुलं छंदसीति शयोलुगिति दृश्यते तच्छस्य
मौर्वस्य मागं लेखक प्रमादात्पूर्वं पतितमिति साधवः आपिशलास्तु तुरुलु शम्पमः सार्वधातुके छंदसीति पठंति इरागतौ. भौवादिकस्येति. आशीर्लिङीति ।
भावः विध्यादौ तु समीयादिति न भवत्येव के चित्तु वीगतीत्यत्र दीर्घमीकारं प्रश्चिष्टमाहुरित्यनुपदं वक्ष्यते तन्मते विध्यादौ वपि भवत्येवैवधेयं. वार्तिकमते ।
नाह स्वावस्था सा भिति. भाष्यमतेनाह विवक्षित इति. उभयथापि द्विवचने चीति सूत्रेनेह प्रवर्तते. आद्येऽन्तिमिज्जत्वाभावात्. द्वितीये त्वनैमित्तिकत्वादिति भावः.
वः वीगति एकदेशिमतमाह अत्रेकारोपीति. तथा च दीर्घप्रक्रमेकविकल्पदुमः ईलकांतिगतिव्याप्तिश्चेप प्रजननं वादने इति. लइत्यदादेः संज्ञा प्रयुजते च. न
हितरगिरुदीतेदि कुपराधीनवृत्तिरिति कर्मव्यति हारेत इ. न च न गति हिं सार्थे भ्यङ्गति निषेधः उत्पूर्वस्या विर्भावार्थकत्वात् स्वाप्रकथने सनेति शर्षरे विस
र्जनीय इत्युक्तेः यद्यस्मादप्यार्द्धधातुकं स्यात्तर्हि सस्यानो दुर्वार इति भावः मामानेनासेति डि. त एव तत्र ग्रहणमिति मेड्. धातौ निरूपितत्वादिति भावः विदां दुर्व
लोरोलुगिति आम इति सूत्रे लेरित्यनुवर्तयतां मतेनेदमुक्तं निष्कर्षे तु तेनैवलुगित्यवधेयं उपसर्ग. प्रादुसश्चेति प्रादुस इति सांत्तमव्ययं प्रादुसश्चेति तु प्राधाये

रा. २२

येषु मूर्द्धन्याः प्रामादिकः मन्त्रश्च द्वौ केचिदमुषितं पठन्ति तदनाकरंभिदादिपाठनर्थक्यापत्तेः कृत्यजादाविति एतच्चेको गुणादृद्धीर्ज्ञेयसूत्रे अभ्यकारेणार्थतत्त्वं रु-
 दिर धित्वेनेति मृद्विति न्यायात् प्रागुक्तरीत्यापि द्वेधा समाधानं स्मर्त्तव्यं जक्षभ-वभ्रामेति जक्षक्रीडनमृमाणइत्यादौ जशादित्वस्य निर्विवादत्वात् सकलधा-
 तिकारैस्तथास्वीकाराच्चेति भावः जुसिच अजादाविति कस्योच्यते तोऽचीत्यनुवर्तते इति भावः यत्तु प्राचाष्टगुणुरित्यादौ यामुयेडिः त्वान्न गुणादित्युक्तं तन्न जुसिगु-
 णस्य निषेधापवादत्वात् भंक्ताव्याख्याने तु क्लिष्टत्वादुपेक्षितं भाष्यारूढस्य सप्तसमाधानस्यैवलाभात् तददिद्रा प्राचोक्तमनुवृत्तिरिति यत्त्विति निर्मूलमेवेति यत्तु व्याख्या-
 तमिदं भंक्ताव्यामोभावे आतो लोपे कृते आत औणाल इत्येतत्त्वेनेत्यादितद्याह तं तथा हि आत औणाल इत्यत्र प्राच्यस्यादौकारिकर्तव्ये औकारवचनं दारिद्रातेरलोपेऽपि श्र-
 वणार्थं सदा मभावे लिङ्गमिति पाठयणिकहरदत्तमाधवादिभिरुक्तं स्वयमप्युपन्यस्तं च तत्कथमौत्वं स्यात्प्रवृत्तिः यदपि दद रिदे सस्य समर्थनार्थं मुक्तमुच्चारणो वि-
 शेषाभावादौकारविधानमिति तदपि रभसात् तस्मिन् न्यसे आमोद्वोरत्वात् विवक्षिते इति तेन ददिद्र इत्यत्र श्याद्यधेत्वा दंतलक्षणो गोर्न कंतुपचाद्यनेवेति
 भावः अदरिद्र इति सिजभ्यस्तेति केजुस लडः शाकयानस्यैवेत्यादंतलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वाच्छाभ्यस्तयोरित्याद्यौपे आकारान्नस्यैवाभावादिति ।
 माधवः नच ददिद्रा मिदिति स्थिते आह्नोपासस्त्वादपवादत्वाच्च ईहल्यवोरितौ त्वस्यादिति वाच्यं अकृतव्यूहा इति न्यायात् ईत्वे हि हलादित्ये निमित्तं तच्च विना
 शोन्मुखं जुसोभावित्वात् वशकोत्तौ भाषायां मय्यस्य प्रयोगो दृश्यते जयायसे नान्यमुशंति देवा इति इत्यदादयः चत्वारः पन्थेमे पदिन इति होच्य इत्यादयस्त-
 केषांचित्प्रयोगाः प्रामादिका एव कथं न हि समाना लक्षणाः सुरभिद्यत धारादुति शतैरिति सौंदर्यलहरी नायं शानच किंतु चानश डमृज द्वितः त्रिः भृत्रिमं-
 चां द्रास्तद्वितं पठित्वा भूर्युरित्युदाहरंति भाष्ये ईहल्यस्य प्राचो गृथं व्याचक्षाणैरुक्तं मिमौते घुमास्थेत्त्वमिति तस्यामुदिकं तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः तथाच
 काशिका आर्द्धधातुक इत्यधिकारो नल्पमिति भावो भावदिति अतएव मातः भाष्यः गाते गाथे इत्यादावौत्वं एतेन धुमास्थेति सूत्रे कृतिकिं ददातीति यत् प्र-
 त्युदाजहस्तदपि प्रत्युक्तं अतएव तत्र वृत्तिरिति भावः अतएव मातः भाष्यः गाते गाथे इत्यादावौत्वं एतेन धुमास्थेति सूत्रे कृतिकिं ददातीति यत् प्र-
 त्युदाजहस्तदपि प्रत्युक्तं अतएव तत्र वृत्तिरिति भावः अतएव मातः भाष्यः गाते गाथे इत्यादावौत्वं एतेन धुमास्थेति सूत्रे कृतिकिं ददातीति यत् प्र-

उ.
म.ति.
२३

द्विरुक्तस्येति कृषंतस्येति तेन दधातोः सत्र न भवति यद्येवं धत्ते इत्यादावपि न स्यात् आत्रोपस्य स्थानि क्त्वेनाकृषंतत्वादत आह वचनसामर्थ्यादिति किंच सत्यपि स्थानि
निवत्स्येति कृषंतस्येति तत्त्वमाश्रयिष्यते अपि च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि वदित्यप्योहपरिहारे बोध्यः यत्तु वदन्ति नर्यपरिहारे स्पृधुः सवर्णादिषु निषेधार्थं भेगास्य प्रायि
कत्वादिति तन्न वरेयत्वेऽप्यस्वरवर्जं द्विवचनादीनि नक्तव्यानीति वदता भाष्यकारेण सवर्णादीनां प्रत्याख्यातत्वात् धनधान्येदधंत इति ह्रस्वमुदाहरति अ
नुनासिकस्य क्तिरुलोरिति दीर्घस्तृत्वादेस्तत्त्वान्नेति भावः सतित्वमिधाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यः इति जुहोत्यादयः षिवु परिषिषेवेति स्थादिष्वेवाभ्यासस्ये
ति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राकृषितादित्यनुवृत्तेः अस्य चाप्राकृषितो यत्वात् तेनाभ्यासस्य षत्त्वं भवत्येव परस्य तु आदेशप्रत्यययोरिति षत्त्वं न्यषेधेति सि
वादीनां वाङ्मवायेपीति विकल्पः व्युषदा दंत्योऽद्यादिर्मृद्धं न्यातः तथा च वैघके त्रिकटुकपर्णयोव्योषशब्द पद्यते नृतीर्दित्काः प्रायस्य विभाषित्यस्यानित्यत्व
ज्ञापनार्थं तेन धावितमिभराजधियेत्यादिसिद्धयति पुष्पविकसने ओष्ठान्तः अकर्मकः तथा नभः पुष्पतुकोरकेरोति श्रीहर्षः कालात्मा धुपुष्पस्य च मा
नेष्विति सूत्रं अच पुष्पं स ज्ञायां कन् पुष्पकंतिमष्टिमस्तीम अत्र केचितीमेत्यपि पठन्ति व्रीड घत्रः व्रीडः व्रीडमावहति मे संप्रति इति कालिदासः व्रीडादिवा
भ्याशगतैर्विलिल्येति माघः गुरोश्चेत्यकारः व्रीडामंदासंहीस्त्रपाव्रीडे तमरः यहषुह अत्र सहेः पाष्येहृदतादीनामनभिमत इति माधवः तदापाततः श
किसहोश्चेति सूत्रे षहमर्षरा इति वृत्तिमुपादाय ननु षहषुह च कथं इत्यस्येव परस्मैपदिनोऽननुबंधकस्य ग्रहणं प्राप्तिस्त्याशंक्यानुबंधपरिभाषायाः प्रत्ययविष
यत्वादुभयोरप्योहग्रहणमिति हरदत्तोक्तैः अत्रात्रेयः परिनिविभ्यति षत्त्वं परिष्यति तीषसहेतीडिकल्पस्तु नास्ति भवति सहेति शवंतनिर्देशादित्याह अत्रे
दंवक्तव्यं षत्वविधावपि शवंतनिर्देशस्तुल्यः तथा च षत्वमपि माभूत् तत्राकारउच्चारणार्थ इति चेदिडिकल्पेऽपि तथास्तु तस्मादुभयमस्तु मास्तुवानत्वं नृज
तीयं युक्तमाकरग्रंथास्तु सर्वेऽप्यत्रोदासीनाः तदिह तत्त्वमहद्विनिर्णयमिति नपुंसके भावेऽस्तु सुहितं तृप्तिः जेतुरिति ऋच्छत्वात् तामिति गुरो कृते वाज्ज्वलमुद्रं
मित्येत्वविकल्पः षड् नित्यमिति एवं च प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणोर्यदुक्तं सुषुविबहे सुषूवहे इत्यादितत्त्वामादिकमिति भावः दीड् दिदीये इति परं मेपियरोवाचित्वा

राम-
२३

नित्यत्वादौ षट्मीनातिरिक्तामिति विषयसप्तमी तेनोपदाय इत्यत्र घञ् सिध्यति अन्यथा एव स्यात् अदासेति स्याद्वोऽस्त्वित्येतत्तु न भवति दीर्घेनोकारो
 दारूपासंभवेनायुत्वात् अतएव प्रनिदातेत्यादौ नेर्गदेति गत्वमपि न भवति डीङ् डीनः डीनवान् स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठाया मिहान इति हि सति व्यवधानादौ
 दितश्चेति नत्वस्याप्रसंगः डयितशब्दस्तु भौवादिकस्य निष्ठाशोडिः सत्रनिष्ठेति योगविभागादकित्वमिति सौख्येदयः गीङ् हिंसात्रेति अतएवाकर्मकमि
 तिभावः मीनिति क्र्यादौ डमिति ह्रस्वातः स्वादौ मीगताविति चुण्दौ गीङ् रियेरेतारेष्यते लीङ् यकेति सार्वभौमकेयगिति विहितेन व्रीङ् दंत्योष्पादिः
 व्रीवरण इति क्र्यादौ प्रीङ् प्रीतौ प्रेता प्रेष्यते प्रीङ् तर्पणे क्र्यादौ युजादौ च षोतक अभिष्यतीति उपसर्गस्तु नोतीति षत्त्वं अभिससाविति स्यादित्येवाभ्यास
 स्य षत्त्वमिति नियमादभ्यासस्य न षत्त्वं नापि द्वितीयस्य स्यादित्यिति सूत्रेण स्यादित्येव तद्विधानात् धूरी गूरी गूरु उद्यमने आकुस्मीयः गुर इति लघूपध
 क्तदादौ पाठान्तरमिति इमिलाचार्ये निरुक्तकारादिवहुसम्मतमेतत् अत्र मंत्रप्रयोगमुदाहरति युतया मेति हिरण्यपाणिः सवितेति वर्गस्य प्रथमचर
 म मंत्रयोरपि पत्यमानशब्दोऽत्रोदाहर्तव्यः न न द्वेति जहो धइति धत्त्वं उदाहरणमाहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्य चिदर्थस्येति भावः शुषशोषणो शोष्ठा
 शोष्पतीत्यादि श्लिष आलिङ्गने अनिक्रिये न तु दार्थकभौवादिकवत्सेद्धइति दर्शयति श्लेष्टेति शलङ्गुपधादिति सूत्रादनंतरं श्लिष आलिङ्गने इति सू
 त्रितं तच्च एकयोगेनैव प्राञ्चा व्याख्यातं तथा च सती दंसत्रमडो वाधनार्थस्यात् अङ् तु अर्थातरे सावकाशः एवं च कर्तरि परस्मैपदे सिद्धमिष्टं केनेति तु तशब्दे
 समाश्लेषिकन्यादेव दत्तेति चिराप्पतेऽपि पत्यमिति ह्रस्वः तथा समाश्लिषातां कन्य इत्यादौ क्सः किंतु कर्मणि आतां प्रभृतिषु अनालिङ्गने शलङ्गुपधेति क्सः
 प्राप्नोति इष्यते च सिचस्माश्चिस्तजहन्ति तमिमं देममुद्धर्तुं योगनिभागेन व्याचष्टे श्लिष इति अनिटः किं श्लिषु दाहे इति सेयो माभूत् सामर्थ्यादिति
 यदि हि श्लिष इति प्राप्नोति नियम्येत तर्हि एतद्विधेरेवास्त्यस्य तुल्यत्वादिति भावः शलङ्गुपधादित्येति तेनात्मनेपदेऽनालिङ्गने चिरिवय
 यादन्यत्र सिजेवनतु क्सः इति भावः प्रत्ययस्य चिति आलिङ्गने हि उपसर्गनपरिष्कारपरपठ्याय प्राणिकर्तृकमेवेति भावः योगविभागफलं दर्शयति कर्मणी

उ

म.ति.

२४

स्यादिना अश्विस्तामिसादौ कसिचोर्विशेषाभावात् अश्विस्तामिष्ठाः इत्युदाहृतं उभयपदीत्यर्थ इति तंत्रांतरे विभाषितशब्दस्योभयपदिषु प्रसिद्धेरिति
भावः एक इति चंद्रगोमिप्रभृतय इत्यर्थः सुध-तस्यालमेघासुधितस्य तस्यै इत्यर्थादिप्रयोगाणां गतिं पृच्छति कथमिति विधु-संग द्विर्निष्पत्तिः सिधित्वासेधि
त्वासिध्वा उदितो वेति वेत् इह पक्षे रलो व्युपधादिति कित्त्विकल्पः दीर्घानुबंधपाठं दृष्यति ऊदित्या ठ इति अनुदात्तेषु पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः रध-
हिं रध्यतीति पचतीत्यर्थः अरधदिति प्रचो गं येतु अरंधदिति नुमनुषक्तं पठ्यते तस्मा मादिकं नलोपस्यावश्यकत्वादिति भावः राशप्रनंष्टेति यत्तु माचाप्र-
नं गधेत्युदाहृतं तदपाणिनीयमित्युपेक्षितं न हि नशेति कुत्स्वमिह लभ्यते पदांते एव तद्विधानात् किंच कुत्स्वेन खः स्यात् तथापि कषतत्वाभावात् तथोऽस्त्वं दुर्ल-
भमेव नष्टं नष्टिरित्यादिप्रयोगाश्च लोकवेदप्रसिद्धा विरुद्धे रन्ति भावः पुषादयस्त्विति केचित्तु इदं वृत्तरां रधादीनां भवपुषादीनामपि समासार्थमिति
व्याचक्षते तद्भाष्यकै यदादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः भ्रमुअनव-शेषमिति श्यनिदीर्घोलुङि च अङ् विशेष उक्तः ततो न्यदित्यर्थः चसरेवति म्वाश्चेति न
त्वे कृतेण च्चदेव कृतं श्लोकादमुदाहरति अषितः स्नाम्यतेः स्नातिरिति इति दिवादयः वृज्वरणो वभृथा विश्रातमुत्संयत आवभृथ येनातरिस्तमुर्वाततं
थ जगृभाते दक्षिणमिद्रहस्तं यस्य मदे अपगोत्राववर्थ-अवारीदिति अवारिषां अवारिषुः वृत्तौ वेति दीर्घस्य सिचिच परस्मैपदेषु इति निषेधः हेरचा अच-
ङीति किं अजीह्यत् यद्यपि एतस्य धात्वन्तरत्वादवयवस्यत्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् प्राप्तिरेवेह नास्ति तथापि ण्यधिकस्यापि कुत्स्वं भवतीति ज्ञा-
पनार्थमिदं तेन जिघाययिषतीति सिद्धं रधो हि एतत्सूत्रं प्राचादिवादावुपम्यस्तं इहैव तूचितमकर्मकस्यैव दिवा दित्वे मिति राधोऽकर्मकादित्यत्र निरीतं
त्वादिति भावः त्रिधृषाश्लेन धृजोतिप्रगल्भते शूलधृक् शूलधृषौ दधृमिति अत्विगादिसूत्रेणाकिनो विधानादयत्रापि पदांतविषये कुत्स्वं तदप्रागान-
इत्येक इति सेङ्कः अनुदात्तेषु श्यनानिर्देशात् इति स्वादयः भ्रस्ज-भ्रस्जो इत्यपपाठः भृष्टः भृष्टवान् इत्यत्र निष्ठाया ओदितश्चेति नत्वप्रसंगात् स्थानषष्ठोक्ति-
स्थानं हि प्रसंगः तेन रोपधयोः प्रसंगे रम्प्रयुज्यते रोपधेन प्रयुज्येत इत्यर्थः प्रयुज्यमानो रम्भित्वा दं त्यादचः परएव यस्य देशांतरे विधानेनास्ति सस्यानिर्देश-

राम-

२४

एवेत्युचिते देशविशेषे एव स्थानिनः प्रसक्तत्वेनोपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायोगात् इह तु मित्वेन न्यायो वाध्यते. स्थानवधौ निदेशसामर्थ्यानुदेशांतरे प्रयुज्य
 मानोपि रोपधेने वर्तयति तदिहामः आदेशत्वागमत्वे द्वे अपौष्टेयथाश्रमः प्रसयत्वागमत्वे इति स्थितं भारद्वाजीयात्कपठंति भ्रूलोरो वधयो लोप आगमोरम्विधीय
 ते इति अस्मार्थः सनः क्ति चोत्पत्तौ लोपग्रहणमनुवर्तते रभुत् आगम एवेति अत्रेहरदत्तः भ्रूलोरसरन्यतरस्यामित्येव सूत्रमस्तरस इतियः संघातः तस्य ऋइत्यादे
 शः स्यादित्यर्थः तत्राकृतिगुणोक्तते भर्जनमित्यादिसिद्धतिः अकाराभावपक्षे तु भ्रज्जनमित्यादिः कृत्तितु ऋकारपक्षे धृष्टिरित्यादिः तदभावे सप्रसारणे तदेवरूपं
 एवं च पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवतीति महद्वाघवं किंच यथा न्यासे वरी भृज्यते इत्यत्र गीकोरेफस्य निवृत्तिवारयितुं सुपदेशग्रहणमनुवर्त्य इदानीं तु तदपि
 मास्त्विसपरंलाघवं तथा तु न कृतमित्येवेति अत्रेदं वक्तव्यं एषा कल्पना तावद्वार्तिकारूढेव रसोर्व्वचना स्तिष्ठमिति वदतारस इत्यस्याप्युक्तप्रायत्वात् किंतु भा
 ष्यकृता गूढाभिसंधिना सूत्रं भिद्यते इत्युक्तोपेक्षितं तथा तु न कृतमित्येतावन्मात्रं तु हरदत्तौ यंत च भाष्याभिसंधिपर्यालोचनं विरहप्रयुक्तं तथा हिरसः ऋचैद
 पिस्त्रिंशत्सन् लिङ् सिचङ् परणिष्ठाते दोषो भ्रज्जे भृजौ चैवं दोषो यङ् लुकिचाधिकः साम्यास्य हि भृज्भावो भवेद्वंतेर्वधिर्यथा द्वित्वं पुनर्नेलभ्येत स्थानिवत्ता
 दधेरिव तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातंत्र्येन तिष्ठति अयं हि भगवतो गूढोभिसंधिः रसः क्रमाभावे पंचदोषाः अपिस्त्रिंशद्विभजं तुः वभर्जु रित्यादीष्यते व भृजतुः व भृ
 जुरित्यादिस्यात् सनीवंते तौ द्विकल्पा द्विभक्तित्यादिभ्यो विभृक्षतीत्यादिस्यात् हलन्ताच्चेति सनः कित्वात् लिङ् चोत्पत्तिर्भक्षीष्ट अभर्षेत्यादीष्यते भृक्षीष्ट
 अभर्षेत्यादिस्यात् लिङ् सिचावात्सनेपदे चित्किंवात् चङ् परेणौ अवभर्जदितौष्यते अवभर्जदित्यपि स्यात् उर्कदिति ऋत्वप्रवृत्तः इरागमपवादः सङ्
 तिहिसिद्धान्तः स्यादेतत् उर्कदिति वैवर्षिभ्यो न अवभर्ज्जदित्यपि भविष्यति अवभर्जदित्यनिष्ठमिति चेन्न ऋजभृजीभर्जन
 इति भ्वादौ पाठेन तत्र रूपद्वयस्य दुर्वारत्वात् तत्रापि परेणौ दोषो मन्यास इति चेत् पक्षस्य अद्वयविषयस्य भर्जनस्य च तद्वाच्यं तया अवांतरार्थभेदमभिप्रेत्ये
 ति गृहारा अर्थे क्वाभ्युपगमे तु प्राचीना अस्मादुपदेशः नहि ते पिधात्वंतरेण सूत्रे अपिस्त्रिंशदित्यपि गुणाभावात् अनुदात्तत्वेन परस्मैपदासंभवाच्च सन्
 लिङ् सिचामिडागमध्रौ व्याच यदितुं भर्ज्जदित्यपि तत्राह भ्रज्जे भृजौ चैव मिति पञ्जारे दोषादृढाः पाक्षिकः पंचमोपोत्यर्थः स्थानिवत्तादिति अनभ्यासत्ता

उ.
म. ति.
२५

भावादिति भावः द्वित्वमभ्युपेत्यापि ब्रूमः रुद्धिर्ग्रीकोदुर्वाणः धात्वन्तरेतेषामावश्यकत्वेऽपि रुगादिविनिर्मुक्तं वा भर्जिता वा भर्जिष्यतीत्यादिरूपं न सिद्धो देव तस्माद्य
थान्यासमेवास्तु अथ लाघवेऽप्युपपातेन स्मृतं च विकीर्षितं तर्हि भस्मे रसोरिति पठित्वा अथैव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति भावः पूर्वविप्रतिषेधेनेति नित्य
त्वादित्यपि सुवचं शब्दांतरस्य प्राप्त्यावपि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण नित्यतायाः लक्ष्यानुरोधेन क्वचित् स्वीकृतं त्वात् विजडत् इह वृद्धिर्यस्येति सूत्रान्मंडकस्य स्यात्
दिरित्यनुवर्तते तेनेडादिप्रत्ययोलभ्यते न तूक्तमेकवचनमेव तथा हि सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यात् ओविजोभयचलनयोरित्ययमेवेह गृह्यते न तु पृथग्भावावर्थ इति
तु तस्यानिह्वादिति हरदत्तादयः न चक्रादिनियमात् लिटीश्च संभवत्येवेति वाच्यं तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादिति तेषां भावः वक्तुं तत्तत्तदनेदं युक्तं विवेजियेति थलीट् सं
भवात् तत्र च पित्वेन कित्त्वाभावात् न च पूर्वसूत्रे कुटादीनां प्रक्रांतत्वात् कथंचित्तत्साहचर्यात्तु दादेरेव ग्रहणं न जुहोत्यादेरिति वाच्यं रुधादावपि डिः त्वादुद्धिजिते
त्युदाहरद्विमीधवादिभिः सह विरोधापत्तेः तस्मादिह तु दादिरुधाद्योग्रहणं जुहोत्यादेश्चाग्रहणं व्याख्या नमेव शरणं अत्र प्राचाज्जिह्वर्ज इति व्याख्यातं तन्निष्फ
लत्वा निर्मूलत्वाच्चोपेक्षितं न स्यस्य व्यावर्त्यं संभवति न वा वृत्तिकारैरुन्निादित्यनुवर्तितं व्यचव्याजीपर्युदासेनेति प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदः असमर्थसमासश्च
प्रसज्येतेति भावः तस्मात्स्यसिचुसीयुट्तासिप्रभृतिषु नेदं प्रवर्तते एतच्च हरदत्तमाधवादिग्रंथे स्पष्टं यत्तु प्राचा अविचोदित्यादिसिजादीनां डिः स्वीकृत्योदाह
तं तदाकारविरोधादुपेक्ष्य यत्तु वदंति कातं त्रेव्यवेः कुयदिषु पठित्वा तसिद्धं कुटादित्वमनृत्य असिनिषेधमात्रमनेन क्रियते लाघवात् एवं च विधेयभेदाभावे क्वा
क्यभेदः तस्मान्माधवादिग्रंथ एवासंगत इति अत्रेदं वक्तव्यं कातं त्रेकुटादिषु पाठेऽपि पाणिनीये तदभावः स्पष्ट एव तथा च कथं तदनुवादेन वार्तिकं प्रवर्ततां एवं
चाप्राप्तं कुटादित्वं विधीयत इति हरदत्तोक्तिस्तदनुवादिनीमाधवोक्तिश्च निर्वाधैव असमर्थसमासस्तदुरुद्धर इत्युक्तमेव तस्माद्यथा करमेव ग्रहीतुमुचितं न त्व
र्वाचीनेषु पक्षपातो युक्त इति दिक् उच्छि उच्छे उच्छी विवासेऽमौ भ्वादिगणो व्याख्यातौ इह पाठस्तु उच्छती उच्छती तत्राच्छी न चोरिति नुम्विकल्पार्थः पूर्वपा
ठः स्वार्थः तथा हि उच्छति उच्छती स्यादौपि हचने शसिवादीनां पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तपदः शेतुप्रत्ययस्वरणमध्योदात्तमिति द्विहत्वग्रहणस्येति

राम-
२५

नचोपलक्षणत्वेमानाभावः अदुपधस्यचेदश्रोतरेवेति नियममाश्रित्य द्विहलग्रहणं प्रत्याचक्षणास्य भाष्यकारस्यैव तत्र मानत्वात् लोभिता लोभ्येति तीषसहेति।
वेदकुरशब्देकरोतेरेवेति सुप्रसिद्धत्वात् यथागोशब्दस्थाने कार्यत्वेप्यर्थप्रकरणादिविशेषविनास्वर्गवज्रादयो न गृह्यन्ते तथा कुरतिरर्थेति भावः सुरसंवेष्ट
ने इगुपधलक्षणाः कः मुरोदैत्यः मुरारिर्विष्णुः घुरपचादित्वादच् घोरः वृहदंत्योष्ठ्यादिरिति उहृहरसंसहमूलमिंद्रेति प्रयोगात् इषड्छायां केचिदुदिते पठ
नितत्फलं तु इडि कल्पेच्छविधौ च सानुबंधस्यैव पाठात् देवादिककैयादिकं योस्तन्निवृत्तिरित्याहुः अनुदित्याठलुभाष्यवार्तिकसम्मत इति क्त्वा दौ स्फुटी भवि
ष्यति तिलस्नेहने तिलति कप्रसयेतिलः तेलतीति गतौ शपि चिलवसने पचादित्वादच्चेलं चेलतीति शपि द्रिलसंवरणे दंत्योष्ठ्यादिरिति आविलं इति
दर्शनात् शिलषिलउंछे आद्यस्तालव्यादिः द्वितीयो मूर्द्धन्यादिः मिलश्लेषणे अयं स्वरिते त्वपि पठिष्यते इह पाठस्तु कर्त्तव्येपि फले परस्मैपदार्थः लिख अ
क्षर लेखिता लेखिष्यतीत्यादिकथं तर्हि लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यते इति प्रमाद एवायं संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यतया वासमाधेयं यत्तु केचित् गाङ् कुटादिभ्य इ
स्यत्र कुटस्यादिः कुटादिः कुटश्चादिर्येषामिति तत्पुरुषं बहुव्रीह्योरेकशेषमाश्रित्य समासः तन्न लेखिते त्यादौ गुणनिषेधापत्तेः न चेष्टापत्तिः वृत्तिकारहरदत्ता
दिविरोधात् अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने इति सौत्रप्रयोगविरोधाच्चेत्यास्तातावत् कथं लिखापयतीति अत्रात्रेयः लेखनं लिखः घञर्थकः तमाचष्टे।
ताच्च आपुको दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादन्यत्रापि प्रवृत्तिरिति एतच्च भाष्यविरुद्धं भाष्ये आकारस्य प्रत्याख्यानात् तस्मादिह संमाधेयं आपनमापः प्राप्तिः आ
प्रीतेर्घञ् लिखस्य आपो लिखापः तं करोतीति एतत्तु नेपां रगतेत्यादि भागवतं अत्र आपो दीर्घ इति श्रोधरेति स्फुट एतच्चात्स्वदर्शनप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्येति भावः
मृड् डित्वं स्वार्थं तथाहि माहि मृतेत्यत्र लसार्थे पातु कानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः सिञ्चोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं तु न डित्वसामर्थ्यादेवेत्यत्र विसृजः रिपिगतौ
लघूपधगुणमाशंक्याह अंतरंगत्वादिति अन्तर्गतायां यच्छं मिदादेरुदात्तगुणत्वादङ् इत्यात्रेयादयः तत्करोतीति ताच्च ततो एव ल् एव च वक्तारं यच्छं
कं आह निति प्रसिद्ध्या गोपि निर्दोषः प्रच्छकमिति पाठस्तु लभ एव किरादयो वृत्ता इति एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणोऽप्योऽप्यन्ते स स

जिथेति विभाषासृजिदशोरिति थलिवेदं विच्छगत्तौ तुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययांतादपि शोभतुशयतेन विच्छायती विच्छायतीति नुम्विकल्पः केचि
नुतुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययस्यैव पोक्षिकत्वं वदंतो विच्छती विच्छंतीति नुम्विकल्पमुदाजहुस्तेषां मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादाय प्रत्ययांता
च्छवेव तेन विच्छायतीति नित्य एव नुम्विचक्षणो केचिदिरितं पठन्ति तं त्यामादिकं फलाभावात् दीपनोयामपीति न सत्रेभिः पितरोद्या मपि शन्नित्यादौ दीश्यर्थ
वगतेः स्पष्टत्वात्तथैवाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्चेति भावः इति तु दादयः रुधादिभ्यं श्रुत्वा श्रमोमित्वादागमत्वेऽपि प्रत्ययसंज्ञान विरुध्यते तत्फलं तु प्रत्ययादि
त्वेन शस्येत्संज्ञाशकारोच्चारणं तु श्रानलोप इत्यत्र विशेषणार्थः उच्छदिरु उच्चारः त्वायाभिद्विकल्पार्थः कृत्वा कृदित्वा तृणाह इमहदादौ पितोति भाष्य
कारीय निष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते न चैवं तृणाहनीत्यादावतिव्याप्तिः अचिने सनुवर्तनात् इति रुधादयः सृणुहिंसायां शिणुच द्वाकूप्ये तौ दंसातौ रा
त्वं तु लासिणिकं तेन यङ् लुकि च क्षति चेक्षंतीत्यत्र नश्चेत्यनुस्वारः सिध्यति संपर्युपेभ्य इति वृत्तिकारोक्तं पाठमुपेक्ष्य भाष्यवार्तिकानुसारं राह संपरिभ्या
मिति इति तनादयः एवमुच्येति आत्मनेपदे इति भावः सन्मुसुन्मु नकारोपधाः विष्टभोतीति सन्भेदिति षः वेः स्कभ्रातेर्नित्यं विष्कभोतीति यत्तु प्राचोक्तं
स्कभ्रातेरित्युक्तेः स्कभ्रोतेर्नेति तदप्रामाणिकमिति भावः तथाहि स्कभ्रातेरित्यत्र यदि श्राप्रत्ययविशिष्टं रूपं विवक्षितं तर्हि विष्कं भितमित्यादावपि न
स्यात् अथ धातुमात्रं विवक्षितं तर्हि श्रुविशिष्टेऽपि तस्मिन् भवितव्यमेव यत्त्वेन उदाहृतं च तत्रापि षत्वं माधवादिभिरिति दिक् हलः श्रः यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षा
रौः सौत्रेभ्यः शानच्मास्तीत्युत्प्रेक्ष्य स्तभ्राहीत्युदाहृतं तद्यद्यपि प्राचो ग्रंथस्यानुगुणं प्राचाहलः श्र इति सूत्रस्य गृह्यतां बुध्न्यासात् अन्यथा प्रथमोपस्थिता ।
नन्तु भुप्रभृतीनुपेक्ष्य तावद्दूरगमनायोगात् तत्राप्यनाकरत्वात् तदुपेक्ष्य तथा च माधवेन स्तभ्रातेरुदाहृतं हलः श्रगावयवात्किं निरुतंदुरुते श्रंथवत्तव्यावि
ति तंत्रांतरे कौडहाप्याश्रयणीयावित्यर्थः संयुक्तहलमध्यस्थत्वाद्ग्रंथरादेशादित्वाच्चाप्राप्तौ वचनं ग्रहो लिटि एकाचः किं यङ् लुकि माभूत् न चेष्टापत्तिः आ
करग्रंथविरोधादिति स्फुटी करिष्यते विहितस्येति किं ग्राहितं न चात्राणिलोपस्य स्थानिवद्भावः दीर्घविधौ तन्निषेधात् ग्रहीषीष्टेति न लिङीति दीर्घनिषेधो नेह

वृमइत्यनुवृत्ते इति ऋपादयः अचूचुरदिति प्रसादकता सन्वत्त्रघुनोतिसन्वद्वावइत्युक्तं तस्य प्रकृतं क उपयोग इति स एव प्रष्टव्यः सामान्यापेक्षमिति नन्वेवमाध १
 षाहेतिव्यर्थमिति चेत् मैवं ज्ञापकसिद्धस्यापूर्वत्रिकत्वात् अन्यथा संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् विकल्पविधयः प्रायेण व्यर्थः स्युरिति सर्वोपपन्नवः स्यात् एवं चास्मि
 न्नपक्षे आधृषीयाणामेवोच्छिको विकल्पः अन्येषां शिष्टप्रयोगादवस्थित इत्यर्थः वृत्तिकृतेति तेनैव न्यासकृता अनित्यत्वं तांश्चुगदय इति सामान्या कारेणा
 मिधानाच्चेति बोध्यं नवैयर्थ्यमिति यद्यपि प्रथमपक्षे पिसार्थकमुपपादितं तथाप्यस्मिन् न्यसेवैयर्थ्यशंकापिनेत्यर्थः तच्चित्स्यमित्यादि अयं भावः यत्रितत्रिमत्रिकुद्र
 यो हि संयोगात्ताः तेषां नकारविशिष्टपक्षेऽपि अनिदिता मितिलोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् तत्कथं तेषामिदित्वं शिजभावं ज्ञापयेत् चित्यादिसादौ शिजभा
 वपक्षे न लोपव्याहृत्यासार्थकतां लभमान इकारो शिजभावं ज्ञापयतीत्युचितं न चेह तथेति कुट्टे वैषम्यं अतएव कविकल्पद्रुमे यत्रितत्रिमत्रिकुद्रयो नित्यशिजंता
 एवोक्ता इति ओकारइदित्येक इति लंडयति लंडति अस्मिन् न्यसे निष्ठायां न विवदेत् लंडः अनुबंधवत्त्वान्नेडित्येके लंडिनः अनुबंधवत्त्वादिद्व्यवधानेऽपि न त्व
 मित्यन्ये ओदित्वमस्ति चेति पक्षहयमपि माधववोपदेवादिप्रथे स्थिते ओदित्वपक्षेऽपि निष्ठाया मिडस्ति न वेति मतद्वयं काव्यकामधेनौ स्थितं पृष्टपूरणे तदीति
 एतच्च श्रीभद्रादीनां मतं माधवेनोपन्यस्तं न त्विदं संक्षेपं धनुषाठकापराणि नूना विनिष्ठावोदात्ता नुदात्तानां पाठात् न हि ऋकारान्ताः सेङ्गा इति तेन परिभाषि
 तं येनेत्यतस्याशयः कल्प्येत अतएव कविकल्पद्रुमे प्रायतेर्नित्याप्यन्तत्वं स्यात् अतएव प्रायमिति दीर्घोपधे उपधायाश्चेति ड् प्रांतः मृजे वैद्धिः इतरेषामृव
 र्णोपधानामरू इति विवेकः न निहउरित्यनुवाच समर्पकसासायस्योत्पलवर्णापि गृह्येत ऋदित्यनेन तु भाव्यमानत्वात् न ग्राह्यः तथाच अचीकृपदिति प्रसज्येते ।
 तिचेत् मैवं लत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वोक्तव्यतिरेकः चेदित्यस्य प्रष्टव्यः यदि परं कुपू सामर्थ्य इति लकारोपध एव पठ्येत तदा स्यादेवोक्तदोषः एतेन च लीकृप्यते इ
 त्यादौ रीगांगमादेर्लत्वार्थकृपोराल इति सूत्रं न स्यात्तां भातुं न नृकारोपध एव पठ्यता एवं हि प्रक्रियात्वात् लभ्यते ऋकारैकदेशस्य लकारैकदेश इति व्याख्या
 नक्लेशोऽपि न भवतीत्युत्प्रेक्षापि परास्ता अचूचुरपदिना उक्तदोषस्य धौव्यात् एतच्च सर्वे कैयटे स्पष्टं स्मारयत इति आत्वे तु नेह भवंति स्मयतेरिति निर्देशात् हेतुमस्य

३-
 म-ति- वेवतद्धिधानात् श्रुत्वमानेपवर्गत्तोयांतोपमिष्वोपदेवः तथाच प्रयुजते श्रुत्वसूत्रमिति चुटुछेदने चोटयति चुटतीति शेषात् वजमार्गं वाजयति मार्गयति व्रजेत्येके वाजयति
 २७ केचित्तु मार्गेति न धात्वन्तरं किंतु मार्गसंस्कारे धात्वर्थः इत्यहः मृगश्च न्वेषण इति कथादौ मार्गश्च न्वेषण इति युजादौ सृजिच्छृज्जीवने संजयति संजति जपमि
 च अयं ज्ञान इति मतिपदज्ञप्तिचेतनाः प्रच्छृज्जीवामित्यादौ तथादर्शनात् ज्ञापनेचेति श्लाघहुङ् सूत्रे ज्ञीष्यमानो बोधयितुमिष्यमाणा इति व्याख्यानात् य
 मच परिवेषणो परिवेषणमिहेति चंद्रस्य परिवेष इत्यादौ तथा प्रसिद्धे रिति नत्विति तत्र घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः नापीति हेतुमण्यतस्य हि सौर्थः तत्र च घट
 दित्वादेव सिद्धेरिति भावः नाप्येमितो हेतो ज्ञापादिभ्य इति मुख्यमते पंचभ्यः मृद्विरेतु च पिरहिभ्यां सहस्रभ्य इत्यर्थः पूर्वोत्पत्तेः पुण्येत्येति ईदृशेषु को
 शशुद्धिः कीदृशीति चिंत्यं उक्तं च स्वामिना पाठार्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहः न विद्मः किंजही मोत्र किमुपादय्यहेवयमिति चूरो संकोचे धुनः पाठार्थभेद
 कृतः मर्चचेति अयं धातुर्मिदचोत्सात्सूत्रे कैयटेनोपपन्नः प्रयुज्यते च मर्चो मर्तं मर्चयति ह्येनेति तस्मात्केषां चिदिहा पाठमात्रेणाप्राप्ता कोपमिति नमंतव्यं
 मैत्रेयमतमाह आर्दन इत्येक इति एक इत्यस्वरसोद्भावेन तद्दीजंतु अनयोरित्वादेव लुंवति तुवंतीति सिद्धे ईदृशे भूवादौ पाठो व्यर्थः स्यात् अदर्शनेत्वर्थः य
 भेदात्सोपि सार्थक इति चुटिछेदने चोटयति चुटति इत्यप्रेरणोऽलतीति तुदादौ न्नसस्त्रे छने स्त्रे छनमपशब्देन न्नसरोप्ययं तच्च तैलादिना अभ्यंजनं न्नस्यति
 म्रसतीति संघाते शपि स्त्रे च्छ अय्यक्तायां वाचि इहा व्यक्तावागपशब्देन स्त्रे छतीति भवादौ गृह्य पूर्वनि केतने गृह्यति पूर्वयति पूर्व नि केतन इति पठित्वा पूर्वनि
 वास इति केचिद्वाच्यते पूर्वतीति धृगो शपिगतं जसिरसरो जसतीति श्यनिमो सरो गतं इहेव हिंसायां जासयतीति भविष्यति तथा ताडनेपि जसुहिंसायां
 अस्यणि जनित्यः क्त्वा यामिडिक ल्यार्थादुदित्कृणास्त्रिगात् जासयति जसति जसित्वा जस्त्वा जस्तं पिडि पिंड यति पिंडति रूषरोषे शपिहिंसायां रोषति
 श्यनिरूप्यतीति गतं डिपक्षेपे संघाते त्वाकुस्मैर्यः डिप्यति डिपतीति श्यनुशपोर्गतं सृप स्तपयति अतुष्टुपत् दसेत्यप्येके इति पित्तवपुत्रं दसयेव चोभिरित्यत्र भ
 द्भुस्करेणादसये संगृह्णामि दसदसि दर्शनं दंशनयोरिति चौरादिकस्य व्यत्ययेन दृढभावः धातूनामनेकार्थत्वाद्भिमतार्थलाभ इति व्याख्यातत्वादिति भावः सश

स्याद्यते अपस्यशत् अस्मृद्वत्त्वेत्यादिनाः प्रामाण्याकारः इत्यापवादः स्यशतिस्यशते इतितुम्यशवाधनस्पर्शनयोरिति भ्वादेर्गतं तर्जभर्त्स-तर्जयते-भर्त्सय-
 ते कथं तर्हितजं यन्निवके तुभिरितिरुक्तायः स्यादिकस्य तर्जते हेतुमसिचि वस्तुगंध-अर्दनं हिंसा वस्तेति दं स्याच्छादिः कृणसंकोचे दीर्घोपधोयं ह्रस्वोपध-
 लुकथादौ भविष्यति शब्दोपकरणयोः कृणोति श्रुणोति भ्रूणो भ्रूणयते भ्रूणोर्भकः गर्भश्च यस्मिन् जाया-अच-यस्य-गूर-दीर्घोपधोयं गूरयते ह्रस्वोपध-
 वादौ तु दादौ च किंच वुग-दि-र-नो-दि-तु-इ-न-ग-दी-दि-तो-श-म-य-त-इ-ति-आ-कु-स्मी-य-त्वा-त-इ- कथं तर्हि निशमयत दुस्यति मित्येतदनेन सिद्धमिति वदंतीति चेत् स्वा-
 र्थगण्यतादेतुमसिचि इति गृह्यमाणं न चार्थसंगतिः निवृत्त प्रेषणाच्चातोः प्राकृतैर्येण जुच्यते इति सिद्धांतात् लक्षयते-लक्षयतीति तु गतं कुत्स-ण्यास-
 थ्येति युच-कुत्सेष-पूतश्च कुत्सायामिति निर्देशादङ्-कुत्सा लुट् अयं दिवा दौ तु दादौ च-भन-आभंडने-आभंडनं निरूपणं पवर्गं तृतीयादिरप्ययमिति देवः कु-
 दृप्रतापने-कुदृयते इति क्षीरस्वामी मैत्रेयादयस्तु कुटेति पठित्वा कोटयते इत्युदाहरंति वंचुप्रलेभने-वंचुयते-त्कायामिद्विकल्पार्थात् उदित्करणत्वात् रि-
 जनि-स्य-वंचति-वंचिता-अदिदयमिति केचित् तन्मते वंचेत्यपि-वंचित्वा-वंचित्वा-वत्का-वंचितुं च्यतश्चेति सेटः क्तः कित्त्विकल्पनात् पक्षे लोपः इडभावे-
 तु नित्यं निश्चयां वक्तव्यं शक्तिबंधने केशवस्वाम्यादिमतमात्रं प्रजननसामर्थ्यमिति मैत्रेयमतमाह शक्तिसंबंध इति प्रातिपदिकमिति-स्मयती-कुशब्दपूर्वाद-
 न्येष्वपि दृश्यते इति सूत्रे-अने-यो-यिव-स्य-मा-ण-त्वा-त-इ-प्र-स-य-कु-ग-ती-ति-स-मा-सि-स्य-न्न-मि-स-र्थः यद्यपि कुस्मयते इत्यादि स्मिडे लडादिषु सिद्धं तथापि प्रकु-
 स्मयत इत्यादिन स्यात्-उपसर्गस्य धातुव्यवधानयोगात् किंच-कुस्मयाचक्र इत्याम्न स्यात् कणानि मीलने काराः स्वभावादयमेकनेत्रनिमीलनवचनः ।
 कारणादीनामिति-ते-च-तु-म-णे-व-स्य-ते-च-ट-सु-व-वा-र-य-ति-स्मि-र-पु-ति-नि-षे-धा-स्त्रि-गा-दि-ति-वि-श-ब्-ना-थो-द-स्मा-द-ने-त-रा-नि-ष्ठा-ना-स्ती-ति-किं-प्र-ति-षे-धे-ने-ति-भा-वः
 लसशिल्ययोगे स्वामी तु शिल्ये प्रयोग इति पठित्वा लपेति पठेन्न्यातं केचित्संतीत्याह-यतनि-स्वामी तु नि-कार-म्या-ने-नि-रा-कारे-ति-पठित्वा-नि-रा-कारः-परि-भ-
 व-इ-ति-व्या-ख्य-त्-क्रि-या-नि-घ-ये-य-प-ले-प-ने-प-ले-प-ने-पा-थे-द-ए-प-सु-ह-ता-वि-ति-नि-सो-य-धा-न्य-ध-न-योः-प्र-ति-दा-ने-ऋ-णं-नि-र्यो-त-य-ति-प्र-ति-द-दा-ती-त्य-र्थ-र-क-ल-ग-

उ.
म. ति.
२८

राकयतिस्त्रागयति. रकेशंकायां लगे संगे इति घटादौ अचुं विष्णो विशेषणं व्यावर्तने वसस्ते हेत्यादि. अयेनि वासेभ्यादिः क्वादिश्च वस्तु इत्याह्लादः. वस्यतीति लभने
वास उपसेवायामिति दीर्घोपेतः कथादौ कृपेति क्षीरस्वामी तु कृपेत्तादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्ये इति प्रकृतस्य भुवोर्थे मिश्रीकरणे. अथ वा तच्छब्देन कृपिः परमृश्य
तेतस्य योर्थः सामर्थ्यलक्षणः तस्मिन् इति द्वेधा व्याख्यत स्वदिमभिव्याप्येति. क्षीरस्वामी तु आङ् पूर्वोत्सवदेः सकर्मकाणि जिति व्याख्यत एतद्ब्रह्मवो नाद्वियते आ
कुस्मादिति पूर्वत्राधृषादागर्वादिति परत्र च आङो भिविद्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतिते त्रापितथैव व्याख्याया उचितत्वात् पोषयतीति. शपश्यन् आ
सुपुष्पौ गतः घाटयतीति. संघादे गतः पुनः पाठोर्थभेदात्. एकदेशि मतेनाह लङि लङ् न लचेति. लंडयति. लंडति. ताडयति. नाशयति. स्वा दइते इति. अस्मि.
न्मते पूर्वत्रापि आस्वदस्स कर्मकादिति दीर्घपाठो बोध्यः दीर्घस्य त्विति इदमेव दीर्घपाठस्य फलं. ह्रस्वपाठे ण्यपधादृद्ध्या आस्वादयतीत्यादिरूपं तात्पर्यत्वात्.
मनंतेपि सिस्वादपिषतीति रूपं तुल्यमेव सः स्वदिस्वदिसहीनांचेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सकारस्य सकारेण तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् आस्वे दीयाः
समाप्ताः अथाधृषोयाः युजादयः आधृषाद्वा योग्यतावलाप्तिजिति संवध्यते युजेर्णिजभावे अनिङ्कतां स्पष्टयितुमुदाहरति. अयोक्षीदिति. षहमर्षो. अ
स्येह पाठो वृत्तिर्गोरादीनामनभिमतं इति दिवादौ षहचक्यर्थे इत्यत्रावोचामेति माधवः. एतच्च प्राचीनस्वग्रंथविरूद्धं तत्र हि स्वयमेवैतद्विपरीतं प्रतिपादितमि
ति सहृदयैराकलं नीयं ईरक्षेपे. ईरयति. ईरति. अदादौ ईर्ते इति गतौ कंपने च गतः लेतेति. विभाषालीयते रित्यात्वं न भवति. लिनातिलीयस्योर्थे कानिर्देश इति
भाष्यकारोक्तः वरीतेति. वृत्तोवेति वादोर्ध्ववृषीषु. वरिषीषु. अवृत अवरिषु. अवरिषु लिङ्. सिचोरात्मनेपदेष्विति वेद लिङि. नलिङ्येति दीर्घनिबन्धः. अवा
रिषां अवारिषुः सिचिचपरस्मैपदेष्विति ईर्निबन्धः. रिच अनिङ्कतां स्पष्टयति रेक्तेति. अशिष्टादिति. कः यजुदेवेन सिचि इति अशेषोदित्युक्तं तदस्यानिङ्का
दयुक्तमिति प्रामाणिकाः तर्पितेति. सेट् अनिङ्कसुश्रयनानिर्देशात् छुदौ ईदित्वान्निष्ठायां नेट् छुस्मः छुस्मवान् ग्रंथयतीति. ग्रथ्यातीति संदर्भे क्वादौ गतं वदसे.
देशवचने ववदतुरिति यजादेस्त ऊदतुरिति गतं वचतीति. अदादौ वक्तीति गतं अवाक्षीदिति अस्यति वक्तीत्यङ् नलुकार्निर्देशात् वचिस्वपीति संप्रसारणं

रा.
२८

ते किं सुखादेव उच्यते मृषति तिस्रायां अयमदंत इति वोपदेवः तन्माधवादयो न मन्यन्ते धृषप्रसहने शाक्यपनस्त्वादितमाह तन्मते धृष्टः मुख्यमते धृषितः एषु प
शवं धन इति तालव्यांतं मैत्रेयादयः पठन्ति इत्युधधीयाः अथादंता इति वक्ष्यमाणो धृषा तु धृतो कारे विवक्षितो न तूच्चारणार्थो नापीत्संज्ञकः अनुनासिकत्वाप्रति
ज्ञानादित्यर्थः यत्तु प्रसादकतेन धातुसूत्रेण निमित्ततन्धातुपाठेऽनुपलब्धः तद्वृत्तिकारैरसृष्टत्वाच्च एतेन अदंतत्वविधानार्थमिदमिति प्रसक्तं यदि क्वचिदुप
लभ्य ते तथा पुक्तीत्या अनुवादस्यैव पापत्वात् सतनगदीः अनेका चैनवोपदेशत्वाभावात्षत्त्वेन तिस्रनपिषतिकलगतौ कलयति कलते इति शपिगतं त
तो हेतुं भज्ये कालयति साम सामयति धात्वन्तरेण गतार्थत्वभ्रमं व्यावर्तयितुमुदाहरति अससामदिति पल्लवनास्यपल्लवनेन वासः पल्लवये पुरिति तैत्तिरी
याणां संहिता पल्लवनेन शोधनद्रव्यमिति तद्वाच्यं जनपरिः अस्मासौ चडि न शब्दस्य द्वित्वमिष्टं तच्च दुर्लभं द्वित्वात्परत्वादस्त्रोपात् न च द्विर्वचने चीति सूत्रेण
द्वित्वे कर्तव्ये अत्रोपस्य स्थानिवद्भावो निषेधो वेहलभ्यते णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ओः पुण्यात्सादिः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावे पितन्निमित्तक
स्याजदेशस्य निषेधः स्थानिवत्त्वालिंगेन साध्यते णिचं च ओः पुण्यात् जी तिसूत्रमिति यथा श्रुतग्राहिणः तेषामपमाशयः तेन हि सूत्रेण विभावयिषति लिला
वयिषति जिजावयिषतीत्यादौ अभ्यासो वर्गस्येत्वं विधीयते तत्र णिच्येव पदार्थेण जानामवर्गोपराणां तत्रैव संभवादिति नन्वेतद्युक्तं पिपविषते पिपविषती
सूत्रसूत्रस्य चरितार्थत्वात् तर्थाहि पूजो यो ते अस्मिन् पृष्ठं रज्ज्वसामिति सति तैत्तिरीयसूत्राभ्यामिष्टकृते द्विर्वचने चीति सूत्रप्रवृत्त्या अस्माभ्यासे उकार
तस्मात्संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतोक्तिरसंगता अत आह वर्गप्रत्याहारेत्यादि च बोधवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् विभावयिषति इत्या
दिसिद्धिर्हि वर्गादिग्रहाण्यफलं वाच्यं तच्चाभ्यासे उवर्गास्य दुर्लभत्वात् प्रकारस्य सत्यत इति इत्वेन रूपसिद्धेश्च दुरूपपादं अतो वर्गादिग्रहाण्यर्थं स दुर्लभ
र्थज्ञापकमित्यर्थः ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुण्यात् यस्यापि सूत्रबोधं तद्यथा च सावयिषति उडुरिवाचरति उडवति ततो गौसन् उडुडावयिषति चडि
ओडुडवत् तुतावयिषति अतूतवत् ऊर्णनावयिषति और्णवत् पुष्करयिषति अपुष्करदित्यादि तदेतत्सकलमभिप्रेत्य भगवता कात्यायनेनोक्तं ओः

उ.
म.ति.
२९

पुयणिजबुवचनेज्ञापकं रौस्थानिवद्भावस्येति. पतंजलिना तु तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति पवर्गोदेरन्य स्मिन्नपि हल्यवर्गपर एव स्थानिवत्त्वमित्यचिकी.
तैदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धांतितं तत्र वर्णपरत्वं किं द्वित्वप्रवृत्तिवैलायां विवक्षितं किं वा परिनिष्ठिते रूषे नायः चुष्मावयिषतोऽसादौ तदभावात् न द्वि-
तीयः औननदित्यादौ तदभावादित्याशंकाह प्रक्रियायामित्यादिः क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न त्वमुक्तत्रैवेत्याग्रहेवो जमलीति भावः यत्तु प्राचा केचिदे-
वमाहुरित्यादिना उवर्णदेश एव स्थानिवत्त्वान्नान्यइति मतमुपन्यस्तं तत्र केचिदित्युक्तैव दुर्वलत्वं स्पष्टं गम्यते तद्वा जेतु भाष्यादिविरोध एव. तथाहि अस्मि-
न्यक्षे. अचिकी तैदित्यादौ स्थानिवत्त्वप्रसंग एव नास्ति उवर्णदेशत्वाभावात् तच्च उत्तरभागे अवर्णभाक्कदिति भाष्यकारेणः परिहारेणैव स्यात् किं-
चलोपः पिवतेरिति सूत्रे अपि पित्यत्र पिवतेरौ युकिचडि. उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात् पापशब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रंथेपि विरुद्धं. अपिच पूर्व-
त्रासिद्धमिति सूत्रे काशिकायां बहेः तां तासिचिचडि. औजढदित्युदाहृत्य क्तिन्नंतस्य तु औजिढदित्युक्तं तत्रैव न्यासकृती रौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव-
इति व्याख्यातं तदुभयं विरुध्येत किंच शुष्किकाशुष्कजं घाचक्षामिमानौ जढतथेति वैयाघ्रपद्यवार्तिकमपि विरुध्येतेति दिक् यत्तु प्राचो ग्रंथे व्याचक्षारौ रूक्तं
काशिकाकारमुदाहृत्य त्रिमुचिमतमुत्तरपक्षपन्नाह केचिदेवमाहुरिति एवं वक्ष्यमाणं. केचिद्वाप्यतत्त्वविदइत्यादि. तत्त्वैवोपदेवग्रंथे अद्वा जाज्यप्रवृत्त-
प्रसादं प्रवृत्तमिति मूलाशुद्धेवोपेक्षणीये तथाहि वोपदेवेन काव्य कामधेनौ अंकधातोर्णिचि अस्त्रोपेचडि. स्थानिवत्त्वात्कशब्दस्य द्वित्वे. आचकदि-
ति रूपमेकोयमतत्वेनोपन्यस्य मुचिचमिविरुद्धमिति दूषितं द्विर्वचनेचिडिति हि पाणिनेः सूत्रे तच्च द्विर्वचनपदावृत्त्या कात्यायनेन व्याख्याते तस्मात्तुष्टावयिषती-
त्यादौ अव्याप्तिस्तेनैव औः पुयणिजज्ञापकं वलेमपरिहृता पतंजलिना चावर्णपर एव हलिस्थानिवत्त्वमित्याश्रित्याति व्याप्तिरुद्धता. एवं च वदता उवर्णदेश-
स्यैव स्थानिवद्भावोभिप्रेतः किंच कात्यायनोक्तं पूर्वविप्रतिषेधस्वंडनपरभाष्यस्वरसेनाप्ययमर्थो लभ्यते वा षड्वित्वप्रकरणानेहि पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते. द्विर्वच-
नं प्रायवायावादेशस्त्रोपोपधालोपणिलोपकिं किनोरूत्वेभ्यइति. तथाच दध्यन्त्रेत्यादौ सावकाशोपण चयनं चायकोलवनं लावकइत्यादौ चायवायावः गो-

राम.
२९

दः कंवलदः इत्यादावाहोपः श्लेषाघ्न इत्यादावुपधालोपः कारणः हारणोऽप्यदौ शिलोपः निघूर्त इत्यादावुत्वे चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ सावकाशेन हित्वे
 न पूर्वविप्रतिषेधाद्वाध्यन्ते तेन चक्रतुश्चिचायुलुलावचिचपिथलुलविथयपतुः तस्यतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटितुः ततुरिर्जगुरिरित्यादिसिद्धं एवं च हि
 वचने चोतिस्त्रेनारंभणीयमिति नार्तिककारेण भाष्यकारास्त्वाह उक्तरीत्या चक्रतुरित्यादिसिध्यतुः चुक्षावयिषतीत्यादौ त्वंतरंगत्वाद्वा दौर्गते अभ्यासे इत्वं
 श्रूयेत न ह्यन्तरंगेण सह विप्रतिषेधः अतुल्यत्वात् तथा च त्वयेत्यवचने कर्तव्यं औदोदादेशस्य चुटुतुशरादेरभ्यासस्यात उड्वतीति औदोतोरादेशो
 यस्मिन्नेव स्यात् औदासः चुटुतुशरादिः तदकारस्योत्पत्त्यादित्यर्थः चुक्षावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति ऊर्णनावयिषति शुशावयिषति पुस्फा
 रयिषतीत्यादिषु च सत्रमतेनैव प्रवृत्तमिति एवं वदतो भाष्यकारस्य औजठदां चक्रत इत्यादौ अभ्यासे अकारोपदिसम्मतः स्यात्तर्हितदर्थयन्तोतरमास्थे
 यमिति वार्तिककारप्रतिषेधोऽन्तरं कथं नापादयेत् तस्मादहोपस्य स्थानिवत्त्वं भाष्यकाराणामनभिमतमिति निर्णीयते वामनादयस्तु महाभाष्यविसंवा
 दादुपेक्ष्या इति एतच्च वोपदेवग्रंथपर्यालोचनया पर्यवस्यतीति सत्यमेव किंतु वोपदेवस्यैव हेमहाश्रमादः ननु वामनादीनां तथाहि यस्मावदुक्तं अवरो
 पर एव हलिस्थानिवत्त्वं वदत उवर्णादेशस्यैव तदभिप्रेतमिति तन्न आंचक इत्यादावपि द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखंडेऽवर्णास्य सुलभत्वात्
 ननु नासौ प्रयोगे समवेतीति चेत् किं ततः नहि प्रयोगसमवापित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तं एवं च नुनावयिषतीत्यादौ हित्वप्रवृत्तिवैलापामवर्त्तनावेपि पश्चात्
 द्राविनंतमाश्रित्य यथा स्थानिवत्त्वादिकं प्रवर्तते तेन हेतुपश्चात् द्विरुक्तेऽपि प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखंडेऽवर्णास्य सुलभत्वात्
 माधवग्रंथे स्पष्टं यदप्युक्तं वार्तिकदूषणपरभाष्यस्त्वसौ नमानं सिति तदपि न भाष्ये हि दूषणादिज्जात्रमुक्तं ननु दूषणात्तरं नास्तीति तथाहि वहवस्तत्र दो
 षाः तथथा विप्रतिषेध एव तावदयुक्तः अहोपदोऽनेनित्यत्वात् हित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यत्वात् किंच पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारंभणीयत्वा
 दिह तु सुतरां नथेति कलाघवं अपि च क्रियमाणं वचनेनैतानि वा जरंगानपि वाधेत ततश्च निनवमेयिषति दिदवनीपिषति इत्यादावप्यभ्यासे उकारः श्रूयेत

यदितु-ओदादेशस्येत्यादिवचनं कृत्वा तदेवान्तरंगाणामन्वाधेज्ञापकं ब्रूषेतर्हितदेववचनं निनवनोपिषतीत्यादावपि प्रवर्ततेति दोषतादवस्थं-तद्वारणा यय
 लांतरमास्थेयं एवंस्थिते-ओजठदित्यादावभ्यासे-अकारोदेशोविधेयः स्यादित्यपि वार्तिकमते दूषणांतरमस्तु तस्मादित्यवार्तिकं रचनीयं-ओदौदादेश
 सचुडुतुशरादेरभ्यासस्योत्तनिततः-अध्वोपवतो गिचोत्-अध्वोपवतो गस्याभ्यासस्य गिचोत्-तस्यात्-ओजठत्-आं चकत्-एवंस्थितै वामनस्यासका
 तदिग्रंथाः वैपाप्यपद्यकं तिकं च भाष्यविरोधेनैव समर्थितं भवति-सरस्वती कंठाभरणाग्रंथोप्यत्रैवानुकूलः यदपि वोपदेवेनोक्तवैयाघ्रपद्य । वार्तिके-ओजि
 षदपि वोपदेवेन स्वोक्तेर्येऽप्यंभक्तयोपन्यस्तं-दुर्गगुप्तेन दुर्गदीकायां त्रिलोचनदासेन कातंत्रपंजिकायां वर्द्धमानमिश्रेणाकातंत्रविस्तरे हेमसूरिणा ।
 हेमव्याकरणे-एतच्च ज्ञापकमजांतस्यापवर्गपरस्यावर्ण एव वेदितव्यमिति प्रदर्शितमिति-अभिनवशाकटायनेन शब्दानुशासने गिभिमित्तादपि प्रा
 मिहः तच्चावर्णपरइति प्रदर्शितमिति-तदेतत्सर्वेन वामनादीनां प्रतिकूलं-प्रक्रियादशायामवर्णपरमस्तीत्युक्तत्वात्-तस्मादां चकदित्येव व्याप्यमिति ।
 स्थितं-यत्तु-अदृष्टोषु न धातोर्माधवीयधातुवृत्तौ नोनयति ध्वनयतीति सूत्रे काशिकापदमज्योश्च-ओनिनदित्यभ्यासे इकारसहितं कैश्चित्पठ्यते तत्स
 र्वं लिपिप्रमादप्रभृक्कमेव-स्थलांतरस्थप्रागुक्तमाधववामनग्रंथविरूढत्वात्-तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह-प्रकृतेस्त्विति-ओनिनदिति नोनयति ध्वनयत्येव
 यस्य ईयतिभ्यइति च-निषेधस्तु नेहेस्तु-तत्र गुपेच्छंदसीति पूर्वसूत्रात् छंदसीत्यनुवृत्तेः-तस्योदाहरणं तु मात्वापतो जरितुः काममूनयोः मात्वाग्निध्वेना
 योद्धुमगंधिरित्यादि-अत्र सिचि वृद्धिर्न स्यादिति सूत्रेण गण्यते तन्निषेधात्-यत्तु प्राचाद्वयमपिलोकइत्युपनिबद्धं यच्च व्याचरव्युः छंदसीति नानुवर्तते विभा
 षाभेदे-ओरिविभाषाग्रहणं चानुवर्ततइति तन्न-सूत्रेन नोवैयर्थ्यापत्तेः-वृत्त्यादिसर्वग्रंथविरोधाच्च-अतएव छंदसीति नानुवर्ततइति केषांचित् उल्लेखापि
 प्रत्युक्ता-तथाच-भट्टिः येनार्हिदहैसपुरं पिनाकीति प्रायुक्तं-अतिस्तेनदिति-अनेकास्त्वेनावोपदेशत्वात्स्त्वेन मृगमार्गोपति-मार्गोतीति-मार्गेण धृषीय-राम-

स-अदंतत्वसामर्थ्यादिति-अयंभावः कथयतिगणयतीत्यादावुपधादृद्धिनिवारणेनाचकथदित्यादावग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावविरहेणभारभामप्र
 भृतीभामुपधाहस्वव्यावर्तनेन-गृहमृगप्रभृतीभामुपधागुणव्यावर्तनेनचादंतत्वसामर्थ्यकं-गर्वादीनांतुअदंतत्वप्रागुक्तफलासंभवात्तणिज्जविकल्पोनुमीयते-
 युक्तं चैतत् चिंतयतेरिदित्वंसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिमतेइहापिअकारफलस्यस्यष्टत्वात् विशेषापेक्षांज्ञापकमितिमतेपितत्रतत्रआकारइकारईकारःउ
 कारऊकारश्चसनुबंधाः यथाज्ञापकतयास्वीकृताः यथाचअविशब्दनइतिनिषेधः तथाआदंतताप्यस्तु एवंसतिमतद्वयेप्येकरूपफललाभात् यत्तुवो
 पदेवेनोक्तं-अत्रापित्वंस्थानिवत्त्वेचादंतत्वप्रयोजनं यत्रत्वेतेनविद्येतेतत्राहोपविकल्पनमिति-अत्रेदंवक्तव्यं विकल्पस्तावदनेकदोषदृष्टः निर्मूलश्च
 लोपाभावस्यैवसुवचत्वात् यस्मात्तस्मात्तुसापिअन्यत्रकृतेनणिज्जविकल्पेनैवकृतार्थत्वेअपूर्वस्यलोपवाधस्यकल्पनायाअन्यापत्तात् यत्तुअदंतत्वसा
 र्थकत्वायवाहोपइतिप्राचोपग्रंथव्याचक्षारोरुक्तंवाचनिकएवात्रविकल्पइतितद्व्याहते निर्मूलंच यदिवाचनिकः तर्हिअदंतत्वसामर्थ्यक्येतिकथमन्वि
 यात् किंचकस्येदंवचनंयद्वलेनवाचनिकतोअतइतिनकिंचिदेतत्तएवंचगर्वापयतेइत्याद्युदाहरणमप्यसाध्वेव अंकापयतीत्यादितुमुतरां अंकयतेरकार
 स्यप्रागुक्तरीत्याआचकदित्यभ्यासेअवरोनकृतार्थत्वात्-एवमर्थोपयतेइत्यपि-यत्तुआर्त्तिथयतेतिप्राचोदाहृतंतत्सुतरामशुद्धं अतेश्च तेसत्राभ्यासे
 ऽकारश्रवणात्-चङ्परंणोविसस्यागंलघुप्रतिवाविशेषणतेतिपक्षद्वयेपिदीर्घोलघोरितिदीर्घस्यदुर्वारत्वाच्चपदपिअचरव्युः हलादेरित्युक्तेर्नदीर्घइति
 तदपि नः हलादेरित्यस्यनिर्मूलतायाउक्तत्वात् ननुअंगेयिअद्विरुच्यतेइतिमाधवोक्तरीत्यानेहदीर्घइतिचेत्-न-तन्मतेअहोपस्यावश्यकत्वादितिदिक् प
 रत्वाद्दृष्टाविति-लोपःशब्दान्तरप्राप्त्याअदिसः दृद्धिर्निमित्तमित्युक्तमेव उभयोरनित्ययोर्दृष्टोक्ततायामौकारस्यावादेशात्पूर्वमेवपरत्वाद्वाणीदंगस्यव
 लोपस्वाच्चलोपइत्यर्थः एवंचानग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावोक्तः नचरिलोपस्यस्थानिवद्भावेनयवधानंशंक्यंनंथाप्यंगस्यणिच्यरत्वानपायात् चङ्परंणोप
 त्रध्वितिपक्षेकथमितिचेत्-अभ्यासस्यआदिष्टादेच-पूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वमेवनास्तीतिगृहाण अंतएवमुंडमिश्रेतिसूत्रेहलिकल्पोरदंतत्वनि

उ.
मन्त्रि
३१

पातनेभाष्यवार्तिकयोरश्रितमितिभावः वृद्धेलोपइति शब्दांतरप्राप्तौसत्यामपिकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणहनित्यत्वंस्वीक्रियते भुवोवुकोनित्यत्वादित्या-
त्रयथेतिभावः इहभाष्यद्वयस्यपरस्परविरोधेपरत्वाद्द्विरितिमुख्यःपक्षःवृद्धेलोपोवलीयानितितुप्रौढिवादमात्रमितिहरदत्तःतद्विपरीतंकैयटःभाष्य-
द्वयप्रामाण्याद्द्वेःपूर्वपश्चाद्वाकामचारेणटिलोपेरूपद्वयमपिसाध्वितिमतोतरं मतत्रयमपीदंमुद्धातुवृत्तौमाधवेनोपनिबद्धंअयंचमतभेदोणिभि-
न्नविषयःशोर्णिचितुण्यहोपावितिपूर्वविप्रतिषेधात्तद्विषयस्यैवशोर्णिताअपवादत्वात्प्रागेवणिलोपःउपधाहस्वस्वेहन्वङ्गवदौर्घयोश्चशोर्णिचौसुपसंख्या-
नाराण्यारूतिनिर्देशाद्वाअवीवददित्येवरूपमित्यवधेयंलडर्थस्त्विति तेनण्यताद्वावकर्मणोभूतमविषयौर्द्धित्ववहुत्वेयोश्चप्रत्ययाःसिध्यंतीतिभावः
कंसवधमाचष्टेइति-कृद्गृह्णोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्कंसवधशब्दःकृतंतःततोणिच्अप्रत्ययस्यलुक्तस्यैवयाप्रकृतिःहनृइतितस्याःविकार-
परित्यागेनस्वेनरूपेणावस्थानंतदेतदाहहनृइतिस्थितइतिहेतुमस्मिचःप्रकृतेरिति नतुलुप्यमानस्यकृतःतथासतिहेतुमस्योपादृशंतस्यातिदेशोनल-
भ्येतद्व्यतेचसःतथेवभाष्यकारेणोदाहृतत्वादितिभावःइहद्वयमितिदिष्टकारकंकार्यंचतत्राद्विर्वचनेअतिदेशद्वयेनापिसिध्यतःअसंकीर्णोदाहरणंतुद्विती-
यादिकंकुत्वनृत्वादिकंचेतिविवेकःइहकंसवधसुभद्राहरणादिनिरुद्धोपाख्यानएवणजितिनाग्रहःकिंतुप्रतिपादनमात्रे तेनराजागमनमाचष्टेराजानमा-
गमयतिअस्यैवकृत्यकृतौराजाकृतौसीतथापिगमेहेतुमस्योगतिबुद्धौतिकर्मीभूतःतद्वच्चेहापिराजानमित्यस्यप्रकृतिभागोयद्यपिअनर्वातिन्यायश्चाप्र-
त्ययलक्षणोनपदंतथापिनकारश्चकारंभवत्येवरूपातिदेशवलात्देवदत्तपाकमाचष्टेदेवदत्तेनपाचयंतोत्यत्रततोयैवभवतिगतिबुद्धौतिनियमेनकर्म-
त्वापहारेकर्तृत्वस्यैवस्थितेरितिदिक्कर्तृग्रहणस्यफलमाह-नत्विनि-कर्तृग्रहणभावेचक्षुषापश्यतिचक्षयतोसादावेवस्यात् नतुकारिभिरववध्नाति-
अस्करयतीत्यादौलोकेइंद्रियाणामेवकरणात्वेनसुप्रसिद्धत्वादितिभावःसंग्रामसंग्रामेतिप्रातिपदिकंयुद्धार्थंकृत्यर्थंणिचंभतेअनुदात्तेदितिभृश-
दिभ्योभुवोतिसूत्रेकैयटहरदत्ताभ्यामथोक्तत्वादितिभावःएतेनास्यानुदात्तेत्वमपाणिनौयमितिमाधवोक्तिःप्रत्युक्तानचैवंभाष्योक्तमुपसर्गपृथक्कृतम्

रामे-
३१

एकत्वभज्येतेतिवाच्यं युद्धेयोगामशब्दस्युक्तैवसामर्थ्यात्संपूर्वस्यलाभेतद्विशिष्टपाठोज्ञापकइतिभाष्याशयात् नन्वेवमपिअससंग्रामतेतिनसिद्धेत् अग्नौ
 पितृभावेनोपधाह्रस्वापत्तेरित्याशंक्याह अकारप्रश्नेषादिति लोमश्चाघायांअग्निष्टोमः अग्नेः स्तुतलोमेतिषत्त्वं सुखदुःखतक्रियायां तच्छब्देनसुखदुः
 खेप्रातिपदिकार्थेनिर्दिश्यते प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतिसिद्धेअनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थइतिमैत्रेयः रूपरूपक्रियायांनिरूपयतीत्यनेकार्थत्वादि
 चारणे ग्रंथात्तइति धातुपाठस्यात्तेइत्यर्थः इतिचुरादयः हेतुमतिचप्रेषणादाविति आदिशब्दादध्येषणेतत्समर्थोचरणोच तत्रभृत्यादेर्निष्कृष्टप्रवर्तना
 प्रेषणाच्चेत्यर्थः गुर्वोदेराध्यस्यप्रवर्तनाअध्येषणंप्रार्थनेत्यर्थः तत्समर्थोचरणमपिवहुधा अनुमतिरूपदेशेननुग्रहइति तत्रयस्यानुमतिंविनाक्रिया
 ननिष्पद्यतेसोममतिमात्रेणप्रयोजकः यथागजावैधादिस्तुज्वरितः कषायंपिवेत्इतिउपदेशमात्रेण यस्तुकेनचिज्जिघासितंपलायमानंनिरूपणद्विसोपि
 हेतुनुग्राहकत्वेन अमीचसर्वेविशेषाअर्थप्रकरणादिगम्याः सर्वानुगतंप्रवर्तनासामान्यंणिचोर्थः नन्वेवंणिचोलोडादीनांचपर्यायत्वप्रसंगः ततश्चष्ट
 चतुर्माभवानितिक्तव्येणिजंपिप्रयुज्येतेतिचेन्न कर्तुः प्रयोजकोहिहेतुः प्रेषविषयस्तुनाद्यापिकर्त्तृत्वेनावधारितः तथाचप्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताप्रयुक्तिः
 णिजर्थः केवलानुलोडर्थइतिविवेकः उक्तंचद्रव्यमात्रस्यनुपप्रेषेष्टत्वादेर्लोड्विधीयते सक्रियस्यप्रयोगस्तुपदासविषयोणिचइति किंचप्रयोक्तृधर्मः प्र
 युक्तिर्लोडर्थः अनियतकर्त्तृकानुणिजर्थः पचेतिहिवक्तैवप्रेरकः पाचयतीत्यादौनुकर्त्तृभिन्नोपीतिदिक् अजीववदिति नुगतौसौत्रोधातुर्नुचंक्रम्यत्यत्र
 निर्दिष्टः स्रवतिश्रुः अपरेइत्यनुवर्ततेननुपुयराजीतिपवर्गस्तकारयोरसंभवात् यणः संभवेप्यव्यभिचारतदाह अजीवयिधात्वसरेइति अक्षरषाब्देवर्ग
 परः अक्षरन्तसंख्येयादित्युपक्रम्यवर्गचाहुः पूर्वसूत्रइतिभाष्योक्तेः मतांतरेइति अंगयत्रद्विरुच्यतेइतिमतेचङ् परेणोपप्लव्युइतिमतेचेत्यर्थः यत्तु
 प्राचोक्तं सुव्यातोरनेकाचअसन्वद्भावोवेति केचिदिति तत्रानेकाचइत्यंशेकामयतावुक्तौगम्येति कर्मणिष्येतिअवयववषष्ठोवेतिव्याख्यानभेदोमूलमितिवा
 च्यंयत्तुव्याचख्युः सौयदंगत्वेयत्तुव्युइतिव्याख्याभेदोत्रमूलमिति तन्न एवंहिसति अर्थमाख्यात् आतीत्यपदित्यत्रविकल्पोनलेभ्येत नचमुख्यसिद्धांतरीत्याइष्ट

३३
म. ति.
३२

षतिः अनेकाचं इति व्याख्येयग्रंथविरोधात् किंच सन्वद्धावेन सह दीर्घोऽपि तुल्ययोगक्षेमः व्याख्या विकल्परूपवीजसाम्यादितो हेतुव्याचख्यः एवं च ऊर्णोत्तर
पिचड् परेणो दीर्घः स्यात् न चेषापत्तिर्दीर्घो लघोरिति सूत्रे प्राचाहलादेरिति व्याख्यातत्वात् अशुद्धमपि तद्व्यसमर्थपितुं प्रवृत्ते व्यख्यातृभिरपि तत्र न्याय
सिद्धमिदमित्युक्तत्वात् तत्रैव च कास्त्यूर्णोऽसौ समकृष्टत्वमभिप्रेत्य ऊर्णोत्ते श्वदीर्घाभावे निश्चित्य च कास्त्यूर्णो दीर्घादाहरणं तु परम ताभिप्रायेण कथंचिन्ने
यमिति स्वयमेवोपसंहृतत्वाच्च एवं च हलादेरपि दीर्घाभावे सिद्धे हलादेरित्यर्थः सिद्धमिति परमोपक्रमविरोधेनार्थवत् समुदायप्रत्ययवोनेत्यादित
दुपन्यस्तन्यायस्य चातिशयित्वेन तद्व्यस्य संगतजातत्रैवावोचाम इदानीं तत्र त्यात्रत्यतदीयग्रंथयोरेव परस्परविरोधे इति ब्रूमः यदपि वदन्ति सन्वद्धव
त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सन्वद्धावस्य निमित्तं यो लघुः सवेति व्याख्यानात् लघुत्वस्यैव विकल्पोतिदिश्यते तेन लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्धावौ ह्यवपिस्तः तदभावे
ह्यवपिनेति तदपि न निर्मूलत्वात् न हि प्रागुक्तव्याख्याभेदेन लघुत्वविकल्पो लभ्यते वचनं तु महतां नास्त्येव अथाप्यर्कवीनस्य कस्यचित्स्यात्तदर्थेति प्रसं
गः अजजागरदित्यत्रापि जाशब्दस्य लघुत्वापत्तेः ननु प्राप्तविभाषेयमिति चन्त्र उभयत्र विभाषास्त्वस्य दुर्वारत्वात् लाघवपुरस्कारे तु भावतात्पर्यकता
लोभेनाप्राप्तविभाषात्वधौ व्याचोत्यास्ता तावत् द्वयोरिति ह्रस्वदीर्घयोरित्यर्थः एतच्च प्रकृताभिप्रायः अवीवदहीणापरिक्वादकेनेत्यादौ तु सन्वद्धावस्या
पि इत्यमेव पूर्वपक्षसिद्धांतौ द्रष्टव्यौ एषा कृतौति तथा च ग्रावं गस्य चुरइत्यस्य नास्त्यग्लोप इति भावः यत्तु प्राचारूपान्तरमुदाहृतं अचुचोरदिति तद्वाच्यवि
विरोधादुपेक्ष्य औन्दिदिति अत्र प्रसादकृतं अजादित्वा दीर्घो लघोरिति दीर्घो नावीचीनमते स्वमते तु स्यादेवेति एवं च वदता आटिटत् आशि शतड
त्यादौ सर्वत्र सिद्धांतं दीर्घो भवतीत्युक्तं सौयं महाश्रमादः चड् परेणोपदं गं उं द अट् इत्यादितस्येह द्वित्वाभावात् तदीयस्य दीर्घभाजोऽभावाच्च चड् परेणो
पदस्य धुतसरत्वाभावाच्च तदिह माधवहरदत्तकैयटादिसकलमते पि दीर्घस्योक्तिसंभवाभावे कथं दीर्घे इष्टापत्तिः कृतेति न विदुः स्यादेतत् द्विः प्रयोगे द्विः राम
वचनेषां मिति निर्विवादं अन्यथा आटिटदित्यादौ गिलोपो न स्यात् एवं स्थिते द्वितीयप्रयोगविषयो भूतं चड् परं गिचं प्रति तदादिग्रहणादाटिट् इति

राम.
३२

संगं एवं च चङ् परेयदंगतदीयोयोभ्यासस्तस्येति पक्षे कथं न दीर्घ इति चेत् अत्र वदन्ति लघौ परे हि दीर्घः लघुश्चेह्णित्त्वोपः प्रथममेव प्रस्तः नित्यत्वादंतरंग
त्वाच्च वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षणात्वं नास्ति स्थानिवद्भावोपि न भवति अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् दीर्घविधौ तन्निषेधाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं चङ् मेव
लघुमाश्रित्य तर्हि दीर्घोऽस्तु किंच गिचः स्थानिवद्भावोपि सुलभः यत्तु अत्र अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति तत्र दिशब्दस्य हि द्वित्वं न तोऽस्ति लोपः एतच्च द्वि
र्वचने चीति सूत्रस्य व्याख्याद्वये पितृत्वं यदप्युक्तं दीर्घविधौ निषेधादिति तदपि न निषेधस्याष्टमिकदीर्घविषयत्वात् अतएव हि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्या
निवक्षित्याश्रित्य दीर्घग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं तस्माद्दीर्घस्य दुर्वारतया नैदं प्रसादस्वेतनं सम्यगिति किंतर्हि सम्यगिति चेत् उच्यते दीर्घो लघोरित्यत्र चङ्
परस्य गौः पृथगुपादानात्तदितर एव लघुः कार्यं तत्र कौडिन्यन्यायात् यथा द्वित्वविधौ रहाम्यामित्युपादानाद्रेफेतरस्यैव परः कार्ष्णिस्त्वं तद्वत् यथावान
लोपो न न इति सूत्रेन न भिन्नस्यैवोत्तरपदस्य निमित्तत्वादावाधेचेति द्वित्वे कर्मधारयवद्भावेपि न नेत्यत्र न लोपो न इति हरदत्तादिभिरुक्तं तथेहापि वस्तुतस्तु आ
श्रित्य कोटौ प्रविशेत् संज्ञाकप्रथमोपस्थितं कथं निमित्ततया न गृहीयात् अंतरंगस्यैवैकायां वीजाभावात् न च द्वित्वात्सागेव प्रष्टुं गसंज्ञातन्मध्ययति तमाद्यणिच
मप्यवगाहत इति युक्तं द्वितीयटकारांतर्भावेण प्रत्ययनेति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ननु यथोभयत आश्रयेनां तादिवत् विरोधात्तथेहापि प्रत्ययांशे गौ
शेवानतन्मध्ययति तन्यायस्य प्रवृत्तिरिति चेत् सत्यं तावत्तत्त्वदुक्तदोषस्येह तत्त्वात् युक्तं चेत्तत् अन्यथा प्रतीतिरिति चेत् द्वितीयसंज्ञास्यैव द्वितीयसंज्ञास्यैव द्वितीयसंज्ञास्यैव
तस्यांगत्वेऽनगमामिति दीर्घः स्यात् किंच हुना जिगीषा जिघांसेत्यादावप्यभ्यासस्य दीर्घः स्यात् तस्यः सुकृतेण विशिष्टस्य द्वित्वेधातोर्द्वितीयभासस्य सनं
तर्भावेह लादिशेषे एकदेश विरुद्धतया येनाभ्यासोत्तरभागस्य प्रत्ययत्वे प्राचीनस्यांगताधोभ्यात् एवं च न्यायलब्धे र्थे दिवो विजिगीषायामित्यादि निर्देशो
पिलिंगबोधं अतएवाटिठदित्यादौ लघूपधगुणोपि न अन्यथा स्यादेव सः न च गौचङ् इत्युपधाद्वस्त्वेन निर्वीहः तत्र कौडिन्यन्यायेन दीर्घस्यैव हस्वस्यापि

३३ उ दुर्लभत्वादितिदिक् अजादेरित्येवेति नन्दाइति सूत्रे अजादेरित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः अदिद्रपदिति ननु लाघवस्यायामेवाडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अजादित्वम
 मतिः स्वेव न्याय्यश्च प्रथममट् परत्वादंतरंगत्वाच्च सत्संहितीयस्येति ननु द्वितीयस्येति तदर्थः धातुसंज्ञप्रवृत्तिकाल इति यावत् एतच्च तदनुवृत्तिमा
 ३३ मर्थ्यान्वभ्यते नचैवमजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्तु इति वाच्यं इन्द्रिद्रोपिषतोत्पन्नदकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तैः नचैवमपि चन्द्रिद्रोपिषतोत्पन्नदोषः स्यादे
 वेति वाच्यं अजादेरिति हि कर्मधारयात्संचमो लुक् इह अच इत्येवानुवर्त्य एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञानात् अथवा अजादेरित्यनुवर्ततां तच्च नावयवा
 परं किंतु पूर्ववर्तिमात्रपदं शब्दाधिकाराश्रयणात् नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यविरू
 ध्येतेति चेत् न यत्र सूत्रे प्रकृतं तत्र मास्त्विति तदाशयात् कणारणोत्पादि अत्र प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणा आहुः अजोहिठदित्यत्र उपधाह्रस्वे एच इकि
 तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घबुत्वादीति तन्न ओः पुपणितिज्ञापकस्य अचिकीर्तदित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेषविषयताया भाष्ये
 एव स्पष्टत्वेन स्वयमपि प्राकृतं यैव वर्णितत्वेनेह स्थानिवद्वावायोगात् विशेषश्चावर्णवदुत्तरखंडत्वं उवर्णदेशत्वं चेत्यन्यदेतत् एतेन स्तौति एयो रिति
 सूत्रे सिधेचयिष्यति इत्यत्र सिधेर्हेतुमसौ गुणोऽनिद्रिगुणायादेशयोः कृतयोर्लौकृतस्य स्थानिवत्त्वेन सिचशब्दस्य द्वित्वमिति वदन्मासकारोपि प्रत्युक्तः अ
 त एव उक्त्या सचलेन ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वं अचिकीर्तदित्यस्य सिद्धयेऽनित्यतां च शरणीकुर्वन्सीरदेवोपि प्रत्युक्तः अजोहिठत् सिधेचयिष्यती
 त्यादिरूपं तु इकारैकारविशिष्टस्य द्वित्वेऽपि सिध्यतीति स्पष्टमेव एतच्च सर्वमुच्यते प्रपंचितं माधवेनेतिदिक् अपोप्यदिति गौकृतस्योपधालोपस्य स्थानिव
 त्वात् पापशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे ईत्वं इह अग्लोपित्वादलघुपरत्वाच्च सन्वदित्वं दीर्घप्राप्तेरीत्वं विधीयते ज्ञेयतीति ज्ञोवरणो गिङ् सपेक्क योशब्दे
 स्माप्रे विधूनेने तिष्ठतेरित् इहानिष्ठिपदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणाः गौकृतस्य तिष्ठतेरित्वस्य स्थानिवद्वावात्पापशब्दस्य द्वित्वमित्याहुः तदस्मदुक्त एम
 रित्या प्रक्रियायामवर्णवदुत्तरखंडत्वेन वक्तव्यतः सम्यगेव किंतु ते योपरस्परव्याघातावहम् यरिनिष्ठितरूपेऽवर्णपरतायास्ते रूपजीवनात् कथमन्यथा ३३

उवर्णादेश एवेति बोधोपदेवमतं भाष्यमतत्वेन प्रागप्युज्ज्वलितिसुधीभिर्लक्षणनीयं श्रितपानिर्देशो यदुद्दिष्टस्यः अतिस्थपत् पुकोपचरं इति एवं च
पात्ररक्षणा इति धातुना पालयतीति रूपे सिद्धे लुगागमस्य पुद्ग्लि रतिरेव फलमिति भावः एवं बोधो विधुनने जुगित्यत्रापि बोध्यं वाजयतीति रूपस्य वज्रपाता
विति धातुना सिद्धत्वात् विभाषालीयतेरिति आत्वविधायकस्मारितं लोलोः लीयतेरिति लीश्वेषणेऽप्यादिः लीड् श्वेषणेऽपि वादिः उभयोरपि यकानि
देशाननुष्पनात् तथा हि सति लीड् इत्येवावश्यत् एतच्च विभाषालीयत इति सूत्रे प्राचाग्रं ये स्युः लीलोरित्यस्य वृत्तावपि तथैवोचितं सूत्रे हि लीलीड् इति
योरपि ग्रहणं निरनुबंधपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् इति वदन्ति प्रयोज्यकर्त्रिति पद्यपि प्रथमणि जर्थे प्रतिमनुष्यवागेव प्रयोजिका अत
एवात्वं प्रवृत्तैतथापि द्वितीयणि जर्थे अभिप्रायेणोदमुक्तं अध्यजोगपदिति इह गणिनिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्था निवद्वावो निषेधो वा नास्ति सति
हितस्मिन्नजादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वं स्यात् ततश्च न प्रक्रियायां न वापरिनिष्ठिते रूपेऽवर्णवदुत्तरत्वं डमस्तीति कीर्त्तयति साम्यात् ज्ञ पादिरि
ति तेन मित्राद् द्वस्व इति भावः स्वादे स्तुमित्त्वं नास्तीत्युदाहरति चाययतीत्यादि इति वार्थ इति व्याख्यानद्वयस्यापि भाष्यारूढत्वादिति भावः षकारस्येति
रेफस्य नन्दा इत्यनेन वारणादिति भावः सन्नने प्रवर्त्तते इति यद्यपि सन्नं धात्वं तन्तथापि वचनसामर्थ्यात् तत्र प्रवृत्तिरिति भावः तृतीयाभावेनेति
इहोपन्यासस्तु आद्यव्याख्यानमादाय प्रकृतोपयोगादिति भावः इह मूल एव रूपद्वयव्युत्पादनेन प्राचोग्रंशोऽपि अर्थो व्याख्यातः प्राचोग्रंथं व्याचक्षा
णास्ततः ग्रंथस्य तत्त्वौ न ग्रंथस्य च प्रामादिकता महता प्रबंधेन प्रत्यर्पी पदन् तथा च तदीयो ग्रंथः क्वचित्तु मेरिष्यदिति षकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रिय
तेतद्भूतप्रक्षिप्तत्वादुपेक्ष्य भ्रमे चकारणं अथवा तृतीयस्यैकाचः पकारस्येत्यर्थः इति प्राचो व्याख्यानं तच्छ्रुतिरिति तृतीयवर्णस्येति व्याख्यायेततेतद्
र्थिषिषतीति स नो द्वित्वं न स्यात् यदि तु तृतीयस्यैकाच इति यथाश्रुतं व्याख्यायेतततः कथमेरिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात् न च तृतीयस्य वरुण
स्येति व्याख्यातुमुचितं अध्याहारप्रसंगात् तृतीयस्यैकाच इति ग्रंथस्वारस्यं गाच्च तथा च कस्य तृतीयस्यैकाच इति दाहुर्व्यजनस्येति अपरे पुनराहुस्तृतीयः

स्यैकाचइतिवृत्तिन्यासकारहरदत्तौ व्याख्यातां तृतीयस्येति तृतीयव्यंजनसहितस्यैकाचइत्यर्थः अत्रषकारस्यहिर्वचनं न भवति अपरेपुनरिति अस्मि
नपक्षेर्इत्येतेः सनिकृतेइतिव्याख्येयं अन्यथा तत्संबन्धिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसंभवादितिमाधवोप्येवं न स्मादैर्थ्ययदित्येकमेवात्र रूपं साधीपो न ह्येवं
ष्यदिति एते तृतीयस्यैकाचो संभवात्तनचाटिकृतेतमेवापेक्ष्यषकारादितृतीयएकाजितिवाच्यं अन्तरंगत्वादायतिष्ठद्वातद्विधातात् अन्तरंग
त्वादेववृद्धेरसिद्धत्वमपि नास्ति नापि स्थानिवद्भावः वृद्धेः पूर्वस्य पूर्वस्माद्वाविधेरभावादितियुक्तमुत्पश्यन् इति इह क्वचित्त्वित्यादिना युक्तमु
त्यश्याम इत्यंतेन तदीयग्रंथेन मूलटीकयोः को दोष उपन्यस्तइति विभावनाया मुक्तरूपं प्रकृतवार्तिकेन च सिद्धं तौति मूले दोषः टीकायां तु षकारा
स्य तृतीयैकाचस्योक्तिर्युक्तेति दोष इति लभ्यते तत्र न तावदाद्यः प्रकृतवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तावपि अजादे द्वितीयस्य नन्दाइति सूत्राभ्यां रूपसिद्धेर
प्रसूहत्वात् नापि द्वितीयः सन्नताभिप्रायेणाटीकाग्रंथस्य सौष्ठवात् सर्वे चैतदिह मूल एव ध्वनितं मात्सर्यमुत्सार्यगुणगृह्येराकलनीयं निवृत्तेति
तथा चोक्तं निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेर्थेण जुच्यते इति तेनेति यत्तु चक्षिडोडिः त्करणां अनुदात्तत्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयतीत्युक्ता
तेन प्रार्थयंतीति सिद्धमिति माधवादिभिरुक्तं तदतिस्थवीयः तस्यागर्वादात्मनेपदविधानात् यदपि तरंगिण्यां गणकृतमात्मनेपदमनित्यमिति
ज्ञापनार्थं चक्षिडोडः कारइति तदपि न चक्षिडो गणकृतात्मनेपदस्यासंभाविततया मूलशेथित्यात् यदप्याहुः प्रार्थनं प्रार्थः तत्कुर्वेति प्रार्थयंतीति
तदपि न धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये कर्तव्ये उपसर्गाणां पृथक्कारणस्य ज्ञापयिष्यमाणतया अर्थवेदसत्यानामित्यापुकोदुर्वीरत्वादिति दिक् इति हेतुः
मत्पतप्रक्रिया धातोः कर्मणः इत्यायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं संमानकर्तृकत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इत्याशयेनाह इषिकर्मणा इत्यादिपि सन्नोरिति
प्रसुक्तव्याख्या विकल्पादिति भावः अज्जनगम सामान्येन ग्रहणात् गम्यगतावित्यस्मात्संजिगं सने इत्यत्रापि स्यात् अत आह अजादेशात्मेरिति
सनिकृतेइत्येति सूत्राभ्यां विहितस्य इणोरादेशस्य इण्वादिकइति इक आदेशस्य चेत्यर्थः एतच्च सूत्रेऽज्ग्रहणात्प्रभ्यते तथा हि इह सनीत्येव दत्तं स्योदोपेक्ष

स्योपस्थितेनाच इत्यनेनांगस्य विशेषणात् अजंतांगस्य दीर्घः चिकीर्षति ततः हनिगम्योः एवं चाज्यहरणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थं मञ्जुः
 र्चो भवति अजादेशगमेश्चेति इह मन्त्रदंतादिति चिकीर्षतीत्यादौ तु अज्यन गमामिति दीर्घकृतेनेदं प्रवर्तते उपदेशादिकारणत्वात् लाक्षणिकत्वाद्वाऽतरेवोक्तहर
 ति उध्वर्षतीति धृक् कौटिल्ये अज्यनेति दीर्घ उदोष्णपूर्वस्येत्युत्तरपरत्वं हलिचेति दीर्घः यत्तु प्राचाक्रतश्च संयोगादेरित्यत्र लिङ् सिचोरिति प्रवृत्तिपि इयमनिवे
 त्यतो मंडूकसुत्यासनीत्यप्यनुवर्त्य दिध्वरिषतीति रूपांतरमुदाहृतं तन्न सनीत्यस्यानुवृत्तेरनाकरत्वात् आत्मनेपदेष्वित्येनुवृत्तेः परस्मैपदांतोदाहर
 णस्योक्तिसंभवाच्च स्मिपृड् पृडोडः कारोच्चारणं पूजोव्यावृत्त्यर्थं तेन तस्य पुपूषतीत्येव सनिग्रहेतीति निषेधात् अत्रांजेरशेश्च ऊदित्वादिकल्पे प्राप्ते पृड्
 उगेतत्वा निषेधे प्राप्तेऽस्मिडोक्त अनिदत्वादप्राप्तेवचनं सिस्मपिषत इति लोतिग्योरिति नियमान्नयः शेषिकादित्यादिभार्यः शेषे भवः शेषिकः
 अध्यात्मादित्वाद्भू मनुवर्थे भवो मनुवर्थो यः गहादित्वाच्छः मनुवर्थे स्यात्तीति मनुवर्थिकः अत इति ठनाविति ठन इति सन्नेत प्रक्रिया यस्य हलः
 संघातग्रहणमिति तेनाहर्षोऽमव्योदित्यादौ नातिप्रसंगः किंच अर्थवद्गुणपरिभाषया पुत्रकाम्येत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः यकारपरस्येति एतेना
 र्थमारब्धत आर्यत इति प्राचा मुदाहरणव्याख्यातं भाष्योदाहरणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् नित्यं कौ नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह कौटिल्ये
 वेति तत्र कौटिल्यन्यायस्या नित्यतानेन ज्ञाप्यते तेन पूजितोयः सुगसुरे रित्यादौ भूतेक्तः सिध्यति अन्यथा मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने तेन बाध्यते
 ततश्च कर्तृरिति तीयानस्यात् कृत्यचवर्तमान इति षष्ठ्या बाधात् जपजमदह पसगतौ सौत्रः दस्यानोयमिति सप्तम्या बाधनस्पर्शनयोरिति धातौ साधनः म
 चेत्क्रीयत इति अत्र प्राचो ग्रंथे पठ्यते सुवेनाहिरंगत्वान्न संयोगादित्येन गुण इति तन्न परत्वाद्भोडिः कृतं ततो द्विः उभ्यासव्यवायेपीत्यभ्यासं तपः
 स्यसुरि कृतं साभ्यासस्य संयोगादित्वमृदंतत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् नच संस्कृतस्य मेयावस्थयादित्वात् परत्वात्सुरि कृतं तीरं प्रवृत्तं
 कृगुणप्राप्तिः शं कनीया अडभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभेणाडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न प्रागिति निर्णयः अतएव संचस्करतुरित्यत्र संयोगादित्वाभावात्

जुषो न सिध्यतीति संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमित्युपसंख्यायते न च भाष्यकृता पूर्वधातुरूपसर्गेणेति दर्शने सुयोत्तरे गत्वोक्तेः समुद्धस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात्तु
 ण प्राप्तिरिति वाच्यं तन्मते सुयोवहिरंगत्वादिति परिहारविरोधादित्यास्तां तावत् सिचोपडि- अभ्याससंकारस्यापसंगोत्सुनेतीति ततः परस्य तु स्यादित्यभ्या
 सेन चेति प्राप्तं षत्वं निषिध्यते न कवतेर्यडि- कोरिंसेव वाच्ये शपानिर्देशफलमाह कौतिकुवस्योस्त्विति कुशब्दे इत्येवादेः कूडशब्दे इति तु दादेः अनिष्ट-
 तिः फलमिति भावः यद्यपि कौरित्युक्तेः पितौ दादिकस्य प्रसंगो नास्ति दीर्घतत्वात् तथापि कौतिव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणाः शपानिर्देशः कुवतिमपि व्यावर्त
 यतीत्यत्र तात्पर्यं न च लुक्प्रकरणपरिभाषयानिर्वाहः निरनुबन्धकपरिभाषाया अपि जागरूकत्वेन उभयग्रहणं धोव्यात् वस्तुतस्तु कूड इत्येव सुव
 चं हंते हिंसायामित्यादि यद्यपि द्वौ भावेऽपि कृते कुत्वेन जेघ्रीयते इति सिध्यति तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्रीत्युक्तं अत्र च दिग्पादेशेनैव घ्रीभावेन द्वित्वं
 न बाध्यते विषयभेदात् यडं तावयवस्य हि द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वप्रकृतिमात्रस्य घ्रीति वेचीयते इति हल इति अकृतावेति वा दीर्घः चायः की
 दीर्घोच्चारणं पङ्क्त्यर्थं अतएव न लुमतेति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्तते चेकीतः ईघ्रा दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् यत्तु वदन्ति प्रक्रियालाघवार्थमिति तन्न चा
 यः कीत्यत्रापि तथात्वापत्तेः ननु माधवग्रंथवलेन वैषम्यं स्वीकुर्म इति चेत् न युक्तिविरोधे तस्यापि त्याज्यत्वात् शाश्वत इति परत्वादं तरंगत्वाच्चाय
 उद्देशे कृते द्वित्वं इति यडं तत्प्रक्रिया यडो अचोति न प्रत्याहारेण ह्यते किंतु प्रत्ययः यडासाहचर्योत्तदाह अचप्रत्यय इति चकार हलमित्यनुक
 ष्यते ये तु छंदसीत्यनुकर्षन्ति तैरपि भाषायां यडः लुक् क्वचित्त्वो कर्तव्य एव ह्युबोस्सार्वधातुक इति सूत्रे ह्युग्रहणं प्रत्याचक्ष्माणो न वार्तिककृता तदन
 भ्युपगमेऽपि ह्युग्रहणं ज्ञापकमाश्रित्य भाष्यकारैस्तदभ्युपगमात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् बोधूत इति निपातनस्यापि ज्ञापकत्वाच्च तच्च मूल एव
 स्फुरीभविष्यति अनैमिक्तिको यमिति बहुलग्रहणेन क्रियमाणा इत्यर्थः अचप्रत्यये विधीयमानस्तत्तन्निमित्तक इति स्पष्टमेव तेन लोभुवः पोपु इत्या
 दो न धातुलोप इति गुरानिषेधः सिध्यति यडं नत्वादिति सन्यजेरिति षष्ठीव्याख्यानादिति भावः प्राचा तु तत्र सप्तम्यो व्याख्याय इह अनंगकार्यं लब्धम्

लुमतेति द्वित्वानिवेधइत्युक्तं तच्चाहतं यत्तु तस्यौत्रेण व्याख्यातमंगाधिकारेऽविहितत्वादित्यर्थः इतितन्न नलुमतेति ननु त्रैः माधिकारेन दृश्यते किं ननु
नो गं वामस्य ये परे पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति भाष्यादौ निर्णीतत्वात् अन्यथा राजपरुषादौ नलोपायसिद्धिप्रसंगादिति दिक् नन्वेकाच्चेदिति विधीयमा
नं द्वित्वं शिपाशपेत्यादिनानि विध्यत इति चेत्तन्न गुणो यद्भुः कोः रुग्णिकौ च लुकीत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्द्वित्वानिवेधस्य ज्ञापनात् धातुत्वादिति ।
किं वंते धिवप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् कार्यकालपक्षेऽपि भूवादिसूत्रप्रवृत्तेऽप्येति भावः यत्तु व्याचक्षुः प्रत्य
यलक्षणो न धातुत्वमिति तदन्यायं उपदेशेन सिद्धे दुर्बलस्यातिदेशस्यानादत्तव्यत्वात् यत्र होति यत्वे तदर्थप्रतिपादकं माधवग्रंथमनूपप्राचो
ग्रंथं व्याचक्ष्णोरुक्तं तदेतदाकरविरुद्धं यत्तु दाधर्तिसूत्रे भाष्ये तेति क्ते इति किं निपास्यते तिजेर्यद्भुः गंतस्यात्मनेपदं निपास्यते नैतदस्ति प्रत्येकजनं सि
द्धमत्रात्मनेपदं अनुदात्तङि त आत्मनेपदमिति नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यद्भुः गंतस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति कमाभूत् वेभिदीति चे
द्धिदीति तथा च वामनोपितेति क्ते इति तिजेर्यद्भुः गंतस्यात्मनेपदं निपास्यते यद्भोऽङि त्वात्प्रत्ययलक्षणो न यद्भुः गंतस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्येतद
वज्ञापकमिति उपपादितं च कैयटहरदत्ताभ्यां यद्यप्यनुदात्तङि त इति त्वनिमित्तमात्मनेपदनप्रत्ययनिमित्तं तथापि लोलूयत इत्यादौ यद्यनुदात्त
त्मनेपदं तस्य यस्यङि त्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति न चैवं गोहितस्य वादयोऽपि स्युरिति शंक्वं वरुणमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहण
न व्यावर्तितत्वात् यदुच्यते वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति द्वित्वं तु समुदायवृत्तिः न वर्णाश्रयवृत्तीति न व्यावर्तित इति इहतदेतदित्यादिना नव्यावस्य
तदस्य तेन संदर्भेण माधवं प्रति किं दूषणमभिधित्सितं आकरविरोधो युक्तिविरोधो वा नाद्यः प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे हविष्यर्थं निदर्शयितुं वा
यमाकरे उपन्यस्त आद्ये यत्र वर्णास्य विशेषणं तथा आश्रयस्य तत्सिद्धिः फलं यथा तदोडित्यत्र इमागमस्य द्वितीये तु सुदृष्टस्य त्रसोर्मनसो अस्ती मोषसो दा
त्यसंतत्त्वप्रयुक्तस्वरस्य स्थानिवत्सूत्रवलेन प्रापितस्य निवृत्तिः फलं तत्रायः पक्षोऽभ्युच्चपवादमात्रं द्वितीयसुमुख्य इति भाष्यकैयटपदमंजयादिभिरुच्यते

उ.
म. ति.
३६

एवं स्थिते दाधर्तिसूत्रस्य भवदुपन्यस्तभाष्यप्रथमपक्षाभिप्रायेण अतएव हि नियमार्थं तर्हि भविष्यतीति वदता भाष्यकारेण तत्रानास्था ध्वनिता अन्यथा
हितर्हीति भविष्यति इति वचनं ब्रूयात् एतेन तदनुसारिणो नृति कै यट्हरदत्तग्रंथा अपि व्याख्याताः माधवस्तु द्वितीयपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तः तथा च मुख्य
पक्षपक्षपातिनिमाधवग्रंथेऽभ्युच्चयपक्षवलेनाकरविरोधोद्भावने कथमौचित्यं लभेत नापि युक्तिविरोधः संभावितानां विरोधानामाकर एवोद्भूतत्वात् भ
वद्भिरीहविशिष्यतदुपन्यासाच्चेति दिक् यदपि वदंति अदादिषु चर्करीतं परस्मैपदंति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तं नियमसिद्धपरस्मैपदानुवादः अदा
दित्वमात्रेण विधीयत इति अत्रेदं वक्तव्यं परस्मैपदीति पाठ एव तावत् प्रायेण नास्ति नियमसिद्धमित्यप्यसंगतं अप्राप्तेरेवोक्तत्वात् एवं चानुवादो
पि नास्त्येव अदादित्वविधानं व्यर्थं नहि अदादीनामपि अदादित्वं विधीयते तत्र पाठमात्रेण तन्निर्वाहात् तदेतत्कलं ध्वनयति चर्करीतं चेत्स
दादौ पाठाच्छ्रपो लुगिति यद्वेवा अत्र व्याचख्युः यदं तादृलादिपित्तावधातुकं न संभवतीति यद्गुणश्चेन्नयद्गुणं तल्लक्ष्यते तद्व्यर्थं प्रत्ययलक्षणेन प
दं तत्त्वानयायात् कथमन्यथा यद्गुलुकिमन्यदोरिति द्वित्वं प्रवर्तते नहि तत्रापि यद्गुलुलक्ष्यते श्रूयमाणो यडि-द्वित्वाभावप्रसंगात् न च काकेभ्यो
दधीत्यत्रेवाजहस्त्रक्षणा तत्र दध्युपघातकत्वस्यैव हो भयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्याभावात् सुगपहतिद्वयस्य चायोगात् लक्षणायां वी
जाभावाच्च प्राचातद्व्याख्यातुमिवातत्र लक्षणानुक्ते अतदेतद्गुणयन्नाह यदं तात्पर्येति छंदसि निपातनादिति भूसुवोरिति निषेधः छंदस्य नि
यम्यत इत्यर्थः द्विः प्रयोग इति तथा च प्रकृतिग्रहणो यद्गुणं तल्लक्षणं न्यायसिद्धमिति भावः यत्तु माधवेनोक्तं भाष्यायां गुणप्रवृत्तिं ज्ञापयितुं क्रियमाणो
भूत्स्विति निपातनं ज्ञापकमस्याः परिभाषाया इति तत्र असत्यामुक्तपरिभाषायां वोभूत्स्वित्यत्र भूसुवोरित्यस्याप्रास्यागुणनिषेधार्थं तत्र निपातनस्य
चरितार्थत्वात् यत्तु प्राचोक्तं धातुग्रहणोक्तं यद्गुलुकिवेति केचिदिति नैतन्निमित्तं नापिन्यायसिद्धमित्युपेक्षितं संयोगात् परस्य लिटो वा कित्वं रुद्रसुनु
धातुसंलिटं विनेद्वा भूस्तुच्चस्य शभ्यः परस्य तादेरर्द्धधातुकस्येद्वेत्सादीनामपि प्राचातत्र तत्रोपन्यस्तानामर्वाचो न मता तामेवैव गतिः किं नु न तावत्

राम.
३६

कृत्वादिमता नामपि सुनित्रयविरोधे इदानीमग्रहणमेव दृश्यंते हि नियतकालाः स्मृतयः यथा कलौ पाशरीसूतिरिति एतच्च शताब्दं न्यूनं शतम्
 तिसूत्रैकैयटहरदत्तादिग्रंथे स्पष्टं मुनित्रयमध्ये पियथोत्तरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यानुगोधेनैव व्यवस्थेति तत्त्व उक्तं च पाशरीयपुराणे पाणिनीयमहा
 शास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणं सर्वोपकारकं प्राह्यं कृत्स्नस्याज्यं न किंचनेति एतच्च भर्तृहरिकैयटहरदत्तादिसकलसंमतम् अतोर्वाचीनं यत्किंचिद्वचनं पुरस्त
 त्थानेकरूपोत्प्रेषयामनोनखेदनीयमिति दिक् अवोभूवीदिति यत्तु वदन्ति भाष्यमते ओ सुपीत्यत आरित्यनुवृत्तैरनुक्तत्वात् वुकोनित्यत्वमाश्रित्य इधिभवति भ्यामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च यदपि प्रसाद
 द्यते तैनावोभवीदिति तच्चित्यं भाष्यकृता आरित्यनुवृत्तैरनुक्तत्वात् वुकोनित्यत्वमाश्रित्य इधिभवति भ्यामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च यदपि प्रसाद
 कृतोक्तं लुङि भू सुवोरिति न गुणः ज्ञापकं तु चतुर्व्वेवलेकारेषु न लुङि तेनादिसोपि वुगेवेति अवोभूवीत् ईडभावे वोभूदिति प्राचोमूलमप्यत्रानुवृत्तं किंतु
 सर्वमिदं निर्मूलत्वाद् प्रमाणं अभ्यस्ताश्रय इति आतइति नियमस्तु सिद्धं परत्त्वमाश्रित्य योजुस्पाप्तः तन्मात्रपरइति माधवग्रंथे स्थितमिति भावः यत्तु मा
 धवेनोक्तं विदेहिलङ्घेवानंतरं किं संभवतीति तत्रैव जुसतत्साहचर्यादभ्यस्तादपिलङ्घे वनलुङि ननु सिचुसाहचर्यालुङ्घेव किं न स्यादिति चेत् न परसाह
 चर्यस्य वलीयत्वात् तथाचावोभूवन्निसेवरूपमिति अत्रेदं वक्तव्यं नेह साहचर्यं नियामकं हि स्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्योर्थे ग्रहणो न साहचर्यं कचिन्मा
 श्रीयतइति ज्ञापितत्वात् अतएव भगवता भाष्यकारेणाचः परस्मिन्निति सूत्रे पंचमी समासप्रयो जनतया पीपचन्नि सुदाहृतं तस्मादिह जुसेवोदिति
 भूवदितिरूपद्वयमस्तनाम अवोभूवन इति तुदुरुपपादं आतादेशस्य दुर्ह्वंभत्वादिति दिक् जुसिचेति गुणमाशंक्याह नित्यत्वादिति मोमुदीतीति नाभ्य
 लस्याचीति निषेधाच्च घृपधगुणो न भाषादितेति नचात्र न धातुलोपइति गुणनिषेधः शंकायद् वुकोनैमिति कत्वात् यत्तु प्राचायङ् लुगंतप्रकरणे न धातु
 लोपइति सूत्रं व्याख्याय वैभिदिता मरीनजिते सुदाहृतं तदेतदसंबद्धमिति स्पष्टमेव यत्तु परिशुर्वेत्तिकिमिह प्रकरणविरोधमात्रं किंचाप्रकृतसूत्रोदाह

उ
म-ति-
३७

रणत्वनुपपत्तिः नाद्यः महाप्रकराणां हि यद् एव तच्च न विरुध्यते वांतरप्रकरणं तु यद्यपि लुक् स्यात्पि लुग्लोपयोः फलवैलक्षण्यं स्फुर्ये कर्तुं म्प्रासंगिक
त्वेन यडं तोदाहरणो वाधकाभावात् नापि द्वितोयः भाष्यकारप्रभृतिभिः हरदत्ताद्यर्वाचो न पर्येतैः सर्वैरेव यस्य हल इति लोपः स्यावयवलोपत्वं स्वीकृत्य
पृथग् लोपस्य स्वीकारेऽपि प्रकृतग्रंथकारेण समुदायलोपस्यैव स्वीकारात् यस्येति संघातग्रहणमिति वदतो वामनस्याप्यत्रानुकूलत्वात् यद्यपि यका
रकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न त्वहर्षादित्यादौ केवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया वामनवाक्यं सर्वैरेव व्याख्यातं तथापि क्लिष्टं
त्वाच्चिफलत्वात् प्रमाणाभावाच्च व्याख्यातवचनमुपेक्ष्य अवश्यं च समुदायलोप एवायं विज्ञेयः अवयवलोपत्वे हि यडलुकोक्त्यवयवलोपत्वं वदन्त
भाष्यकारप्रतियेदौ वा हरदत्तै नोक्तास्ते इहापि प्रसज्येरन् तथा हि गमेर्यडलुगं तादचिजंगम इत्यत्र गमद्वनेत्युपधालोपो यथा आयादितः एवं यडं
ताखुलिजंगमक इत्यत्रापि स्यात् अथात्रानङोतिप्रतिषेधः दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोऽङोतिगुणः स्यात् देधक इत्यत्र दीङो युडोऽङोति युट् स्यात् अथ यद्य
त्रांगदृते पुनर्दृते सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यादिकुशकाशावलंबनेनोपधालोपादि परकीयेत ततो यडलुगं तादचिजंगम इत्यादौ दोषोद्धारः सुकर
एवायुभ्रतामिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ् लोप्यव यवलोपत्वे सिद्धे गतनधातुलोप इति सूत्रेण तस्मात्सूत्रे स्थापयितुं प्रवृत्तैः लुकीवलोपेऽपि समुदा
यनिवृत्तिरेव एष्टव्या एवं च अञ्जलादेशस्य स्थानिवत्त्वापोगात् युक्तमेवोदाहरणं एतेन नधातुलोपेऽप्यत्रेक इत्यनुवृत्तैः पापाचक इति कृदंतप्रकरणा
स्थापि ग्रंथो व्याख्यातः तस्मात्तवेभिदिता मरीमृजितेति पापाचक इति च यडं तोदाहरणानिवदतो ग्रंथकारस्य ग्रंथांतरविरोधो न दोषाय उक्तयुक्तीर्वा म
नवाक्यं चोपष्टभ्य हरदत्तादिग्रंथोपमदार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति अत्रेदं वक्तव्यं यस्येति संघातग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रं पुरस्कृत्वा द्विस्तमानुकारा
लिभाष्यवार्तिकाक्षराणि किमित्युपेक्ष्यते ननु समनंतरमेव भाष्यादौ आदेः परस्येति संचारितत्वादिति चेत् तर्हि वामनेनापि तथैव संचारितमिति कथं न
पर्यालोच्यते एवं च व्याख्यातवचनं प्रमाणाभावाद् उपेक्ष्यमित्युक्तं व्याख्येयग्रंथशेषस्यैव तत्र प्रमाणात्वात् यद्यप्युक्तं जंगम इत्यत्रैव जंगम इत्यत्रैव

राम-
३७

नापि उपधा लोपः स्यादिति तदपि न त्वयापि पापाचक इत्यत्रेव वृद्धेर्द्वौ रत्वात् कुशकाशावलंबनेन वृद्धिनिवारणस्य लोपनिवारणेऽपि न त्वया
 देयक इत्यत्र युद्धस्यादिसुक्तं तदतिस्थवोयः हलः परत्वाभावेन यस्य हल इत्यस्याप्राप्तादेः देयक इति रूपस्य सर्वसंमततया देयक इत्यस्यैव पुण्यायां प्राणत्वात्
 त किंच समुदायलोपे उक्तिसंभव एव नास्ति यस्येति संघातग्रहणोपि हल इति पंचमो निर्देशात् आदेः परस्येत्यस्य दुर्बोरत्वात् यत्तु अतो लोप इत्युक्तौऽत
 इत्यनुवर्त्य अकारान्तस्य यस्येति व्याख्याय अत इति विशेषणसामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्तत इति कल्पयन्ति तन्न गौरवात् फलाभावात् प्रसृतानि।
 एप्रसंगाच्च अह्नोपस्य स्थानिवत्त्वेन हि वृद्धभावात् पापाचक इति रूपं भाष्यसंमतं तच्च त्वस्येदुरूपपादं यत्तु वदन्ति त्यजेदेकं कुलस्यापि इति न्या
 येन भूयसां उपधा लोप युडादीनामनुग्रहाय एकेयमुपधा वृद्धिः सोदयेत्याशयेन कृदन्ते पापाचक इत्यस्योदाहृतत्वात् न दोष इति तन्न उपधा लोप
 दिसमाधानस्य समन्तरमेवोक्तं तया त्यजेदेकमिति न्यायस्येहा प्रवृत्तेः प्रसृत उपधा वृद्धिरेव भाष्यविरुद्धेति तत्रैषापत्तिकुर्वन्नेव व्याख्यातविरमि
 त्युक्तमर्थः अप्रथानंतुगच्छंतसोदरोपि विमुच्यते इति न्यायात् ऐषिष्यदित्यादिन्यायेषु दाहरणोप्राप्तादिकतां वदद्भिः सकलग्रंथविरुद्धेऽर्थे सुतरां तद्वि
 कुशक्यत्वाच्च तस्मात्प्रचो ग्रंथे वेभिदिता मरीमृजितेति रूपस्य शुद्धत्वेऽपि न धातुलोपसूत्रोदाहरणत्वात् संगतिः पापाचक इति रूपस्य यद् लुगंतरा
 एबुलिमुसाधत्वेऽपि न धातुलोपेऽत्रेक इत्यनुवृत्तेरिति वाक्यशेषा संगतिरिति दूषणं दुरुद्धरमिति स्थितं ननु भाष्यमते यस्येति योगं निभज्य अत इत्य
 नुवर्त्य एथ गह्वोपे विधाय यद् लुकोप्यवयवलोपत्वस्वीकारात् पापाचक इत्यत्र कथं रूपांशु द्विर्नास्तीति चेत् शृणु पृथगह्नोपोऽप्येव अनेमिति
 कलुलुकु अंतरंगत्वात् समुदायमेवापहरति यथा कृष्णो नो नाववृत्तम इत्यत्रात एव हितत्रणालिवृद्धिः एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्ट एतेन भाष्यमते वे
 भेदिते स्यादिमाधवोदाहृतं चिंत्यतामावहेदिति यथा तु भाष्यं तथा पापाचक इत्येव भवतीति च यद् लुगंतरा शिरोमणपादौ यद् लुचुलत्सर्वरभसकृतमेवे
 ति प्रतीमः यदितु प्राचो ग्रंथः कथं चियोजनीय एवेत्याग्रहः तर्होऽस्यं योज्यतां अह्नोपस्य स्थानिवत्त्वेन वेभिदिता सौगुणवृद्धभावे सिद्धेऽपि उपायसो

उ
म-ति
३७

रणत्वनुपपत्तिः नाद्यः महाप्रकरणाहियङ् एवतच्चनविरुध्यतेऽन्तरप्रकरणानुपपत्तिलुक्स्तथापिलुग्लोपयोः फलवैलक्षण्यं स्फुर्येकर्तुं म्प्रासंगिक
त्वेनयङंतोदाहरणेवाधकाभावात् नापिहितौयः भाष्यकारप्रभृतिभिः हरदत्ताद्यर्वाचीनपर्यंतैः सर्वैरेवयस्यहलइतिलोप स्यावयवलोपत्वंस्वीकृत्य
पृथग्ह्रस्वोपस्यस्वीकारेपिप्रकृतग्रंथकारेणसमुदायलोपस्यैवस्वीकारात् यस्येति संघातग्रहणमिति वदतो वामनस्याप्यत्रानुकूलत्वात् यद्यपियका
रकारसमुदायान्तर्गतस्यैवयकारस्यलोपोनत्वहर्षादित्यादौकेवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया वामनवाक्यं सर्वैरेव व्याख्यातं तथापि क्लिष्टं ।
त्वान्निष्फलत्वात् प्रमाणाभावाच्च व्याख्यातवचनमुपेक्ष्य अवश्यंच समुदायलोप एवायं विज्ञेयः अवयवलोपत्वे हियङ् लुकोक्वयवलोपत्वं वदन्त
भाष्यकारं मतिर्येसौषाहरदत्तैर्नोक्तास्ते इहापि प्रसज्येरन् तथाहि गमेर्यङ् लुगंतादचिजंगमइत्यत्र गमदनेत्युपधालोपो यथा आयादितः एवं यङ्-
ता एबुलिजंगमकइत्यत्रापि स्यात् अथात्रानङीति प्रतिषेधः दरीदृशकइत्यत्र ऋदृशाङीति गुराः स्यात् देधकइत्यत्र दीङेयुङ् चैतियुङ् स्यात् अथ यद्य
त्रांगदृते पुनर्दृते सञ्ज्ञा पूर्वको विधिरनित्य इत्यादिकुशकाशावलंबनेनोपधालोपादि पराक्रीयेत ततो यङ् लुगंतादचिजंगमइत्यादौ दोषोद्धारः सुकर
एवायुभ्रतामिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ् लुकोप्यव यवलोपत्वे सिद्धे गतनधातुलोप इति सूत्रेण तस्मात्सूत्रे स्थापयितुं प्रवृत्तैः लुकीवलोपेपिसमुदा
यनिवृत्तिरेव एष्टव्या एवं च अज्जलादेशस्य स्थानिवत्त्वायोगात् युक्तमेवोदाहरणं एतेन नधातुलोपेत्यत्रेकइत्यनुवृत्तैः पापाचकइतिरुदंतप्रकरणा ।
स्थोपि ग्रंथो व्याख्यातः तस्मात्तवेभिदिता मरीमृजितेति पापाचकइति च यङंतोदाहरणानिवदतो ग्रंथकारस्य ग्रंथांतरविरोधो न दोषाय उक्तयुक्तीर्वा म
नवाक्यं चोपष्टभ्यहरदत्तादिग्रंथोपमदार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति अत्रेदं वक्तव्यं यस्येति संघातग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रं पुरस्कुर्वद्भिस्तत्तमानुकारा
णि भाष्यवार्तिकाक्षराणि किमित्युपेक्ष्यते ननु समन्तरमेव भाष्यादौ आदेः परस्येति संचारितत्वादिति चेत् तर्हि वामनेनापि तथैव संचारितमिति कथं न
पर्यालोच्यते एवं च व्याख्यातवचनं प्रमाणाभावादुपेक्ष्यमित्युक्तं व्याख्येयग्रंथशेषस्यैव तत्र प्रमाणात्वात् यदप्युक्तं जंगमइत्यत्रैव जंगमइत्यङ्

राम-
३७

आपि उपधा लोपः स्यादिति तदपि न त्वयापि पापाचक इत्यत्रेव वृद्धेर्द्वौ रत्वात् कुशकाशावलंबनेन वृद्धिनिवारणस्य लोपनिवारणेऽपि नोक्तं यत्
 देयक इत्यत्र युः स्यादित्युक्तं तदतिस्थवोयः हलः परत्वाभावेन यस्य हल इत्यस्याप्राप्तादेर्देयक इति रूपस्य सर्वसंमततया देयक इत्यस्यैव पुण्यायां प्राप्तात्
 त किंच समुदायलोपे उक्तिसंभव एव नास्ति यस्येति संघातग्रहणोपि हल इति पंचमो निर्देशात् आदेः परस्येत्यस्य दुर्बोरत्वात् यत्तु अतो लोप इत्युक्तोऽत
 इत्यनुवर्त्य अकारान्तस्य यस्येति व्याख्या यत्र अत इति विशेषणसामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्तत इति कल्पयन्ति तन्न गौरवात् फलाभावात् प्रसुतानि
 एप्रसंगाच्च अत्रोपस्य स्थानिवत्त्वेन हि वृद्धभावात् पापचक इति रूपं भाष्यसंमतं तच्च त्वत्पक्षेदुरूपपादं यत्तु वदन्ति त्यजेदेकं कुलस्यापि इति न्या
 येन भूयसा मुपधा लोपयुडादीनामनुग्रहाय एकैयमुपधा वृद्धिः सोढव्येत्याशयेन कृदन्ते पापाचक इत्यस्योदाहृतत्वात् न दोष इति तन्न उपधा लोप
 दिसमाधानस्य समनंतरमेवोक्तं तया त्यजेदेकमिति न्यायस्येह प्रवृत्तेः प्रसुत उपधा वृद्धिरेव भाष्यविरुद्धेति तत्रेष्टापत्तिकुर्वन्नेव व्याख्यातुं शि
 यत्तु मर्हः अप्रपञ्चानंतु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति न्यायात् ऐर्धियदित्यादीनामप्युदाहरणोपमादिकतां वदद्भिः सकलग्रंथविरुद्धेऽर्थे सुतरां तेषां
 कुशकत्वाच्च तस्मात्साचो ग्रंथे वेभिदिता मरीमृजितेति रूपस्य शुद्धत्वेऽपि न धातुलोपसूत्रोदाहरणत्वात् संगतिः पापाचक इति रूपस्य यङ् लुगन्तारा
 एबुलिसुसाधत्वेऽपि न धातुलोपसूत्रेक इत्यनुवृत्तेरिति वाक्यशेषा संगतिरिति दूषणं दुरुद्धरमिति स्थितं ननु भाष्यमते यस्येति योगं विभज्य अत इत्य
 नुवर्त्य एथ गत्रोपे विधाय यङ् लुकोप्यवयवलोपत्वस्वीकारात् पापाचक इत्यत्र कथं रूपाशु द्विर्नो लीति चेत् शृणु एथ गत्रोपोऽच्येव अनेमिति
 कसुलुक् अत रंगत्वात् समुदायमेवापहरति यथा कृष्णो नो नाव वृक्ष इत्यत्रात एव हितत्रणालिवृद्धिः एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं एतेन भाष्यमते वे
 भेदितेत्यादिमाधवोदाहृतं चिंत्यतामावहेदिति यथा तु भाष्यं तथा पापचक इत्येव भवतीति च यङ् लुगन्तशिरोमणपादौ यङ् लुगन्तसर्वरभसकृतमेवे
 ति प्रतीमः यदि तु प्राचो ग्रंथः कथंचिद्योजनीय एवेत्याग्रहः तर्हीत्यं योज्यतां अत्रोपस्य स्थानिवत्त्वेन वेभिदितेत्यादौ गुणवृद्धभावे सिद्धेऽपि उपायस्यो

उ.
मति.
३८

पायांतरादृषकत्वादिति न्यायेन निषेधसूत्रमप्युदाहरतीति तथा यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादेव पायाचकइत्यत्र न धातुलोपेति निषेधस्याप्रसक्तावपि
निषेधाप्रवृत्तौ वीजांतरमाह इकइत्यनुवृत्तौ इति तदेतद्वाच्यतत्त्व द्वैः परिभाषनीयमित्यलं बहुना वनीवचोति नित्यं कोटित्यइति यङ् नौगव चित्यभ्या-
सस्य नौगागमः यङोलुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो लोपः वनीवक्तु इति तस्योडित्वादिनिदितामिति लोपः सामान्यापेक्षेति तथा च प्रपुज्यते राजा वृत्रजं घन
त्मा गपागुदक् पचमानस्य जंघत इत्यादि यत्तु व्याचरन् धातुनिर्देशार्थो यंश्चिपूनयङ् लुङ् वृत्त्यर्थः तन्निवृत्त्यर्थस्यैव तदर्थत्वादिति तदुपेक्ष्य सा
ध्यविशिष्टहेतुमात्रोपन्यासस्या किंचित्कारत्वात् चंचूतीति चरफलोश्चेति नुक् हलिचेति दीर्घः अचंचूरित्यत्र तुर्वोरूपधाया इति दीर्घः यत्तु यङ्लुगं
तशिरोमणापादौ चंचूतीत्यत्र ईडभावेर्वोरूपधाया दीर्घ इति सूत्रमुपन्यस्तं तद्रभसादिति बोध्यं चंत्वात इति यत्तु प्राचाचंत्वेत इत्युदाहृतं यच्च व्याचरन्
धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकिवेत्यात्वाभावेऽनुदातोपदेशत्वाभावान्न लोपः अनुनासिकस्य क्लृणोरिति दीर्घोऽपि न भवति जनसनखनां जातावात्वेन त
स्य बाधितत्वात् यद्वा यवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते सुजाते अश्वसूत्रे इति वत् एवं च संसन्न इत्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपो न भवति यद्वा किपूसा
हचर्योक्तत्वादिरपि कृदेव गृह्यते अतस्तिङ् न दीर्घः अतएव ग्रंथकृता कृदंत एव दीर्घसूत्रमुपन्यस्तं एतच्च भाष्यकैरप्योः स्पष्टमिति अत्रेदं वक्तव्यं धातु
ग्रहणोक्तस्य विकल्प एव तावन्निर्मूलः अभ्युपेत्यापि ब्रूमः दीर्घोर्द्वारः यत्तु कृमात्वेन बाधितत्वादिति तन्न आत्वाभावपक्षस्य प्रकृतत्वात् न ह्यप्रवृत्तिमानम
प्यात्वं स्वबाध्यं बाधते उत्सर्गस्य निर्विषयत्वापत्तेः सुजातो येकचित्प्रवृत्तं सत्सर्वत्र बाधत इति चेत् नान्न न्यायो वचने वास्ति यदप्युक्तं यदेत्यादि तदपि न य
ङ्लुकि तन्निषेधस्यैवाप्रसिद्धत्वात् ननु धातुग्रहणोक्तं वेति प्राप्तविभाषा सा च निषेधे पर्यवस्यतीति चेत् भवेदेवं यद्यं वाचनिकोर्थः स्यात् हिः प्रयो
गपक्षे स्थाने द्विर्वचनपक्षे च भाव्यमिति रूपांतरत्वात् न भाव्यमिति च मतभेदे न फलितोऽयं विकल्प इति स्वयमेव प्राग्व्याख्यातं शिरोमणौ च प्रपञ्चितं तत्तु
त्रस्यो निषेधः तत्रापि रूपांतरत्वात् नैस्य संगतमेव द्विर्वचने उक्तपक्षद्वयमिन्नप्रकारसंभवात् तत्र च कार्यप्रवृत्तेर्द्वारत्वादिसन्यदेतत् तदप्यपि विकल्प

रम.
३८

अथ श्रद्धः निषेधे पर्यवसानं तु दुःखास्तमेव तदप्यभ्युपेत्य त्रमः अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरेव न्यायाः अन्यथानादिवीति पूर्वसवर्गो निषिद्धः अथ श्रद्धः
 नैवेद्येति रामावित्यादि न सिध्येत् तथा च बहुव्याकुलौ स्यात् मुजाते अश्वसूत इत्यादौ तु प्रमिते लक्ष्ये तन्निर्वाहार्थं मगत्या क्वचिदुत्सर्गः प्रसक्त इत्या
 ध्रितं न चेह चरं वत इति लक्ष्यं क्वचित् प्रमितं मस्तिनवाधा तु दृष्ट्यादिषु स्वीकृतं शिथिलमूलानपि पश्यानुपष्टभ्य रूपोत्प्रेसायां तु दीर्घे निषिद्धमेव न्या
 य एतेन संसृत इत्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपोपि नेति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेः ततोऽस्यादीनामिति गणानिर्दिष्टतयानुनासिकलोपोपि प्राप्ते
 भावाच्च यदपि कृपासाहचर्यादित्यादितदपि न न हितत्रकृद्देव क्वि वृत्त्यते संकोचे वीजाभावात् अपितु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्वि वपि तथा च राजा मा
 ति चर्मा गतीत्यादिमाधवादिभिरुदाहृतं स्वयमपि नाम धातो तथैव वक्ष्यते प्राचापिच्छोः श्रुतिमूलं यद्गुंतेति इः स्वपि संचारितं तथा च क्वि मेः क्वि मेः क्वि मेः
 रस्त्यतः साहचर्याज्जलादीनामपि कृतामेव ग्रहणे स्वपरग्रंथाः सर्वे एव सिकताकूपवद्विशीर्येरन् यदपि भाष्यके यटयोः स्पष्टमित्युक्तं तदपि कुनकिमुक्ता
 मिति भाष्यतत्त्वज्ञाः वृत्तबुद्धय एव विदां कुर्वन्तु एतेन जने जेज न इत्यादि प्राचा मुदाहरणं प्रत्युक्तं जाहेतीत्यादिहा इः हाकोऽनुल्यानिरूपाणि स्यादेतत्
 हाकोभ्यासे दीर्घो दुर्लभः अकित इति निषेधात् ननु यद्यकित इति धातुविशेषात् तदा वनौ वं वीतीत्यादौ धातोरकित्वा दीर्घः स्यात् अतोभ्यासविशेषा ए
 वं च दीर्घस्य कुतोऽदौर्लभ्यमिति चेत् धातोः कित्वेऽभ्यासस्यापि कित्वा तद्धिः प्रथमोऽद्विर्वचन मिति स्थितेः न चेष्टापत्तिः वृत्तिन्यासपदमंजरी धातु वृत्तिषु सर्वत्र
 जाहेतीत्यादौ दीर्घस्य स्वीकृतत्वात् अत्रेदं तत्त्वं हित्वा भावे केवलस्यार्थे वत्तेपि हित्वेति समुदाय एवार्थवानिति तावद्धं यकाराणां व्यवहारो निर्विवादः अतए
 व विभक्तिपिपतीत्यादौ भृजामित् अतिपिपत्त्येति तत्त्वं नानर्थक्येन विधिरिति निषेधात् सर्वस्य स्यादित्याशंक्य अनभ्यासविकारेष्विति वक्तव्यशेषेण समर्थः
 यंते एवं चार्थवत्त्वमिव कित्वमपि समुदायस्यैव ननु प्रत्यवयवं अतो न दोषः अथवा अकित इति बहुव्रीहिः न विद्यते किं यस्मिन्निति यत्तु प्राचा जाहास्यभ्या
 सस्य न दीर्घ इति मतमुपन्यस्तं तदा करविरोधादप्येवं प्राचीति यत्तु प्राचा जाहित इति ह्रस्वेकारमुदाहृतं तस्यामादिकमिति भावः लुकालुप्त इति यत्तु प्राचा

उ.
म-ति-
३९

स्वपितृमीत्युत्त्व मुदाहृतं यच्चपरिष्कुर्वेति संप्रसारणांतराश्रितं कार्यं च वलवदित्यङ्कुः प्रागेव संप्रसारणमिति तदुपेक्ष्य उक्त परिभाषायाभाष्ये प्रत्याख्यात।
त्वात्-सत्याहितस्याहलादिः शेषात् प्राक् संप्रसारणस्य तयैव सिद्धेरुभयेषां ग्रहणं व्यर्थं स्यात् किंच अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपि संप्रसारणादुल्लेखं न भवति
एवहरदत्त माधवादिभिः सर्वैः सास्वपीतिसास्वदीत्याद्युदाहृतमिति भावः तातर्त्तयति यत्तु प्रयुजते चोद्यनावतरीतं तौ स्यादितत्यामादिकमेव उतदिर्हि साना
दरयोरिति धातोरुक्तरूपसंभवेऽपि अर्थसामंजस्यात् तरते श्वदीर्घो तत्त्वेनरी कोऽल्लेखं भत्वादिति बोध्यं गृह्णाते स्त्विति यत्तु प्राचा गृह्णातेर्यङ् निमित्तं प्रसार
णमाश्रित्य जर्गहीतोत्याद्युदाहृतं तन्नेति भावः जाग्रहितेति न च न इदो दीर्घेण भाष्ये अत आह ग्रहइत्यादितत्रेति तथा च एकाचोद्देशे इति सूत्रे हस्ते नोक्तं एकाच।
उपदेशे इत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्तत इति माधवस्त्विति तस्यायमाशयः ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ् लोपे चोक्तं इति वार्तिकं तदीयभाष्यकैयदिया
र्यालोचनया ग्रहेर्यङ् भातृजादेरिये दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते पूर्वस्मादपि विधावहोपस्य स्थानिवद्भाव इति ग्रहेरिति विहितविशेषणाश्रयणमिति च तत्रा
यः पक्षो भाष्यवार्तिकरीत्यानपदानेति सूत्रे दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् द्वितीयस्तसूत्ररीत्येति विवेकः एवं च यङ् लुकि दीर्घो भवत्येवेति स्पष्टं लभ्यते
लुकोऽनैमिक्तिक्रयया अज्जलादेशतयावस्थानिवद्भावयोगात् द्वित्वस्य द्विः प्रयोगरूपतया ग्रहेर्विहितत्वा न पायाच्चेति तद्वाप्यादिविरुद्धमिति तत्राह
एकाचोद्देशे प्रथमस्येति सूत्रे ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह त्रचोहिजरीग्रहित्यंगं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्वियथाश्रुतरूपाश्रयणमिति यद्य
पितत्र यङ् तत्र प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्गतेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुकूलः न हीत्रपक्षे यङ् लुकि दीर्घस्यो
क्तिसंभवोऽप्यस्ति ग्रहोलिटीति सूत्रस्य ग्रंथासूपायस्योपायात्तरादूषकत्वादितिन्यायेन यङ् तं शेष उपायांतरपरतया नेयः अत एव तत्र कैयट आह अन्यत्रा।
स्य दीर्घस्य सम्यगुद्धृतत्वादिति एवं हि वदंस्तत्र सपरिहारस्याव्यापकतामेकाचसूत्रोक्तस्यावश्यादर्तव्यतां चाभिप्रैति न च यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्याद्यसि
द्धिः अंगसंज्ञाप्रवृत्तिवैलायां यथाश्रुतस्यैव सत्त्वात् ग्राहितादौ तु नैवं एकाच इति समाधानं तु शिञ्जिन्नविषयकमेव तदित्ययङ् लुगं तास्मिन्तच्च यङ् ता

राम-
३९

चप्रहेरिः द्विधात्रिधाचतुर्धाचदीर्घप्राप्तिः समाहिता यत्तुशिरोमणौयङ् लुगंतं प्रक्रम्योक्तं ग्रहोत्तिरिदीर्घस्तनभवतिग्रहेर्विहितस्याङ् भातकं यदङ् इति
 विहितविशेषणाश्रयणात् इदंयङ् ताद्विहितंनतुग्रहेरिति तदतिरभसादिस्यवधेयं यङ् लुकोऽनिमित्तकत्वात् भाष्ये ध्वनितमिति तथाहि तत्र प्रक्रम्योक्तं
 वर्ततेनवेति उपक्रम्यदोषानुद्गाव्यपरिहृत्यचोक्तं एतावानेवविशेषः अनुवर्तमानेकिङ् ह्रस्वः षत्त्वंवक्तव्यमिति अननुवर्तमानेतुङ् शब्दः
 तत्त्वादेवसत्त्वेसिद्धेत्रश्चेति सूत्रेच्छग्रहणानकर्तव्यमिति भावः एवंहि वदता ऊद्गाविभ्यो यङ् लुङ् नास्तीत्यभिहितं अन्यथा दिव्येयङ् लुकिङ् द्वेदेति
 हो ऊद्गाभावाभावाभ्यामहान् विशेषः स्यात् ततश्च एतावानेवैत्येवकारे विरुध्येत यत्तुवदन्ति भाष्यकारेण यङ् लुक् छादसङ्गतिस्वसिद्धांतकं
 तं भाषायामपीति पक्षेतु दिवेरपियङ् लुगुदाहरणं सम्यगेवेति तन्न भाष्यकृताहुश्चुग्रहणाद्भाषायामपि क्वचिदिति स्वीकुर्वतासहमतमेव
 त क्वाचित्कत्वंतुज्ञापकसिद्धत्वाद्दुल्लेग्रहणाद्वैत्यन्यदेतत् उभयथापि ऊद्गाभाविषु तदभावएवमाप्य उक्तयुक्तेः तस्मात्प्राचोग्रंथः प्राप्तादिकं
 तिस्थितं नेहनिषेधंतीति सूत्रस्योदाहरणंतुलोलुवः पोषुव इत्यादिवोध्यं नचाह्नोपस्यस्थानिवत्त्वादेवगुणो न भविष्यतीति वाच्यं उवङ् आदिना
 दचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणो कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात् अत्रपदमंजरीकारमतखंडनप्रपंचः शब्दकौस्तुभाद्बोध्यः इतियङ् लुगंतं प्रक्रिया सुपच्चा
 कर्मणा इच्छायां वेत्यनुवर्तते सन्निधानाच्चैच्छां प्रत्येव कर्मत्वं तदाह इषिकर्मणा इति आत्म शब्दः परम्या वृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः स्वश्च कइत्यकोसा
 यो इच्छया सन्निधापितत्वादेव गृह्यते तदाह एषितसंबन्धिन इति सुवर्तते चोक्तविशेषणादयं स्वार्थद्वारकं बोध्यं नः को क्यविक्यडीति अत्र प्राचा
 कषण्युपात्तः तद्भाष्यविरुद्धं हलं तेभ्यः कषणास्तीति भाष्यसिद्धांततः दीर्घस्त्विति तथाच हलिवेति सूत्रे वृत्तावुक्तं धातोरित्येव दिवमिच्छतिद्वि
 तीति यत्तु प्रसादकतोक्तं दिवेः क्विंतस्य धातुं त्वमस्त्वैवेति तन्न क्विंतं त्वेहि ऊद्गास्यात् विचितु उपधागुणो वलोपश्च स्यात् क्यस्य वि क्यच क्येनेति
 ति अत्रापि प्राचा कषण्युपात्तः भाष्यविरोधादिहोपेक्षितः मातप्रकृतिकादिति मांतादिसुक्तौ तु पुत्रमिच्छतीत्यादावपिन स्यात् पुत्रौ पुत्रान्वेत्यादावे

उ.
मति-
४०

वस्यात् अशनायो यस्तदानीमेव भोक्तुमशनमिच्छति यश्चातुमुदकं यश्च सत्येव धने भूषो धनं तत्रोदाहरणानि यस्तु कालांतरोपयोगार्थमशनमिच्छति य
श्चातुमुदकं यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि बहुधादयश्चेह प्रयोगोपाधयः अन्येत्वाहुः अशनायतीत्यादिष्वविवक्षितप्रकृत्यर्थे बहु
धादिकमेवार्थः तथाच निघंटुः उदस्यातुपिपासादिति भारविश्च किमुधनं न्धनायितुमिति अश्वस्यति वडवेति मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः एतेन वृ
षस्यति गौरिति व्याख्यातं अन्येतु अश्ववृष रूपप्रकृत्यर्थपरित्योगेन मैथुने छैवार्थ इत्याहुः तथाच मनुष्यविषयोपि प्रयुज्यते इति रामो वृषस्यतीति मिति
निघंटुरपि वृषस्यतीतु कामुकीति लालसायामिति उत्कटेच्छायामित्यर्थः कर्तुः कसेतिलुप्तप्रश्नीकं कर्तुं विशेषणं चकारश्चान्वाचये इति ध्वनयति।
सांतस्यत्विति विद्वस्यत इति यत्तु विद्वस्यमानः शास्त्रेऽधिकारीति वाचस्यति ग्रंथव्याख्यावसरे लोहितादिडाज्यः कषितिकल्पतरुवृत्तं तद्वोहिता
देराकृतिगणत्वमिति मतिमतमनुसृत्य बोध्यं वस्तुतस्तत्कथं देवाय ननु कषि लोहितादि सूत्रेनायं हलंता द्विधीयत इति भाष्योक्ते रित्यवधेयं सपत्नीवे
ति त्रितयसाधारणं ग्रहवाक्यं सपत्नायत इति शत्रुपर्ष्यायात्सपत्नशब्दात् शाङ्ख्ये रवादिङीनंतात्कथं सपत्नीयत इति समानस्वामिकाभिधायि
नोभाषितपुंस्त्वानित्यं सपत्न्यादिव्यतिनादेशेनांतत्वाङ्गीय ततः कथं सपत्नीयत इति विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेनपतिशब्दे
मासे सति त्रित्यस्त्रीत्वान्नपुंवत् युवायत इति अत्र केचित् ङ्गाशूत्रभाष्ये युवतितरेत्युदाहरणद्वौवनं जातिः एवं च जाते श्वेति निषेध इहोचित इ
ति तन्न त्रित्यसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् कथमन्यथाऽचः परस्मिन्निति सूत्रे युवजानिरिति भाष्यसंगच्छेत् युवतितरेति तु वस्त्रिलादिव्यतिपुंवद्भावे
स्तेभाष्यनिर्देशादेवनपुंवदितिकैयरेस्पष्टं पट्टीमृदूयत इति पूर्वपदस्य कथं परत्वाभावान्नपुंवत् तङ्नेति त्वचितमिति उत्तरवार्तिकेन किमत्र स्प
सुलभत्वादिति भावः यत्तु प्राचा आचारे गल्भक्तीवेति निरूपसर्गमेव वार्तिकं पठित्वा गल्भते इति केवलान्तङ् दाहृतः व्याख्यातुमिच्छतश्चैव व्याख्यात
तत्सर्वप्रासादिकमाकरविरोधादिति भावः अतो गुण इति अंतरंगत्वादतो लोपं वाधित्वेति भावः न च वारणादांगं बलवदिति परिभाषयन्नेत्येवः स्यात्

दितिवाच्यं व्याश्रयत्वात् तस्याः समानाश्रय एव प्रवृत्तिस्वीकारात् न च परत्वा न्नित्यत्वाच्चात आदेरित्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यं तस्यैव हि रंगत्वे
 नासिद्धत्वात् न चापवादत्वादत आदेरित्यनेन भाव्यमिति वाच्यं अपवादेऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्ये न रंगेण बाधत एवेत्युक्तत्वात् अनिदं स्यादोच्यते
 स चरितार्थत्वात् अत आदेरिति दीर्घ इति पररूपस्य गग्रहणेन ग्रहणात् प्राप्तमतोलोपं परत्वाद्वाधित्वेति भावः देवतोक्तिमाधव इति अपवादत्वादि
 उन्न अत्रेति पुगंतेति गुणं बाधित्वांतरंगत्वाद्यण न च तस्मिन् कर्तव्येव हि रंगस्योऽऽ सिद्धत्वेना जानंतर्प्ये इति निषेधात् अत्र न स्यात्संभविमिति
 सक्लीयस्त्वैव समानाश्रयेहितत् ननु व्याश्रयेऽपि एतच्च सिवैरंगादिकेन प्रत्यये स्यो न शब्दं साधयद्भिः कैयटादिभिः सर्वैः स्पष्टमेवोक्तमिति भावः
 चोदाहृतमनुवदति सत्विति अनाकरमेवेति हरदत्तमाधवादिम हाग्रंथविरोधादिति भावः विसृष्टः शब्दकौस्तुभे बोध्यः कदिनेत्यादिभाष्ये
 लुदाहरणं तद्वाच्येण त्रावित्यादिना प्रातिपदिकमिति ननु धातुः तथा सतिव श्यमाण ज्ञापनानुपपत्तेरिति भावः अनुबंध इति अतोऽप्युक्तं
 पररूपेणेति भावः अन्यथा गौचडीति ह्रस्वापत्तेः पूर्वपदमिति तच्च समास एव संभवति तेनां शोलपित्वा प्रेखोलपित्वेत्यादौ आमेत्यादीनां नष्टम्
 करणमिति भावः स्यादेतत् उक्तीत्यावधीर्यतोऽस्यादावणवशब्दस्य एथकरणं न स्यात् तथा च वोपदेवेन अकारस्य कारांत प्रकरणोऽवधीरकत्वा
 वज्ञापामिति पठितं एथकरणे हि धकारादिप्रकरणे एवापठिष्यत् अत एवाडागमेव कारदित्वे च कृत्वा च ड्युदाहृतं आवंधोरदिति एवं स्थिते अव
 धीर्य धेर्व्यपरिंमेति माघस्य इतीव धारा मवधीर्यमंडली क्रियाश्चियामंडितुरंगमैर्महीति श्रीहर्षस्य एवमन्येषामपि स्ववंत प्रयोगाणां कामतिरिति ज्ञेयं
 अत्र केचित् वोपदेवग्रंथप्रामाण्यादुक्तप्रयोगाः प्रामादिका एवेत्याहुः दत्ततत्कनायं धातुर्गणोपठितः किंतु बहुलमेतन्निदर्शनमिति वाह्यका
 ऊहश्चधीरेत्यस्यापि संभवति मुनित्रयविरोधाभावात् तथा चोक्तप्रयोगा अपि निर्वोधा एव वोपदेवप्रामाण्यादवधीरपित्वेत्यप्यस्ति चेदं ननु त
 ह्येनेतरस्य प्रामादिकत्वे सुवचमिति दिक् एथकरणस्य फलपूर्वत्रापि दर्शयति एवं चेति उल्लेखमाह स्विति उल्लेखमाह स्विति उल्लेखमाह स्विति प्राप्तिनिषेधः

औस्नीयदिति नचानर्थकत्वादेवायमुसनग्रहीष्यंतइतिवाच्यं भिन्वुरित्यादावपितथात्वात् कर्तारिहस्यादितिचेत् अयुः अवुरित्यादावितिगृहाणा एवंचा
 यमेवनिषेधोर्थवद्ग्रहाणपरिभाषयाइहाप्रवृत्तिज्ञापयतीतिस्थितं चशब्देनेति तथाचचशब्दप्रयुजानः सूत्रकारोपिज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेऽनुस
 इतिभावः तस्येति आदिशब्दस्येत्यर्थः तस्यापीतिकषः ककारस्येत्यर्थः एवंचनः कोक्यस्यविभाषेति सूत्रद्वयेक्योपिग्रहाणवदंतः सुतरामुपेक्षाइ
 तिभावः लोहिनीयतीतिक्यडिः तुतडेवस्यात् पुंवद्भावश्चेतिभावः कष्टायक क्रमणमुत्साहः वृत्तिसर्गतायनेष्वितिसूत्रेहिमर्गउत्साहइत्याकरेस्थि
 तं प्रपुज्यतेच येनेन्द्रलोकावजयायसृष्टइति तदाहउत्साहेत्येति क्रमतइति वृत्तिसर्गस्यादिनातइः कष्टं कृच्छं कृच्छगहनयोः कषइतिकृच्छेइ
 डभावः तेनचतत्साधनं पापं कर्मलक्ष्यते मुख्येऽर्थेउत्साहासंभवात् तदेतदाह पापं कर्तुमिति कर्मणोरे कर्मणाइति पंचमी रोमंथतपोभ्यामित्यने
 नसामानाधिकरण्यात् प्रत्येकंसंबन्धादेकवचनं वर्ततेतिगण्यतादृतेत्यस्यश्रुत्योपुजितिपुचिप्राप्तेऽतएवनिपातनातकिन्चरतेऽसंप्रदादित्वाद्वावे
 क्षिप तदेतदाह रोमंथतपोभ्यामित्यादिना सुखादिभ्यः कर्त्तुइतिपृथक् दंलुप्तषष्ठीकं वेदनाज्ञानं कर्त्तुं चतदपेक्षमेव तदेतदाह वेदताक
 ति विस्मापयतइत्यन्यइति तथाचमायामृगेप्रकृत्यभट्टिराह ततश्चित्रोयमारोसाविति पुच्छभांकारोऽस्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषेऽर्थे तमेव
 दर्शयति पुच्छादित्यादिना वृद्धोसत्यापूर्वेवेति अत्रपक्षमेत्यद्वक्तव्यंतच्चुरादिशेषएवोक्तं भाष्यस्येतिवृत्तिकारेर्हिप्रकृत्यैकाजिह्वैप्रेषादय
 उदाहृत्यः तच्चाभात्सूत्रेणैवसिद्धाः तत्प्रत्याख्यानपक्षेपिप्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्यादेवलोपोनभविष्यति एवंप्रेष्टृज्यसुयोरपिस्वगन्तव्य
 जिघ्रइत्यत्रिलोपापवादस्यविन्मतोर्लुकस्तस्मिन्लक्ष्येप्रवृत्तत्वान्नभविष्यति एषैवह्यनेकाश्रुगतिः तथाहिइष्टमेस्वनेकाचोपवशिष्टस्यनेष्यते
 लोपोभाष्यकारेणप्रवृत्तेर्विन्मतोर्लुकिलुकोपवादभूतस्य तस्मिन्लक्ष्येप्रवृत्तनात् करिष्ठादाविदंतुत्यंतलोपस्यप्रवृत्तेनात् कैयदमोभूतंयाश्चैव
 नुकूलाइतिशब्दकौस्तुभेप्रपंचितमितिभावः अंगवृत्तपरिभाषयावृद्धिमकृत्वात्वदयतिमदयति इतिकेचिदिच्छति युष्मयतीतिपदोपेयुवावोऽति

चनेत्यर्थः इह गंत्यापि युवावौ नस्तौ विभक्तावित्यधिका गत इह च विभक्तिपरत्वाभावात् प्रातिपदिकादेव हि णिजिति व हवः सुवंतादिति हरदत्तपक्षे णिभक्तिः
 त नच प्रागेवादेशो स्त्विति वाच्यं अंतरंगानपिविधीन्वहिरंगोलुग्वधते इति न्यायात् अथ एयं तात् किपिकश्चिद्विशेष उच्यते त्वत्वाच्च इह
 ख्येयैः त्वाप् मापत्वाद माद त्व द म द इति प्रागुक्तमतभेदेन त्रिधा प्रातिपदिकानियुवामावां युष्मानस्मान्वाचष्टे इत्याख्येयस्यानेकत्वे भवति
 रभावाद्युष्मास्मा इति मांते प्रातिपदिके इत्थं प्रातिपदिकात्स्वादयः ततो यथायथं डे प्रथमयोरम् शसोन भ्यसो भ्यम् पंचम्याश्च सप्तम्याश्च
 पुष्पदस्मश्च सोश साम आक मिति सूत्रसप्तकेन सुपामादेशः स्युरेव प्रकृतिभागस्य तु यथायथं मात्वं यत्वेन एव शेषे लोपस्तु आ
 मितेतरविभक्ताविति व्याख्याने भवत्येव मांताच्छेषस्य लोप इति व्याख्याने तु आख्येयैर्कोमुख्यपक्षे भवत्येव टिलोपाभावेन मांतात्परत्वात्
 त टिलोपं स्वीकृत्य पुष्पापकारेण तत्त्वमिति मते तु न आख्येयस्यानेकत्वेऽपि न तत्र हि शेषे लोपेनापहार्यं मांतात्परं विषुवदित्यतिदिष्टेन
 पेनैवापहतं किंचित्वाहौयुयवयौ तु भ्यमहौ तव ममावपिमपय्यत्तस्य विरहादाख्येयैर्कोभवंति न आख्येयस्य त्वनेकत्वे भवति न भवति च त
 वाहिमां तस्यैव सिद्धे परिग्रहणं सामर्थ्यामां तत्त्वावस्थायां तेत्येकं मतं परिग्रहणाभावे मां तस्यैव स्यात् सति तु तस्मिन् मांते ततो धिके च भवती
 ति मतान्तरं उभयमपीदमाकरो स्थितं तत्राख्येयद्वित्वेऽसुजस इ उ सुपरत्वात्त्वाहादिप्रवृत्तावपि वचनांतरेषु विभक्तिपरत्वाद्युवावौ एकस्मिन्मते स्त
 एव मतांतरे तु नत्वाहादयो नापियुवावाविति विवेकः अथ रूपाणि आख्येयैर्कोदांतयोः सो त्वा मा वृद्धिर्निति मते त्वम् मम् टिलोपपक्षेऽपि
 प्येवं यांतयोस्त पक्षे त्वाप् मापं पश्चांतरेऽस्मात् मापित्येव इत्थं सकृन्नयात्रीणि ३ औडि त्वाम माम जसिमा विवत्रीणि अम् औदोः त्वाम माम
 शसित्वान् मान् आडि त्वापामाप अदृष्टे तु त्वयामया त्वाम्मां माभ्यां त्वामिः माभिः ड पि अम् शेषलोपः वृद्धिपक्षे आतो धातो रित्यालोपः त्व
 म् मम् पक्षे त्वाप् मापं त्वाम्मां माभ्यां भ्यसि ह्यत्रयं तथा हि अभ्यमादेशपक्षे शेषे लोपो आंतो लोपे च त्वभ्यं मभ्यं इदं च वृद्धा वृद्धे त्वं भ्यमि

त्वाम् मां वृद्धभावे प्राग्वदेव पातपोक्तं अभ्यमित्वा पभ्यं मायभ्यमिति विशेषः त्वत् मत् त्वायत् मायत् त्वाभ्यां माभ्यां त्वत् मत् त्वायत्
मायत् त्वामत्वाय माय त्वायो मायो अद्वैतुत्वयो मयो त्वाकं माकं त्वायाकं मायाकं त्वापि मापि त्वयि मयि त्वायो मायो त्वयो मयो
त्वासु मासु एवं च आख्येयैकेत्रसुजसोश्चतुर्थ्याभ्यसिचत्रयंदैसिडि दामभ्यस्सु रूपे द्वे अन्यत्रैकमिति स्थितं आख्येयद्वित्वेतुसौ त्वं अहं म
त्वादेशाभावे युषं असंशेषेलोपस्याप्यभावे युष्मत् अस्मत् इत्यत्रौणि पुषां आषां पुषां असां जसि पूषं वयं युषं असे युषं अस्म अम औयो
पुषां आषां पुषां असां युवान् आवान् युषान् असान् पुष्या आव्या युष्या अस्या युवाभ्यां आवाभ्यां पुषाभ्यां असाभ्यां युवाभिः आवाभिः पुषा
भिः असाभिः तुभ्यं मद्यं युषं अस्मत् युष्मत् अस्मत् युवाभ्यां आवाभ्यां युषाभ्यां असाभ्यां युवभ्यं आवभ्यं युषभ्यं अस्मभ्यं युष्मभ्यं मभ्यं भ्यमादेशपक्षे तु युष्मभ्य
म् अस्मभ्यं अत्र संयोगात् तलोपोन भाष्ये फल इत्यनुवर्तनात् अननुवर्तिपक्षे तु पुङ्गव्यं अस्मदस्तु गोपितिसलोपे अभ्यं शेषेलोपे तु अस्म
युवत् आवत् युषत् अस्तत् युष्मत् अस्मत् युवाभ्यां आवाभ्यां पुषाभ्यां असाभ्यां भ्यसिडि सिचत्रौणि त मम पुष अस् युषा अस्
आव्योः पुष्योः अस्थ्योः पुषाकं आवाकं युषाकम् असाकम् पुष्याकं असाकं युष्यि आव्यि युष्यि अस्मि युष्योः आव्योः पुष्योः अस्थ्योः
आवासु पुषासु असासु एवं च चतुर्थ्याभ्यसिचत्वारिद्याख्याने द्वे तथा न्यतः सुजसडे ड सडि सिभ्यस्तु आमिचत्रौणि निश्चिनु अथा
त्वरूपेण त्वम् अहम् युषम् अस्मत् युष्मत् अस्मत् युषां असाभ्यां वयं युषं असे युषं अस्मत् युषाम् असाम् युष्मत् असान् युष्यं अस्थ्यं
पुष्यं असाभ्यां पुषाभिः असाभिः तुभ्यं मद्यं युषं असे युषं अस्मं युषाभ्यां असाभ्यां युषभ्यं अस्मभ्यं पुष्मभ्यं अस्मभ्यं पुङ्गव्यं अभ्यं आभ्यं यु
षत् अस्तत् युष्मत् अस्मत् युषाभ्यां असाभ्यां युषत् अस्तत् युष्मत् अस्मत् तव मम युष अस् युषा अस्मत् युष्योः अस्थ्योः पुष्योः असाकं असाकं
पुषाकम् असाकम् युष्यि अस्मि युष्योः अस्थ्योः पुषासु असासु एवं ड सिभ्यस्तु रूपे चतुर्थ्याभ्यसितुत्रयम् सुजसडे ड सुचतय मयम्

एकमन्तः इह सर्वत्र प्रकृत्यादेशयत्वात्त्वशेषेलोपेषु कर्तव्येषु णिलोपो न स्यानिवत्कौलुप्तत्वादिति दिक् अत्रेदमवधेयं कृतः कर्तव्यसंज्ञाया मिति विशेष्य
 निप्रतोक्तेरिह त्रिलिंगता तत्र स्त्रीत्वेदं प्राप्तः सच यद्यप्यलिंगत्वादिलोपाद्वेति केवले उक्त्यारीत्या समाधातुं न शक्यते तथापि सन्नियातपरिभाषया समाधेयः
 श्रीकृष्णैर्मुजसोरसर्वनामस्थानत्वेन भत्वादातोधातोरित्यालोपेत्वं ममित्येवरूपं अट्टिवादिनां संबोधने एड् इह स्वादिति ह्यस्मात्त्रलोपेत्वं मिति प्रकृतम
 नमसि मन्तु इति इष्टवदित्यतिदेशेन भसंज्ञायां सत्यांश्च युवेति सूत्रेण संप्रसारणं न चातद्धित इति पर्युदासात् कथमिदमिति वाच्यं सोऽतद्धितत्वं न
 न चातिदेशेनैतद्धितत्वं इष्टनोवकार्येति दिश्यते न चतद्धिते संप्रसारणं नेति निषेधोऽस्ति यद्वाति दिश्येत पर्युदासोऽयं तथा चतद्धितेन विधिना न
 नत्वेन मपिदविष्टत्वाद्दोऽष्टनि ओर्गुणाः पूर्वस्य दृष्ट इति इहाति दिश्येतेति चेत्तु मैवं तस्मिन्कर्तव्ये संप्रसारणल्लोपयोगाभीयत्वेनासिद्धत्वात् टोस्त्विति
 तच्चेत्प्रकृतिभावेन निवृत्तमिति भावः उदीचयतीति उपसर्गस्य पृथक्करणदच्छब्दात्तच्च इति टिलोपो न उदईदितौत्वं उदैचिचदिति णिलोपस्य द्विव
 चने चोति स्थानिवत्वात् विशब्दस्य द्वित्वं प्रत्यचिचदिति अचइत्यहोपः विशब्दात्पूर्वमटिपणादेशः तिगयपतीति इहतिरसः पृथक्करणं नास्ति अनुप
 संगेत्वात् अतः प्रकृत्यैकाजिति न प्रवर्तते तदाह अचेरिति देवग्रचमिति नन्विहाख्यानात्कृतसदाचष्टे इति कारकस्य पृथक्करणदिकं स्यात् ततश्च देवानं
 त्रयतीति प्रसज्येत एवमग्रेपि अमुमेचयतीति प्रसज्येत न च कृत्यकृते एव देशे सत्येव तत्प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्यापत्ति संनियोगशिष्टत्वादिति वाच्यं वलिवंधयती
 त्यत्राव्याप्तेः नापि पुराणादिप्रसिद्धाख्याने एव तदिति वाच्यं राजानमृगमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेन्मैवं श्रूयमाणकृतितत्प्रवृत्तेः इह च किनोऽनुसृत्यत्वं
 तच्च कृद्गुक् सन्नियोगशिष्टत्वात्प्रवृत्ते किंच महाजनप्रवादविषयो भूतार्थविषयकमेतत् आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् तादृशानामेव भाष्याशुदाहृत
 त्वाच्च आमुमुमुआयदिति पूर्वत्रासिद्धोपपत्तिर्वचने इति मुशब्दस्यासिद्धत्वं न स्वयतीति अवयवानां भमात्रे टिलोपः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावस्त
 टेरित्यस्यैव बाधकः येन नाप्राप्तित्यायात् आनेतर्थाच्च असत्वादिति गौडतत्वेन टिलोपस्य स्थानिवत्वात्स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मते ने च सुतत्तु अ

अदेशः स्थानिवत् अयं त्वज्जलदेशः अतोत्राणि चंहितस्यैव हि त्वं तदाह असि स्वदिति भावयतीति इष्यस्यिद्धेति सूत्रेणोष्ठनिविहितत्वाद्दोर्भूभा
वः ननु यिडागमोपितर्हिणोरस्त्विति चेत् मैवं इष्यवदिति हि सप्तम्यंतादितिः णावित्युपमेये सप्तमीदर्शनात् तेनेषु निपेयपूर्वस्य यत्कार्यं तादतिदि
श्यते न त्विष्टनोपि किंच प्रातिपदिकस्येत्तुत्पायोऽस्य लभ्यते ऽतिरिक्तसूत्रे कैयटेन भावयतीति स्वमतेनोदाहृत्य वहयतीत्येकोयमतत्वेनोपन्यस्तहर
दत्ताद्यस्तु तदेव प्रवलमिति मन्यन्ते सन्नियोगशिष्टपरिभाषयापिडभावे भूभावस्याप्यभावादिति वस्तुतस्तु इष्यवदिति कार्यतिदेशः प्राधान्यात्
एवं चेष्टनिदृष्टं भूभावं स एवेह विधत्ते तथाच सन्नियोगशिष्टत्वाभावः स्यष्ट एव तदेतद्धनयति वहयतीत्यन्यइति श्रीमतीमिति एतेन संचरि
णुर्भुवनांतरेषु योयदृच्छया शिष्यप्रयदाश्रयः श्रियामिति माघश्लोके ऽशिष्यदिति प्रचुरः पाठोपि व्याख्यातः श्रीमतीमकरोदित्यर्थात् ययसपतीति
अत्रेदमवधेयं विनमते लुकि सन्वदित्यादिकं न अग्लोपित्वात् अगनलोपेपिनेति सिद्धांतस्य भाष्यारूढत्वात् तेन सग्विणमारब्धत्वं असंजत
पयस्विनीं अपययसत् गोमंतं अनुगवत् स्वजं पयइत्यादिविग्रहे तु असि सजतः अपोपयत् अजगवदित्यादि एवं प्राचासु व्यातोः सन्वत्ता
वोवेति व्यवस्थाश्रम्यदुक्तं तन्निर्मूलत्वाद्दुपेक्ष्यस्य वयतीति अत्रगुणस्याचोऽज्ञातीति वृद्धिः प्राप्ता अंगवृत्तः परिभाषया प्रातिपदिकाद्वा
तिवहुलग्रहणद्वानेति सिद्धान्तः एवंदवयतियवयतीत्य ऋषि ज्यापयतीति वृद्धस्य चेतिन्यः सचप्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन सह विकल्पतेत
वैषयतीति ऽरुमिति अत्रवरादेशे वृद्धिर्नेति सुव्यातुवृत्तौ माधवः ऊर्णोतेर्धातुवृत्तौ तु स एव वृद्धिमुदाजहार बाहुलकादिह वृद्धिर्विकल्पइति तद
शयं ध्वन्यानुदाहरति वारयति वारयतीति इतिनामधातुप्रक्रिया कांडा धातोरित्यनुवर्तते वेतिनिवृत्तंतदाह धातुभ्योनित्यमिति द्विधा इति
यदिहि प्रातिपदिकान्येवस्युः तर्हि यकः कित्वं व्यर्थं स्यात् तद्विगुणनिषेधार्थं यदि तु धातव एवस्युः तर्हि कांश्चिद्दीर्घात्तान्न पठेत् अरुन्माव ।
निसिद्धत्वात् द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्वं सार्थकं कंडुर्महूरित्यादिपग्रहितप्रयोगसिद्धादीर्घपाठोपिसार्थकः उक्तं न भूभा धातु

प्रकरणाद्धानुः कस्यचासंजनादपि आहवायमिमं दोषं मन्येधातुर्विभाषित इति यत्तु प्राचेत्तं कंडादिभ्यो यक् स्यात्कृजर्थे इति यच्च कंडं करोति कंडय।
तीति यच्च नामधातुत्वाद्यथेष्टं द्वित्वे प्राप्ते कंडादेस्तृतीयस्येति नियम्यत इति तदेत्सवमाकरविरुद्धं अनेकदोषग्रस्तं च तथा हि कृजर्थे इत्युत्पाकर
णोऽप्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते तच्च व्यर्थं प्रत्युतानर्थकारिणि जतेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पाठयप्रतीत्यापत्तेः कंडं करोतीति विग्रहोप्यशुद्धः न च प्रातिप
दिकान्येकं कंडादयः तेभ्यश्चकारोयगिति तस्याशय उचितः धातवप्रातिपदिकानि चेति कंडादयो द्विविधा इत्यस्य प्राचाप्युक्तत्वात् अतएव नामधातु
त्वादित्याद्येषु शुद्धमेव धात्वधिकाराद्धानुभ्यएव यगिति सिद्धान्तात् धातोर्लडादौ कंडवतीत्याद्यनिष्ठप्रसंगाच्च सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि
अह्नोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च यत्तु परिष्कुर्वन्ति इत्यं किल ग्रंथाशयः कंडादौ निप्रातिपदिकान्येव यक् वैकल्पिकः अतएवोक्तं क
जर्थे इति विग्रहीतं च कंडं करोतीति न हि धातुभ्यो यकि प्रातिपदिकेभ्यो वानित्येयकि अयं विग्रहः संभवति एवं च नामधातुत्वादित्यादिसम्यगेव क
थं तर्हि द्वैविध्यमुक्तमिति चेत् इत्थं यगंताः संतो धातवः केवलास्तु प्रातिपदिकानीति यद्वा यगंतधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौणः प्रत्ययसदस
द्भावाभ्यामवस्थाभेदाच्च द्वैविध्यं न चैवं सुख्यतीत्यादौ अतो लोपो न स्यादिति वाच्यं यकः कित्त्वेनावश्यकत्वाद्वा घवाच्चाई धातुकत्वस्यैव ज्ञापनात्
अतएव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्यो यगिति अत्रेदं वक्तव्यं प्रातिपदिकादिधानं करण इत्यस्यानुवर्तनं च न तावत्सूत्रानुगुणं त्वदुक्तपक्षे हि यङ्
विधेः प्रागेव यकं विदध्यात् धातोरित्यस्यानपेक्षितत्वात् यथा न्यासपाठस्तु धातोरित्यस्य संबंधमेव द्रढयति हेतुमति च गुपूधूपेति पूर्वोत्तरसू
त्रयोर्द्वानुग्रहणसंबंधस्य निर्विवादतया तत्संदंशपठिते कंडादिसूत्रे तदुपेक्षायां बीजाभावात् आर्द्धधातुकसंज्ञारूपफलस्य यडादौ निर्णीत
स्य यकपि स्यत्वाच्च एतेनावश्यकत्वाद्वा घवाच्चाई धातुकत्वमेव यकः कित्त्वेन ज्ञाप्यत इति प्रत्युक्तं अप्रकृतस्यार्द्धधातुकत्वस्य कल्पने प्रकृत
धात्वधिकारस्यागेच विपरीतगौरवस्योद्भूतत्वात् यडादीनामिव यकोप्यार्द्धधातुकसंज्ञाया अनायाससिद्धत्वाच्च नापीदं भाष्यानुगुणं धातुप्रक

राणादिभाष्येण सह विरोधस्य स्पष्टत्वात् नपि व्याख्येयग्रन्थानुगुणं द्वैविध्याग्रन्थस्य हृदयशून्यत्वापत्तेः यत्र व्याख्यातं यंगताः संतोधातव इत्यादि त
दपिन यंगताः कंडूदय इत्यस्य व्याहृतत्वात् न हि यमागमोयेन द्विशिष्टः कंडूदिः स्यात् कंडूदय इत्यस्य तद्विशिष्टसमुदायोर्थ इति चेत् तर्हि नासौ प्रा
तिपदिकमिति स्पष्टमेव किंच सकलप्रातिपदिकानां क्यजादिप्रकृतित्रया कंडूदितुल्यद्वैविध्यसत्त्वात् किमेषामेव विशिष्यतस्तथ नैन तस्माद्यथा
कस्मेव मुणागृह्ये गृहीतुमुचितमिति दिक् असु इति केचिन्मनस्युपतापे इति पठंति तत्रापि मनस इत्यर्थे निर्देशात् रगतमेव एवं पूर्वभावे इति पूर्वश
ब्देऽपि पूर्वभावः पूर्वत्वं केचित्तु मनसपूर्व इति धातूमत्वा मनस्यति पूर्व्यतोऽप्युदाजहः तच्च मतं धातुचंद्रोदये समर्थितं शब्दकोक्ता भेतुदृष्टितं त
एवावधार्य इति कंडूदयः प्रथमं स्येत्पुपलक्षणं अजादेऽस्त्वद्वितीयस्येत्यपि बोध्यं यथेष्टमिति तु मेहप्राप्तं नाम धातुत्वस्य निराकृतत्वात् अतएव
मूले कंडूदयो नाम धातुषु नोक्ताः किंतु तान् समाप्य पृथगेवोक्ताः प्राचस्कृतमध्ये याठो दुष्ट एव अचः परस्येवेति हेतुमस्मिन् प्रकरणे व्युत्पादित
मेतत् षत्वतु नास्तीति आदेशोयः सकारस्तस्य हि षत्वमुक्तमयं त्वादेशस्यावयवौ नत्वादेश इति भावः इति प्रत्ययमाला कर्त्तरिकर्म परस्परकरणम
पिकर्मव्यतिहारः संप्रहरंते राजानः कर्त्तृग्रहणमुत्तरार्थं व्यतिस इति सात्त्वदाद्योरिति षत्वनिषेधः एकदेशजिकृ
तन्यायेन प्रत्ययमत्रिंशदत्वात् न गतिर्हि एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न हरतेरिति अर्थग्रहणमामर्थ्योद्विष्ये शब्दोत्तरनिरपेक्षा एव गतिर्हि मयो
र्त्तैतैत उद्धृत्यैतै हरति स्तूपमर्गवशाद्वि सायां वर्त्तत इति न तस्यायं प्रतिषेध इति वार्तिकं नारंभणीयमित्याहुः कथं तर्हि ततः संप्रहरिष्यंतौ दृष्ट्वा
कर्त्तृधनं जयाविति अत्राहुः पोत्स्यमानाविति विवक्षितं न तु कर्मव्यतिहारः बहेस्तु नायं निषेधः अगत्यर्थत्वात् प्रापणं हि बहेरर्थः गतिप्रतीति
स्त्वक्षेपात् इतरेतौ लौकिके शब्दव्यवहारे त्वाघवं प्रत्यनादरादितरेतगदिशब्दः व्यतीत्युपसर्गौ च कर्मव्यतिहारयोतनाययथासमुच्चीयेतैति आत्मने
पदमपि समुच्चीयेतैति निषेधो यमारभ्यते संप्रति निमयेनोभौ दधतुर्भवन द्वयमित्यत्र तु करणविनिमये सत्स्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितं ।

त्वान्तर्द्वेर्विशः कथं न्यविशतेति अयमवधानात् न च स्वांगमवधायकमिति वाच्यं अंगभक्तस्यो विकारणं तं प्रत्यवयवत्वेऽपि धातुं प्रसृतं यात्वात् सत्त्वं
 त्वस्यायामडिति भाष्यमतेनावन्न कश्चिदोषः मतांतेरेतत्पसर्गनियमेऽव्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति दिक् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषणालक्षणम्
 प्रथिपदोक्तपरिभाषणवानेरूपसर्गस्य ग्रहणं तेनेहनमधूनिविशंति भ्रमणः कथं तर्हि इत्युक्ता मैथिली भर्तुरंके निविशन्ती भयादिति अंगमिविशती
 मिति पठ्यते यमित्याहुः यत्तु दुर्घटवृत्तावुक्तं पदसंस्कारपक्षाश्रयणाददोष इति तन्न पदान्तरसमभिव्याहारे सति नियमप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् अन्यथा युष्यद
 स्मत्सामानाधिकरण्येऽपि त्वदुक्तीत्या प्रथमपुरुषापत्तेः बालिषार्यामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् आडोदः कथं तर्हि व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमिति क
 र्त्रिभिर्प्रायेभविष्यति एतेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र सुस्वाव्यादत्त इति व्यस्त्यासेन प्रयोग इति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्यति प्रयोगोऽपि व्याख्यातः आडोडि हि
 ष्यस्य ग्रहणान्नैह भिक्षामाददाति अत्र स्मृतावाकार इति हरदत्तः एतेन प्रतीकमाददातीति विवरणग्रंथो व्याख्यातः शिक्षेर्जिज्ञासायां शिक्षविद्योः
 दानेऽस्य सनेहग्रहणं अनुदात्तेत्वादेव सिद्धत्वात् किंतु शक्यः सन्नतस्य सनिमीमेतौ सतदेतदाह धनुर्विषय इत्यादिनानियमार्थमिति न चैवं नाथ
 तानुदात्तेत्वं व्यर्थमिति वाच्यं तस्य नाथन इति युज्यते त्वात् सातुरनुहरतीति सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छ्रौत्यंशपउपालंभे कथं तर्हि नो
 वौ प्रतिप्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शयामि यदि किंचिदपि स्मरामीति अत्राहुः स्वाशयं प्रकाशयामीत्येव तावदिह विवक्षितं न तु शपश इति प्रकाशनम्
 स्थेयो विवाहपदनिर्णयता तिष्ठते स्मिति व्युत्पत्तेः बाहुलकादधिकरणोऽचोयत् उदो नू उत्पूर्वतिष्ठते रन्तुं परिस्पंदेवर्तमानादित्यर्थः इह परिसंदस्या
 नूतुत्वं नामोपरिदेशसंयोगफलकत्वाभावः यद्यप्युदो नूतुं इत्युक्तेऽपि क्रियावाचकत्वं लभ्यत एव तथापि परिसंदर्भार्थतालाभार्थकर्मपदं तदेतदाह ईहाया
 मेवेति समोगम्य वृत्तिकारस्तसमोगम्य च्छिं प्रच्छिं स्वरस्यर्तिश्च विदिभ्य इति पठित्वा दृशेरूपसंख्यानमाह तत्र वार्तिकानुपूर्वी भंगे केषांचिदेव सने प्रक्षेपे
 दृशेरेव बहिष्कारे बीजाभावात् मुनित्रयानुसारिणोऽतदुपेक्षेवोचितेति भावः ग्रामसंगच्छतीति कथं तर्हि तच्चैकं समगच्छतेति आर्षत्वात् यद्वा चतुर्वर्णीदित्वात्

उ
म-ति
४५

येष्वनृ एकं समपद्यतेत्यर्थः वेत्तेरेवेति परस्मैपदिभ्यां साहचर्यादिति भावः विंदति हि स्वरिते त सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्ते त्वादेव सिद्धं अङ्-विधौत्विति
लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः गन्धनं हिंसेति गन्धं अर्दने अर्दहिंसायामिति चुरादौ पाठादिति भावः सहसा वर्तते साहसिकः ओजः सहो भस्
वर्तते इति ठक् तस्य कर्म साहसिकं ष्यञ्-तदेतदाहतेषु सहसेति न चैवं परदारानितिकर्मणोऽनन्वयः शक्यः साहसिकस्य प्रयोगो पाधित्वात् धात्वर्थः।
स्तु वशीकरणं एधोदकस्येति एधाश्च उदकं च एषां समाहारः यद्वा एधोसिचदकं चेति विग्रहः उदकपर्यायोदकशब्दोपपत्तिं तथा च हलायुधः आ
पत्तो यं घनरसपयः पुष्करमेघपुष्पे कंपानीयं सलिलमुदकं वारिवाः शंवरं च अर्णोः पाथः कुशजलवनक्षीरमंभोऽर्णोः प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं द
कं चेति अभिभवे चेति येतु अभिभवे छंदसीति पठन्ति तेषामपि छंदसीति प्रायोवाद इति हरदत्तः माणवकमुपनयत इति विनित्युरेनं गुरवो गुरुमियमि
सत्रनु आचार्ये करणस्याविवक्षितत्वात् न तड्-हर्म्यतलादिति भाष्ये तु हर्म्यतलमिति प्रचुरः पाठः तत्रोद्गमपूर्विकायां व्यासौ क्रमिर्द्रष्टव्यः कथं तर्हि न भस्।
साक्रामति चंद्रमाः क्रमादिति व्याप्तिमात्रमिदं क्रमेण न तूद्गमनं अतो न तड्-प्रोपाभ्यां उपक्रमत इति उपपत्त्यामिति तु नेह प्रवर्तते इत्याद्यर्थो भावात्
अप्राप्तविभाषेति न च दृष्ट्यादि सूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमियं तूभयत्र विभाषास्त्विति वाच्यं उपपत्त्यामिति नियमस्योक्तत्वात् अनुवदने कठः कलापः।
स्येति अनुः सादृश्ये तेन कलापस्येति तु ल्यार्थयोगे शेषलक्षणाय श्लोसमस्तुतोपा संपूर्वाच्चरते स्तुतोपां नेन युक्तादित्यर्थः दारा भाष्ये त्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातं
न्यादि योऽस्या सहभुंजानः तथा दत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयं च तस्यैव ददाति तत्रापि प्रयोग इष्यते तत्र च सहयुक्ते तृतीया कर्मव्यतिहारे तड्-दानपूर्वके भोगे दारा धा
तुर्वैधुः इति एतेन कर्मव्यतिहारे दाहरणेषु व्यतिशब्दप्रयोग आवश्यक इति आप्मंतः प्रत्युक्ताः सम इति षष्ठीति दास्यासंयच्छत इत्युदाहृत्य शिष्यवहा
रे तु ब्राह्मणोभ्यसंप्रयच्छतीति प्रत्युदाहरणभाष्यकार इह व्याख्याने प्रमाणां उपास्वकरणं स्वीकार इति यत्तु वृत्तिरुक्तोक्तं पारिग्रहण एवेत्यनेनैनेह ना
परभार्यामुपयच्छति दासीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थ इति तद्भाष्यविहङ्गं तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात् इति भावः तथा च भट्टिः आशुं क उपपत्त्यं

राम-

३५

महा स्मृणोति शस्त्राण्युपायं सतजित्त्व शणीति समः समो गम्यच्छिभ्यामित्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति संज्ञा-
ने शस्त्रमिति भुजे भस्म इति वक्तव्येऽनवन इति वचनमर्थोतरे पितृः धर्ममिति ध्वनयन्नुदाहरति- बुभुजे एषि वीपाल इति- इहेति- अमुं भोग इत्युपल-
सना- आत्मसात्करणस्यापि इह चरुधादेरेव ग्रहण- अनवन इति प्रतिषेधा- न संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्यति हेतव इति मितुं तत्त्वा-
नुभवं ब्रूते न च संसर्गवद्दिप्रयोगस्यापि विशेषावधारणोपायत्वात् तेन भुजे कौटिल्य इत्यस्य तु दादेः परस्मैपदमेव विभुज्जितियाणि शीरणि इह स्या-
दित्येतेन शीरिति व्याख्यातं अणौ यत्कर्मणो चेदिति भिन्नं वाक्यं कर्मशब्दः क्रियापरः कर्त्तरिकमेव तिहार इति वत् तदेतद्व्याचष्टे अणौ या क्रिया सैव चे-
दिति सकर्त्तृति वाक्यांतरं अणावित्यादिवेच्छब्दात् मिहानुवर्त्तते कर्मशब्दश्चकारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे अणौ यदि-
त्यादिना अनाध्यान इत्यंशव्याचष्टे नत्विति इह प्रसज्य प्रतिषेधो नातीर्षदुष्यतीति व्याख्यातः ननु तत्राभिनिवेश्यं पर्युदासस्य न्याय्यत्वात् लक्ष्यवि-
संवादाभावाच्च पूर्वविप्रतिषेधेनेति अत्र च प्रमाणं दर्शयते गजेति भाष्योदाहरणं अत्र हि अणावकर्मकादिति प्राप्नोति निवृत्तप्रेषणत्वेनाकर्मकत्वादिति
भावः नत्वेतत्सूत्रं कर्मवत्कर्मणोत्पन्नेनैव गतार्थ इत्याशंकाहं कर्त्तृत्वेत्यादि अपरिस्पंदसाधनसाध्याभावः सपरिस्पंदसाधनसाध्या क्रिया तत्र कर्म-
स्य भावकेषु कर्मस्य क्रियेषु च कर्मवदित्यतिदेशः प्रवर्त्तते नत्वन्यत्रेति सिद्धांत इष्यत इति भावः तत्र कर्त्तृस्य भावकमुदाहरति पश्यंतीत्यादि ज्ञा-
नुविशेषविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनवचनोदशः सकर्मकाणामशब्दयाभिधायिता आवाश्यकत्वात् धातृपातव्यापाराश्रयः क-
र्त्तृव्यापारव्यधिकारणा धातृपातफलशालिकमेति सिद्धांतात् तदेतदाह- चाक्षुषेत्यादि- प्रेरणोति- सौकर्येण विवक्षयेति भावः पश्यति भव इति- क-
र्त्तृरिति उक्तं च निवृत्तप्रेषणं कर्मस्वक्रियावर्षवेस्थितं निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वकर्त्तृत्वेव तिष्ठते इति उक्तं कर्मवदित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः कर्मकर्त्तृ-
यथायथं शब्दादयः तेन शुद्धेन कर्त्तृत्वं रूपे तत इति विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तैर्ह शेरित्यर्थः तुल्योर्थ इति विषमयोः प्रेषणप्रतीतेः समयोश्च

७
म-ति-
४६

द्वितीयामादायेति अणौ या क्रिया सैव चेदित्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वे इदं बोध्यं अधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वे तु प्रथमामप्यादाय तत्संभवा
त् कर्तृस्य क्रियमुदाहरति एवमित्यादिना इत्थं निवृत्तप्रेषणप्रक्रियां व्युत्पाद्य अथारोपितप्रेषणप्रक्रियामाह यद्वेति हेतुत्वारोपादिति अत्रा
पिसौ कर्त्यविवक्षैव वीजप्रेषणशत्यागेनेव प्रेषणोत्तरारोपेणापिसौ कर्त्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः अर्थः प्राग्वदिति उदाहरणीभूतयोः च
रमकस्योः पक्षद्वयेऽपि प्रेषणशभानाभावादिति भावः आधिकादिति अस्मिन्यसौ णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवह्रियते न तु न्यूनत्व
मपि अन्यथा तृतीयकक्ष्यायामपिन स्यात् प्रकृत्युपात्तप्रेषणशत्यागेन न्यूनता ध्रौव्यादिति भावः णोरिति किं आरोहतीति निवृत्तप्रेषणा
माभूत् न च णौ चेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वात् णोरेव भविष्यतीति वाच्यं अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् किंच उक्तार्थमवश्यं णोरिति वाच्यमेव तदि
हैव स्पष्टार्थमुक्तं अणौ यदि स्यादित्येदित्यन्तं किं अथारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायामाभूत् अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तृति किं निवृत्तप्रे
षणपक्षे तृतीयकक्ष्यायामाभूत् वाक्यार्थत्रितयं सूत्रे द्वौ च पक्षावुदाहृतौ कक्ष्याश्रितसंस्तिष्ठश्च पक्षयोर्वा उदाहृताः प्रथमस्य तृतीये ह तृतीये
न निवारिता द्वितीयस्य द्वितीया तु द्वितीयेनेति संग्रहः यत्तु माघकाव्ये करेणुरारोहयते निषादिनमिति तत्तु णि च श्रेतिसिद्धं न तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः
अथारोपितप्रेषणद्वितीयकक्ष्यारूपत्वात् एतेन संसृतं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबंधुनामिति व्याख्यातं बंधुता तं पश्यति स
त्तं दर्शयते यद्वा बंधुता कृताधिपत्यामिव लोकः पश्यति स तु दर्शयते उभयथापि णि च श्रेत्येव तद् न तु प्रकृतसूत्रेणेति दिक् अत्रैकमवधेयं कर्म
शब्दात्र क्रिया पर इति क्वाप्याकरग्रंथे यद्यपि नोक्तं तथापि न्याय्यत्वात् नुनित्रयानुगुण्याद्वाधकाभावाच्चेह न थोक्तं प्राचां ग्रंथास्तु सर्वेऽपि प्रायेण शि
थिला इह इति ज्ञात्वा कृतं किंचित् स्वातंत्र्यं सम्यक्तां बुधैः तथा हि इह सूत्रे अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मैतिकर्मान्नरनिवृत्तिः क्रियते न त्वेणौ कर्मणो
णौ कर्तृत्वं प्रतिपाद्यते सकर्तृति वाक्यान्तरेणातस्य कर्तृत्वं प्रतिपादनात् एकस्यैकस्या क्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वा संभवात् न चैवं दर्शयते भूत्यान् राजे

राम-
४६

तिभाष्यविरोधः भृत्यरूपस्य कर्मणः सत्त्वादिति वाच्यं अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्विन्नकर्मस्य दासेतात्पर्यात् अत्र चोक्तभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् एवं वस्मरयत्येनं
 वनगुल्मः स्वयमेवेति को किलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं पुज्यते इति तावत् कैयटेनोक्तं तच्चैत्यं व्याख्यातुमिच्छते परिहृतं कर्तृकर्मस्य कर्तृकर्मस्य अनुवृत्तं
 प्रथमया विपरीणम्यते यश्च यदिति न पुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः तेनाणौ कर्मकर्त्रीणौ कर्मस्त्वप्यदोषः एवं च करेण एव रोहयते निषादिषु मितिमा
 धप्रेयोऽणेषु पपयत इति अत्रेदं वक्तव्यं एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिकग्रंथाः सर्व एव विरुद्धं ते आरोहयमाणो हस्ती स्थ
 लमारोहयति मनुष्या नित्यत्रातिव्याप्तिशंकायां मनुष्या नितिकर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति हि प्रथमं प्रघट्टके स्थितं कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति शंका
 यां यकुचिणोर्निवृत्त्यर्थं नियमो यमिति द्वितीयप्रघट्टके कर्तृस्थभावकार्यमिदं सूत्रमिति तु तृतीयप्रघट्टके तत्राद्यो विरुद्धः मनुष्याणामणौ कर्तृ
 त्वात् द्वितीयोपि विरुद्धः अदुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात् कर्मवदकर्मकारणमिति हि वार्तिकं अतएव न तृतीयोपि तथा चोद्देश्यविस्मृति
 रेवेत्यस्य स्यापततीति महानयमहतामपि प्रमादः किंच कर्मी नरनिवृत्तिपरस्य वाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात् उदाहरणदौर्लभ्यात् न ह्यणौ ये क
 र्तृकर्मणी तद्विन्नं कर्मणोऽसिभवति यदनेन व्यावर्त्येत यदपि जयादित्येनोक्तं यत्स ग्रहणमनन्यकर्मार्थं आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमा
 णो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्या निति णित्वेनैकं गृहीत्वा शानच प्रकृतस्य तर्गतस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिन एव तिङ् प्रकृतिभूत एतार्थे कर्तृत्वादि
 तिवस्याशयः तदपि न प्रत्यासत्त्यैव गतार्थत्वात् तथा हि द्वाविहरीणौ चोत्राद्ये कृतमेवात्मनेपदं आरोहयमाण इति द्वितीये तु अणौ कर्मणः स्थ
 लस्य णौ कर्तृत्वाभावात् प्राप्तिरेव नास्ति पदपि ह्रस्वत्तेनोदाहृतं आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तत्र आरोहयति हस्तीति तदपि न एतद्विअध्यारोपितं प्र
 षणपक्षस्य द्वितीयकक्षायां रूपं तत्र च समानक्रियत्वमेव नास्ति णिवाव्यापारोत्तरोपादानात् तत्राद्ये कर्ममिति चेत् स्वग्रंथविरोध इत्यवधेहि णौ चे
 त् ग्रहणं समानक्रियार्थमिति हि जयादिस्य ग्रंथः णि च प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यात् प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूदित्ये

३
म. ति.
४७

तदर्थेणोचेदित्यत्र अणोपदिसनुवर्त्य अणोयत्प्रतिपाद्यं वस्तुणोचेत्तदेव प्रतिपाद्यमिति व्याख्येयमिति हरदत्तग्रन्थः तथा च तेनैव गतार्थत्वात्
यत्प्रहरणमनन्यकर्मार्थमिति जयादित्वाग्रंथस्य तद्व्याख्यातग्रंथानां च निर्विषयता स्पष्टेव यदपि जयादित्येनोक्तं कर्तृति किं आरोहंति हस्तिनं हस्ति
पकाः ताना रोहयति महामात्र इति तदप्येतेन प्रस्युक्तं यत्तत्र हरदत्तेन कर्मोत्तरसद्भावादेव न भविष्यतीति विचारितं तद्वैवोक्तरीत्या उदाहरणम्
स्योक्तिसंभवाभावादिति दिक् यत्तु प्राचा अणोयत्कर्मस एव एतस्य कर्तो चेदित्येकवाक्यतयेव व्याख्यातं तन्न अध्यारोपितप्रेषणे द्वितीयकक्षा
यामतिव्याप्तेः यद्यपि प्रसादकृता अणोयत्कर्मस्य दिखंडान् पृथक् चित्वा जयादित्येकवाक्यानुसारेणैव मूलग्रंथो भंक्तानीतस्तथापि मू
लादृष्टसर्वो शुद्धिर्दुर्निवारैव यदपि प्रसादग्रंथोपमर्देन प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणा आहूणोचेत्प्रहरणसमानक्रियार्थमिति वाक्यार्थो भाष्यकारेण
नाश्रितः प्रयोजनाभावात् तस्या हि ग्रंथतादात्म्येनेपदं भवति अणोयत्कर्मणोचेत्सकर्तो इत्युक्तेः प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिचाण्यतादात्म्येनेपदं
विधित्सितं तेनैव णिचा अण्यतेतत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्मस एव चेत्कर्तो तस्मिन्नेव एतदिति तत्प्रत्ययथा आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः आ
रोहयमाणो हस्तीभीतानुसेचयति मूत्रेणोत्पन्नधातुभेदेन भवति एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेपिन भविष्यति अतएव तौ यवाक्यार्थो भाष्या
नादृतत्वेनाचार्यैरप्युपेक्षितः स एव एतस्य कर्तो चेदिति एकवाक्यत्वस्यैव प्रतीतेः स्वारसिकत्वात् एवं चाध्याहारव्यवहितान्वयकल्पनाभ्यां वा
क्यार्थद्वयेपक्षे पोषवर्णने प्राचोक्तमनादेयं अनर्थकानेकक्लिष्टकल्पनापत्तेः न चात्र पक्षेणोचेद्ग्रहणं व्यर्थं असति हि तस्मिन्मोयत्कर्मसकर्तृ
त्युक्तेरेकवाक्यतयेव संबंधः स्यात्ततश्च कर्मोत्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् अतः कर्मोत्तरनिवर्तकवाक्यभेदापादकं णोचेद्ग्रहणमवश्यं कर्तव्यमिति अ
त्रैवं वक्तव्यं भाष्यकारेण नाश्रित इत्यसिद्धं भाष्यस्थानां कर्मशब्दानां क्रियापरत्वं कर्तो चेदिति वाक्ये तु कारकपरत्वमिष्यति तस्यैव भाष्यव्याख्याया
उचितत्वात् अन्यथा सूत्रसमाप्तिपर्यंतं सकलस्य भाष्यग्रंथस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः सदप्युक्तं प्रयोजनाभावादित्यादि न भविष्यतीत्यंतं तदतिरभस

राम-
४७

त-अध्यारोपितप्रेषणोहिअणोहस्तीकर्मतत्रैवणोसएवकर्तेतिस्पष्टं-ततश्चकथंप्रत्यासत्तातद्दाराणं-कुत्रत्यश्चप्रकोत्थप्रयोजकभावभेदे-ननुहिजर्थोधि
 क्यब्रूमइतिचेत्तुकिंततःनयेतावताणोकर्तुणोर्कर्मत्वगतं दृष्टान्तश्चातिविषमः-रुहिसिचिप्रकृतिकयोर्णिचोस्तत्रभिन्नत्वात्-यदेपिप्रकवाक्यत्वप्र
 सीतेःस्वारसिकत्वादित्युक्ताकर्मोतरनिवर्तकवाक्यभेदापादकंणोचेत्-ग्रहणमित्युक्तं-तदपिपरस्परव्याहतमितिस्पष्टमेव-अगत्यातत्त्वोक्तारइतिचेत्-
 नतस्यविष्फलतोयाउक्तत्वात्-कैयटाद्यनुरोधेनैवब्रूमइतिचेत्-प्रसादकारोपितहिंजयादिसन्यासकारहरदत्ताद्यनुरोधेनमूलग्रंथमभीक्षीदितिकिंते
 नापराद्धं-तस्मात्कैयदप्रभृतिअर्वाचीनपर्यन्तसर्वेषांग्रंथाइहा-तिशिथिलाएवेतिस्थितं-निष्कर्षस्तु-मुनित्रयाविरोधेनकृतएव-स्मादेतत्-कर्मकर्त्त
 रि-मूलोदाहरणानि-कर्मवद्भावलुकर्त्तृस्यभावक्रियत्वान्नेतिसिद्धांतशरीरभाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षेस्थितं-एवंचउदाहरणप्रत्युदाहरणयोरकर्मकत्व
 आवश्यकतयाभाष्यवृत्त्यादिभूकर्मप्रयोगोनुपपन्नः-दृश्यतेचसःदर्शयतेभूत्यानराजेतिभाष्येस्मरयत्येनवनगुल्मःस्वयमेवेतिभाष्यवृत्त्योस्तस्यका
 गतिरितिचेत्-अत्राहुः-अविबक्षितमिहकर्मैतितेषामयंभावः-गभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रगभीर-पदार्थयोरभेदबोधानंतरंतीरलक्षणायाभ
 विप्राथमिकबोधमादायगभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षेद्वितीयकस्यायांकर्मण्यन्वितेततोशिजर्थस्यैवकर्मणोपित्यागेणिच-
 कर्मपदस्यचप्राथमिकबोधमादायसार्थक्य-स्वज्ञाप्यसंबंधोत्प्राणेत्यभ्युपगमात्-ज्ञाप्यस्यचेहविशिष्टवाक्यार्थरूपत्वान्न-एषैवचार्थवादैः-प्राण
 स्तलक्षणायांगतिः-सएवसिद्धान्तोवाख्योपायः-स्वापत्तेतु-शब्दप्रयोगेकर्मविनिर्मुक्तमेवप्रयोक्तुमुचितमितिदिक्-भूत्यादीनांपरित्यागाच्छुद्धाभेदः
 परिग्रहात्-कर्मवाक्यस्यतादर्थ्याश्रयणान्नितरेत्सुधीः-सर्वेचेहमूलएवध्वनितं-प्रकृतमनुसंगमः-सुखतिवनगुल्ममिति-अत्रशिचिस्मरयत्येन
 मितिभाष्यवृत्त्योः-प्रयुक्ततच्चप्राथमिकबोधाभिप्रायेणोत्पुक्तमेवज्ञदप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षेएव-पक्षांतरेकोकिलस्यकर्मत्वासंभवात्-यद्यपिगति
 बुद्धीतिसूत्रेज्ञानसामान्यार्थकानामेवग्रहणात्स्मरतेश्चेहविशेषकचित्त्वादणोकर्त्तुः-कोकिलस्यतत्रापिकर्मत्वंदुर्लभम्-तथाप्येतद्भाष्यवलादेवग

उ.
म. ति.
४८

तिबुद्धादिसूत्रेस्मरतेरपिपरिग्रहो बोध्यः मिथ्योप पदं मिथ्येति इह करोति ह्यचारणार्थत्वादकर्मकः एतत्सूत्राचारणार्थत्वात् सकर्मकः स्वरितजितः ऋत्विज इति दाक्षिणादिकं तु न पागफलं उक्तं हि हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थं मारभ्यते पचादयः तत्प्रधानं फलं तेषां न लभादिप्रयोजनमिति पचापाकः केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातु — भ्यस्तयोतकमात्मनेपदमनेन विधीयते कुरुते कारयतीत्यर्थः कारयते इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः शिजंतास्मि चियथा कर्त्रभिप्राय इति सूत्रांशोपिकर्तृपदस्य हेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतास्यैक एवेत्याहुः उक्तं च हरिणा क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता असतो वा सतो वापि विवक्षितनिबन्धना केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणाचामह विकल्प्यते आत्मनेपदमन्येषां तदर्थो प्रकृतिर्यथा क्रीणोष्वपचते धत्ते चि नोति चिनुते पच आस प्रयुमादृश्यंते येषुण्यर्थो विधीयत इति असतो वेत्यनेन कमलवनोद्धादनं कुर्वते ये इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः संभवात् एयर्थस्य वाचकं योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संग्रहीतुं केषांचिदिति श्लोकः चिनोति चिनुत इति संग्रहस्तिसं ग्राहयति चेति क्रमेणार्थः शिचश्च अत्र कश्चित् लक्षयते स्वरिते तत्करणान्तापकात् चुणदिशिजंतादिदमात्मनेपदेनेति मन्यते आह च स्वरिते त्यात्ग्रहिः अयादौ लक्षिष्ये कश्चुरादिष्विति तन्नेति बहवः संद्रोहिणिजभावपक्षे स्वरिते त्वंचरितार्थमित्याह मैत्रेपादयस्तु स्वरिते त्वमनाकरमित्याहुस्तदेतत्सर्वहरदतोपि संजग्राह एष विधिर्न चुणदिशिजंतात्प्यादितिकश्च न निश्चिनुते स्म आसवचोत्रन किंच न दृष्टं लक्षयते स्वरिते त्वमनार्थमिति समुदाह आह पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थं अकर्मकेत्यादौ यमहन इत्येव सिद्धं अनुप अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति गां जानीत इति इत्यात्मनेपदं परमृषः योजादिकस्येति सहिस्वरिते तत् शाकटायनमते त्वं नृशत्ते उभयथापिन्याप्यमेवेह ग्रहणं उपाच्च सकर्मकविषयमिदमुत्तरसूत्रानुरोधात् अतएवाह यज्ञदत्तमिति बुधयुधं इह प्रदुस्त्राणां यदुमेचलनार्थत्वं तदर्थं ग्रहणं चलेनेतु उत्तरसूत्रेण सिद्धं निगरां भस्त्रां अदेः प्रतिषेध इति एतच्च गतिबुद्धीति सूत्रे भाष्ये उक्तं वृत्तिकृते ह स्वस्थले योजितं ।

एक.
४८

अथ कथं वपीयतां नाम च कोरजिह्वा कथं चिदेतन्मुखं चंद्रचंद्रिका इमां किमाचामयसेन च सुषोचि रं च कोरस्स भवन्मुखस्थ शो इति श्री हर्षः
 आह पूर्वोच्च मेरनेन परस्मैपदौचित्यात् सत्यं आचामयेति लोटं तच्छिञ्चाकिन्नाचामयेति आख्येयं अस्य स्त्री ईर्लक्ष्मीः तथा सहवर्तमाना सौमनः संवीधने
 सखेस्मी के हेदमयंति इत्यर्थः अणावक अणोकिं आणेहयमाणं प्रयुक्ते आणेहयते एरणविति सूत्रे उदाहरणत्वेन योऽकर्मको निर्णोतस्तस्माद्वितीये लौ
 माभूते सहिणावकर्मकः न्यगभवतीत्यर्थपर्यवसानस्योक्तत्वात् केचित्तु स्वार्थग्यताद्देतुमस्मावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहः तद्वाद्यादिविरुद्धं तथा हि
 बुधादिसूत्रादिह एरित्यनुवर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमस्मिरेव संभवतीति तदंतादेवायं विधिः अणाविति नियेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः तेन चुरा
 दिग्यताद्देतुमस्मै परस्मैपदं भवत्येति भाष्यादौ स्थितं अतएव चेतयमानं प्रयुक्ते चेतयत इति केषां चित्यस्युदाहरणं वृत्तिकृतादृषितं तत्र चित्तसंवे
 दने इति चुरादिष्वाकुस्मीयोऽनुवोध्यः यत्तु न्यासकारहरदत्ताभ्यां व्याख्यातं चिती संज्ञाने चुरादिरकर्मक इति तदतिरभसात् एतेन रूपपते हरिरिति
 आचः प्रत्युदाहरणं प्रत्युत्तरं रूपरूपकरणे चुरादिः रूपाख्यस्य कर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावो वादकर्मकः ततो हेतुमस्मि चि वृत्तिकारदृषितेन चेतयत इत्य
 नेन समानयोगस्य मत्वात् तत्तु तत्तु उभयमपि समर्थयितुं शक्यं तथा हि स्वार्थग्यतादेकस्मिन्नेव हेतुमस्मै चेतयति रूपयतीत्यनुनामतस्यापि
 निवृत्तप्रेषणतया अकर्मकतामाश्रित्याद्वितीये हेतुमस्मै तु प्रत्युदाहरणत्वं केन वार्यते युक्तं चैतत् रूपयंतं प्रयोजयतीति विग्रहकृता प्राचायुजिणिज्या
 प्रयुक्तिश्च यंवदता हेतुमस्मि च चेतस्य विवक्षितत्वात् हेतुमस्मै चोद्दिष्टप्रयुक्ते इति शुद्धेन पुजिनैव व्यग्रहीष्यन्तु निजं तेनेति दिक् यत्तु प्रसादकतोक्तं शिप्र
 हसोणिजातेराश्रयणात् भेदस्याविवक्षयेदमिति तत्तु भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यमेव धापयेते इति प्रत्ययस्यार्थत्वात् शिशुमित्यस्य कर्मत्वं समीची इति प्र
 थमादिवचनं वाक्यं दसोति पूर्वसवर्णो दीर्घः इति प्रदव्यवस्था भावो भावनेति उत्पत्त्यर्थोद्भवतेर्णिजं तात्तु निजिति भावः एरण्यता नामिति त्वनार्थं कस्या
 दिभ्यः प्रतिषेधमात्रं हि भाष्ये स्थितं कस्मो मंत्रोर्थ इति त्रय एवोदाहृताश्चेत्यवधेयं भवते हस्यस्यार्थत्वं त्वण्यस्य भवतेः शुद्धेन करोति ना तुत्यार्थत्वं च दर्शयति

उ
म-ति
४६

उत्सादनाक्रियेति धातुत्वेनेति तच्च जातिः वृद्धिः सूत्रे आदैच शब्दस्य जातिशब्दत्वादिति वदता कैयटेन तथा ध्वनितत्वात् हेतुग्राजीयादौ स्पष्टं तथाभिधाना
चेति भावः धातुवाच्येति एतेन भावनातिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतं न ग्राह्यमिति ध्वनयति तस्य हि भोक्तव्यमित्यादौ तिङ्-तं विनापि भावनाप्र
तीयते कारकापेक्षा च दृश्यते अस्ति च करोति सामानाधिकरण्यं किं कर्तव्यं भोक्तव्यं किं कृतवान् भुक्तेष्विति किंच भावयति घटमिति वत् परम।
ते भवति घटमित्यपि स्यात् तुल्यार्थत्वात् दृष्टान्ते हि कर्तुः कुंभकारस्य व्यापारं गिजाच छेदादौ ति केत्वाख्यातप्रत्ययः ननु प्रयोजकव्यापारो गिजार्थः
कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्या तथात्वात् यदि तु धातुनोक्तक्रियेति संकारके कर्तृतेष्यते इति भर्तृ
प्रतिष्ठादितरीत्या प्राधान्येन धातुपातव्यापारस्वरूपं कर्तृत्वं तवापि सम्मतं कस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात् अपि च धातोः स
न्निर्मेका कर्मकत्वविभाग उच्येत अकर्मकाच्चेत्यादि सूत्राणि च विरुध्येरन् ननु सिद्धांतेऽपि क्रियायाः कर्मोपेक्षानियमात्कथमकर्मकतेति चेत् नैफ
व्यापारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यामकर्मका कर्मकविभागाभ्युपगमात् किंच ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणोयज इति शिनिरस्मत्स्य
एव संगच्छते धातुत्वेन धातुपातभावनां प्रतियजित्वेन तदुपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात् पच्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः विक्रित्याद्यंशान्
रन्तु पचित्वादिना प्रातिस्विकरूपेणाहुः तच्चांशान्तरं भावनां प्रतिप्रायेण भाव्यतया संवध्यते ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन।
यागेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थप्रतीतेः स्पष्टं चेदं गिनिविधौ हरदत्तश्रुत्ये एतेन द्वयर्थः पचिरिति भाष्यव्याख्यातं भट्टिश्चाह विभज्यसेनां परमार्थकर्मो
पेक्षापतीत्यापि पुरंदरोऽप्यनियोजयामास सशत्रुसैन्ये करोति रथेति व सर्वधातुनिति ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृकचूर्तमात्राप्यपि क्रि
येति क्रियाविशेष्यको वैधो न स्यात् प्रत्ययार्थप्रतिप्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ कृतत्वादिति चेन्न प्रत्ययार्थः प्रधानमिति सुत्सर्गः स चे
ह्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च प्रत्युत तवैव पचतीत्यादावनुपपत्तिः पचन्तं पश्ये

आदेशानां स्थानि स्मारकत्वे स्थान्यथाभिधायित्वे चार्थैक्यधौ व्यात् अतएव हि युष्मादिसमानाधिकरणो मध्यमः अस्मद्युतमइत्यादि पुरुषव्यवस्थासंग
 च ते अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च न च समानाधिकरण इत्यनेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसंख्या
 कत्वे विवक्षित मिति वाच्यं सूत्राननुगुणत्वात् कृतद्वितसमासैः संख्याया अनभिधानात्तदभिहिते पितृतीयाप्रसंगाच्च न च कृत्यनभिधानमेव
 कर्तुरेनभिधानमिति वाच्यं भावार्थलकारेण कर्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक् सामानाधिकरण्याभावादिति भावाभिधायिनो हित्कारस्य क्तापिन सामा
 नाधिकरण्यं कर्माभिधायिनस्तु तत्संभवात् पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते तिङ्गच्चेति कृद्वाच्यायास्तु सत्त्वरूपत्वमिदं मेव तथा च भाष्यकृद
 भिहितोभावोद्व्यवत्प्रकाशतइति द्वयधर्मो नलिंगसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः अतएव पाकपाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः न चैवमोद
 कस्याक इति कर्मणि षष्ठी अनन्विता स्यादिति वाच्यं घञादावपि प्रकृतिभागस्यासत्त्वापन्नक्रियाभिधायित्वाभ्युपगमात् उक्तं च हरिणा आख्या
 तशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादि स्वपिक्रमः साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना सत्त्वभावस्तु यत्तस्या
 घञादिनिबन्धनइति अमृतसप्रसंदमाध्वौ कभूरिति कुसुमांजलि श्लोके अमृतस्य रसः रसमानममृतमिति यावदिति व्याख्यायतत्रोप
 ष्ठभकत्वेन कृदभिहितोभावोद्व्यवत्प्रकाशतइति वर्द्धमानेनोपसर्गमाचो ग्रंथं व्याचक्षाणौ श्रानुमोदितं तत्सर्वमतिरभसात् तथा हि रसइति न
 भावे कृतरसमानमिति विवक्षितं न सह विरोधात् यत्तु द्वयवदिस्य द्वयविशेष्यकां प्रतीतिं जतयतीत्यर्थवर्णने तदपि निर्मूलमनुशासनविरुद्ध
 चेति दिक् एकवचनमेवेति प्रायोवादोयुः भाष्ये उष्ट्रासिका आर्यते हतशायिकाः शय्यंते इत्यत्र वक्ष्यते तस्य स्वीकारात् उष्ट्राणां हि आसिकाः स्यु
 तएव विलक्षणाः हताश्च नाना प्रकारं शरते उत्तानावताना विनीतौ के शाः विसृज्य सवस्त्राश्च ततश्च पादशानि हतानां शयनानि तादृशानि देवदत्ता
 दिभिः क्रियंत इत्यर्थः अत्र सादृश्यावगमात् आख्यातवाच्यस्योपपत्त्यावस्यभेदावभासाद्बहुवचनं आसिकाः शायिका इति च द्वितीयावहुवचनं

उ.
मति
५०

क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् नचैवं क्रीवत्वमेकवचनं च स्यादिति वाच्यं स्त्रियोक्ति न्नित्यधिका एतन्मोक्षावधारणेन सामान्येन पुंसकमित्यस्याप्र-
वृत्तेः बहुत्वावधारणेन एकवचनाप्रवृत्तेश्च नचैवमसत्त्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं लिंगक्रियानाधारकारकयोग भावमात्रेतास्यमित्युक्तत्वात् स्यामि-
चसौ यद्यपि अजादयो हं हेन निर्दिष्टास्तथापि उपदेशे इत्यच एव विशेषणं नहनादीनामव्यभिचारिणोऽप्युदाह उपदेशे योजिति अत्र प्राचा उपदेशेः
जते भो हनादेश्च परेषां स्यादीनामिडा स्यात् स इह चि एव चैति व्याख्यातं तन्न सूत्रे हि स्यादयः सप्तम्या निर्दिष्टाः अजादयश्च षष्ठ्या चि एव द्वावश्च प्र-
धानशिष्टः इह चकारेण तत्तन्निर्योगशिष्टः चि एव दिति च सप्तम्यंताद्धतिः स्यात् चसौ युद्धासिध्विति प्रतियोगिनि सप्तमी निर्दिष्टा नचैतस्य सर्वस्य भ-
वो न विपरिणाम्याख्याने वीजमस्ति च शब्दव्यवहितान्वयोपि निर्मूलः स्यादेतत् सूत्रस्वरसानुरोधे गत्येवेद स्यात् अडादिवत् अत इह धिवाको स्यादीना-
मिति विभक्तिविपरिणामाभ्यां शक्य इति चेत् सत्यं पूर्ववाकोचरितार्थस्य उत्तरत्र विपरिणामो न्याय्य एव तव तु यथाश्रुतविभक्तेरचरितार्थत्वात् अ-
लक्षितः विपरिणामः तथा हि हरिः सेव्यः तद्वक्ताश्चेति प्रयोगे उत्तरवाको सेव्या इति विपरिणामं दृष्ट्वा न हरिः सेव्या इत्यपि प्रयोक्तुमुचितं यदप्याहुः वि-
भक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनादिति तदपि भक्तिवादमात्रमिति स्पष्टमेव किंच प्राचो व्याख्याने चि एव दिति तृतीयांताद्धतिः तत्र यथा पूर्वस्य ।
कार्यं वृद्धादिकमिति दिश्यते एवं स्वस्य स्वस्मात्प्रत्ययचकार्यमिति दिश्येत ततश्च चिणी वड्डप्युदन्तः स्यात् चिणः परस्येव डटः परस्यापि लुक् प्र-
वर्तेत ननु बाधितोसौ इह आगमत्वेन प्रत्ययाव यवतया प्रत्ययत्वाभावादिति चेन्न कृतेऽप्यागमे अवशिष्टस्य त्वया प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् नोत इ-
ति सूत्रे प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणौ सौ चैव निर्णीतत्वात् किंच वृद्धादिकार्यस्य प्रत्यये परे विहितस्य इटि परे कथं निर्वाह इत्याशंक्य चिणिष्टस्य सर्वस्य
वाप्तिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात् न दोष इति तावत् प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणा एवाहुः तत्कथमुत्तरस्यापि प्रत्ययत्वं न लभ्येत यत्तु वदन्ति चिणी लुकि-
चि एव दिष्टे सिद्धत्वादिति तदपि न नहि चि एव दित्यतिदेशं प्रति इडसिद्धः अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्तेः तद्व्याच लुकोपि वृद्धादि समकं सत्वेन

राम-
५०

ति शोर्द्वार एवेत्यलमतिशोदेन ननुपदिचिणिदृष्टमात्रस्यातिदेशस्तर्हिहनिशिडादेशा अपिसुः घानिष्यते अपिष्यते अध्यापिष्यते इति मैव
आधिकारवलेन आगस्येवातिदेशात् नचैते आगाः तदेतदाह अंगकार्यमिति सीयुट इति तथा च सीयुट शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः
आह धातुक इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुविधिलिङ् नचतत्र वल्गादित्वं नास्तीति वाच्यं तस्य हानपेक्षणात् यदाहुः नित्यश्चायं वल्गनिमित्तो विधातीति अस्या
र्थः भाविष्यत इत्यादौ भूष्य इति स्थिते परमपिवलादिलक्षणा मिट्वाधित्वाचिरावदिडेव भवति सस्यामपि शब्दांतरा प्राप्नोताकृतप्रसंगित्वमात्रेण
भुवोबुक इव नित्यत्वात् वलादित्वनिरपेक्षो ह्यसौ परस्वनित्यः अस्मिन् कृते वलादित्वविधातात् एवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योप्ययमेवेड् भवति एते
न उपदेश इति किं भाविष्यते अत्र गुणावादेशयोः कृतपोर्न स्यादिति प्रसादग्रंथः प्रत्युक्तः चिरावदिये विषये वल्गनिमित्तस्याप्रवृत्तेरेवादेशस्यासंभ
वात् गुणमात्रे प्रवृत्तेऽपि अत्रान्वयानपायात् उपदेशग्रहणफलं तु मूल एव स्फुटं भविष्यति चिरावदिट् इति ननु एतस्य धातोरुपदेशाभावात् क
श्चमिह चिष्यदिट् नच गोस्य उपदेशादुपदेशे योचतदंतत्त्वमस्येवेति वाच्यं आरिता स्मारिते सादौ परत्वा नित्यत्वाच्चरपरे गुणो कृते चिरावदिड् भाव
पतेः नहि एतस्य उपदेशे योचतदंतत्त्वमस्तीति चेत् मैवं उपदेशे योजितिव्याख्यानेपि उपदेशग्रहणसामर्थ्यादेव आरिते सादौ प्रवृत्तिस्वीकारात्
अस्तु वा उपदेशे यदजंतं तस्येति व्याख्यानं अंगस्येति व्यधिकरणस्यो अंगवयवस्याजंतस्येति आरिष्यत इत्यादौ च व्यपदेशिवद्भावः सर्वथापि
णिजंते चिरावद्भावोऽस्मैव तदाहुः चिरावद्विद्युद्वचहंते अथ त्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिराति इड् च मिड् स्तेन मेलुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्गनि
मित्तो विधातीति यत्तु एतत्त्वेनाजंतत्वाच्चिरावदिडिति प्राचो ग्रंथमाचक्ष्णौ रूक्ते एतं धात्वं तत्र तदुपदेशावस्थायां भवत्ययमजंत इति तस्याप
विरुद्धं स्वोक्तिविरुद्धं च उपदेशो हि साक्षादुच्चारणान्वयं तस्मात्तदिति किंच धात्वादेशः सड् सत्रमुच्चारितोः प्रतिषेधमुक्त्वा उपदेशग्रहणवले
न तस्य व्याख्यानमाकरे स्थितं स्वयमपि तत्र तथैवेति तदिदं निरूप्यतेति दिक् आतोयुक् चिराकृतोः किम् चौडिः वालाकिः वाह्वादिस्वादि च्छदौ

उ.

म. ति
५१

अदापि वातामिति स्याद्धोरिच्चेत्येतद्वाधित्वापरत्वाच्चि एवदिरिक्तेऽमलादित्वात् पुनर्नेत्याहुः सत्सपितस्मिन्नेहकाचित्सतिः अनिग्लसरायावृ
द्धारूपनिष्पत्तेः आशीर्लिङीति नतु लुङिः ष्ट्रौभयोरपिवैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति भावः विशेषविहितत्वादिति लिङीति हि पदद्व
यसाधारणं सीपुट्त्वात् आत्मनेपद एवेति विशेष इति भावः एतेन सप्तसिचसूत्रे प्रतिपदविधेर्वलीयस्त्वात् चि एवद्वाव इति कैयटाग्रंथो व्याख्यातः
यत्तु तत्र नाग्यो नोक्तं अत्रेयद्यपि वधादेशोऽपि प्रतिपदविधिरुथापि विप्रतिषेधाच्चि एवद्वाव इत्युक्तं यच्च तत्परिष्कारार्थं प्राचोऽग्रंथव्या
चक्षारौ रूक्तं यद्यपि परादयं तरंगं वलीयस्तथापि परशब्दस्येष्टवाचित्वाच्चि एवद्वावेन व्यवस्थेति तस्याप्याशय इति तदेतत्सर्वं कैयटाग्रंथार्थं प
र्यालोचनमूलकमिति मूले एव ध्वनितं पक्षे वधिषोऽष्टेति इह प्राचापक्षे वधादेश इत्युक्तं तत्सम्यगेव यत्तु तत्र तस्यौत्रेणोक्तं वधादेश इति पर
मतं स्वमते तु वधादेशोऽत्र न भवत्येव तथा चोक्तं महाभाष्ये चि एवद्वावेकते पुनः प्रसंगाद्ध भवः कस्मान्न भवति सकृज्ज्ञौ विप्रतिषेधे यद्वाधि
तं न द्वाधितमेवेति कृत्वा हे निशिङादेशप्रतिषेधश्चेति तदेतद्वाप्यार्थानवबोधविजृम्भितं लिङीति परसप्तमीसप्तसिचसूत्रेऽर्द्धधातुक इत्यस्या
संबंधं च प्रौढिवादेन स्वीकृत्य प्रवृत्तं वधभावात्सीयुटिचि एवद्वावो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकं व्याचक्षारो न भाष्यकृता चि एवद्वावपक्षे खलु वधादे
शाभाव उक्तः नतु चि एवद्वाव विरहेऽपि तत्कथं सप्तसिचसूत्रारूढमपि विकल्पं विस्मयशुद्धमपि मूलमशुद्धीक्रियते यदपि हे निशिङादेशस्या
सुक्तं न दपि न अनागस्याप्यतिदेशे प्राप्ते वार्तिककृता घानिष्पत्तयस्तदौ तदुक्तेः भाष्यकृता अंगाधिकारवलेन तत्समाधानाच्च न च लिङिः लुङिः च
एवद्वावपदस्य वधेति देशेऽप्येसास्ति उदाहृतश्चात्र वधादेशः भाष्यकारप्रभृतिमाधवांतेः सर्वैरेवेति दिक् अहसातामिति चिस्वदित्योऽभावे ह
नपि सजिति कित्वा दनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपः चतुर्भिरधिकं शतमिति यत्तु ध्वेसलोपो वासस्य इति कैचिदिति पुनर्हि स्वामिति चाप्राप्ता
नैकद्वयं संचार्य लोपविकल्पादिप्रपञ्चेनेह अष्टत्रिंशद्रूपाणि भवन्तीति वदन्ति तत्रोक्ति संभवन्नपश्यामः पुनर्हि स्वैरूपानं सप्तस्य दुर्वारत्वात् अष्ट

राम.

५१

अत्राह तस्याप्येवमपरस्कारे मूलाभावाच्चैसात्ता तावत् अवष्टभ्येति तदपि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रसिद्ध्यर्थं कथनमित्युक्तं न विस्मयेत्यर्थः अस्मिन्निष्ठ
एतदेव चिसामुलोरिति सूत्रे दीर्घग्रहाणोक्तं व्यमेव तथा हि हेतुनादरे घटादिः एव इकहि उपति अत्र चिसमुत्तोः कृतपोई से विकल्पमाने अ
सिद्धि अहे डीति स्यात् दीर्घेतु अहि डि अही डीति भवति एतच्च चिसमुलोरिति सूत्रे कैयट ग्रंथे क मेरि डि सूत्रे हरदत्त ग्रंथे च स्पष्टमदीर्घो नास्तीति ।
यडो ह्यो यस्य स्थानिवत्त्वेन णिच परत्वाभावादुपधा वृद्धेरप्रवृत्तेरिति भावः नोदात्तो कथं तर्हि हरे र्यदक्ता मिपदैक केन खमिति श्रीहर्षः प्रमाद एवा
ये यदि समाधेयमेवेत्याग्रहः तर्हि निवृत्तप्रेषणा स्याच्छ्रुते र्थे णिचित्ततश्चि एवोध्यः कथमुद्यम उपरम इति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् तथा च नि
र्दिश्यते अउ उद्यमे यम उपरमे इति अथ ये द्विकर्मकास्तेषु तिङ् कृत्यत्तत्त्व लार्थाः किमुख्ये कर्मणि उत गौणे किंचोभयोरिति संदेहे व्यवस्था माह द्विक
र्मकाराणां त्विति इति भावकर्म प्रक्रिया प्राक्सकर्मका अपीति फलावच्छिन्न व्यापारपरत्वे हि देवदत्तादिनिष्ठ व्यापारव्यधिकरणविष्फूर्ति द्विधा भव
नन्यगभव नादि फलाश्रयाणां मोदनादीनां कर्मत्वमुचितं कर्तुरेशिततमत्वात् व्यापारांशपरित्यागे न फलांशमात्रपरत्वे तु पचिभिदिरूहामपि
गृह्यति द्विधा भवति न्यग्भवतो सादिविवरणा विषयो भूतानां राध्यत्यादिव देवा कर्मकता न ह्यस्यामवस्थायामोदनादेः कर्मत्वं संभवति किं मुक
त्वे स्वमेव स्वतंत्रः कर्तैतिलक्षणात् एतच्च गौरणाविति सूत्र एव प्रपंचितं स्यादेतत् द्विकर्मकाराणामेकस्य कर्मणः प्राधान्यविवक्षा यामपि अपरे
ण सकर्मकत्वमस्त्येव स्वयंप्रदग्धः स्य गौरूपस्तु तावत्सूपमानस्य वसूनि मेदिनीत्यादौ यथेति चेत् सत्यं एककर्मकाराणामेवाकर्मकता या उच्यमा
नत्वान्न दोषः तदेतद्धूनयति प्रायेणानि अक्रमकत्वस्य त्यादनस्य फलमाह तेभ्योभावइति भावेचाकर्मकेभ्य इत्युक्तेरिति भावः कर्मेवत कर्मशब्दो कर्म
स्था क्रिया लक्ष्यते तदाह कर्मस्थयेति लकारश्चायइति लकारेणोपस्थापित इत्यर्थः द्विलकारकादिति अयं भावः व्यसयो बहुलं लिङ् व्याशिष्यादिति सं
हितया पाठे परसर्वविधिलब्ध लकारे परिबद्धमनव्यजनपरस्यैकस्यानेकस्योच्चारणे विशेषोऽस्तीति भाष्योक्तेः यद्वालुप्तनिर्दिष्टो लकारो योपस्तु सं

उ
म. ति.
५२

गातस्येति पक्षांतरे तु हलोयमामिति तच्च लग्रहणमिहानुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते लुप्त षष्ठीकं वा षष्ठ्यर्थश्च तदुपस्थाप्यत्वं कर्त्तरि शिविति सूत्रात्कर्मग्रहणं
रामनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते तेनाभिमतौ र्थलाभ इति करणाधिकरणाभ्यामिति नन्विह करणात्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थित्या व्या
पारो धातुनानोपात्त इति चेत् किंतु न ह्येतस्मिन् नृत्वे सादृश्यप्रतियोगिभूता क्रियाधातूपात्तत्वेन विशेषितम् एवं चासतिकर्मणोऽस्य स्मिन्सादेवातिप्रसं
ग इति भावः अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरादेन्नु यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽनुगुर्वे सदेति बोध्यं स्यादेतत् पञ्चादीनां गम्यादीनां च फलाभिधायि
त्वे फलस्य च कर्मनिष्ठत्वे तुल्ये कथं कर्मवद्भावप्रवृत्तस्य प्रवृत्तिव्यवस्था तत्राह यत्र कर्मणीति उक्तं च हरिणा विषेयदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थि
ता क्रिया व्यवस्था त्वन्येषां शब्देरेव प्रकल्पितेति अन्येषां धातूनां शब्दैः क्रिया व्यवस्था शब्देन कर्त्तव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्त्तृस्थितेऽस्य
र्थः उद्देश्यतापि क्वचित्कर्मस्थांशस्य क्वचित्तु व्यापारांशस्येति सापि नियामिका तथाहि दर्शनादेरहणं व्यापारविषयेऽप्यभूते च विशेषानुपलंभात्कर्त्तृ
स्थिता उद्देशानुगोधाच्च अहंपश्येयमिति ह्युद्देशेन त्वयं विषयो भवत्विति एवमहमुपगच्छेयमित्युद्देशेन तु हस्तिनोऽप्यभावाद्भवत्विति उपरिगम
नरूप एव व्यापारविशेषो रूहेरर्थो न तु न्यग्भावमात्रं भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखाहस्ताभ्यामवनमयस्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात् अतएव हि
पद्धितपरं छंदसीत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति अतएव चाणोक्तं तु सांकेतिकं त्वं पचिच्छिरोऽनुविद्धि त्रिर्द्विधा भवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तदुद्दे
शेनैव च कारकव्यापार इति महद्वैषम्यं एवं चारूढ्यते हस्तौ तिकर्मवद्भावं प्रदर्शयंतो भाष्यन्यायविरोधादुपस्था इति कैयटः हरदत्तादयोऽप्येवं नन्वेव
मित्येव सूत्रेऽसकर्मकाराणां प्रतिषेधो न्योन्याश्रित इति भाष्यवार्तिकग्रन्थः संयोगरूपस्य फलस्य कर्मस्यत्वात् प्राप्तिरिति कैयटादिग्रन्थश्च विरुध्यते
रुहिर्गमिभ्यां सह श्रित्वैवैषम्यस्य दुरुपपादत्वात् संयोगाख्य फलस्य सर्वत्र तुल्यत्वादिति चेत्तत्सं उदाहरणादिङ् मात्रं तत्तु न तु स्थितोदाहरणमिति राम
भत्वं स्यादेतत् ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्त्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः करोतेरापेक्षानकर्मवत्स्यादित्याशङ्क्य करोतेर्यत्नार्थत्वमेव नास्तीत्याह करो

राम-
५२

तिष्ठति एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं नैतदित्युपलक्षणं सकर्मकतैव तावन्न स्याद्यतत इति वदिति बोध्यम् एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृत्वस्य स्वमुत्पादनेनेत्यर्थः
 अमुच्यवस्यमान इति खंडनकारप्रयोगः सकर्मकाणामिति एतेन सृजस्यात्मानमात्मनेति व्याख्यातं तथा हि आत्मानमात्मनावेत्स्यस्य कर्तृत्वस्य भा-
 वकृत्त्वेन सुसाधत्वेऽपि सृजसीत्यंशे प्रकृतवार्तिकेनैव निर्वाहः सृजेः कर्मस्य कलकत्वात् अन्योन्यमिति स्यादेतत् यद्यपीह संयोगानुकूला क्रिया।
 कर्मत्वकर्तृत्वोपयोगिनी उभयनिष्ठा च तथापि व्यक्तिभेदोऽस्त्वैव अतएवात्यनिष्ठां प्रत्यन्यस्य कर्मत्वं अन्यथा उभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यान्न तु
 कर्मत्वं इमौ गंगां स्पृशत इत्यत्र यथा एवं स्थिते कर्मत्वोपयोगिनी या क्रिया तया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तृत्वं विधीयमानः कर्मवद्भाव इह न प्राप्नोत्येव
 एवं सृजस्यात्मानमात्मनेत्यत्रापि तत्किं वार्तिकारंभेण स्याशं क्योदाहरणं तस्माह अजेति नयते हि कर्मकतया अजरूपस्य कर्मणः कर्तृत्वं चे-
 न विवक्षायामपि ग्रामरूपेण कर्मणः सकर्मकत्वान्नातिदेश इति भावः स्यादेतत् कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे मेवमास्तु न तदं वार्तिकं प्रयोगास्तु सर्वेऽपि
 प्रकारांतरेणैव व्याख्यास्यते तद्यथा एकस्यापि वस्तुनोऽवस्थाविशेषादिविशिष्टा विशिष्टत्वाभ्यामौपाधिकं भेदमाश्रित्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च औप-
 देशिकमेव सिद्धं तेऽपि कश्चित्कीक्रियते आत्मानमात्मनावेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेति एवं पच्यते ओदन इत्यत्रापि मुख्यकर्मण्येव प्रत्ययोऽस्तु मा-
 स्तु च निवृत्तप्रेषणात् स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थः एवं च स्थालीपचतीत्यत्राधिकरण इव कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यपिलभ्यत इत्यपरमनुकू-
 लं कथं तर्हि पच्यते ओदनेनेति भावे लट्ति चेत् माभूत् भावे कर्मण्येवास्तु कर्मचात्मेव न चैवं भेदव्येकसूत्रेन भिन्नमौषड्देदमिति भावे कृत्यादयो
 नस्युः कर्मणि चेदात्मेति विशेष्यानुरोधेन पुस्तं स्यादिति वाच्यं सामान्येन पुंसकसंभवात् स्वरूपमित्यस्य विशेष्यत्वसंभवाच्च आत्मेति शिवस्या-
 यां तु पुंस्त्रिंशतायाः उक्तविवक्षया सूत्रपक्षेऽपि दुर्वारत्वाच्च अत्रोच्यते कर्मवत्सूत्रप्रत्याचक्षणेन न दुहस्तनमामिति प्रतिषेध आरभ्योन्नेन आद्ये
 शुद्धं कर्मैवास्य विषयः स्यात् ततश्च दुह्यते गोमैपालेनेत्यादि न सिद्धेत् दुग्धे गोपालेनेत्यादि च स्यात् द्वितीयेन न मते दंड इत्यादि न स्यात् कर्मणि

उ.
म. ति.
५३

एकप्रसंगात् कर्तरितोदोद्वेभत्वात् किंचाचः कर्मकर्तरीतिचिण्वकल्योनिर्विषयएवस्यात् कर्मवदित्यतिदेशस्यविषयोभूतः कर्त्ताहिकर्मकर्त्ता न
चास्तेतवास्तित्वेद्रोत्यात्मनात्माज्ञापौस्यपिचिण्वकल्यापनेश्च ननुनिवृत्तप्रेषणतामाश्रित्यभूतपूर्वकर्मणि सांप्रतिकेकर्त्तरिचिण्वके
मइतिचेत् तर्हि तत्रैवलडादिषु यथायथं शब्दादेयः स्युः यच्चनस्यादितिकर्मवत्सूत्रमवश्यमारभ्यमेवेतिदिक् सृजियुष्यनोनिस्त्वन्निस्त्वादिनिस्त्वा
मितिस्वरर्थे यकितुलसार्वधातुकानुदात्तत्वेकतेयकउदात्तत्वेऽप्येत यत्तुप्राचाश्रद्धावत्कर्त्तृकात्सृजेर्य किंणौकर्त्तरीतिकेचिदित्युक्तं तत्रयगित्य
शुद्धं आत्मनेपदानुक्तेश्चन्यूनतेतिदिक् भूषाकर्मति यत्तुप्राचाकृगृश्रिभूषार्थेभ्यः सन्नंताच्चयकिंणौनेत्युक्तं तत्रकृगृइतिन्यूनकिंणोदीनांसर्वेषां
ग्राह्यत्वात् एतच्चआद्रियते आदतेत्युदाहरणाभ्यामूलध्वनितं यदपिचिण्वदिडपिनेतिकेचिदित्युक्तं तत्रकेचिदित्यंशोऽनुचितः उक्तार्थस्यभा
ष्यवार्तिकारूढत्वात् प्रास्त्राविष्टेतिचिण्वदिडः यत्तुप्राचानदुहेतिचिण्वदिपिपिनिषेधंमन्वानेनोक्तंननिषेधइतिकेचिदिति तन्न चिण्वदिटिहिचि
णौवकार्ये मतिदिश्यते नचचिण्वनेत्युक्त्यासोतिदेशोनिषेधंशक्यतेयेनचिण्वदिटोनिषेधः स्यात् एवंचनिषेधाभावस्यन्याप्यत्वेसर्वसम्मतत्वे
चकेचिदित्युक्तेरनुचितत्वात् यत्तुवदंति चिण्वनिषेधस्यचिण्वपरेविहितत्वाभावात् तस्मिन्कर्तव्येनास्त्यतिदेशइति तदतिरभसात् अतिदेशोन
निषिध्यतइतिवक्तव्येनिषेधोनातिदिश्यतेइत्युक्तेरनुचितत्वात् अचौकरतेतिचिणिप्रतिषिद्धेणश्रीतिचड् यत्तुप्राचाकर्मकर्त्तरीतिचिड् नेत्युक्ताअ
कारिष्वेत्युदाहृतं तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्य यत्तुपरिष्कुर्वतिचड् विधौकर्त्तरीतिनकर्तव्यंसामान्येनचड् विधीयतांतस्यभावकर्मणोः परत्वाच्चिण्ववाध
कोविष्यति किंचचिण्वतेपदइत्यतः चिणिनिवर्तमानेषुनश्चिण्वग्रहणंवाधकवाधनार्थं तथाचकेर्त्तृचिण्वग्रहणसामर्थ्यात् चिण्वेवात्रभाव्यंन
तुचः स्यादितदस्यं तरभसात् चिण्वनिषेधस्यैवप्रक्रांतत्वेनचिण्वेवात्रभाव्यमित्युक्तेर्योहतत्वात् किंच कर्त्तरीतिमास्त्वित्यसंगतमेव कर्मणि तश

राम.
५३

नैष्वतिप्रसक्तेः न हितत्रापि चिणस्ति पञ्चदं वाधेत एवं च कर्तृचिणग्रहणयोः सामर्थ्योपवर्णनमपि कथमुक्तिसंभवं लभतामित्यास्तां तवत् ।
 चिणवदियेपि निषेध इति प्राचोभ्रमं खंडयति स्यादेवेति यत्तु परिष्कुर्वन्ति स्यसिचसूत्रे चिणवदिति ततो यांतादत्तैर्विज्ञानात् चिणनिषेधोपि चिणः ।
 कथमिति दिश्यत इति तन्न सप्तम्यन्तादेव वतिरिति तत्रैव वर्णितत्वात् आत्मनेपदविधौ योः कर्मकस्तमुदाहरति विकुर्वते संधं वा इति कुवि
 नदुहेति सूत्रान्नेत्यनुवर्तते तदाह नयगिति किं त्विति तस्मिन्नेव विषये इति भावः अनुवृत्तेः फलमाह यगविषये त्विति प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः य
 त्रतु यको न प्रसक्तिस्तत्र न निषेधः नापि श्यन्नापितस्मन्नियोगशिष्टं परस्मैपदमित्यर्थः तेन लिङा शोर्लिङोः स्यादो नां च विषये नेदं सूत्रं प्रवर्तत इति
 फलितं — श्यन्यकोर्नुमिविशेषः कुष्यंती जंयानित्यनुमस्वरे विशेषोऽप्युक्त एव अत्रेदमवधेयम् कर्मकर्तृरिति कारादिभिः प्रायेण स्त्रयमेवेति
 प्रयुज्यते तदविवक्षितं आत्मना कारणेनेति व्याख्येयं न तु कर्तृति तया सति कर्मण्येवलः स्यात् स्याद्वेदं कैयटादौ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया अभिज्ञा अभिज्ञा
 स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते नेनेति विग्रहः तदाह स्मृतिबोधिनीति स्मरसीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म पश्य मृगो धावतीति वत् कृत्स्निति क्रियायां विशेषः ।
 गौकुलाधिकारणकाम्प्यकर्तृकभूतानयतनवासकर्मकं कृत्स्नसंबोधकं स्मरणमिति फलितोर्थः वासोलक्षणमिति प्रसिद्धत्वात् चारणालक्ष्यमि
 ति सहसा बुद्धानां हेतुस्यारिचाप्यमित्यर्थः असंतापद्वदिति अपह्नवोपलापः नाहमित्यादि कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देशः तत्र प्रविश्य त्वपाचिरं स्थि
 तमिति कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिङ्गं जगामेति केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्वेतुभूतं गमनमपि इति भवत्यस्य तापद्ववः यदा तु गमन
 मेवाभिप्रेत्युक्तं तदा पलपति न तदा सतापे न्वदिति लङे व भवति प्रष्टव्यः प्रश्न इति कर्मणि नङ् आसन्नेति पचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं पचवर्षातो
 तनुविप्रकृष्टकालमिति वर्णयति ननौ प्रष्टव्यमिति वचनमिति विग्रहः यावत्पुनरिपातयोरलङ् लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञा भाष्य
 निष्कर्षपह्णं भुवश्चेत्यत्र महाव्याहृतिग्रहणमप्येवमेव तत्रान्यतरं शक्यमकर्तुमविभाषा ननु केहि शब्दोपमनयतनविषयः अनयतनेर्हि ल

उ-
म-ति-
५४

न्यतरणमिति किमोर्हि लिप्सुत्सादनात् ततश्चतस्रो गेलुदैवभावं न तु लया तत्कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति अत्राहुः भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति व्युत्पन्नक
र्हि शब्देन संबध्यत इति भोक्तेति ननु भविष्यत्सामान्येयं लङ् विहितः सो न च तने लुटावाध्येत तत्कथं विकल्पादाहतिः अत्राहुः अनयतने लुडित्यत्रोक्त्यो
मौतुवर्तते तेन लुडिष्येपि पक्षे लङ् एव मुत्तरमप्येयं गत्रयं तत्रातुवर्तते तेन तत्तद्विषयेपि लुट्पाक्षिक एव न तु बाधकः लिप्सु पूर्वरासिद्धे स्तत्किं च
क्षार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति योन्नमिति वर्तमा येनोपाधिनेति तथा हि पूडः यजोः शानन्विहितः सत्ताभ्यामेव न तु धात्वं तदात् तच्छीलादिविशि
ष्टकर्तारि अलं पूर्वोक्तं न इत्युक्तः सोपितस्मिन्नुपाधौ सत्येवेत्यादि कदा आगतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यमुदाहरणं भूतकालाभिव्यक्तये एवं क
दा गमिष्यसीत्यत्राप्यस्य उदाहरणयोरेवमेष इति पदाभ्यामागमनाविना भूतं यद्रूपं प्रस्वेदपरिकरवं धादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते इदानीमागमनमिति
ध्वनयितुं तेन कदेति प्रश्नप्रतिआर्थिकमुत्तरसंगच्छते सामीप्यं च द्योति तं भवति आगेयेणोपपत्तिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदमाकरेक्षि प्र वचनग्रहणं स
ह्यस्यैव ग्रहणं माभूदित्येवमर्थम् तदाह क्षिप्रपण्याय इति पंचदशगत्र इति भाष्यकारप्रयोगात्तराख्या पूर्वमिति क्लीबत्वेनेति भूते च अस्यादाहरण
मिति उताप्योरित्यतः प्रभृतिबोधानि ततः प्राचीनेषु त्रसूत्रेण विकल्पोक्तैः किंकिला अस्ति भवतीति त्वत्कर्तृकं शूद्रो गमनमस्तीत्यादिरर्थः जातु य-अ
नवक्व एवमप्रेयोरितिलिङ् लटोः सिद्धौ वचनमिदं लटोवाधनार्थं तदाह लटोपवाद इति संभावनेल संभावनमिति प्रथमया सप्तम्यंतं विपरिणाम्यते अ
समिति च सप्तम्यंतिसंबंधः एतच्च गौरवं सिद्धस्य गतिश्चिंतनीयेति न्यायेनाश्रीयते अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रापितुमुचितं अलमि
ति चेत् किम् प्रायेण गमिष्यति हंतीति पलायत इति हननं हेतुः पलायनं हेतुमतल्लक्षणाहेत्वोरिति शत्रादेशस्तु न भवति देवनातो गलो ग्राह इति योगे
च द्विधिरिति व्यवस्थितविभाषा मुपाठात् इच्छार्थं ननु कामप्रवेदन इत्युपसंख्यायते एवं च कामप्रवेदने कच्चितीति सूत्रं मास्तु अनेनैव सिद्धेरिति
नियतमेवं यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते तदर्थं तदाराभात् तर्हि तेनैव सिद्धत्वात्पुरुषसूत्रं मास्तिति चेन्न तेन लिङि सिद्धेऽपि लोडर्थस्यारं

राम-
५४

भौत लोयचलिरोवाधामाभूदितिलिङ्गपुक्तस्तर्हि लोके सेवोच्यतामिति चेन्न लिङ्गनुकर्षेतत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षमात्रादिति दिक् लिङ्ग
 समाने कर्तृकेषु तमुन्सूत्रितः स यथेच्छार्थेषु लिङ्गलोटाविति प्राप्तं लोटं वाधते एवं लिङ्गमपि बाधेत न च वासरूपविधिः कृत्यमुन्सूत्रितेषु तद
 न्नादितिलिङ्गधीयते धातुसंबंधे इह धात्वोः संबंधो नुपपन्नः स्वार्थस्मारणे नोपसीरात्वात् पदार्थसंसर्गः कारकविशिष्टक्रियावाक्यार्थः इ
 त्यभ्युपगमात् शाब्दबोधेशब्दोपि भासत इत्यभ्युपगमेपिशब्दस्य स्वार्थप्रत्येव प्रकारत्वेन तु शब्दांतरं प्रति अथोच्येत यथासन्निधौ कर्मत्वं समानक
 र्त्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं यथा क्वज्विधौ सुवंतस्य कर्मत्वं तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकसंबंध इति तदपि न तथा हि सति परस्परसं
 वंधार्थबोधकानेकधातुप्रयोगे प्रत्यया इति फलितं स्यात् ततश्च गोमानासीद्विधावेति न सिद्धेत् नक्षत्रवर्तमानकालेति मय्युज्यते न चाप्रयुज्य
 मानस्य संबंधोक्तिस्तस्माद्धानुशब्देन तदर्थो लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनं एकैकविषयापेक्षायामनुधात्
 र्थयोरिति बोध्यं स्यादेतेन तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषयप्रत्ययाः सिद्धाः तत्किमनेन पदितु यत्रा प्राप्तास्तत्राप्येतत्सूत्रेण प्राप्येरन्तर्हि उपपदोपा
 धिप्रकृतिप्रत्ययार्थानां संकरे सति सर्वोपपन्नः स्यादित्याशंका ह यत्र काले इति अयं भावः कालमात्रमनेन बाध्यते न त्वन्यदपि अत्यबाधेनोपपत्तौ
 बहुबाधस्याप्यप्यत्वात् अन्यदेव तर्हि किं त्विदेकबाध्यतामिति चेन्न किंतदिति विनिगमकाभावात् कालांशेपि किं विनिगमकमिति चेत् प्रायदर्श
 नमिति महासावर्तमानसामीप्यद्वाराभ्यहिकालान्यत्त्वप्रतिपादनमेव प्रायेण दृश्यत इति भावः स्यादेतत् नानियश्यन् ययौ निवेदयिष्यतो मनो न
 विन्यथे इत्यादि महाकविप्रयोगे बुद्धदर्शननिवेदनादौ नाम तौ तानामपि लट् लडादि संबंधो दृश्यते स च कालबाधेपि समर्थनीय इत्येतदर्थं लिङ्गसूत्रे
 तत्र ययो विन्यथ इति लिङ्गर्थस्यैव बाधः किंच स्यात् तत्राह तिङ्गंतवाक्येति प्रधानानुराधेन गृह्यमाण्यन्येन तु विपरीतमिति भावः येन प्रथमं तत्र विशेष
 कंबोधं स्वेच्छामात्रेण स्यात् क्रियाप्रधानमास्यातमिति भाष्यवार्तिकनिरुक्तादिमहाविंशत्यासुपेक्षंते तेषामयमपि दोषः प्रसज्येत उक्ताश्चान्ये

म. ति.

५५

पिकारकप्रकारो स्यादेतत् व्यवहारस्य विषयेऽध्याहृते लक्षितेऽपि वा भूतभाविप्रत्ययार्थाः संवन्धतां यथा यथं तथा हि अग्निष्टोमयाजीति भूतएव गानिः ज
निते स्येतत्समभिध्याहारे तु इत्थं व्यवहारिष्यमाण इत्यध्याहारे लक्षणा वा एवंगोमानासौ दित्यत्रापि ईदृश व्यवहारविषय आसीदित्यर्थः अवश्यं तद
भ्युपगतये अन्यथा हि भावि कृत्यमासौ दित्यत्र लक्षणे स्याभाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासौ च्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युपस्योगो न स्यात् तस्माद्भावो वन्त
कालं भावितया व्यवहृते तद्विदानीमासौ दित्यत्रार्थः एवं सर्वसामंजस्ये किं सूत्रेणेति चेत् मैवं अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तकेशं विनैव प्रायशो निर्व
हार्थं सूत्रारंभात् न हि क्वचिदध्याहारदिकमगत्यापततीति सर्वत्र तत्त्वोक्तं मुचितमिति दिक् क्रियासमभिहारे अत्रयदिलोड इति षष्ठ्यतेन तदादे
शा लिलोडो लक्षणेन वाचतध्वमोरिति वाक्यशेषात् तत्र हि तिङ् विशेषः स्थानित्वेनोपादोयते तच्च पूर्वत्र लोडशब्दस्य तिङ् परत्वे सत्येव संगच्छते अ
न्यथा सामान्या विहितानां तिङां हि स्वाभ्यां वाधे सति तध्वमोरिति वाक्यशेषो निर्विषयः स्यात् तथा सति तिङ् तत्त्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोप्यस्ति तथा
पि बहवो त्रेदोषाः तयो हि तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्वात् तिङ्त्वाभावात् लुनी होती त्वेन स्यात् ब्रूहीति ब्रुवईद स्यात् तृण
तितृणाह इमं स्यात् किंच सर्वेकां तिङां ह्यवपि हि स्वोपयोग्येण स्यातां न तु पदव्यवस्थया अपि च लोडशब्दस्य तिङ् लक्षणाप्यन्याप्या असंजातविरो
धितया उपक्रमस्य भावत्वात् वाक्यशेषस्य विषयसत्तम्या ह्युपयादत्वाच्च तस्माद्भकारस्यैवादेशो हि स्वो ननु तिङा मिति मिद्धातः तदाह तस्य चेत्स्यादि
नानन्वेवं ह्योरपिलः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततश्च परस्मैपदिभ्य एव कर्तृव्येव च ह्यवपि स्यातामत आह तौ चेति अयं भावः लोडो हि
स्वात्ति सत्र पूर्ववाक्या ह्योडित्यनुवर्तते तच्च हि स्वावित्यस्य विशेषणं न च हि स्वो लोडो भवत इति सामर्थ्यात्तद्वर्माणविषयः संपद्यते तत्रापि मुख्यत्वे
इसंभिनो धर्म स्याति देशे व्यर्थः स्थानिवत्सूत्रेणैव लाभो अतः स्थानिवद्भावलोडव्यपदेशो तिङ् भूतौ यो हि स्वो तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत
इति सिद्धमिष्टं हि स्वविधानेति यदि हि पुरुषवचनसंज्ञेऽपि स्यातां तर्हि पुष्पात्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हि स्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो विधिरि

राम.

५५

तिभ्यः सप्तचयेन्यतरस्यां प्राणक्तमिति लोड तस्य च प्रसिद्धिस्वसदृशो हि स्वोतध्वमोर्विषयेवेत्यर्थः यथाविध्यनुद्धपूर्वस्मिन्निति सप्तार्थसमुच्च
 ये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् यद्यपि संख्याकारकपुरुषकालविशेषाणां हि स्वांतादप्रतीतेस्तदभिव्यक्तिरस्य न्यायतएवानुप्रयोगोलम्भने तथा
 विध्यर्थवचनं तेन याहिया हीतियातीत्येवानुप्रयुज्यते न गच्छतीति करोतीति वा हेवाच्चेति वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातं यत्तु वदन्ति अ
 स्मिन् च क्तव्यस्य भाष्येनाश्रितत्वादिति तद्रभसात् इति शब्दस्त्विति न च तेनैव व्यवधानायातीत्यस्यानुप्रयोगत्वे कथमिति वाच्यं अनुशब्दस्यैहानुवादि
 मात्रपरत्वात् व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तेः एतच्च कैयटहरदूतग्रंथयोः स्फुटं एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णाय
 ते भ्रममूलकमेवेति एतेन सक्तूनपिवेत्याद्युदाहृत्य यदुक्तं प्राचालोडभावपक्षे लडादि पुनः पुनः पिवति पुनः पुनः खादतीत्यभ्यवहरतीत्यादीति तद
 पि भ्रममूलकमेवेति ध्वनितं तथा हि पुनः पुनरित्यधिकावापः पूर्वत्रापि तद्विवक्षायां द्वित्वाद्यापत्तेः किंच लोडभावपक्षं प्रक्रम्य अभ्यवहरतीत्यनुप्र
 योगस्य हि संज्ञयोर्विहितस्योपन्यसनं कथं संगच्छतां कथं वोपयुज्यतां कालकारकसंख्यानां लट्वाभिभक्तत्वादिति दिक् भ्रममेवेति पुरुषांशे वा
 चनांशे चेति भाषः एवं च पुरीमवरक्तदेत्यादौ तिङ् तत्त्वं यथा यथं परस्मैपदात्मनेपदां तत्त्वं च सिद्धांते स्थितं पुरुषवचनसंज्ञेतु नस्तएवेति सर्वेष्ट
 सिद्धिः इतिलकारार्थप्रक्रिया इति भट्टोजिदीप्तिविरचितायां सिद्धांतकौमुदी व्याख्यायां प्रौढमनोरमायां तिङ् तकांडं समाप्तं ॥ ३० ॥ धातोः यय
 पि धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तते एव तथापि आर्द्धधातुकसंज्ञायाः आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्द्वातुग्रहणं अन्यथा लभ्यं
 पूष्यामित्यादौ इङ्गुणौ स्यातां धातेर्विहितत्वेन भ्रामादेर्ऋधातुकत्वात् सिद्धांते तु धातोरित्येवमविधानान्नेति दिक् खलु प्रागिति अहं कृतं सत्
 च श्रेति सूत्रे कृता इत्येव वक्तव्ये तज्जगद्गणयोगे संज्ञापकं खलु चानित्यतस्माद्योगात् प्रागेव कृता इत्यधिकारणेति भावः वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राड्
 खलु इति प्रविशेपः केलिमा इति कृता इति बहुवचनेनेदं सूच्यते ककारेण गुणवृद्धिनिषेधार्थः रेफः स्वार्थः कृत्यचः उपसर्गादित्यनुवर्तते रषाभ्यां

म. ति.
५६

मिति च तत्र तात्पर्यात्ताच्छब्दमिसाह उपसर्गस्थादित्येकेति न चाङ्ग वायेपीति भविष्यतीति वाच्यं रषाभ्यां परस्य नस्ये संशो निर्दिष्टग्रहणप्रापितस्याय
वधानस्य व्यवायेपीति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसंगे प्राप्ते अङ्गुपनुमभिरित्येनो नियमार्थः आङ्गेति पदव्यवायेपीति विधे
वाधितुमिति स्थितं इह तु एतच्छतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमङ्गग्रहणेन वायेतेति भावः हलश्चेत्तु पधात् इत्तु पधस्य हलंतस्य भिचारात् हलंतस्य
नेन तदादित्वं लक्ष्यते इत्याह हलादेरिति इजादेः सनुमः इह हल इत्यनुवृत्तं तदंत परंतु तदादिपरं इजादेर्हलादित्वा संभवात् तदाह हलंतादिति वि
हित इति यदितु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थतानलभ्येत णि ज्ञोपेक्षते हलंतात्परत्वेन णेर्विभाषेति विकल्पे वाधितुं विधेः संभवा
दिति भावः नुमग्रहणमिति तेनास्य प्रेन्वनमित्यादौ विध्यर्थतास्त्विति न शंक्यमिति भावः वानिं स कृतिपर इति तिङं तोदाहरणानुपाचः प्रामादि
कमित्येवैवमर्थेन भूदोनामिति एतत्तस्य प्रकृत्यंतरत्वादप्राप्तेवचनं यत्तु वदंति हेरचडीति सूत्रे च डीति ययुदासेन प्रकृतिग्रहणेण अधिकस्या
पिग्रहणमिति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति तद्रभसात् ज्ञापनं कुत्त्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धाति तत्त्वात् अचोयत् शक्यमकर्तुमिति यत्तु व
दंति अजंतभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येतदर्थं मज्जग्रहणं तेन दित्स्यं धित्स्यं इत्यत्र यति कृते यतो नावइत्याद्युदात्तत्वं सिध्यतीति तदापाततः आङ्ग
धानुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवेत् लोपस्त्वाद्धातुकपर एवोचितः अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणायतो त्या
दौ उपधावृद्धिप्रसंगादिति भावः तकि शसीति शसुहिंसायां यत्तु केचिच्छसिंसा नुस्वारं पठन्ति तन्न ईडवंदृशंसदुहां एतः इति सूत्रविरोधात् नानु
वधेति अनुवधाना मनेकांतत्वात् एकांतत्वपक्षेपि ददाति दधात्योर्विभाषेति विभाषाग्रहणाद्विंशादिति भावः आलंभ्योगोरिति समासतो
दात्तत्वेनाधित्वाकृद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तत्रण्यतितित्वरोवतिष्ठते यतितु यतो नावइत्याद्युदात्तः प्रसज्येत उपात्तशंसायां प्रशंसेहगम्यमानत
याविशेषणं धात्वर्थलुप्राप्तिरेव तेन यस्य यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसा हेतुः तदिहोदाहरणं विपरितेनुप्रत्युदाहरणं अत्रापि यदौ प्रत्यये विवक्षिते इह

राम.
५६

निर्वचनसूत्रार्थः तेन एतत्कृते अंतस्वरितत्वं प्राचातुयतिपरइति व्याख्यातं तदा करविरोधादुपेक्ष्य गदमद व्यस्येन पंचम्यर्थे सप्तमी एभ्योऽनु
 पसर्गभ्यो यत्स्यात् अनुपसर्गे किं न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यं यमेरिति पूर्वगो वसिद्धेरिति भावः नियमे साधुरिति यमः समुपनिविषुचेति वैकलि
 के प्रपितद्धितोयदित्यर्थः पद्यष्यस्मिन् सहेकृत्यानां कर्त्तरि स्यात्प्रवृत्तेः कर्त्तरि रित्तोयादुर्लभा कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठादुर्बो रत्वात् तथापि
 स्वपेति तेनेति चकाराण्यविवक्षया ततोया बोध्या यद्वा यमोपरिवेषणे मिदिति मतमाश्रित्य पर्यवसितं नियमपन्नित्यादाविवमित्वं स्वीकृ
 त्वाप्येताद्यतु बोध्यः अथवाण्यस्यैव संज्ञापूर्वकत्वात् न वृद्धिरिति दिक् एवं च वार्तिकप्रयोगोपन्यासिद्धतयानि पूर्वाद्यते ज्ञापयितुं न प्रभवतीति
 भावः सुत्यहेमिति यद्यपि यणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणस्तथापि पण्यशब्दस्य व्यवहर्तव्ये एव रूढत्वात् अर्थनियमो लभ्यते एतदर्थमेव हि
 निपातनमाश्रितं यदाहुः धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च अनुबंधविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति शतेनेति शतशब्दोऽनियतपरः क
 न्याकाचरसोऽयं हि निपातनमिति नियमो नास्तीत्यर्थः वृडइति अनिरोधरूपस्यार्थस्य संभक्तिवाचिन्येव सौष्ठवादिदं लभ्यते इत्याहुः अनिरोधेऽप्यस्यानुक्तौ
 तु वृजोपि स्यादिति ध्वनयन्नाह वृत्तेति एति सुशास्त्र इत्यादिना वृजः क्यप इह सूत्रे अवद्यादीनि निर्विभक्तिकानि न तु वृद्धः तेन वर्ण्येति स्त्रियामे
 व निपात्यते अस्त्रियां तु वृडः ऋहलोरिति ण्यत् वाया ऋत्विजः इति वृत्तिकारमतं न चात्र एति स्त्विति क्यपशंक्यः तत्र वृज एव ग्रहणं न तु वृड इति सि
 द्धात्तात् भट्टि सुद्धं ज्ञानिदेशं मन्वानः पुष्टिं मेपियतम्रायुङ् मुग्नीवो ममवर्षासाविति उपसर्ग्यः प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणं कालः प्राप्तेऽस्याः का
 र्यात्तदस्य प्राप्तमिति वर्तमाने कालाद्यदिति यत् अध्याहार्यमिति यदि तु अजर्ण्यशब्दस्यैव यौगं रूढिराश्रीयेत तर्हि भट्टिप्रयोगेषु न रूक्ते स्यात् इति
 भावः मृगेरजर्ण्यमिति कालिदासप्रयोगे अजर्ण्यशब्दस्य जराणां भावविशिष्टसंगतेऽजहृत्प्रसङ्गापि सुवचा सर्वथापि संगतत्वेन रूपेण वाच्यतानास्तीत्य
 प्रतास्यर्थम् अतएव भाष्ये संगतं चेत्कर्त्तृइति व्याख्यातमिति भावः भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यस्य स्वरसमनुरूधानां मतमाह कर्मसीति एति

म. नि.
५७

सुष्यनुपसर्गभावइतिसर्वनिवृत्तमिति भावः इत्यइति कथं तर्हि उपेयमिति ईडोदैवादिकाद्यत् नष्टः इति ईडुवंदेतिज्ञापकात् तत्रहि ईडिवंदि।
साहचर्यादात्मनेपदिनो ग्रहणमिति भावः परस्यापीति ओएवश्यकइति प्राप्तस्य आङ्पूर्वादिति न चैवमाज्यं किमासीदित्यत्रावग्रहः स्यादिति का
च्यम् नृत्विजं पूर्वैभिरित्यादाविवसत्यप्यकतरपदत्वे संप्रदायानुरोधेन कचित्तदकरणात् यत्तु प्राचाऽजगतावित्य स्याज्यमित्युक्तं तद्वाद्यादिविशेषा
दर्थाननुगमाच्चोपेयं अनित्येति इह च तपरकरांलिंगमिति भावः ईचेखनः ह्रस्वः सुपठइति दीर्घपठतस्त्रकृतस्त्वयमाशयः इइइति प्रश्नेषेणादि
ती यङकारोयेविभाषेत्यात्वंवाधितुं विधीयते अन्यथा येविभाषेत्यस्यावकाशः स्वायते खन्यते इत्वस्यावकाशः यस्मिन्त्यस्य आत्वंनास्ति आत्वपक्षे
नमयप्रसंगेपरत्वादेतरंगत्वाच्चात्वं स्यात् येविभाषेत्यत्रहियेइति विपपसप्तमीतेनयकारदौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्वमन्तरंगे इकारस्तु क्यपासहविधानाद्।
हिरंगइति दीर्घप्रसङ्गाणास्यभाष्यकृतस्त्वयं भावः इत्वमन्तरंगं क्यपसन्नियोगशिष्टत्वात् आत्वंतुवहिरंगं यइति पसप्तम्याश्रयणात् एवं च इ
त्वेनात्ववाधोन्याप्य एव न च ह्रस्वादेशे ह्रस्वस्यपितीति तु कप्रसंगः आङ्गणस्य षत्वतुकोरित्यसिद्धत्वादिति वाच्यं पदांतपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न त्व
योपीति सिद्धातात् अन्यथा वृक्षे क्वत्रमित्यत्र ह्रस्वाश्रयोनित्यस्तु कस्यात् इष्यते तु दीर्घात्पदानादेति वैकल्पिकं कइति दिक् विमर्तः क्यपोऽप्रसं
गो बीजमाह तदनुबंधेति राजसूयः पदेति राजानं क्रीणांतीत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः रूढ्यर्थे निपातनं तेनाद्यपक्षेऽश्वमेधादौ द्वितीये ज्योतिषोमा
सौ चनाति प्रसंगः उत्त्वमिति तस्य परत्वाद्बलित्वेति दीर्घइति भावः नित्यं क्यविति तेन यत्सत्ययोनेति भावः भिद्योऽप्यविति कर्त्तरीति शेषः पापमिति
वेति तपोन कल्कोध्ययनं न कल्क इत्युपक्रम्य तान्येवभावौ पठतानि कल्कइति भारते दर्शनात् कल्कः पापाशये पापेदंभे विक्रिदयोरपीति कोशाच्चे
ति भावः वक्तव्यमिति वृत्ति कृतानुसूत्रे प्रक्षिप्तं क्यप उदाहरणं तु मत्तस्य न प्रतिगृह्यंतस्मान्नापि गृह्यं लोके त्विति एषदेवेति भावः पदास्वैरि अव
ग्रह्यमिति अवग्रहो विच्छेदः अत्रोतरपदसंज्ञासूचयितुम्यदपाठकाले किंचित्कालमवसानं प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावे परस्य मचोर

राम
५७

सन्निकर्षः स्ववर्गस्य प्रवृत्तौ प्रातिशब्दादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ गृह्यका इति गृह्यसत्ताः पक्षिमृगाच्चेकास्ते गृह्यकोश्वते इत्यमरः अत्रैवाह
नमिति पत्रस्य नेनेत्यर्थे दान्नीशसेत्यादिना करणं घृत्तुं युग्योगौरिति यद्यपि तद्वहति रथयुगप्रासंगमिति तद्धितेनापीदं सिद्धयति तथापि तत्र व्यावर्तयि
तुं सूत्रं अन्यथा हि योग्योगौरिति स्यात् दृष्टोसमिति तेन अमावास्यायावेति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षे पिसिध्यति यदितुयस्यस्योतस्येदं यासि
कं निपातनमाश्रीयेत तदा यतामुक्तेऽधिकरणेण देवतावद्दुर्लभः अथापि बाहुलकाद्भवमेत एवमपि ण्यदंतमनूय विहितस्तद्धितो यदंतान्न स्या
दिति दिक् ऋहलोः पंचम्यर्थे षष्ठी ऋइति न अत्रैव ग्रहणं किंतु वर्णमात्रस्य हलासाहचर्यात् परं कार्यमिति निर्देशात् ईडवं देत्यादिलिङाच्च लपिदभि
भ्यांचेति पोरदुपधादिति प्रासस्य यतोपवादः जयादित्यस्तु आसुपुवयीति सूत्रे लपिरेपरिप्रक्षिप्य अनुक्तसमुच्चयार्थे न च कारेण दभेः संग्र
हमाह तत्र वै रूप्यं निर्वर्जिम् भाष्यादिविरोधश्च स एवेति बोध्यं स्वीकार्यं इति चलं पादिवदिति भावः तथा च प्रयुज्यते नतान्तरं नद
भावेन स्वरविष्णुर्गोत्रादभ्यङ्गादि आगवश्यके अवश्यभाव आगवश्यकं मनोज्ञादित्वाद्भुज् अन्ययानां भामात्रे इति टिलोपः लाव्यमिति क
चित्तु योतिताश्रयापि प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरात् अवश्यलाव्यं अत्रोपपदसमासा संभवेपि मूलव्यसकादेराकृतिगणात्वात् समासः युमि
अगाइति युत्रवं धन इति तु न गृह्यते सानुबंधकत्वादिति भावः वैश्यकुलादेरिति दक्षिणाग्रेर्हियो निर्विकल्पते वैश्यकुलादित्तवतः आश्राद्वागार्हयत्यादेति प्र
णा-कर्मव्यापार इति वस्तुतस्तु सम्प्रतिः प्रीतिः सायस्मिन् चोरादौ नास्ति लोकानां साऽसंमतिः यद्वा सम्प्रतिर्यस्य विषयेषु नास्ति सविरक्तसम्प्रतिः तत्रैवार्थे द
यमपि गृह्यते पाप्यसान्नाप्य मीयते नेनेति प्राडः करणायत् मेयमस्यर्तः धीयते नयेति अत्र च सर्वा सामिधेनी न धाव्या किंतु समिध्वमानवर्तो समिध्वती
नांतरेणाविकृतिषु प्रक्षिप्य माराण्येषु पात्राश्च मस्य इत्यादिकैव सूत्रे समिधेनी ग्रहणं प्रयोगविषयो पलक्ष्यार्थं तत्रात्रा सामिधेन्यामपि दृश्यते ॥
धाव्याः शंसतीति न हि शस्त्रेण समिध्वयिष्यते कृतौ कुंडपाप्य इति पिवतेरधिकरणो यस्तस्यो युगागमश्च न तु ण्यत् तित्त्वरप्यं गतं यतो नावदस्याद्युदात्तः ।

छद्दत्तरपदप्रकृतिस्वरः तथाचप्रयुज्यते प्रणायात्कुंडपाप्यइति सम्पूर्वाच्चिनोतेस्तुण्यदपौनिपासेते ऋतौकिं कुराडपानंसेचेयः अग्नौपरिअग्निगि
 हनज्वलनः किंतुतद्वारणार्थेइष्टकाचमनेननिर्मितंस्थलं-तस्मिन्नभिधेयेपरिपूर्वादुपपूर्वाच्चिनोतेर्यत् आयादेशश्चसंपूर्वस्यबहुसंमसार
 रादीर्घश्चनियस्यते चित्योग्निरिति चिनोतेः कर्मणिक्पयतोपवादः इहसूत्रेअग्राविस्यनुवर्तते-तच्चचित्सशब्दस्यैवविशेषणंनद्वितीयस्य-तस्य
 भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात्-अग्नैरन्यत्रतुचेयमित्येवक्तव्युडिति हसितं-हसनं-क्वात्रस्य अत्रक्तस्युटोर्विषयेनपुंसकेभावेघञ्जन इह
 तिभोक्तुं अत्रइच्छार्थेषुलिङ्-लोटावितिलौगन लिङ्-तुभवत्येव-लिङ्-तिवचनात् ईषत्यानः-आतोपुच्-अत्रखलनं-शकिलिङ्-च-लाघवादिति-इह
 हि-चकारमात्रेणावासरूपविधेरनिसताज्ञापयितुंशक्या इतरत्रतुक्तस्यग्रहणेनक्तस्यतृग्रहणेनचज्ञापनेमैखमितिभावः इतिक्तस्यप्रक्रिया ख
 लुक्चै-चकारस्तुइहसितुरिष्टमेयः सुइत्यत्रसामान्यग्रहणाविद्यातार्थः नष्टानशितेतिरधादिभ्यश्चेतिवेद प्रकृतेति-प्रोपाभ्यांसमर्थोभ्यामितिऋमेण
 त्मनेपदविषयता-अह्नोपस्येति-यत्तुप्राचोक्तंनधातुलोपेत्यत्रइकइत्यनुवृत्तेः पापाचकइतितन्न-यङ्-तेअह्नोपस्यस्थानिवत्वात्-यङ्-लुगतेतुनधा-
 तुलोपेतिनिषेधस्याप्रसक्तत्वादितिप्रागेवप्रयचितम्-जारभरेति-जारंविभर्त्ततीतिविग्रहः-अपाकोपीति-कर्मण्यणपियस्येभवतीतिभावः-चैक्रियइति-।
 संयोगपूर्वकत्वाअयण-लोलुवइति-उवङ्-यणतुन-आः-सुपीत्युक्तेरिहचसुवभावात्-पाघ्राध्या-इहसूत्रेउपसर्गइतिकेचिदनुवर्तयंतितद्वहनामंसंमतं
 तथाचश्रीहर्षः-फलानिधूमस्यधयानितिश्रूयतेचयदापश्यः-पश्यतेरुक्मवर्णमिति-अनुपसर्गोस्त्रिपइहलियविंदेतिभाविनानुमासहितोनिर्दिष्टेतेन-।
 स्वाभाव्यस्यैवविदेर्ग्रहणंनतुसत्ताद्यर्थानाम्-धारयइति धृञ्-धारणे-धृङ्-अवस्थाने-रायंतयोर्द्वयोरपिग्रहणं-अथकथंनमस्यमत्रोत्तरधारयस्यतेइतिश्री
 हर्षः परत्वादिकर्मण्यणाभाव्यं सूत्रधारदिषुयथा-तथाचवार्तिकम्-अकारादनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषेधेनेति सत्यं कर्मणाः-शेषञ्चविवक्षाया-
 माणाः-श्री-स्यांशेकृतेषेषध्वंतेनसमासोभविष्यति वेदपइति-विदचेतनाख्यानादिषुचुरादिः-ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमोवाहेतुंश्रूयंतः-इहोदाहरणेषुलि-

पिविदिभ्यामुदादिभ्यः शः शेषमुचादीनामिति नुम् धार्यादिभ्यः शप् गुणायादेशौ अविदमिति चक्रस्य नाभिनेम्योरंतराले स्थितानि कीष्ठा निष्प्राः तदार्काणि
 दलानि तत्सादृश्यादगः तान् विंदतिलभत इत्यर्थे कर्मण्यणो वाधनायेदम् ददाति दधासोर्विभाषा ननु दददानेदधधारणो आभ्यामचिददोदध इति दधाभ्याम् ।
 शोदयो धाय इति च सिद्धम् ससं स्वार्थमिदं सूत्रं अददः अदधः इह हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरदृश्यते अजंतत्वे तु अच्चावशक्ताविति अंतोदात्तत्वे स्यात्
 श्याद्वा धा अनुपसर्गादिति निवृत्तं उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणान् एवं च तत्संवद्धं विभाषाग्रहणमपि निवर्तते तदाह नित्यमिति श्येइ इति इह हि शोडो
 यणादेशेन तथा अतते अद्ध्वां जानां वापति प्रभृतीनां अकारं जानां वा न ग्रहणा व्याख्यानादिति भावः स्तुगताविति प्राचा तु सूत्रे आश्रुसंश्रुतिता लब्धं पठित्वा
 श्रुणोति रुदाहृतस्तदनाकरम् तथा च प्रयुजते अनाश्रवावः किमहमिति अमरोप्याह वचने स्थित आश्रवः दाव इति द्वादशवौ वनारस्य वन्ही इत्यमरः गे
 हे कः गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणोपपदं गृहयति नासंयुक्तेऽप्येति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह गेहे कर्तरीति एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुं गृहग्रहण इति भा
 वेति सुप्यधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः भाष्यमते त्विति तथा च षष्ठे रजकरजनरजः सूपसंख्यानमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्यकृतोक्तं कित ए
 ते औणादिका इति गत्यकन् गामादाग्रहोऽप्यविशेषे षिगौ शब्द इति गृह्यते न तु गाङ् गताविति गाथकशब्दस्य गायत्यर्थे विषयकशिल्येव निरुद्धत्वा
 दित्युक्तं तदाह गायतेरिति जहासुदकमिति उदकादधिकं दईनात् प्रसृत्यः लक्ष्यत इति भूयः सहचारात् यो हियां क्रिया पुनः पुनस्तुतिष्ठति सतत्र
 प्रयेणाकोशलं लभते तेन सद्धदपियः सुष्टु करोति तत्र बुन् बहुशोपि दुष्टं कुर्वति नेति भावः कर्मण्यणो कुम्भकार इति अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यन्त
 स्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः क्वावामश्च आपवा इति आतोऽनुपसर्गे क इति प्राप्तिर्बोधा माङ् मेडो रिहग्रहणं ननु माङ् न इत्यस्य अकर्मकत्वा
 गोसंदाय इति अणायुक् ब्रह्मज्य इति कप्रत्यये हि सति संप्रसारणोऽपूर्वरूपत्वे च कृतेऽप्येव ब्रह्मस्य इति स्यात् न च एतेन काप इति यण अगस्येकाच्
 स्तोत् आरंभसमर्थ्यादिति कर्तरि पूर्वोऽप्येव सिद्धे रिह कर्तरि कृदिति न संभज्यते अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थः धातोः क्त्वाच्चाभावात् नन्वेवं घञर्थे कविधा

३ म-ति- नमित्यनेन गतार्थेति चेन्न-वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रकृतेः किंच नित्यसमासार्थमिदं अतएव लुङ्तेना स्वपदविग्रहमाह आखूनामुस्थानमिति नन्वेवंप
 ५९ अर्थे विधानं स्यात्तापाव्यधिहनिषु धर्ममिति वार्तिके स्यात्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति चेन्मैवं अकर्तृरिव अर्के च रिता र्थत्वात् इह प्राचा आखू स्यं वर्तत इति न पुं
 संकंपठितं तस्यैत्रेण च तथैवाभिनिवेशेन व्याख्यातं तदुपेक्ष्य भाष्ये दोषं सर्वत्र पुस्त्रिं गस्यैवोदाहृतत्वात् लुः कर्तृरीमनिज्भावेकः किं धोः प्रादितो न्यतः इ
 त्मरकोशे भावेकस्य पुंस्त्वविधानात् भावेन एकचिद्भ्यो न्य इति न पुंसं कविधानेकस्य पर्युदासाच्चैतिदिक् अंवा म्व-कप्रत्ययांतस्येति तेन भूमिस्थितं
 गोस्थानमित्यादौ नेति भावः यत्तु प्राचा स्यः सस्येति व्याख्यातं तदा करविंरुद्धं कप्रत्ययांतस्येत्स्यादहस्यवा व्याख्येयं द्विष्टः त्रिष्ट इति एवं अम्वष्टः आ
 म्वष्टः गोष्टः भूमिष्टः सम्यष्टः अपष्टः कुष्टः इत्यादितुंदं परिमृज्य इति अत्र मृजे रजादविति यासिकी वृद्धिः प्राप्ता व्यवस्थितविभाषयानेत्येके स्यादेवेत्य
 म्ये-अह न्यस्मिन्निति अनुपसर्गग्रहणेन प्रानयस्युदस्येते सूत्रे विशिष्योपात्तत्वात् इति भावः गोसंख्य इति गाः संचष्टे इति विग्रहः ख्याप्रकथन इत्य
 यतुसंपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः सार्वधातुकमात्रविषयो सौ धानुरिति चावोचाम गापोष्टक गायते रेवग्रहणं ननु गाङ् गतौ गास्तु तावित्यनयोः
 अनभिधानात् पिवतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालब्धार्थकथनं उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव कवचहर इति कवचोद्यमनं क्रि
 यमाणं संभाव्यमानं वा वयोगमयति तेनासत्यपिकवचग्रहणे कवचहर इति भवसेवहस्ति सूचकयोरिति अन्यत्र तु संवेरंता-कर्णेजपिताशमिधातो
 शमिउपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां अचू स्यात् भिष्सां चरतीति चरति रत्रचरणं पूर्वकेर्जेनेवर्तते चरणेन भिष्मामर्जयतीत्यर्थः सेनाचर इति सेनां चरति प्रसि
 शब्देत्यर्थः पचादिष्विति विधानं तु नित्यसमासार्थम् इति वार्तिकमिति कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तं माधवस्तु इष्टिरियमित्याह परस्तादिति यत्तु न्यासकृतो
 क्तं हेत्वा द्विष्टु पूर्वसूत्रेण एव भवति तेन किं करीत्युपपन्नमिति तन्न पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वादिति भावः यदपोह किं यत्तद्वहृष्वच्चेति प्राचा प
 ठितं तत्रा कित्याक्तिरकरविंरुद्धा अयुक्ता च कर्मण्येणोपि प्रसंगात् नचाजभावे दिवा विभेति इति वाच्यम् सूत्रे किमादिग्रहणं यनयनस्य हरदत्तादिभि

रूतत्वात्पुनः परिष्कर्वति हेत्वाद्यभावेऽचहेत्वादौटः एवं च भिन्नविषयेणाचारस्य बाधा संभवादुभयमपि भवतीत्याशयेनाचार्यैर्वैलुपनिबद्धमिति अत्रे
 देवकृत्यम् अज्विधो हेत्वाद्यभाव इति विशेषणं न तावन्मुनित्रयेणादत्तं येन भिन्नविषयत्वं स्यात् पूर्वविप्रतिषेधस्तु निर्मूल इत्युक्तमेव अतएव पुंयो।
 गान्धर्व्यत्रिकी करीत्यसाधुरेवेति कैष्यटहरदात्त दयः तस्मान्नैव प्राचोग्रं यस्य निर्वोहः यदितुत निर्वोहे आग्रहः तर्हीत्यमुक्तिसंभवः वृत्तौ हि कचित्सुस्त
 क्रोपठ्यते अथवा पचादिपाठः करिष्यत इति इह किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किं यत्तद्वहुषु कृञ इति पाठ्यं वार्तिकमपीत्यमेव नेयमिति तस्या
 शयः अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां परत्वादेन बाध्यते न पुंयोगं विनापि किं करीत्यादेव व्याख्यानांतरे तु नैत्युक्त
 मेव एवं च विषयविशेषे व्याख्याभेदात्फलितं विकल्पमाश्रित्य प्राचावेत्युक्तमिति सहृदये एकलनौयम् कर्मणि भूतौ कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणा
 त्त्वरूपपरतेत्याह कर्मशब्द इति अरुर्द्धिषत वर्णग्रहणोत्तदंतविधेः सिद्धावप्यतग्रहणं शुनिधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम् तथा हि अत
 शब्दसमीपपरः अच्चासावंतश्चेति विग्रहः समीपः खित्यन्यपस्येति सूत्रे विहितो योऽवतदंतस्य मुम्प्रवृत्तिव्याख्यायते एवं च जनमेजय इत्यादौ स्व
 तौ ह्रस्वेपि मुम्प्रवृत्त्ये प्रथमं खितौति ह्रस्वः प्रवर्तनीयः इत्यवधेयम् शर्द्धं जहा इति शर्द्धं न शर्द्धः शृधुशब्दकुत्सायां च यत्तु प्राचोग्रं थं व्याचक्षाणौ रू
 तं आकरे तु वातशुनौ तिलगर्द्धं ध्विति पठित्वा गर्द्धं जहा इत्युदाहृतमिति तद्व्याप्तात् भाष्यवृत्त्यादिषु सर्वत्र तालव्यादि पाठस्यैव दृश्यमानत्वात् शर्द्धौ पा
 नशब्द इति माधवादिभिर्विचृतत्वात् दुर्गसिंहादिग्रंथेपि तथैव दर्शनाच्चेति दिक् यथा संख्यवारपितुमाह अत्रेति धेट्टित्वादिति अवयवैः चरिता
 र्थत्वादिति भावः खशप्रसयांता देवधेये डीविष्टो नान्यत इति वडैरानसौरस्वामिहरदादयः तेन पा प्राप्तेति श्रुत्ये आतो नुपसर्गे क इति कप्रसये च
 यवेव अत्र च संप्रदाय एव शरणम् नाडीमुष्ठोश्च यथा संख्येनेति एतच्चेदेव भाष्ये इति च स्थितं यत्तु यथा संख्यमिति सूत्रे नाडीमुष्ठोरित्युदाहृतं भा
 ष्ये तस्यासिमात्राभिप्रायेणेति बोध्यम् उदिकुले ननु कूलस्येव उद्ध्वस्यापि ससमं तत्ता उपपदस्त्वेत्यातत एव रजिबहिभ्यां सह यथा संख्यस्या

३
मति
६०

दिति चेन्न एवं हि सति लाघवाद् स्कूलयोस्त्येव ब्रूयात् नाडीमुख्योरिति वत् तस्माद्देहीति पितृम्यास्थाने सप्तमी रुजिहोरिति तु पंचम्यास्थानेषु एतच्च य
थासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टं किंच रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते तेन कूलं विशेष्यते नोच्छ्वेदोऽस्त्ववाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह उत्पूर्वाम्यामि
त्यादिना अरुं तुदइति अरुं तुदं तुमर्मस्य कृद्स्य मरः ब्रह्मोऽस्त्रियामीर्मर्मरुरिति च असूर्यं पश्याइति गुप्तिपसंवेदं पदपरिहार्यदर्शने सूर्यमपिन प
श्यंति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्यदर्शनाभावोऽत्रिं सूर्येतरस्य चंद्रादेर्दर्शनं वा विवस्मितं तत्सख शन भवति अनभिधानात् प्रि
यवशे खशि प्रकृते प्रत्ययांतरकारणमुत्तरार्थम् द्विषंत पदस्य न ह्रस्वगालोपौ यथा स्यातां शप्रमाभूत् नन्वेव मुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत्सत्यं इह
कारणादन्यत्रापि कचित् तदेतद्वा त्तैकमुखेनाह गमेरिति असंज्ञार्थमिति संज्ञायां तु गमश्चेति सूत्रेण सिद्धमिति भावः वाचंयमपुंरंदरौ च अमंता
त्वप्तिः अत्रहरदत्तः ख अत्ययोप्यनेनैवास्तु नचैवं वाचंयमइत्यस्य व्रतविषयता न लभ्येतेति वाच्यम् निपातनवलादेव तत्प्राभसंभवात् अथवा
वाचंयमोत्रते पुंरंदरश्चेति सूत्र्यतां सर्वथापि वाचियमोत्रतइति सूत्रं प्रः सर्वयोरित्यत्र पुरिदारोरित्यं शश्च त्यज्यतां इति प्रः सर्वयोः द्विविदारणो अयमे
व गृह्यते न तु ह्रभये ह्रद् आदरे इत्येताविति संप्रदायः आशितं भवइति यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एव मुच्यते इह वा सरूपविधि
नास्तु उपि आशितं भवनः आशितं भवनम् सरूपत्वात्तु घञ्वाध्यत एवेति प्राचः यत्तु वदंति कृत्युद्धुमुनवलर्थेषु वा सरूपविधिर्नेति निषेधात् तस्युडयु
क्तइति अत्रेदं वक्तव्यं यत्र घञ्वादेर्वाधकत्वेन कृत्युडादयः प्रसक्तानि अनित्यं वाधोन तु विकल्पेनेति तस्यार्थः इह तु ल्युटोपवादः खचत्तत्र वा सरूपन्यायो नि
र्वाध एव अत एवेह जयादित्येन ल्युडुदाहृत इत्यात्तां तावत् संज्ञायां भू विश्वंभरः कैटभजितरसा विश्वंभरास्थिरेत्यमरः व्युत्पत्तिमात्रमिति तत्फलं तु स्वरा
वप्रहोः सूर्योत्पत्तिमाजभारावशिष्टः इह हि कृद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणानोदात्तमधीयते रथमित्यवगृह्णन्ति च अखडत्वे तु न बिषयस्येत्याद्युदान्तः निरवग्रह
हताचस्य इत्युक्तमिति माधवाद्यनुगोधेनेत्यर्थः मतांतरेत्विति हरदत्तादिमते इत्यर्थः चित्तेन्द्रिययोर्व्यापारोपरमरूपौ शमोद्गमावित्यादिवेदांतग्रंथा

राम
६१

अहानुकूलः गमश्च योऽविभाग उत्तरार्थः कुमारशीर्षयोर्लिनिः एतयोः कर्मणोरूपपदयोर्हंतेर्लिनिः स्यात् सुष्यजातावित्यादिभिः सिद्धेनाच्छील्यमाद्यभाभि
 पिणिनाञ्च शिरसः शीर्षमावार्थे च वचनम् लक्षणवतीति सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्थः आद्यजंत इति भावः जायाम्नाइति जायामस्यास्य च कं पाणिरेखावि
 शेषादिकं यस्यास्ति सतांहेतीति गौणो व्यवहारः एवं पतिघ्नोऽत्रापि शक्तौ हस्तिशक्ताविति किम् विषेण हस्तिनंहेतीति हस्तिद्यातः शक्तिग्रहणा
 समर्थो हि प्रकरो विज्ञायते स्ववलेनैव हंतुं या शक्तिरिति कपाटघ्नइति केशिरः पाटयति प्रविशतइति कपाटम् पाठान्तरे तु अटतेपचाद्यच् कवंचो
 स्वेइत्यत्र योगविभागात् कोः कवाददेशः इति हरदत्तः आख्य सुभगैः प्रतिषेधसामर्थ्यादिति तथाहि आढ्यो करणमिति रूपं ल्युट् ल्युनो लुत्यं न च
 ल्युनि मुमुहसौ स्यातामिति वाच्यम् अव्यययण्युदासात् अतस्य चाव्ययत्वात् न च ल्युनि उपपदसमासो विशेषः ल्युचपि गतिसमाससंभवात् उ
 भयोरपि नित्यत्वाविशेषात् न च ल्युप्रत्यये विशेषः टिट्ति सूत्रेण ल्युन उपसंख्यानेन च डीपलुत्यत्वात् नापि स्वरे विशेषः ल्युटिलित्त्वेण ल्यु
 भिनित्त्वेणान्न उदात्तत्वाविशेषात् न च उत्तरार्थमच्चावित्युक्तमिति वाच्यम् केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् तदेतदुक्तमिहेति भाष्यमते त्विति
 भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युटिष्ठइति निर्णीतेऽच्चावित्यस्य केवलोत्तरार्थत्वमगत्या स्वीकर्तव्यमिति भावः कर्त्तरि भुवः कर्त्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनि
 रासार्थमुत्तरार्थे वैति प्राचः वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्राप्यनुपयोगः स्पष्टीकरिष्यते खिण्चः खकारमुमर्थः न
 नन्विकारो मास्तु इडागमेन रूपसिद्धेः एवं चकारो मास्तु प्रत्ययस्वरसिद्धेः न च कृत्यो के लुच्चावदयश्चेति स्वरसूत्रेऽस्य ग्रहणं न स्यात् चकार
 भावात् इकारस्य लास शिकत्वात्त्वणत्वात् स्यात् सिद्धत्वेन ण्युत्ति रूपं गतत्वेति वाच्यम् कृतेऽपि इकारेऽनुवधपरिभाषया लुच्चादौ लुच एव ग्रह
 णस्य न्याय्यत्वात् इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत् हंतैवं चकारमात्रमस्तु तत्सामर्थ्यात् स्यापि ग्रहणसिद्धेः किमिकारेणोति चिन्समेत
 त् यत्तु हरदत्तेणोक्तं यत्त्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः खजनेत्यास्तु

उ-
म-ति
६१

कौप्रक्रियाया घवेनसामर्थ्यायोगादितिस्क निवृत्तमिति ननुस्पशेः सकर्मत्वात्कर्मण्युपपदेत्येकेचितेइतिचेत् अत्रप्रांच पूर्वसूत्रात्कर्तृरित्य
नुवर्ततेतच्चव्यर्थेसत्कर्तृप्रचयार्थेसंपद्यतेकर्मण्युपपदेएकःकर्त्ताकरणादौचापरइतिकर्तृप्रचयःएवंचसुवतउपपदइतिफलितंभवतीति वस्तुतस्तुव्यर्थोयंय
तःमंत्रस्पृगित्यादेःकिपापिसिद्धेःकिन्प्रत्ययैयस्मादितिबहुव्रीहिवलादेवकुत्वसंभवादितिदिक् सट्गिति कर्मकर्तृरिप्रत्ययःरूढ्यर्थानुगुणत्वात् घुसदिति
पूर्वपदादित्यत्वेननभवतिछंदसीत्यनुवृत्तेआदितेयादिविषदइत्यत्रतुसुषमादित्वात्सत्वमितिमाधवादयःउपनिषदितिसदिरप्रतेरितिषःअग्रग्रामा
भ्यामिति स एषाग्रामणीरितिनिर्देशेनज्ञापितमेतत् निरूपप्रत्ययविषयंचेदंतेनकर्मण्यणितात्वेनग्रामनायःअदोनयेविट्स्यादि
ति जन्सन्स्वनक्रमगमोविडितिपूर्वसूत्रादनुवृत्तेःपूर्वसूत्रेनुछंदसिसहइत्यतश्छंदसीत्यनुवर्ततेइत्याकरःअतएवेहतत्रोपन्यस्तम्विजुयेछंदसि
आतोमनिन्कुनिबनियश्चेत्यधिकृत्याह अन्येभ्योपीति सुशर्मेति सुष्टृश्रणातीतिविग्रहःप्रातःएतीतिप्रातरित्वावाहभ्रडितिवाहादश्वातभ्रश्यती
तिविग्रहःवृत्तौतुवहाभ्रडितिपाठःबहःस्केधःअन्येषामपिदृश्यतेइतिपूर्वपदात्तस्यदीर्घइतिहरदतःआशासइतिआशिषिलिङित्यादिनिर्देशेनेदं
सिद्धं नचशासइदङ् हलोरित्येववाच्यम् तत्रपरस्मैपदिनएवशासेर्ग्रहणात्तहीजंतुअडासाहचर्यम् यद्यपिसर्तिशास्तीतिसूत्रेष्टयग्योगकरणात्सद
इत्येप्यडितिसिद्धात्तस्तथाप्युत्तरार्थतयायंरस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरेस्पष्टतयापरस्मैपदेदृष्टोयःशामिस्तस्मात्परस्याडितिनिष्कर्षःअतएवाशास्तेइ
त्यदोनेत्वमितिभावःसुम्वावितिओःसुपीतियगाःस्थःकचशंस्थाइतिक्विलुत्तेधुमास्थेतीत्वन्नस्थानिवद्वाचस्यानल्विधावितिनिषेधात् प्रत्ययल
सरासूत्रेनविद्यमार्थमितिनिष्कर्षात् यतुकेपदेनोक्तमीत्वमवकारादवितिवचनात्भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्यादप्रत्ययलक्षणोर्नईत्वेनेतितत् अ
तरोडित्यादिमिद्वेप्रत्ययप्राधान्येऽलविध्यर्थेप्रत्ययलक्षणासूत्रमितिपक्षेबोध्यम् एतेनमित्राणिशास्तिमित्रशीरित्यत्रइत्वंव्याख्यातमनिष्कर्षेत
शासइतिइति ततःअडिनियमार्थमिदं अजादौचेदङ्गेवनान्यत्रेति हल्यहरणमास्तुइत्यवधेयम् स्यादेतत् सुपिस्थःकिंचुचेमिसूत्राभ्यांकक्वियौसि

६१

तत्राहशमीति धातुग्रहणसामर्थ्यादिधातुमात्रात् भवन्नचप्रत्ययोहेत्वा मदिपुङ्गवपथावाधते तथातिष्ठतेः कक्षिपावपिवाधेतिमावः नन्वेवशमि
 धातोः प्रत्ययान्तरस्थः कचेतिमूल्यात्तचकारेणाचिसमुच्चितेसवर्गोदीर्घेणशंस्थाइतिभविष्यति एवंचोत्सर्गोपवादयोः समानदेशतयासंदर्भशुद्धिः
 ईत्वाभावाच्चनयतनीयमितिमहत्त्रायवमितिचेत्मेवम् अक्कावशक्ताविति सूत्रेण अशंस्थाइत्यत्रोत्तरपदांतोदात्तत्वापत्तेः कृद्ग्रहणगतिका
 र्कपूर्वस्यापीतिशंस्थाशब्दस्याजंतत्वात् क्विवंतेननन्समासेतुनन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति आमंत्रयितेति ताच्छील्यस्यविवक्षितत्वात्तुन
 अतएवब्राह्मणानितिकर्मणिषष्ठोनकृता भाष्यविरोधादिति उक्तं हि भाष्ये सुपीतिवर्तमानेषुनः सुप्रग्रहणं किमर्थम् अनुपसर्गइत्येवंतदभूत्
 इदंतुसुम्नात्रेयथास्यात् उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यइति प्रसिद्धश्चेति एवंचव्यापीत्यादिप्रयोगा अपिनिर्वाधाएव अमरश्चप्रायुक्तलिङ्गशेषविधि
 व्यापीतिशेषैर्यद्यवाधित इति यत्तुसप्तपदार्थीटीकायाव्यापीत्याइ प्रश्नेषादुदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इतिवत्साधुरित्युक्तंतस्योक्तिसंभवमपि
 चिकीर्षताभ्रमपरंपराशरणीकर्तव्या तथाहि सुबुक्तिरूपसर्गनिवृत्त्यर्थेतितावदेकोभ्रमः तथासतिपाणिनीयानुसारिणीमित्यादावसंगतिमाशं
 क्य उपसर्गग्रहणं कैवालोपसर्गपरं इह न पाणिनीयादिपदांतरमप्यस्तीतिप्रसादादिग्रंथं पुरस्कृत्यतत्रत्यकेवलपदस्य असहायपरतयानेकोपसर्ग
 सङ्गावेगानिर्भवसेवेत्यपरोभ्रमः एवंसतिप्रतिभ्यामाडि सत्तेः पदसंख्यान मितिस्वोपजीव्यग्रंथविरोधापयोलोचनं उपसर्गोपीत्येतदशव्यावृत्तिफ
 लकमिहसुप्रग्रहणमितिचूतिमते उपसर्गोत्तरं किंविश्रित्यैवशितिः प्रवर्ततेनत्वनेकमप्युपसर्गमितिमतशीरस्यापयोलोचनंचतन्मूलंइत्यास्ताता
 वत् साधुकारिणीति एतच्चज्ञापकमिह आक्षेपितिसूत्रेहि तच्छीलोत्थकसाधुकारिण्यतेतत्तच्छीलोत्थकसाधुकारिण्यतेतच्छीलोत्थकसाधुकारिण्यते
 वदइतिवाचनिकमेवेदम् अतश्चोदात्तार्थमिति एतच्चवेददत्तार्थमिति एतच्चवेददत्तार्थमिति एतच्चवेददत्तार्थमिति एतच्चवेददत्तार्थमिति एतच्चवेददत्तार्थमिति
 रतयाव्याख्यानं दृष्ट्वा आक्षेपित्यधिकारिण्यनिविधायकं वार्तिकमस्तीति केचिद्वा म्येति तद्व्याख्यानं न युक्तं मर्यादा नोत्पद्यते सुप्रजाताविति सूत्रेण

७३.
म. ति.
६२

ताच्छीलेणितिः उपसंख्यानेनज्ञापकेनवासाधुकारिणि आवश्यकार्थमर्थयोर्गोनिरित्यावश्यकैरिति। इमेऽर्थवस्यति एवंचत्रह्यणिबदइति।
वार्तिकेनताच्छील्यादिविरहेयद्यपिनिरूपसंख्यातस्तथापिप्रागुक्तीत्याताच्छील्यादिष्वर्थेषुसुलभइति। एवंचफलितार्थकथनपरंभट्टवार्तिकेन
कम् नत्वाकेरिति सूत्रव्यापारप्रदर्शनपरमितिस्थितं मनः बहुलग्रहणानुवृत्तेरिहदेवादिकस्यैवग्रहणानुवृत्तानादिकस्य तेनोत्तरसूत्रेस्वशिष्यनेव
भवतिनतूपस्यपस्तदाहमन्यतेरिति आत्ममाने मननंमानः आत्मशब्दः स्वपरः कर्मणिषष्ठ्यासमासः तदाह स्वकर्मकइत्यादिप्रत्ययार्थत्वेनसन्नि
हितःकर्त्तास्वपदार्थःचादिति यद्यपिवासरूपविधिनालभ्यतएवगणितस्तथाप्यविच्छेदापसमुच्चीयतेतेनकरणेयजइत्यादौगणितैरेवानुवर्ततेननु
स्वशितिभावः पंडितमात्मानमिति एकस्याप्यात्मनःस्वरूपेणकृत्तृत्वं पंडितत्वविशिष्टरूपेणचकर्मत्वबोध्यम् कालिमन्येति स्त्रियाःपुंवदितिप्रा
प्त्युपवद्वाचंवाधित्वापरत्वाद्भवः यत्त्वत्रक्यञ्जानिनोश्चेतिप्राप्तःपुंवद्वावइतिप्रसादकृतोक्तंतस्यामादिकमेव दिवामन्येति अधिकर
णशक्तिप्रधानस्याप्यसृष्टिस्वभावात्कर्मत्वं इत्येकाचः अमृग्रहणमिहानुवर्तते तत्रैकेनअमृविधीयतेपरेणप्रत्ययोविशेष्यतेतदाह स्वायम्भ
दिति भाष्यकोरेति अयंभावः यथाप्रष्टादयः शब्दाःपुंयोगातस्त्रियावर्तने प्रष्टीगणिकेति तथेहश्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिंगः क्लीवः सन्कुलैवर्तते त
द्भस्वो नुपुंसकइतिह्रस्वःसुमृतुनः अपवादेनामावाधात् स्वमौनेपुंसकादित्यमौल्येकनचैवंगमन्यइत्यादावपिसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्त्या
दिति वाच्यं अमृविधिसामर्थ्यादेवतद्वाधात् श्रीशब्दस्यैहक्लीवत्वंप्रमाणं तुभाष्यमेवेतिदिकभूते धात्वर्थस्यविशेषणमिदं धातोस्त्यधिकारतः भू
तेर्थेविद्यमानंनृणांनोरित्यर्थः सोमेनेति लताविशेषेणयागंकृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमसंस्थापकेनयागेनापूर्वभावितवानइत्यर्थः उक्तं
चकाशिकाया अग्निष्टोमः फलभावनायांकरणमिति एतच्चभावकर्मप्रक्रियायामेवोपपादितं कर्मणिह्रनःपितृव्यधातीति अत्रकाशिका कुत्सित
ग्रहणंकर्त्तव्य इहमाभूच्चौरंरुतवानिति यद्यपीदं भाष्येनास्ति तथापिशक्तिस्वाभाव्यात्प्रत्ययइत्याह चतुर्विधइति अप्रत्ययः इत्येवमुक्तं

राम.
६२

सर्वत्र ह्याद्य उद्देश्याः ततो नंतरं प्रकृतित्वाहंतिः ततः परिशेषाद्भूत इति- किं पुनर्वा नो निर्दिष्टव्यः विधेयत्वात्तदेवं वचनव्यक्ति-
 भूते किं विधि- एवं स्थिते यत्रैव कारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोत्र भवन्नंतरं भवति- ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणो हेतुस्तदनंतरं निर्दिष्ट-
 त्यादुपपत्तौ न संवधनिवृत्तिफलो नियमो भवति ब्रह्मादिषु हंतेरेव भूत इति तु अनंतरत्वाविशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमः ब्रह्मादिषु हंते भूत एव कि-
 विति तु अनंतरं किं पृहं स्यादिति प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हंते भूते किं वेति वचनव्यक्तौ कालनियमः सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकाल-
 नियमानां विवेकः अगृह्यमाणविशेषत्वात्तु चतुर्विधस्यापोहग्रहणम् तत्र ब्रह्मादिष्वेव हंतेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणात् कालोत्तरेऽप्यप-
 न्तरेऽपि भवत्येव- पुरुषं हंतिह निष्पत्तिवापुरुषहा- हरिहयोरिह योगविचक्षणाः ब्रह्मादिषु हंतेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणात्कालोत्तरेऽप्यप-
 न्तरेऽपि भवत्येव- वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रं जिदिति- भूत एव किं विति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वेव हंतेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणात्कालोत्तरेऽप्यप-
 तिकालनियमेऽपि उपपदोत्तरे भूतेऽपि प्रत्ययात्तरं भवत्येव पितृव्यहंतवान् पितृव्यघातोति- सोऽप्यपदश्च प्रत्ययोनियमेन व्यावर्त्यते- निष्ठातु भवत्येव-
 वृत्रं हंतवान् इति भाष्य- कारस्तु प्रकृतिकालनियमावेव अशिष्यति- तस्यायमाशयः धातुकालौ हि नैह सूत्रेऽपि किंतु प्रकरणात्संज्ञान्यप्रमा-
 णो नोपस्थितौ- अतस्तयोरेव उपरोधो न्यायः- तत्तु उपपदप्रत्यययोः- अतु उपस्थापितत्वात्- एवं न्यायोपपद्येन भाष्येण सह विरोधाद्भूतिमंतं उपेक्ष्य मेवे-
 तिकैः पृथे स्थितं यत्त्विह हरदत्तेनोक्तं- धातु उपपदविषयनियमद्वयं भाष्यप्रदर्शितमिति- तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्येऽप्युपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यव-
 धेयम्- सुकर्म त्रिविध इति- धातुनियम- तदनन्तरं इति भावः- सोमे सुजः- इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः- एव सुत- सूत्रेऽपि- कर्मण्यगमाख्यायां श्येन-
 चिदिति- समुदायो यम्- आहवनीयधारणार्थ इत्येक- निर्मितस्थलविशेषे निरूढ- दश- कनिष्प- येभ्यो पितृ- यत इति निर्दिष्ट- नियमार्थमिदं- कनिवेव यथा-
 स्यात्- तत्सह निर्दिष्टमनिनादिसोऽप्यपद- चारु- पाभूदिति- निष्ठातु भवत्येव- पारं दृष्टवानिति- एवं स्थिते वि- दृष्टव्य- तावयव- स्यादो विश्वे यशंतीति-

उ.
म. ति.
६३

लयविग्रहेपिनक्षतिः प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येव वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् कालान्तरनिवृत्त्यर्थत्वं चामिषुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक् मंदरायामि
ति वाजिशालातुमदुरेस्यमरः पुमनुजेति इहजनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् अन्येष्वपि दृश्यते अपिशब्द इतियतु अन्तास्यताध्वेति प्र
करणेऽन्यत्रापि दृश्यते इत्युपसंख्यातं तद्भूतकालं विनापियथा स्यादित्येवमर्थं वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्य अपि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिक
म् अनेनेवगतार्थं विभावितं चेदमिको गुणावृद्धीति सूत्रे जनेर्दे प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्य इति वदता भाष्यकारेण एवं च प्रकृतसूत्रस्थं अन्येभ्यो
पि दृश्यत इति वार्तिकमपि गतार्थं बोध्यम् निष्ठायां एव दर्थे भावकर्मणीति यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाद्य इव तितथापि
तयोरेवेति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तार्थ इति एवेह विवक्षित इति भावः शिष्यो शिष्यये शिनिवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणं क्षितः काम
रूति अतर्भावित एवार्थोत्कर्मेणोक्तः एतच्च अक्षितोभिः सनेदिममिति मंत्रव्याख्यायां माधवग्रंथे स्पष्टम् भावेतु क्षितं कामेनेत्युदाहार्ये रदाभ्याम् इ
ह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते न निष्ठातेन चरितं मुदितमित्यत्र न तकारस्येयव्यवहितत्वात् तदेतदाह परस्य निष्ठातम्येति एकविंशतेरिति अ
दिषुत्वादयो द्वाविंशतिः तन्मध्ये पूजं विहाय त्वादयो ज्ञेयाः जीन इति सिद्धत्वा नित्यत्वाच्च संप्रसारणे कृते संयोगादेरित्यस्या प्राप्तिः गृह्य इति गुपुरी
योत्सगे विनष्टा इति धातूनामनेकार्थत्वात्पुनातेर्विनाशे वृत्तिः सिनो ग्रास इति पिंडी क्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यं जनवशात् बंधनेऽनुकूलो भव
ति तदा कर्मण एव कर्तृत्वं बोध्यम् पस्य विभाषा यस्येत्यार्द्धधातुं कापे स्या षष्ठी पदोपस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थः उदक्तमिति उत्थितमित्यर्थः द्यून इति
क्षीण इत्यर्थः द्यूतमिति विजिगीषयाहितत्रासाः पासंते इति गम्यते विजिगीषा क्षीवादिष्विति क्षीवमदे कृशतनुत्वे लाघृशक्तावुत्पूर्वं एभ्यः क्तः न
नुक्त्वा चिकिर्सेनेऽस्मादुत्त्राघेऽपचाद्यचि इतराभ्यामि गुपधलक्षणो कप्रत्यये च फुट्वा दयः सिध्यन्ति तेन किं सूत्रेणोत्पत्त्याह सूत्रं त्यति निवृत्त्या
र्थमित्युपलक्षणं फुट्वा निति रूपस्य निष्ठा च द्यजनादिति स्वरस्य च सिध्यर्थमिति बोध्यम् वेतेस्त्विति तथा च भाष्यं वेतेस्त्विति विदितो निष्ठा विद्यते ६३

विन्त्रदृष्टे विनेर्विन्नश्च विन्नश्च भोगे विन्नश्च विन्दते रिति प्रतेति श्रुतः कितीति नेदृ मृतेति आदित्येति मत्तइति प्रोदितइति भुज्यतइति भोग
 प्रतीयतइति प्रत्ययइति कर्मसाधनाविति व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति भिन्नशकले भिदेः क्लेनत्वाभावो निपात्यते भिन्नशकलखंडइत्येवमः भिन्नमन्यदिति
 विदोक्तमित्यर्थः अगमाधमर्त्ये अधमंदुःखप्रदमृगायस्य सोधमर्णः तस्य भाव आधमर्त्ये तेन च व्यवहारविशेषो लक्ष्यते तेनोत्तमर्णोपि सिध्यति ।
 धारेरुत्तमर्णइति निर्देशश्चेह लिङ् स्फायः स्फी कथं तर्हि स्फीति कामइति स्फीतइति प्रसिद्धिः स्फीतिः आख्यानं यतादचद्रुयस्येति निरः कुषइति वि
 कल्पितेह्यदिति भावः उषितइति यजादित्वात्सं प्रसारणं शासिषसीति यः सुधितइति एवं च तस्यालमेषा सुधितस्येति प्रयोगमुदं कसुधेर्भावे विपिता
 रकादितजितियद्वांनुवृत्तिं कृतं तद्वैव समानन्यायताया कुधितादावुपयोऽस्म्यतइति वा बोध्यम् अंचेः उदित्वात् त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठाया यस्य
 विभावेति निषेधे प्राप्ते वचनम् आञ्चैतइति नांचेः पूजायामिति नलोपनिषेधः लुभः तीषसहेति त्वायां विकल्पे निष्ठाया निषेधे च प्राप्ते वचनम् पृ
 ष्ठश्च श्रुतेः कितीति निषेधे प्राप्ते वचनम् पृडः त्वाचउत्तरार्थमिति इह तु न त्वासेडित्येव सिद्धमिति भावः त्वेवेति न तु निष्ठायां न कृष्टत्वादिति भा
 वः शेषितइति एरनेकाचइति यण चादिति अन्यथा तत्कौडिन्यन्यायेन बाधः स्यादिति भावः भ्वादिति त्वेहनमोचनयोरिति पठितः खिद्यते स्त्व
 ति गात्रप्रसरणे पठितस्य नचायमपि जीदिति वाच्यमृहरदत्तं प्रथमविरोधादिति भावः अत्र हरदत्तः त्रिष्विदास्तेहमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते ननु ।
 त्रिष्विदा अव्यक्तेशब्दइति भ्वादिति मिह दासाहचयोदित्याह तच्चित्संभ्यादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यमृतदे
 तदाह दिवादी भ्वादी चेति त्रिदादीनामादिष्विति निषेधात्ते रित्युदाहृतेभ्यस्तत्प्रादिकर्मणि निष्ठादाहता सुव्यस्वात् अनायाससाध्यइति सुस
 मौषधजातमुज्जोदके प्रक्षिप्य संयोमिषु सपुत्वापसीयते तस्मादमित्याहुः वेदभाष्यइति तद्धेनवनीतं भवति घृतं वेदेवानां पादं मनुष्याणामिति
 शतपथश्रुतेर्व्याख्यामित्यर्थः अन्यत्रेति भुन्यादेरवाच्यत्वेऽस्यार्थः बाहितमिति बाहप्रयत्ने घृषिषसी विरुद्धं यातो विद्योतः अविनीतः तस्य भा

बोधेयान्यनियामार्थेचेद्वचनं त्रिधया प्रागल्भ्येण सुहिंसायां अनयोः आदितश्च यस्य विभाषेति सूत्राभ्यामिदं प्रतिषेधसिद्धेः न देतदाह अविनयस्य।
 वेति नास्तीति अनभिधानादिति भावः अत्र प्रमाणमाह अतएवेति अन्यथा विभाषाभावादिकर्मणोरिति विकल्पप्राप्तेर्मित्यर्थे सूत्रेण स्यादिति भा-
 वः माधवः स्त्विति एवंच हारदत्तोक्तं चित्सुमुद्धृतमिति भावः वलमस्य स्तीति वलः अर्श आदिभ्योच तदाह वलवतीति तस्येति तकारस्येति सार्थः हस्येति
 ननु होटे इति ढत्वे ढोढे लोपेनैव सिद्धमिति चेत् मैवं तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन ढढिमेत्यत्र रश्नो हलो देल्लघोरिति रूभावन स्यात् परिद्रढ
 प्यगत इति ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशेन स्यात् परिद्रढस्यापसं परिद्रढोक्त्ये सत्रगुरूपो न मलक्षणाः षड् स्यात् अतो सिद्धत्वं निवृत्तये हलोपोनि
 पासते इति महाभाष्यादौ स्थितं अतएव ढलोप इति सूत्रे अणाः किं दृढ इति प्राचो ग्रंथस्य प्रामादिकतामवोचाम प्रभोः श्रुयातनमिति हलोपे प्रयोज-
 नमपि प्राग्वदेव बोध्यं कृच्छ्रगहनयोः कृच्छ्रदुःखं तत्कारणं च गृह्यते कथं हिंसार्थः कथं मोह इति दुःखहेतुरित्यर्थः अभेः अविदूरस्य भावः।
 अविदूर्यं ब्राह्मणादित्वात्पञ्च अस्मादेव निर्देशान्न नञ्पूर्वादिति निषेधो न भवति सामीप्य इत्येव नुनोक्तं नातिदूरस्यासौ प्रहापतेः तदेतद्धनय।
 न्याचष्टे नातिदूरमासन्नं वेति एवं च सामीप्य इति व्याचक्षाणस्य प्राचोत्पन्नतेति भावः णोः अधीयत इत्यध्ययने वहलवचनात्कर्मणि ल्युट्वादां
 तशमुदमु उपशमे पूरी आप्यायने दिवादिश्वरादिश्व दसु उपस्ये स्पृशवाधने छदप्रपवारणे ज्ञपिर्मित्संज्ञायामुक्तः रूप्यमः रूप्ये अस्मत्तोषसहे
 ति विकल्पिते इत्वात् यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते अमगत्यादिषु अमरोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते एकाच इत्यधिकारादि।
 स्याद् हृगिति जित्वरासंभ्रमे ज्वरत्वे स्मृद् आदितश्चेति निषेधे प्राप्ते विकल्पः आदित्वस्य फलं तु आत्मनेपदमात्रम् तदेतदाह फलं मदमि-
 ति तथा च एधत्स्वदिवत् ह्रस्वानुबंधत्वमेव न्याप्यमिति भावः संघुष्ठ इति अविशब्देनेपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव आस्वांत इति आङ् राम-
 पूर्वस्य स्ववेर्मनोभिधानेप्ययमेव विकल्पः परत्वात् प्रहृन्न इति ल्हादीमुखे ईदित्वान्नैद् इति स्यति शितपानिदेशा धातुविशेषणार्थः न हितेन ६४

वेनाश्वनसुलभः यत्तुप्रसादकृतोक्तं श्रितपानिर्देशो यद्दुःइतिवृत्त्यर्थः दादत्तः सासातइति तन्न यद्दुःकिहीयभावः दादितः सासितइति तन्न विन्तोतिवचनात्सासिप्र
संगः अभ्युपेत्यब्रूमः दोदद्वोरिति विधीयमान आदेशः अनेकाल्त्वात्सर्वस्येति निर्विवादः तथा च साभ्यासस्य प्रवर्तते तद्वर्तते गतस्येव वधिः तथा च
दादत्तमिदं ददाहंते रूपं कथमुक्ति संभवं लभेत् । दधाते हिः श्रितपानिर्देशो धेयो निवृत्त्यर्थः तीत्यनुवृत्तेर्यद्दुः किनदाधितः ~~अभिप्रसादक~~
ताश्रितपानिर्देशस्य यद्दुः लुङ् निवृत्त्यर्थत्वादाधीतइति युमास्थेतीत्यमुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयदोदद्वयोः इह आदेशः स्यात्तद्वनतुतदधातः संहिताया
स्तुत्यत्वेपि प्रक्रियायां दोषादिति प्राचः तथा चाहुः तांते दोषो दोर्घत्वाख्यादांते दोषो निष्ठानत्वं धांते दोषो धत्वाख्याः स्यान्निर्देशत्वात् स्यात्तो ग्राह्यइति तद
नुसारेणाहदयस्यादिति वस्तुतस्तु सर्वे पस्या इह सूपादा इत्याह तांते वेत्यादिना अच उपसर्गात्तः अच इत्यावर्तते तत्रैकं पंचम्यत्तमुपसर्गं विशि
नष्टि परंप्रकृतं स्थानिलाभायेति व्याचष्टे अजेतादित्यादिना यद्वा द्वितकारकोपप्रादेशः तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य घोर्भविष्यति अच इति तु अनावृत्ते प
चम्यत्तं स्यात् न चैवमपोभीत्युत्तरसूत्रेपि सर्वादेशत्वापत्तिः अच इत्यनुवर्त्य अचः परस्य पकारस्यादेशविधानात् तत्रात्पस्य संयोगात् लोपपूर्वस्य ज
स्त्वे रूपसिद्धेः अवदत्तमित्यादि अर्धकर्मणोत्येतस्मदत्तमित्यस्यैव विशेषणं धीतमिति दधाते हि रित्यत्र श्रुतिविकाराणां स्थानिर्देशाद्देयो हिर्न नापि द
त्तं तद्विधौ दस्युपादानात् इति भावः ऋगैरिति अनेन पाक्षिको धलोप इत्यर्थः प्रकृतइति कर्तुमारब्धवानित्यर्थः नदीस्य इति नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः
गंगां प्राप्ति इति प्रपूर्व आश्रुव्यासौ प्राप्तिरपीह सन्ने गतिशब्देन विवक्षितेति भावः उपोषितइति वसति सुधोरितोऽः शासिवसीति षः मुकुंदस्येति आ
स्यते स्मिन्नि त्यासितं आसनमित्यर्थः यासतां स्मन्निति यातं मार्गः भुज्यते स्मिन्निति भुक्तं भोजनं अधिकारणा वाचिनश्चेति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी
विश्रुताः इह इति आदिपञ्च प्रवोदितइति नेट् इच्छइति तीषमहेति वैङ्गत्वात् यस्य विभाषेति नेट् सुपजोङ् निप् इह सुसमतां सुप्र
सवैश्वर्ययोरिति विशुद्धकयोपहाराप्रोक्तं अनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा नभवतीत्याह सुनोतेरिति उकारः सुनोतेरुणाप्रतिषेधार्थः पकारः
स्वार्थस्तु गार्थश्च छंदोमुल्लिङ्गित इति तत्र स्यात्तमं न च छंदोसिलुङ् लुङ् लिट् इत्यनेन गताथता धातुसंबन्ध इत्यधिकारिह भविष्यति इदं

३

म-ति

६५

तुधातुसंबंधविनापिभूतमिति विशेषात्- त्रिमुनिभंगमिति- सूत्रकृताच्छंदसीति प्रक्रांतत्वात्तत्तत्सूत्रेभाषाग्रहणाच्च- भाष्यवार्तिकयोःपि कसुकानचोऽं
 दस्युभयथेतिवचनात्सिद्धेधातुकत्वेनसार्वधातुकमपिदितिडि- त्वादेव- आजिबान्इत्यादौनलोपादीनांकिंत्कार्योणामन्यथासिद्धिमोशंक्यतितीर्तवन्ति
 स्तिरागाइत्यादौऽक्षरंस्तेतामितिप्राप्तस्यगुणबाधनार्थेकित्कराणामिति सिद्धांतितत्त्वात्- अतएवकित्कराणामप्युदाघायामपि कसुकानचोऽं
 निकेयांचिदुत्प्रेक्षानादर्जयेतिहरदत्तमार्धवादिग्रंथेषु स्पष्टमितिभावः- कवयस्त्विति- गतोनुगतिकतयेतिभावः- अत्रप्राचादाश्वान्साकान्मीहो
 अतिसूत्रमुपन्यस्तम्- तच्चयद्यपिहृदसिभाषायांचाविशेषेणप्रवर्ततेइतिहृत्स्यादौस्थितंतथापीहोपेक्षितं- छंदस्येवप्राचुर्येणदाश्वान्इत्यादिप्र
 योगाणामुपलंभात्- उक्तसूत्रस्यद्वित्वाभवादिनिपातनमात्रोपक्षेणत्वात्कसोश्चछंदसतायानिर्णीतत्वात्- अनेनैवकसोरपिविधानेगौरवात्-
 यदाहुः- अल्पमर्थविधिसंतुष्टोनानेकार्थविधिस्मरति- अतएवहितसूत्रमनावश्यकंतथाचपदकारः- साकानविशेषइतिमंत्रेसंक्रान्तिरस्व-
 चिच्छिन्दिभिदिक्- उपेयिवाननाश्वाननृचानश्च- ईडिति- वलादिलक्षणाएवेदनेडुशिक्षतीतिप्रतिषिद्धः- आदिनियमात्प्राप्तः- वस्वेकाजाह्वसामि
 तिसूत्रेणकृतद्वित्वानांएकाचामादंतानांघसेश्वसोरिहृत्स्यान्नान्येषामितिनियच्छताप्रतिषिद्धः- नित्यत्वाद्वित्वेकतेऽनेकाचत्वात्- नचसवणदीर्घ
 रौकाचत्वंदीर्घइणः- कितीतिदीर्घकृतेतत्सामर्थ्यात्सवणोदीर्घाभावइतिपक्षाश्रयणात्सएवेदइहप्रसूयतेनापूर्वोविधीयतेतेनसम्प्रसारणविषये
 नभवति- अतएवोदाहरति- उपेयुषइति- अविवक्षितमिति- व्याख्यानमेवात्रशरणं- वचःकर्त्तरीति- ननुभावकर्मणोःएतच्चनिपातनास्त्रयम्- लट-
 शतृश्वन्चैः- सामानाधिकरण्येसतीति- यद्यपिकेवलस्यलटः- प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यदुर्त्तमंतथापि- आदेशयोः- शतृशानचोऽंस्तदृष्ट्यास्या
 नित्यपित्कल्प्यते- पचतमिति- विहित्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः- पचतीतिविग्रहप्रदर्शनं- पुईयत्ताम्येन- क्रियाप्रधानमाख्यातं- सत्व
 प्रधानं- निनामान्नीति- सिद्धांतात्- आनेमुक्- अतोपेयइतिसूत्रादनुरतं- पंचम्यंतमपि- अतइतिपदं- वक्ष्यविपरिणाम्यते- आनइतिसप्तमीचलात्-

राम-

६५

नचन्विशितं शंकां पश्यन्त्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात् सप्तम्याश्च अचरितार्थत्वात् तदेतदाह अंगस्यातइति यत्तु प्राचा अदंतो गत्येति व्याख्यातं तन्न पचमानइत्या
दौ अइपदेशो ह्यसार्बधातुकमनुदात्तमिति शानचः स्वरस्यासिद्धिप्रसंगात् त्वस्येहि अंगभक्तो मुकसचतदेव न्यवदध्यात् तदेव यवमकारंतु यवदध्यादे
व स्यष्टुचमदाक रे लडिति यद्यपि प्रथमांते प्रकृतं तथापि षष्ठाविपरिणाम्यतइति भावः पुनरिति एवं हि पुनर्विधिः संपद्यते सच प्रथमे नाप्राप्तेऽपि कचित्स्यष्ट्य
र्थइति भावः प्रथमेति उपलक्षणमिदं अप्रथमांते न सामानाधिकरण्याभावे यौत्सर्थः तेन कुर्वतो पत्यं कौर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वइति कुर्वीण भक्तिरिति प्रत्य
योत्तरपदयोरपि सिध्यति विदेः शतुर्वसुः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धेव सौरुगित्क रणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् अनुबंधग्रहणाय
रिभाषापितृत्सामर्थ्यादेव न प्रवेत्तते पूडः यजोः एबुलादिवत्स्वतंत्रोयं न तु शत्रादिवत्त्रादेशः तथा हि सतिवेति वाच्यमस्यात् पवते यजते इति तिङोपिय
थास्युच्यते सारूप्यायेन निर्वोहः लादेशेषु तदभावस्याकारे स्थितत्वात् किंच लादेशत्वे भावकर्मणोरपि स्यात् कर्तव्ये न चिष्यते एवं चानशः वस्या
माराशतुश्च स्वातंत्र्यबोध्यम् यत्तु शानवीक्षादेशत्वे सार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादिति वदन्ति तच्चित्सं निस्वरस्य जागरूकत्वात् अनुदात्तत्वे इष्टापत्तेऽप्येता
स्तांतावत् नन्वेवांलादेशत्वाभावे सोमं पचमानइत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत् मैवं न लोकेति सूत्रे नृन्निति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ताच्छीत्य चा
नशोलादेशत्वाभावेन अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदिभ्योपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति शत्रुनिघ्नानइति सुजोयज्ञसंयोगे सुनोतेः शतप्रत्ययः स्या
त् यज्ञेन संपुज्यमानेष्टुतिश्चेत् नन्विह सुजोयज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकश्चेत्सुनोत्यर्थः इति व्याख्याय सुगंसुनोतीत्यादेर्वर्त्तयितुं शक्यत्वात् अत्राहुः ।
संयोगग्रहणप्रधानकर्तृ संप्रत्ययार्थे तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति एवं चाप्रधाने कर्तारिलटः शतृशानचावित्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणा सा
मर्थ्यादिति हरदत्तः यो सुनोतीति इत्यादीनां कवचनांतानां अधिकारि परत्वं निर्वाधमेव बहुवचनान्तानां तु स्थलविशेष एव संभवतीति दर्शयितुं
मुदाहरति सर्वसुन्वतइति तद्व्याचष्टे सर्वइत्यादिना अहं प्रशंसायां किम् अहंति चोरो वधम् आक्तेः शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं नि

म. ति.
६६

दिष्टे स्त्रिभित्तुः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिष्टः. अलंकृत् कृत्रितिकरोते ग्रहणं प्रसिद्धेः नहि सार्थस्य इह पचादयस्त्रय उत्सृवीः पर्यन्ते तत्र उदः प
चपतमदइत्येववत्तुये मे एकमुत्सृवस्य पाठः उयसगो नरनिवृत्त्यर्थः तेन समुत्पत्तिणुरिति न भवतीत्याहुः इह पचेरनेतरं पतिस्तीतः पच्यते तथा च भट्टि
उत्पत्तिस्तु सहि स्मृचैरुतः खरदृषणाविधिः कालिदासोपि ससंजुरश्च सुष्मनामेलानामुत्पत्तिस्तव इति. केचित्तु तत्स्थानेदांतं पठित्वा पदगता विस्यमा
स्वस्ययमाहुः पारयि स्त्वइति. अयामंतस्त्राण्येत्ययः नैतदिति. चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थे त्वमित्यर्थः गकारेति. नन्वेवंगकारं च त्वस्यासिद्धतया ह शिचे
त्युत्वंस्यादिति चेत्सत्यं सौत्रोयं निर्देशः तथा च वार्तिकं. ग्लोर्गित्वान्नस्थ ईकारः कडितो रित्वशामनात् गुणाभावस्त्रिषु स्माप्यः श्रुकोनित्वं कगोरितो
रिति त्रसिन्नलुरिति. नेडुशीतिनेडुशमित्यष्टाभ्यः इति शब्दः. आद्यर्थः संयुचापरिदेवीति. देवदेवने. भ्वादिः एपंतस्यैव्यते लुनेहग्रहणं लाक्षणिक
त्वात्. अरायतेः साहचर्याच्च बौकषकृषिर्हि सार्थः लसश्चेष्टा क्रीडनयोः कस्यश्चाद्यायां स्त्रिभुविश्वासे अपेचलः लषकोत्तौ प्रमाथीति. मथे
विलोकेनेडुशेति नहि स इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशे रण्ये तस्य भाविनाशलोपेन निर्देशः. अकारस्त्वागंतुकः केचित्तु विनाशेति स्मृतमेव पठति परिव्रा
दीति तु वदं रण्ये तस्य पाठो निर्विवाद एव. असूयतिः कंडादियोगतः निंदादीनामसूयातानां समाहार इहै सौत्रं पुस्त्व स्यादेतत्. असूयते एव बुज्वि
धयोनेतरभ्यः निंदादीनो एवुलैव सिद्धेः नहितत्रलित्त्वरजित्त्वरयोर्विशेषोक्तिः. उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् असूयते लुगबुलिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं तु
जितु आदिरुदात्त इति विशेषः तत्राह एवुलैविति तृजादयोनेति. न केवलं एवुलविषयकमेव ज्ञापकं किंतु प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः देविक्रुशोः दीव्या
तेहनुमरायंतस्य दिवुपरिक्रूजनइत्यस्य चुरादिण्यंतस्य च ग्रहणम् शब्दन इति. शब्दशब्दनेचुरादिः अनुदातेतश्च हलादेः आदिग्रहणाभावे हलंता
दिर्लक्ष्यः स्यात् तत्राश्च जुगुप्सनइत्यादिनसिद्धोत् अस्ति चेहानुदाते त्वंगुपादिष्ववयवेषु अचरितार्थस्यानुबंधस्य समुदायविशेषकत्वात् जुचं क राम
म्यक्रमिब्रमीयडंतौ परस्परमिति निंदादिसूत्रे हितच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयोनेति ज्ञापितं इहनुताच्छीलादिषु परस्परं वासरूपविधिर्न

राम.
६६

विवेक इति भावः नयेः अयपयतयनयगताविति पठितस्य नयतेर्नोयं निर्देशः अनुदात्तेत्वादेव युचः सिद्धत्वात् कित्तिनेति एवमुपरमिति मत्वा यकारांतादि
 ति नृपितास्मायिमेति नृपीशब्देस्मापीविधूनने सूददीपताच्छीलिकेष्विति परस्परमिति भावः प्रापिवमिति न केनलं यथाभूतं भाष्यमवलम्ब्य युज
 योस्वसमावेश इति मंतव्यं किंतु प्रापिकत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यम् तेन गमेल्लेषयतपदेत्युक्तञ्चिषयेतन्नपि गताया मुक्तः वौकषलसेति धिनुखिवषये पुज
 विकस्मिन्निकत्वन इत्यादिसिध्यतीति भावः जल्यभिषः कुदछेदने लुठस्ते ये चौरादिकौ जिदृक्षि जिअभिभवेदडादरेसि सयेसिनिवासगत्योः श्रिअंसेवा
 याविपूर्वः व्यथभयचलनयोः नञ्पूर्वः निपातनान्नजोधातुना समासेन लोपेततः प्रसयः प्रसवीति शृप्रेरणो अस्मादिनिः सूतिसूपत्यो लुसानुवध
 त्वान्नेहग्रहणं जिदृक्षीत्यत्रैव प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितं एवं हि पृथक् विभक्तिश्चकारश्चमास्त्विति सुवचनम् स्पृहिगृहि जत्पूर्व इति नञ्
 वस्यसमासिपि निपातनादिति बोध्यम् दाधेदुदा जदोदेडं नयाणामेव ग्रहणमित्याहुः भंजभा भंगुरइति भजेः कर्मकर्तृत्वे वि अभिधानस्व
 भावादित्याहुः विदिभिदि विंदेज्ञो नाथि यवग्रहणं नलाभायर्थस्य व्याख्यानात् छिदुरमिति कर्मकर्तृत्वेति वृत्तिः नैडाष्येष्टं तथा च माघः सु
 ल्येकर्तृरिप्रायुक्तप्रियतमायवपुर्गुरुमर्त्तं जिदुरमादुरयाचितमंगनाइति जागुरुक्तः जागुरिति पंचम्यंतं तद्याचवृ जागर्तेरिति जागरुक्तइति सि
 द्धरूपमेव ननु निपातितम् उत्तरत्र क्तस्याननुवृत्तिप्रसंगात् यजजषजं जं पूकइति जपजभदहदशभंजयसांचेति नुक् वावडूकशब्दस्तु उल्ल
 क्तदयश्चेत्यत्र वक्ष्यते माधवस्त्याह कुवोदिगोवावडूकेति पाठाद्रेत्रयडं तादृदेरुक्तप्रत्ययइति सनाशंस सन्निति प्रत्ययग्रहणं तदेतग्रहणं ष
 ण्णदानेषणसंभक्तविति धात्वो लुनेहग्रहणम् यर्गो दिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् आडः शंसुइच्छायां विदुरिक्तुः वेत्तेरिति ज्ञानार्थस्येव ग्रहणं ने
 तरेषाम् एवमिषेरयोच्छायेत्येव ग्रहणम् ननु इत्यातोष्यस्योः अनभिधानात् निपातनादिति भावः क्वाच्छेदसि कितयः क्वाइति व्याख्यानात् क्वा
 दियगपि गृह्यते तेन तु स्यवो मिरितो न संतः संपर्क्यमसंपर्क्यवः यमस्योनौ शकुनं भुराणुमित्यादिसिद्धम् अथ कथं सैतः प्रणयिवाक्यामिश्र

उ.
म. ति.
६७

निश्चयनस्यवः इति भट्टभाटाः मृगायादिषु अस्य यशब्दोद्वेगः सुमन्युरिति न च्छंदस्य पुत्रस्येति निषेधात्क्यचिचेति ईत्वं मङ्गलार्थेति दीर्घश्च न भव
ति आद आदिति दकारोऽस्य स्वसुखार्थः नत्वयंतकारः तेन तात्परत्वाभावात् ऋइत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते ततुरिः जगुरिः ततरेर्गिते श्वबहुलं छंदसीत्युत्वे
रूपमइति प्राचः वस्तुतस्तु आदिप्रकृतिविशेषग्रहणमुदाहरणप्रपञ्चमात्रं किं किनौ लिङ्गस्येतावन्मात्रेण विवक्षितं तथा च वार्तिकं
किं ननु तर्गं च्छंदसि सदादिभ्यो दर्शनादिति उदाहृतं च भाष्ये सेदिनेमिरित्यादि एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनमनाह आदंताददंतादिति
वभिर्वज्रमिति नलोकेति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया किं किनौ स्थानेति कदमस्तुन लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनैव कार्योतिदेशात् छंदसस्तत्र ह
योपन्यसनं भाषायामित्यादिवार्तिकविशेषविवेचनार्थम् इह च वार्तिके गमिर्ययपि न दृश्यते तथापि धातुवृत्तौ क्वचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्य
स्तः नो गभावश्चेति नो ग्वंचित्यादिस्मृतिरस्य नो गागमस्याभाव इत्यर्थः अयति हरिश्चरिति प्राचातु अयं स्येतामिति कर्मणि क्विबुदादतः तत्र क
र्त्तरि क्विबुदस्य विरोधः संसृष्ट एव वेदिलकंतु अगतिक गतिः एतेन श्रीयते इति श्रीरितिकर्मणि अविग्रहो ननु श्रीयं श्रीकृत्रेणैककर्मणि कि
पोविधाभादिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणानामुक्तिरपि प्रस्तुता अतएव जुहुरित्यस्य जुहोत्यनयेति प्राचां विग्रहोऽप्युपेक्ष्य तथा च जुहुरित्यत्र ह
रदत्तेनोक्तं करणस्यात्र कर्त्तृत्वविवक्षेति एतेन धोरिति व्याख्यातं भवः संज्ञांतरयोः धनिकेत्यादि तेन ग्रामयोरंतरेयस्तिष्ठति तद्धनेति भावः ए
तच्च दृष्टिग्रहणमुदत्तेर्लभ्यते नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमनंतरग्रहणेन अत्राहः यावद्व्यभा विन्यः सं
ज्ञाः प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् करणप्रदाने निवर्त्तते इति दाम्नी दशेति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापक क्वचिदकृत्यपि दर्शने लोपो भवतीति ते
न ननु दिदेशनादेताः देशदशने इति सिद्धं न च सन्निधानात् छन्द्येवनलोपः स्यादिति वाच्यं शुनोदंतर्दृष्टेति निर्देशात् तच्चेदिति एतेन हलसूकर
णोऽप्येव त्वमुपपादत्वं च निरस्यति मुखमित्यर्थ इति तत्रैव रू ढेरिति भावः अर्तित् लूधू धू इति कुटादिरेव गत्यते निरनुबंधकत्वात् अतए
व गाङ्कुटेति डिः त्वाङ्गानिषेधेऽवङ्गुतदाह धुवित्रमिति अथोणादयः कृवापाकारुशिशपिनिकारके इति धरणि को शपभिप्रेत्याह कारुरि

एम
६७

सादिजाययोगरूढिः द्वितीयेन योगमात्रमिति विवेकः अतएव द्वितीये धात्वर्थे प्रतिकारकान्वयो भवत्येव तच्च भट्टिः राधवस्यततः काव्यिकारूपेण
 यः खल्वामरसेना नामाश्वागमनमादिशत इति पापुः पुंसिः गुदं च पानं पापुर्नेत्यमरः पिवत्यनेन तैलादिकमिति विग्रहः पातिरस्येति इति विग्रहः
 पि तयोऽमत्रः भुवस्तस्य स्वतवाः पापुरग्रे इति स्वतवान्यायावितिरूत्वं जापुरिति भेषजौषधभेषज्यान्यगदौ जापुरित्यपि इत्यमरः साहचर्यात्
 स्त्वमायुः पितृमिसमरः शब्दोपि मायुः पत्यशुर्मायुमकृत गोमायुरेकोऽजमायुरेक इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यानात् स्वदते रोचते इति स्व
 दुःविशेष्यं निघोषं एवं साधुरपि आशुशीघ्रमिति विलंबाभावमात्रपरत्वेऽकीर्तितद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिंगम् अथ शीघ्रमित्युक्तम् अकीर्तितं
 ग्रीधसत्त्वेऽप्यत्रिष्वेषां भेषगाभिरित्यमरः ग्रीहोतुपुंस्येव छंदसीणः उगानुवर्तते मान आयाविति आयुशब्दोऽनुस्यप्योयेषु चेदिकनिघंटो प
 ठितः अतएव त्वामग्ने प्रथममायुमभवे मानलोक इत्यादि मंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातं अर्वाचीनास्तु छंदसीण इति सूत्रे बहुलवचनाद्वा
 यामपि प्रवर्तते इति स्वीकृत्य आयुः शब्दोऽनुस्यप्योयेषु चेदिकनिघंटो पठितः अतएव त्वामग्ने प्रथममायुमभवे मानलोक इत्यादि मंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातं
 त्वये सकारं तो वक्ष्यमाण आयुः शब्दोऽनुस्यप्योयेषु चेदिकनिघंटो पठितः अतएव त्वामग्ने प्रथममायुमभवे मानलोक इत्यादि मंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातं
 वधिष्ठा जटापुं मामिति भट्टिः तथैव विध्यमादेः भजत जटायोः प्रथमजिह्विति विध्यमादेः भजत जटायोः प्रथमजिह्विति विध्यमादेः भजत जटायोः प्रथमजिह्विति विध्यमादेः
 जयं याति मा प्रोतीति जयपुः मृगयति त्वत्पुः आयातीत्यायुः जुगुप्सु जयपुः वविद्यादापुंतथायुषेति द्विरूपकोशः चादिति चटुचादुप्रियवाक्य
 मिति हृद्वचंद्रः चादुचादुतकसंभ्रममासो कामरात्वमगमद्रमरोषु इति माद्यः चादुर्नरिप्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमालाकोशः नरिपुंसि चकार चवह
 चादुर्नप्रौढयोषिद्वदस्येति माद्यः हहस्तेरदिमपि पठित्वा राहुरित्येके बाहुलकादिति तु वहवः सस्येति किं शाहूनी सस्यशृङ्गे विशिखेकं कदप्यं शिखी
 ति मेदिनीकोशः त्रोरश्चलः त्रइति तत्तेः पष्ठमनिर्देशः केचित्तु त्रोरिति छित्वा त्राधातो रपि प्रश्नेषात् इत्यर्ति अर्थते वा आलुः शक्यं शेषो घटी चेत्यादि

उ.
म. नि.
६८

कर्कयोर्लुगंलंति केस्यमरः धूमृशो मरुति भः स्वर्गो हरेपुंसीति मेदिनी भरुर्भर्तृकनकयोरिति हेमचंद्रः शयुरिति अजगारेशयुर्वीहसइत्युभौ इत्यमरः
तरुति तरंति नरकमनेन रोपकाः तरुति अनवसावितां तरु अपक्व आदन इति याज्ञिकाः त्रिवृच्चर्वधिकारोप्येवं उगवादिभ्या यदिति सूत्रे के म
टस्त्वाहस्यालोवाचोचरुशब्दः तास्यादोदेनेभाकुडिति विश्वप्रकाशे तु चरुभांडे च हव्यान्ने इति नानार्थतोक्ता अथ पुमान् चरुहव्यान् नभांडयो एति मे
दिनी च हव्यपाके चरुः पुमानि स मरग्रंथे कर्मार्थे द्यजेते न कर्मधारयमधिकरणद्यजंते न षष्ठीतत्पुरुषं चाश्रित्य देधाव्याचक्षणाः स्वाभ्यादयोपिनो ना
र्थतायामनुकूलाः तनुः काये त्वचि स्त्री स्या त्रिषोऽप्ये विरले कशे धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदे रासने इति नांते मेदिनी विश्वप्रकाशमुदाहरति धनु
वाचेत्यादि स्यात् तनुस्तनुषासार्धमित्युत धर्ममित्यनुषज्यते शुद्धवंशजनि तोपि गुणस्य स्या न तनु भवन्नपिशक्रः क्षिप्रुरेन मृजु मृजुमिय संसाया
कमिति श्रीहर्षश्लोकशेषः धनुर्वंशविह्वलिनिर्गुणः किं करिष्यति इति धन्वंतरिः केचित्तु इह हस्ते धनिन पठंति तेषां मते सकारेण धनुषशब्दमेवाश्रि
त्योक्तग्रंथानिर्वाद्याः तस्यापि पुंस्त्वात् उक्तस्वमरेण अथास्त्रियो धनुश्चापाविति किन्नर इति नुरंगवदनो मयुरित्यमरः स्त्रीति धिने तो स्यात्वं तु ने
ह बाहुलकोत्तरं कतिरसनामिति कडः कडः स्त्री कडोरे हि रायां लताराजिक पौराणि नपुंसकमकार्ये स्यात् पुष्टिं गोरसमोत्रके त्रिषु तं ह्युगंधो अम
त्सरेपि स्वरेपि चेति मेदिनी वटतीति वटुर्हि जसुतः स्मृत इति संसारावर्तः नेटवटुरिति तूप चारात् दंत्यो ह्यादिरयम् कविकल्पद्रुमादिनामा एयात् ।
अभिव्याप्येति यद्यपि फलिपाटीत्यादि सूत्रं यावदनुवर्तते इति न्यासग्रंथेन मर्यादीकृत्ये स्यपि प्रतीयते तथापि अभिव्याप्येत्येवोचितं पिवंतं सौम्यमधि
त्यादौ मरुत्वाद्वा सुदात्तादर्शनात् वा तो गुणवचनादिति सूत्रे हरदत्तेन अभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः न पुंसीसमिति तद्धि अग्निह
ष्टात्रे पृष्ठे जत इव न पुंसीसकरंगयोः इति मेदिनी कोशः हनुरिति हनुः पुमान् मरोगंडादिति वररुचिकोशः स्त्रीलिंगोप्ययं हनुर्हृद्विलासिन्याम् राम.
धीविलगिस्त्रियं द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनी कोशः अतिशापने मतुप् हनुमान् अयेषामपि दृश्यत इति दृष्टिभिरास्यासि तौ दीर्घः हनुमा ६८

नस्त्रे न्नाधातीति वंधुः प्रजादित्वाद्धवः मनुरादि राजो मंत्रश्च विंदुः पवर्गीपादिः कंदुरिति स्कंदस्य स्मिन् जन्तां पदं तिसृषु स्यात् भोगस्थानमित्याहुः अ-
मरलुक्त्वात् लीर्वः वरीषं भ्राष्ट्रो नाकंदुर्वोस्वेदनी स्त्रिया मिति कंदुर्वोना इति पूर्वगान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः सृजेत्सृज्ये च सृजनीति रज्जुः रज्जु-
जुर्वरायामेतेषां विदिति मेदिनी आगमसकारस्य श्रुत्वेन शः जश्चेन जः तर्कुरिति कृत्यतेनेनेति विग्रहः तर्कुरीति सूत्रलातर्कुरिति हा एव लोकोशः
फलपाटि सेकादिषु विषयभेदादिद्यते गुणागमे हि फले खसवषष्ठी यद्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाद्यादिभ्यः स्थानषष्ठी सापि धृजयोर्विधौ
अस्येत्युपसंहियत इति विवेकः अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठी वेति बोध्यम् फलवसारेऽभिधेयवत् भरी भेदे मलया
स्त्रीति मेदिनी वलर्गुश्च वलसं वराणा इति दंतो ह्यादिः यत्तु ज्वलदन्तेन सूत्रे पवर्गीपादि पठित्वा वलप्राणान इत्युपपत्तिस्तत्राविरोधादुपेक्ष्यम्
अयं नाभावदतिवलावो गृहे इत्यादौ नो ह्यपाठस्य निर्विवादत्वात् धरणा कोशस्थमाह वभुरित्यादिव भुर्वे श्वानरे शूलहाणी च मरुतश्च जे ।
विशलेन कुलेपुं सिपिं गले च भिधेयं इति मेदिनी कोशः अन्यतो याति भः कुश्चेति वक्तव्ये प्रोक्तप्रत्ययनिर्देशादित्याहुः अश्चेति प्रकृतिं सृष्टेन च
कारेण प्रकृत्यं मरसमुच्चयाच्चेति बोध्यम् एभिदि सुहः प्राज्येऽभिधेयवत् पुंसि स्यादेव लोके च नृपभेदपरागयोरिति मेदिनी विधुरित्यादिर्विचको
शः इह सूत्रे धृषि ह्यभिधेयश्चेति पठित्वाह सुहर्षः सुयोनि शनिगहवोपि ह्यस्य इति केचित् कृग्रोः करोतीति केचित् सूत्रे कृ इति दीर्घपठित्वेति रती
ति विगृह्णन्ति कुरुर्नृपां तरे भक्ते पुमान् पुं पुं निनेति तोति मेदिनी सुकामेत्यादि एतच्च न्यासाद्य नुरोधेनोक्तम् वार्तिककृता तु स्यास्थिस्थाना मिति स
पसंख्यातम् अपष्टुः पुंसि वा लेव कृमे स्यात्पुल्लिगक इति मेदिनी अर्जिह शि अर्जे अर्जने अस्य ऋजिरादेशः दृशेः पशि कमेत्तु गागमः अम
रोगगत्यादिषु अस्य धुगागमः पश्यानाशनेनापि धातुः अस्य दीर्घः वाधलोडने अस्य हादेशः षड्भ्योपिकुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः अविशेषेतेति म
चादिगणे तु पश्चिति पमितम् प्रपुदश्ये मेवमिति धरणाः कंतुः कंदर्पः इः कंतुर्मकरांक इति त्रिकांडशेषः पांसुरिति पडिपोसिनाशने च

५
म. ति
६९

सांतःस्त्रीपुंसयोरिति उत्तममेषादौ परौ द्वयोः भुजवाह इति परौ द्वौ भुजवाहु शब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः अकारांतोऽयम् अति-
होष्वभुजयोः पुमानिति शमोदरेखाहाभुजः पुमान्मानमेदाश्ववृषवापुष्टिति मेदिन्यायावतोऽप्ययम् प्रथिम्नदिप्रथते इति एथुः एथुः स्यात्तह
ति त्रिषुत्वक्पञ्चाकृत्स्नजैरेथपुमाश्च नोत्पद्यते इति मेदिनी न्निदितुं शक्यते अकृत्स्नत्वादिति मृदुः कोमलः भृगुः पुमान्मुनौ हरेतटे शुक्र इति मे
दिनी भृगुः शुक्रे प्रपत्तिचजमदग्नौ पिनाकिनी शिवा शान्तरम् लघुं विद्वि एकायां स्त्री लघुः क्लीवंशी घ्रेष्टस्नागुरुण्यपीति त्रिकांशेषः लघुः शी
चमनो ज्ञेनिः सारेवाच्यवत्क्लीवंशी घ्रेष्टस्नागुरुण्यपीति त्रिकांशेषः लघुः शी
आरघुमात्मसंभवमिति व्याख्यातम् बहु इति बहु शब्दसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी उरुः सुवर्ण्यति यत्तु ऊरुर्जघेति उज्ज्वलदतः तत्तु तपोभिदात
जघातु प्रसृता सक्थि क्लीवे पुमान् नृपुंषि मरः उरुं यते आच्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः उरुमहदिति कर्त्तरि प्रत्ययः उरुत इति संहितावत्को
र्येऽस्त्रिष्यतिल गतिव्याप्रियत इति यच्च पशुरपीति पशुः पशुना सहेति विश्वः हरिद्रुष्ट इति दारु हरिद्रा इत्येकेतद्वा मिति युद्धभ्यामिति म
खरुशब्दस्य कृते मूखे इत्यर्थद्वयं दशपादो वृत्त्यनुसारेणोक्तम् खरुः पतिं वराकन्ये सपिबोधयम् खरुर्देत्ये हरेदये ह्ये श्वेते तु वीज्यवदिति विश्व
त्रिकांशेषो अंकुरिति शकिशकायां शंकते स्मादिति शंकुः कीलेगरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः पादो भेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यत इति वि
श्वः पीपुमिति पीपुः कालेरबौद्ध इति मेदिनी किमिविशेष इति नीलंगुः किमिजातौ स्याद्भराली प्रसृतयोरिति विश्वः पाठांतरमिति नीलंगुर
पिनो लोभ इति विश्वः धातोरपीति केचित्तु नीलशरे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिकेति पात्यत इत्याहुः लिङ्गचित्ते न पुंसक
मिति चरुचिः मृगद्यादयश्च मृगपुः पुंसि गोमायो व्याधे च परमेष्विनीति मेदिनी मृगपुर्वत्प्राणिख्यातो गोमायुव्याधयोरपि देवयुद्धीर्मिके ख्यातो राम
मित्रहो लोकपात्रिक इति विश्वः आकृतिगण इति तेन पील प्रतिष्ठंभे अस्मात्कुः पीलुर्गजेदु मे कांडे परमासु प्रसृतयेति विश्वः भृष्टास्तु पीलुश

राम
६९

वस्त्रादौ प्रसिद्धिः गजेतुस्तेष्वप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवनहः कडिमदेकं डुरित्यादिवोधः वाश्रुगतिरिति वाश्रुने अस्मादिति मे
 विश्वरः वाश्रुगे गद्भइत्यने वाश्रुगवाशिताग्योरिति मेदिनी चकुरइति चकिः सौत्रो धातुः चंकुरः स्यदने चकुरेति मेदिनी अंकुरे रुधिरलोमि पाने
 येऽभिनवोद्दिदीति च खर्चूरेति अंकुरे कुरएव चेति विश्वप्रकाशः व्यथेः व्यथभयचलनयोः अस्मादुरचनित्यादातोः संप्रसारणं च दशपाद्योत
 धः किंचेति पितृत्वाधकारमंतादेशविधायविधुरोऽनग्रिकइत्युदाहृतं माधवेनापितदेवानुसृतम् नत्वेतद्युक्तम् स्वमेवोविथुराशवासि अतिविद्वावि
 थुरेणाविदस्मादिति मंत्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात् पदपिमाध्वेनोक्तं विदिभिदीत्यत्र व्यथेः संप्रसारणं चेति वचनात्कुरचित्वांतरूपमिति न
 दति स्थवीयः कुरज्जिधापके सूत्रे व्यथेरूपसंख्या न स्यात्प्रसिद्धत्वात् तस्मादिह धः किंचेति दशपादीपाठपुरस्कृतः प्रमादकारद्वयोपपेक्षाः कथं
 तर्हि विधुरइति प्रयोगस्य निर्वोहइति चेत् धुरे विगतइति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि समासोऽति सूत्रे दृष्टिपदमजयोस्ति चेत् कृतं तमकारइति मकिमंने
 अस्मादुरचनलोपश्च बाहुलकादिति कितोरूपधायाः यस्मै उकारइति भावः मुकुरे मकुरे पितृति विश्वः मुकुरः स्यात्तमकुरवतर्पणवकुलङ्गमे कुला
 लदंठइति मेदिनी च धातोरिति केचित् कुण्डल गमश्च नियतत्वात् कर्बुरश्चेति कर्बुरसलिले हेमिकर्बुरः पापरश्मोः कर्बुरे कर्बुरेतायां
 शवले पुनरस्यवदिति मेदिनी मसे च मसुरमसुरेतामवेष्ट्या व्रीहि मभेदयोः मसुरे पापगे गेस्मादुपधाने पुनः पुमानिति मेदिनी च शुरइति धनिपत्याः
 प्रसूः श्वश्रूः श्वश्रुस्तुपितातयोरित्यमरः अविः इति राजा तस्य श्वश्रुः मदान् तुरीयधाम महिषो विवक्ति उत माता महिषमन्ववेनेव इति तादी
 प् महिषो राजपत्नी रुद्धेः रौहिषामगमिदः स्यादौहिषं चतुर्गामतमिति संसारवत्तः वेदभाष्यमिति इंद्रे वृत्रस्य तविषोम् इंद्रे स्यात्तविषोम् इंद्रे स्या
 दिमंत्रेष्विति भावः वैदिकनिबद्धोऽजः पाजइत्यादिषु बलनामसु तविषो शब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् तविषः शोभनाकारे भवेत्येवमिव
 ययोः तविषो देवकन्यायां तु मिश्रणे महोदधौ तविषो चंद्रकन्यायां नास्वर्गो बुधिकां च नेइति मेदिनी किलेवुक्क किलश्वे स्युक्तीडनयोः किल्विषं

उ.
म. ति.
७०

पापरोगयोः अपराधेपीति मेदिनी इषिरोमिरिति आहारइत्यस्ये छिदिरः पावकेरज्जौकरवालेपरश्वधे मंदिरं नगरेः गारे कौवकी मकरालये च
 दिरोने कपे चंद्रे तिमिरंध्यांतेनेत्रामयांतर मिहिरः सूर्यबुद्धयोः मुहिरः कामिमूर्खयोः रुधिरंगारके पुंसिल्ली वेतुकुं कुमासुजोः शुषिरं वंशुषिवा
 येविवरेचनपुंसकम् मूषिकेनास्त्रियान् लोषधौ ध्रान्विते त्रिषु आशिरो वाति होत्रे स्याद्राक्षसेभास्करे पुमान् इति मेदिनी अजिरमंगणमिति
 अंगे लुपि अनादेशस्य बाहुलकास्तत्त्वमित्येके अनेने विश्वकोशाद्युपक्रमेण दंस्य मेवेच्छंति इह दशपादो हतौ न न्यूर्वस्य चैर्यते क्रवर्त्तले कनि ।
 पात्यते इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् आशुं इतमजिरम् अलोमोऽप्यमित्यादौ न जौ यती सजिर इत्यर्थस्य अनुगुणात्वात् अजिरं प्राणोकाये विषये दर्वरः विलेशि
 शिसेनाहिमेन स्त्री अतुभेदे जडे त्रिषु मृदिमिश्राके भेदे स्त्रीना चंद्रे दंतधावन इति मेदिनी शिविहमिति शेरते स्मिन् राजवलानि निजेश्च अविशेश
 मित्यमरः सस्त्रिकलि कलिल इति मिहिरमुहनश्च महिलेति महिलाफलिनोस्त्रियोरिति मेदिनी पृषोदरेति तथा च दभयंती काव्ये परमहेला रनोप्य
 पारदारिक इति परस्य महेला स्त्री अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडातन्नरत इत्यर्थः कपिल इति कपिलारेण कायां च शिशुमगो विशेषयोः पुंडरी
 ककरिण्यां स्त्रीवर्गा भेदे त्रिलिङ्गकम् नानलेवासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे इति मेदिनी रेणुके हलता विशेषः हरेण रेणुका कौती केपिला भस्मगं
 धिनीत्यमस्तु मिथिलादपश्च मथे विलोडने अकारस्येत्वं निपाजनात् कठेर इति कठकृच्च जीवने कुठिच द्वितीयस्य इदित्वानुमिप्राप्ते आह वा
 हुलकादिति कथेरेते च गुपादि सूत्रादारभ्य एतदंतानि सप्त सूत्राणि केषां चिदसम्मतानि कपोत इति कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पाणवतविहंगयोरि
 ति मेदिनी कपोतः पक्षिमात्रेपीति त्रिकांडशेषः अत्रौतचश्चित्त्वं प्रामादिकम् यत्कपोतः पदमग्नौ कुरोति देवाः कपोत इषितो यदिच्छ न इत्या
 दो सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् कठोर इति कठिनः पूर्णश्च कठोरता राधियलां छनं छविमिति माधुः किशोर इति किशोरोश्च राम
 स्वशोषके तैलपथ्याषधौ च स्यात्तरुणा वस्य सूर्ययोरिति मेदिनी करोल इति कटे वर्षा वरणायोः केचित्तु सूत्रे कडि कठंति कडिमदे कटडोलः पठकः

चंडालश्च चंडालिका तु कंडोलवीणा चंडालवस्त्रकी स मरः पटोल इति पटोलं वस्त्र भेदे नौषधौ ज्योत्स्ना तु गोपितीति मेदिनी कलशश्च बाहुल्येन दत्तौ
 ष्यो स्तु च कलोलः पुंसि हर्षे स्यान्महसूर्मिषु वारिणा इति मेदिनी स्पंदेः सिंदूरस्तु भेदे स्यात्सिंदूरं रक्तवर्णं सिंदूरि रोचनं रक्तवस्त्रिका धातुः
 खचेति मेदिनी विश्वप्रकाशसितनिसेतुनीलौकुमारक इति मेदिनी सेतुगलौ स्त्रियां पुमानिति मंडदधिभवं मस्तु इति चामरः धातुर्नद्रियेषु च शब्दयो
 निमहाभूतं तदुत्पत्तिषु सादिषु मनःशिलादौ स्त्रीषादौ विशेषाद्भेदे स्त्रिवेति मेदिनी स्त्रीषादिरसरात्तादिमहाभूतानितद्रुणाः इंद्रियाण्यश्मविक
 शब्दयो निश्च धातुर्वडस्य मरः अर्तेश्चतुःतु निप्रकृते अतोदात्तत्वात्तुः क्रियते अतुना यज्ञमय अतुर्जनीनामित्यादि अतुर्बर्षादिषट्सु च आ
 मासि च पुमानिति मेदिनी कमिमनिकमिग्रहणं प्रपंचार्थम् अर्जिदशीत्यादिना कुप्रत्यये तु किसिद्धत्वात् मंतुरिति मंतुः पुंस्यपराधेपि मनुष्ये
 प्रजापता विति मेदिनी दीर्घस्य कुशमिति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु मंतुम इति मंतुः शोनेतद्धनहे इति व्याख्यातं गातुर्नाको किल भृगो गंधर्वे त्रिपुरेय
 इति मेदिनी भानुर्नाकिरणो सूर्य इति म्रः चायः किः केतुर्नारूपताकारिग्रहो स्यातेषु लक्ष्मणमिति मेदिनी अमुः शरीरमिति अभिलषितार्थश्च आ
 लव्यत्वात् अतएव अग्रो योर्मशब्दस्याभिलषितार्थमाप कइत्यवयवार्थमाहुः कृजः कतुः क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसौति मेदिनी एधिवसो अमुः चित्वाट
 तोदात्तः स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व वहतुः पथिके वृषभे पुमान् इति मेदिनी आतु कन जे वातुकः पुमान् सोमे कषका पुष्पातोस्त्रिष्विति मेदिनी कृषिचमि
 रभसकोशस्थमाह कर्षूरित्यादिकर्षे पुमान् कर्षी पुनोस्त्रियां कुत्स्यात्स्योतयोरिति मेदिनी सर्जूर्वणिजिविद्युति स्त्रियां सुर्गे विधोरुद्रे इति रव
 र्जः कीटांतरे स्मृता खर्जूरेयादपे कंडा मिति च मृजैर्मर्जः स्त्रीषु द्वौ धावकेष्वेति मेदिनी वहः वधूः स्नुषानवोढा स्त्रीभायां कृत्वा गनामुच्येति वि
 श्वः एकामहिला च वधूरिति त्रिकांडशेषः कषेः कषशिषेति दंडके पठितः कच्छांतु पामपामाविचर्विकेत्यमरः एतत्कसिकं सगतौ कासूर्विकल
 वाचिस्यात्तथाशक्त्या युधेस्त्रियामिति मेदिनी कासूः शक्त्या युधेरुजि बुद्धौ विकलवाचिस्यात् इति हेमचंद्रः नलवते अलावू चो कुट्ट च तद्विति

उ.
म. क.
७९

नेडुशीति नेडुशीतिनेट् वरमनादाविति परिगणनस्यानाश्रयणात् बाहुलकाद्वाकेचित्तु त्रौदुक्तेति पठित्वा धातोर्दुगागममहुः तेषां धातोर्गुणा
दुर्लभः चकारवलेन वासाधनीयः दुगागमात्पूर्वं यस्यासंतदपि भवतीति व्याख्यानात् दारिद्रातेः इश्च आश्चेति भोजदेर्भुज्यलोपइति स्फादि
कपदक्षित्वा द्वेधा व्याख्यात रिश्च श्रीचदद्ः रश्च इश्च आश्च अस्सवाधेत्ससदेशस्येति द्वितीयरेफलोपः दद्ः मृगद्यादिस्माद्दुः हं स्वातश्चदद्ः
लोदद्दुर्गेगीत्यादित्यमरः इत्थंचत्वारि रूपाणि अद्दुर्दंभू अद्दुर्वधं तमिति अदिव धने अद्दुः स्त्रियां स्यान्निगडप्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी आ
दुकोहसि निगडइत्यमरः संज्ञार्थकन् केण इति ह्रस्वः केचित्तु अमगतौ अस्यदुक् अद्दुर्वुद्धिरिति व्याचख्युः दभीग्रैथ इति तुदादिः दंभूरिति संद
भेकैर्त्यर्थः कथकइत्यस्ये अस्य रूपाणि ह्रस्ववदित्युक्तम् कैयटोप्यत्रानुकूलः माधवादयस्तु ददशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दन्नादेशो
निपात्यते यद्वा दन्निति नां तमव्ययं ददृष्यकमुपपदम् दन्भूः तरुः सर्पः कपिर्वेति व्याख्यायद्दुर्नक्रेति यणवर्षा भूवद्भूपमस्येत्याहुः ह्रस्वोपीति उदा
हृतंच विक्रमादित्येन तस्याजं वोः फलैस्सिानदीभूयप्रवर्तत इति यत्तु परिणतजंबुफलोपभोगहृष्टा इति भारविप्रयोगे ह्रस्वात्स्वसाधकत्वेनोदा
जद्दुः तन्न इकोह्रस्वोऽप्यइति सूत्रेण गतार्थत्वात् दिधिमितिकेचित्तु दधाते रित्वं द्वित्वं च निपात्यते दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः उज्ज्वलदत्तो
क्तपाठमाह केचिदिति एतच्च कैयटमाधवादिमहाग्रैथ विरुद्धमित्यवधेयम् अतएव दंभूः स्त्रीसर्पचक्रयोरिति भांते मेदिनी मरुदिति प्रज्ञा
दित्वादणिमाकूतौपि मरुतशब्दोप्यव्युत्पन्नोस्ति तथाच विक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरोमारुतो मरुदिति संसारवर्तश्च कोपं वातिस
दाक्षिणाः स्य मरुत इति कविगजः अत्रानुपपत्तिमत्त्वादाक्षिणात्पवन इति पाठं कल्पयंत्यत्यदृश्वान इति वर्णविवेकः गरुदिति यवादिरय
तेन मतुपो वत्त्वं न गरुत्मान् योमुच्च गमुत्स्त्रीस्वर्गोलतयोरिति मेदिनी विश्वकोशमाह हरिदिति हर्पिद्विशिस्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः अ
स्त्रियां स्यात्तु रोचेति मेदिनी ऋश्यस्येति एतेन गतं रोहिडूतारिरमपिषु मृष्यस्य वपुषेति पुष्यदंतप्रयोगो व्याख्यातः रोहिन्मृगपालताभेदे स्त्रीना

राम.
७९

क इति मेदिनी शमेर्ढः बाहुलकादित्यपि नेद्विशिक्तोति इति निषेधः सुवचः तथापि नेद्विरमनोराविति परिगणनादेव नुक्तम् शब्दः स्यात्पुंसि गोप्यः आकृष्टा
 डेवर्षवरेतौ यप्रकृतावपीति मेदिनी कमठ इति कमठः कच्छपे पुंसि भांडभेदेन पुंसकमिति मेदिनी जरु इति जरुष्यपोहानौ जरुः कठिने पाडो क केशे
 यभिधेयवद्विति विश्वमेदिन्यो जरुः कठिने जीर्ण इति वैजयंती शमेः स्वः शंखो निधौ ललाटास्थि कं वोन स्त्री समरः शंखः कं वोन धौ पित्रा भात्यापि
 निधिभिन्नखे इति मेदिनी कणोष्ठः कंठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे इति विश्वमेदिन्यो फलत्रिक इति त्रफलात्रिफलाचसति विश्वः त्रिफलाशब्द समा
 र्थस्तु फलाशब्द इति द्विगोरिति सूत्रे रक्षितः शपेः शप आक्रोशे वृथादिभ्यश्चित् शृद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजा इत्यमरः वृषलसुरगोश्च
 ति हेमचंद्रः पलसमिति पलगतौ पललं निलचूर्णे च पंके मांसे न पुंसकर्म नाराक्षसे इति मेदिनी सरलः पूतिकायेनाथो दागवक्रयोस्त्रिष्विति मेदिनी
 सरला विरलायंते घनायंते कलिद्रुमाः नशमीनचपुं नागा अस्मिन् संसारकानने इत्यभियुक्तप्रयोगः कमेरिति बाहुलकादि स्यत्रानुषज्यते कं वलो ना
 जे स्यात्सात्ता प्रावारयोरपि कृमावप्युत्तरसंगे सलिले तु न पुंसकमिति मेदिनी मुसलं स्यादये च पुंन पुंसकयोस्त्रियां तालमृत्स्यामध्वुपरीं गृहगो
 धिकुर्योरपीति मेदिनी मूर्धन्यमध्योप्ययमिति वर्णो देशना मुसखंडन इति धातोर्दस्योतेषु मूर्धन्यांतेषु च वोपदेवात्रेयादिभिः पठितत्वात् उज्ज्वलदत्ता
 दयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः अतएव मुसलो मषलोपि चेति विश्वकोशे मुशलोपि चेति पाठांतरमूलंगेरिति बाहुलकादि सेव एव मश्रेपि लांगलं ता
 लहलयोः पुष्पभिद्रुहदारुणोः लांगलो जलपिप्पल्यामिति हेमचंद्रः लांगलो तोयपिप्पल्यां क्लीवंतुकुसुमांतरगोदारणे तूणा राजगृहदारु विशेषयो
 रिति मेदिनी कुड्मलो मुकुले पुंसि नद्रुपौ नैकांतरे कोमलं मृदुलं जलं इति न बाहुलकादन्यत्रापि तयथा कुसश्चेष्टणो दं स्यो तो निर्विवादः वोपदेवमते
 तालव्यां तोपि गुणाः कोसलः कोशलो धादेशविशेषः वृद्धे कोमलेति सूत्रे तु दस्य पाठ एव सांप्रदायिकः संवसंवधे शंवच संवलं शंवलम् शंवलो स्त्री
 संवलवत्कुलपाथेयमत्सरे इति मेदिनी कदि आहू नेनलोपः गोरदित्वा न्डीष् मंदादोलितकप्यूरकदलीदलसंज्ञया विश्र मायश्रमापन्नानाङ्गपंत

उ.

म. क.

७२

मिवाध्वगानिति काशीखंडम् अजादेराकृतिगणत्वाद्वापि कदलाकदलौष्ट्यां कदलीकदलौ पुनः रंभाष्टशेषकदलीपताकर्मगभेदयोः कदलाडि।
 म्बिकायां चेति मेदिनी पिजिहिसायां न्यङ्गदित्वात्कुत्वं पिंगलोनागभिद्रुचंशुपारिपार्श्विके निधिभेदे कपावन्नौ पुंसि स्यात्कपिलेन्यवत् स्त्रियां वे
 श्याविशेषे चकाराणां कुमुदस्य चेति मेदिनी कुश इति सौत्रो धातुः कुशुलः शिसिते त्रिषु स्मेव सुकृते चापि पर्याप्तौ च न पुंसकमिति मेदिनी धावते
 वीहलका इत्स्वत्वं अथ धवलागवि दृष्येष्टे पुमान्वाच्यलिंगः शुक्लैर्चमुदरे इति मेदिनी कमुकांतौ कमलं सलिलेताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे मृगभे
 दे तु कमलः कमला श्री वरस्त्रियोरिति विश्वमेदिन्यौ मडिभूषायाम् मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके क्लीवेथ निवहे विस्वे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुरे इति
 मेदिनी कोठे मंडलकमित्यमरः विवो स्त्री मंडलं त्रिष्विति च कुडिदाहे पठगतौ छोच्छेदने कुंडलं कर्णभूषायां पाशे पिवले येपि च अथ पटले पिटके
 च परिच्छेदे छदिर्द्व्योगतिलके क्लीवं छंदे पुनर्नना छलं सवलितशास्त्रयोरिति मेदिनी मृजेष्टिलोपश्चमलोः स्त्री पापविट्किट्टे कपले त्वभिधेयवदि
 ति मेदिनी चुपेः चपलः पारे मोने चोरे प्रसंगतरे चपला कमला विद्युत्पुंश्चली पिप्पलीषु च न पुंसके तु शीघ्रे स्यात्वाच्यवत्तरले चले इति मेदिनी शकिश
 म्योः शकलं खंडे रोहितादीनां त्वचि च तद्योगाच्छकली मत्स्यः मत्स्यान्तशकलानिति भाष्यम् शकलं त्वचि खंडे स्यात् रागवस्तु निवल्कले इति मेदिनी
 मत्संशकलेन सोरिति नानार्थरत्नमाला छोगच्छकलं नीलवस्त्रेनाच्छागे स्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी छगलश्छागे छगली वृद्धदारकभेषजे इति हेमचं
 द्रः जमंताङ्गुः जमिति प्रसाहारः त्रिभ्य एव कणमा इति वृत्ति कारोक्ति सुअष्टाध्यायीस्य मात्रविषयादंड इति बाहुलकाच्चुट इति नेत्संज्ञादंडो स्त्री ले गुडे
 पि स्यादित्यमरः दंडौ सैन्यार्के पार्श्वगाविति त्रिकांडशेषः रंडा मृषिकपर्यायं च विधवायां च योषिति खंडो स्त्री शकलेनेषु विकारमणिभेदयोः मंडः पंचो
 गुलेशकभेदे क्लीवं तु मस्तुनि चंडा तु पां सुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते अंडं मुष्के च पे श्या स्यात् षंडं पद्मादिसंघात्तेन स्त्री स्याद्गोपतौ पुसात् रंडः । राम
 स्यात्सुसि वड्निग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्योपिटकेपि च चिन्हवीरकपोलेषु हयभूषणावुद्बुदे चंडो नातिंति गोवृक्षेयमकिङ्करदैत्ययोः चंडीकात्यायनी

राम

७२

नौ देव्यां हिंसा कोपनयोषितोः चंडाधनहरीशंखपुष्पास्त्रिष्वतिकोपने तोत्रेपि पंडः शंखे धियस्त्री स्यादिति मेदिनी फणगतौ फंडः प्रजादित्यादौ फंडम
 दंकादिभ्यः कित् कुण्डमिति कुण्डोपकरणयोः कित्वा न्गुणः कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये कुंडीकमंडलौ जायतेति च कुण्डोपमान् पिठरेतुन नाड
 ति मेदिनी कांडमिति कमुकांतौ अनुनासिकस्य कीति दीर्घः कांडो स्त्री दण्डवारावर्गो वसरवारिष्वित्यमरः अर्वाकुकुत्तितः अतएव कांडं सवेत
 रुस्कंधे वाणो वरदनीरयोः कुत्तिते वृक्षभिन्ना डी वंदे रहसि नस्त्रियामिति मेदिनी गुडोगोले सुपाकयोरित्यमरः गुडस्नुही तद्वत्केशाश्च गुडाकेशः
 शिवः जटाधारित्वात् गुडः स्याद्गोलके हस्ति सन्नाहे सुविकारयोः गुडास्नुह्या च कथिता गुडिकायां च पोषितोति मेदिनी स्याच्चतिलचामिद्वे आलं च
 आकारश्चित्यप्रयोजनः चित्स्वरं वाधित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थ इत्येके स्यालं भाजनभेदेपि स्याली स्यात्पाटलो रवयोरिति मेदिनी चात्
 लोपस्तु कुंडे स्याद्भवेति विश्वः मार्जो लोपः स्मृतः शृङ्गे विडाले कायशोधने इति मेदिनी पातालमिति उपधा वृद्धिः पातालं नागलोके स्यात् विवरे वा
 डवानले इति मेदिनी चडिकोपे इत्यस्य तु इदित्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः यत्तु माधवग्रंथे पतिचडिभ्यामालन्निति पठित्वा पातालशब्दे वा
 हलेका वृद्धिर्मुक्ता आलनिति वृद्ध्यर्थे नितं केचित्पठन्तीत्युपन्यस्य चंडालशब्देपि वृद्धिः स्यादिति दूषितं तदतिरभसात् एके इत्यपरितोषोद्भावने त
 ही जंतुकुलालवरुडकर्मारणियादचंडालमित्रा मित्रेभ्यश्च दमि इति चंडालात्स्वार्थेऽणो विदधतावार्तिकेन तद्राष्येण च सह विरोध इति बोध्यम् त
 मि विंशितमुकांशायाम् विशप्रवेशने विड आक्रोशे मृगाहिंसायां कुलसंस्त्यायेकपि चलने निर्देशान्नलोपः पलगतौ पश्चि विस्तारे तमा लसिल
 के खड्गे तापिच्छे वारुणादु मे विशालात्विद्रवाणां उज्जयिन्यां तु योषिति नृपवृक्षभिंदोः पुंसिष्ठथुलेष्यभिधेयवत् विडालेनेत्रपिंडे स्यात् वृषदंश
 कके पुमान् मृगालं नलदे ली वं पुंन पुंसकयोर्विसे कुलालः ककुभे वं भकारे स्त्रीत्वं जनांतरे कपाले स्त्री शिरोस्थि स्यात् घटोद्देशकलेत्रजे पंचाली

पत्रिकागीसोः स्त्रियां पुंभूम्निनीवतीति मेदिनी बाहुलकात् श्यतेरपि शाला शलचलनेऽस्माद्भुजिच्छाया शालानि शानामिति निष्पत्तनात् स्त्रीत्वमिति न्यासः
 योपदेव लुशालङ्कृत्यने इति यपाठ शाला दुस्कंधशारवायां गृहगेहैकदेशयोः नामधेय इति मेदिनी यत्तेः बाहुलकादर्थान्तरेऽपि यतंगः शलभेशालिप्रभे
 देपक्षिसूर्ययोः स्त्रीवंसूते इति मेदिनी सूते पारदे इत्यर्थः तरंगस्तुरणादीनामुक्तालेवस्त्रभंगयोरिति विश्वः विडंग इति विड् आक्रोशे विडंगः कृमिसेप
 घ्रे विडंगो नागरे न्यवदिति विश्वः विडंगस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्रे पुंनपुंसकमिति मेदिनी मृदंग इति मृदस्योदे मृदंगः पटहेयो धे इति मेदिनी ।
 कुरंग इति कृविशेषे वाहुलकादुत्वं कुरुशब्दे इति वास्तु सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगजेशवले त्रिष्विति मेदिनी बाहुलकात् नूनये अथ नारंगः
 पिप्पलीरसे प्रमजप्राणिनि विटेना गरंगदुमेपि चेति मेदिनी गन्गाम्यघोः बाहुलकादमेरपि अंगगात्र उपाये च प्रतीके चा प्रधानके अंगो देशविशेषे
 स्यादंगसंवाधने व्ययमिति विश्वः अंगगात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्निनीवति स्त्रीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वंगवति चातिक इति मेदिनी क्ख्यते छिद्यते च्छा।
 गः पूयते मुखमनेन पूगस्तु क्रमुके वृन्दे इति मेदिनी खडभेदने खड्गो गंडकशृंगे स्यात् निस्त्रिंशे गंडकेऽपि चेति शब्दतरंगिणो खड्गो गंडकशृंगासिबुद्धभेदे
 षु गंडके इति मेदिनी भृजः किङ्कहणं स्पष्टार्थम् अनुवृत्तैवलाभात् भृंगो धूम्याटपिङ्गयोः मधुव्रते भृंगराजे पुंसि भृंगगुडत्वचि इति मेदिनी शृङ्गे प्र
 भुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडास्वयंत्रके विषारोक्तर्षयोश्चाथ शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षके स्त्रीविषायां स्वर्णमौनभेदयोर्ऋषभौषधौ इति मेदिनी शृंगं विषा
 रा माख्यातं शैलाग्रजलयंत्रके मीनौषधि सुवर्णानां भेदे शृंगी प्रपुज्यत इत्युत्पत्तिनीकोशः अंडन्कसुकरादो मधुकोशासिकारंडेषु दलाटके इति मे
 दिनी वरगंडोऽप्यंतरावेदो समूहमुखरो गयोरिति विश्वमेदिन्यौ बाहुलकात्तरतेः तरंडो वडिशो सूत्रवद्धकाद्यादिके स्रवे इति मेदिनी शृदशरत्नो वत्स
 रे पृत्तौ दरत् स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोः अपि भसत्स्त्रीभास्वरेयो नाविति च मेदिनी उवे अं वसुलाभिके इति मंत्रस्य व्याख्यायां भसद्ग इति वेदभाष्ये राम
 जघन्यापत्नीः संयाजयति भसद्दीर्घा हि स्त्रियः इत्यत्र भसद्भजनमिति व्याख्यातारः दृष्टान्तेः दृष्टान्तिष्वेषां शिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियमिति मेदिनी ७३

अर्त्तिस्तुसोमस्तुहिनदीधितौवानरेचकुवेरेचपितृदेवेसमीरणोवसुप्रभेदेकर्ण्यरेनीरेसोमलतौषधौइतिमेदिनीभर्मोस्त्रीपुंशो
 पमयोःऋतौअहिंसोपनिषन्मायेना धनुर्यमसोमपेइतिच धर्मःपुण्येयमेन्यायेस्वभावाचारयोःऋताविद्विष्वःसोमपुंशोस्त्रीपुंशोभिव
 ल्कलजांशुकेशराजैतसिजेइतिमेदिनीभामःक्रोधेरवौदीप्तौयामस्तुपुंसिग्रहरेसंयमेपिचकीर्तितःवामंधनेपुंसिहरेकामदेवेपयोधरेवस्तुप्रतीपसंये
 पुत्रिपुनार्योस्त्रियामथवामीशृगालोवडवारसभीकरभीषुच पद्मास्त्रीपद्मकेव्यूहनिधिसंख्यांतरेवुजेनानागेइतिचमेदिनीपक्षपूजायामि
 ति यत्तुज्वलदत्तेनजक्षभसहसनयोरित्युपन्यस्तंतन्न तस्यचवर्गतृतीयादित्वात् नचलक्ष्यमपितथैवेतिभ्रमितव्यम् अस्त्रीभ्यांतेनासिक्का
 भ्यामितिमन्त्रेयस्मशब्दस्यातस्यादित्वनिर्णयात् नचतदुपन्यस्तधातुरण्यतस्यादिरितिभ्रमितव्यम् जक्षत्क्रौडनूरममाराइत्यादिप्रयोगात्
 तथाकविकल्पद्रुमादिभिस्सहविरोधादितिदिक् मनिम्रस्ययेतुनांतःराजयश्मेवरोगाणामितिप्रघःयस्मणापिपरिहाणाययोइतिरघुःद
 शपादौवृत्तौतुइहसूत्रेपक्षीतिपवर्गीयादिपठित्वासौत्रौधातुःबाहुलकान्नकारस्यनेत्संज्ञेत्युक्त्वाअक्षिपक्ष्मेत्युदाहृतंतन्न पक्षपरिग्रहेइत्य
 स्मान्मनिनांतार्थत्वात् नेमःकीलेवधौगर्तेप्राकारेकैतवेपिचेतिमेदिनीनेमस्त्वर्द्धप्राकारगर्तयोःअवधौकैतवेचेतिहेमचंद्रःजहातेःजिह्वा
 स्तुकुटिलेमंदेक्षीवंनगरपादपइतिमेदिनीअवर्तेःओंप्रश्नेगीकृतौरोषेइतिविश्वःग्रसेराचग्रसुअदनेअतोमन्धातोराकारश्चग्रामःस्वरेसं
 वसथेवृंदेशब्दादिपूर्वकःइतिविश्वःशब्दादिपूर्वकोग्रामशब्दःवृंदेशब्दग्रामोगुणग्रामइतियथासंपूर्वोययुद्धेतदुक्तंसंपूर्वःसंयुगेस्मृतइतिउ
 मंनगरमितिउमास्तपेका यत्तुसंज्ञाःइतिवेकैतुमितिमन्त्रेवेदभाष्येस्मोरश्मिरिति सूत्रंतुरित्यम्ये शुभ्रंतेजसिस्वर्येनाइतिमेदिनी शुभ्रंवलमितिवेदभा
 ष्ये युष्मइतियुष्मोधनुषिसंयुगेइतिमेदिनी दस्मस्तुयजमानेस्यादपिचोरेहताशनेइतिच नपूषणमितिमन्त्रस्यभाष्येतुदस्मोदर्शनीयइतिआख्यातं त्रिषु
 श्यामोहरिक्तल्लोश्यामास्याञ्छारिवानिशेत्य मरःश्यामोवटेप्रयागस्यवारिदेवृद्धदरकेपिकेचकृत्स्नहरितोःपुंसिस्तत्तद्वन्नित्रिषुमरिचेसिंधुसवरोक्षी

वंस्त्रीशारिवौषधोऽप्रसूताः गनायांचमियंगवपिवां गुल्लौयमुनायांन्रियामायाङ्गुल्लवृत्तिकौषधेनीलिकायां इति मेदिनी ईर्ममिति ईरगतौव ।
गोस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवेइत्यमरः जनजननेजन्मम् मनिन्नं तस्तुनांतः जनुर्जननजन्मानीत्यमर उभयसाधारणः पुजिरुचि रूकतुकांचनेलोहेइतिविश्व
मेदिन्योहंतेर्हिचहिमंतुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् शीतलेवाऽलिंगइतिमेदिनी भीष्मोगागेयधोरयोः भीमोऽम्लवेतसे घोरेशंभौमध्यमपांडवेया
र्मः स्यादांतपेग्रीष्मेषु सस्वेदांभसोरपिग्रीष्मं कृष्णर्तुमेदपोरिति च अश्वपुषिः अश्वः पुंभेदवाजिनोरिति विश्वः लङ्काकरं जभेदे स्यात्फलेवद्येखगांतरे
इति विश्वमेदिन्यौ कावंपापेमुनौ पुंसि कावंपीजाद्यशीधुषु विश्वात्विति विषायांस्त्रीजगति स्यान्नपुंसकम् नानाशु क्पां पुंसि देवप्रभेदेऽखिले
त्रिचिन्ति मेदिनी इराणीभ्याम् शेवंसुखमिति वेदभाष्यम् ह्रस्वइति ह्रस्वशब्दे ह्रस्वोऽन्यकस्वर्वयो स्त्रिषु इति मेदिनी सेवयद् दशपादीवृत्तिरीत्याह ।
यां त्यनेनेति अन्येतु यजतेर्ज्ञकारस्य हकारे निपात्यत इत्याहुः यद्दशब्दो वैदिकनिघंटौ महन्नाम सुपठितः प्रवोपक्कं पुरुणां यद्दं महंतमिति वेद
भाष्यम् मीवेति वेदभाष्येतु अमीवा इति छित्वा अमरोगे इत्यस्माद् ईद्वेत्युक्तं अमीवहावास्तोष्यते ईत्वादिमंत्रास्तत्रानुकूलाः कनित्युपुवास्यात्तस्म
तोऽष्टेनिसर्गवलशालिनिवृषाकर्णमहेद्रेनाइति मेदिनी तस्मात्तुवर्धकिस्त्वष्टारथकारश्चकाष्ठतद् इत्यमरः राजाप्रभीचनृपतौ सत्रिये रजनी प
तौ यस्येशकंच पुंसि स्यात् इति मेदिनी समानौ मरूधन्वानावित्यमरः अथास्त्रियां धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकमिति च धन्वानुमरूदेशे
नाक्लीवेचापेस्थ लेपिचेति मेदिनी धर्विर्गस्यर्थः सौत्रोधातुः यु — अभिगमने युवा सूर्यः प्रतिदिवेति प्रतिदीप्ते दधत आकृतानि इति मंत्रेणुप्रतिदि
वाकितव इति व्याख्यातम् श्वलुक्षन् कनिप्रत्ययांता इति नापे निदिदिभावः एतच्च हलंतशब्दप्रकरणमघ्वनृशब्दे व्युत्पादितं केचिन्नुनित्वं स्वीकृत्यो
सन्नादीनां सूत्रेणोदात्तनिपातनमाहुः तद्गौरवादुपेक्षितं श्वेति इकारलोपो निपात्यते पूषेति पूषवृद्धौ क्लेदोषधिशशांकपोरित्यादवः मूर्धेति मू
र्धनामस्तकोस्त्रियामित्यमरः मज्जेति यवंतोप्यय ऊभयासार्धं मूष्मापिमज्जोक्तौ मज्जया सहेति द्विरूपकोशात् अर्थमातुपुमान् सूर्येऽपि नृपेऽप्यंतरे ।

पिबेति मेदिनी परिजायत इत्यादि एतच्च दशपादी वृत्त्यनुरोधेनोक्तं परिज्मानं सुखं रथमिति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु परित्यापारितो गता अजेः परिपूर्वस्य च लुप्ता
न्निस्पादिनामन्त्रस्यः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् उज्ज्वलदन्तलुपि स्वेति पठित्वा जुडिति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यद्वादेशः पठित्वा च द
इत्याह तस्त्वष्ट्रविरोधादुपेक्ष्य मातरि श्वेति सप्तम्या अलुक् उदात्तत्वं च निपात्यते इह भत्वविषये संप्रसारणं भवति श्वपुवेति सूत्रे अभिव्यक्तं तत्र
त्वेन कुरवाचकस्यैव शब्दस्य तदंतस्य च ग्रहणात् इह सूत्रोक्ते इति शब्द आद्यर्थः तेनान्ये भ्योपियथा दर्शनं कनिन् दशपाया तु इति शब्दो न्नपक्ष्यते
इत्युगादिषु प्रथमः पादः कृद्भ्यां करेणुरिभ्यां स्त्रीने भइत्यमरः करेणुर्यजयोषायां स्त्रियां पुंसि मत्तं गजे इति मेदिनी गंधेति कलायश्चति बोध्यम्
कलायस्त्वसंतीनकः हरेणुखडिके चास्मिन्निति वैश्यवर्गः अमरः हरेणुर्नासतीने स्त्रीरेणु काकुलयोषितोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशे हनिकुषिकुष्ठे रोगे
ष्करे स्त्रीति मेदिनी कुष्ठरोगे सुगंधे चेति विश्वः नीथे नीथे मय्यत्रानं सुता स इति मंत्रे नीथशब्दस्यांतोदात्तत्वं बाहुलकात् नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेद
भाष्यं रथः पुमानवयवे स्यंदने वेतसेपि चेति मेदिनी रथः स्यात्स्यंदने काये च रगे वेतसेपि चेति विश्वः काष्ठादारु हरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः स्थान
मात्रे दिशि च स्त्रीदारुणि स्यान्न पुंसकम् इति मेदिनी उषिकुषिकोष्ठः कुसुले चात्मीये मध्ये कुक्षे गृहस्य च गाथा स्त्राके संस्कृतान्यभाषार्था शेषवृत्त
योरिति मेदिनी अर्थोभिधेयैव सुप्रयोजनं विवृतिष्वित्यमरः अर्थो विषयार्थनपोर्द्धनकारणावलुषु अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने इति
मेदिनी शोथः श्वपयुः शुगतौ स तैर्गित्वा सार्थो वणिक् समूहे स्यादपि संघात मात्रके इति मेदिनी विश्वप्रकाशे ज्वज्ज्वरुंथे सुरविशेष इति वेदभाष्यं
वरुथं स्यात्तनुत्रागोरथगोपनवैश्वनोरिति हेमचंद्रः वरुथोरथगुप्तौ स्यात्वरुथं रथवेश्वनोरिति विश्वः यात्तु स्यो ग्रावं जनेतु स्यानीली सृष्टे लयोर
धीति विश्वः तु स्यमं जनभेदे स्यात्नीली सृष्टे लयोस्त्रियाम् सिक्थो भक्त पुलकैनामधूच्छिष्टेन पुंसकमिति मेदिनी अत्रैर्निर्दिष्टा यः अत्रैर्निर्दिष्टा
यं स च तामिति मंत्रे निर्वृत्तौ हिंसेति वेदभाष्यं तीर्थमिति तु वृत्तिकारः निशीथसुपुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रे चेति मेदिनी प्रतिसंचारुमन्त्रमिति मंत्रे गो

३
म. कृ.
७५

मिति वेदभाष्यम् पास्कोप्येवंतीर्थमिति नृत्तिकाः अवगथ्य इति गाडोहस्वत्वं निपातनात् समीपः समिथशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिधौ पठितः
अप्ये जात इति मंत्रे समिथा युद्धानीति वेदभाष्यम् युक्तं चैतत् सम्पगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः संपूर्वस्य दृष्टाः क्तिन्नाद्यंतस्य लोकेऽपि युद्धार्थं दृष्टं ना-
३ उक्तं ह्यमरेण समित्याजिसमिधुधः तिथ्यष्टपुसेचने पृष्टं तु चरमंतनोरित्यमरः पृष्टं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवांतरे इति मेदिनी स्तोत्रविशेषोऽपि पृष्ट-
म् चित्रोधिकरणे पृष्टे लुवत इत्यादौ तथा निर्णीमात् गृथमिति गुपुरीयोत्सर्गे निपातनादौर्ध्वः एवं यथेऽपि यथंतिर्यक्समूहेऽस्त्रीपुष्पभेदे च योषितोति मे-
दिनी यथोपुष्पभेदे स्यात् मागध्यांचकुरंटे के यथंतिर्यक्समूहेऽपि वृंदमात्रेऽपि भाषितमिति विश्वः युङ्गतो निपातनाद्गुणः प्रोथो स्त्रीहयद्यो रणा-
यां कक्यासभ्यगेति चिति मेदिनी स्फापितं चिद्वा त्रिंशत इति दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः दंभिवहीति पठित्वा बहप्रापण उहः अनूहानि सुदाह-
रणात् माधुकोप्येवं स्फारमिति नेडुशीति नेडु वलिपलोपः स्फारः स्यात्सुसिविकटे करकादेश्च बुद्धे इति मेदिनी तन्मिति तंचुसंकोचने चक्रः स्या-
ज्जरितैर्कुरेपुरभेदेश्चैश्वरे इति विश्वः चक्रः शनैश्चरे पुंसि पुरभेदे न पुंसकं शक्रः पुमान्देवराजैकुटजार्जुनभूरुहोरिति मेदिनी सुद्र इति सुदिन-
संपेषण सुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्येषु वाच्यवत् सुद्राव्यं गानटीकं रकारिका सरया सुच चांगेरीवैश्ययोहि स्नामसिकामात्रयोरपीति मेदिनी
तप्रः पुरोऽंश इति न त्प्रा उरुव्यवसम इति मंत्रे वेदभाष्यकारैः प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्चेत्यं व्याख्यातं दशपादीवृत्तौ तु तत्प्रमाज्यं काष्ठं चै-
युक्तं तत्प्रदुःखमिति सुव्यानुवृत्तौ माधवः हिमांशुरित्यादिः शब्दार्णवः दस्यति रोगानुक्षिपति दस्रः दस्रः खरेऽश्विनी सुते इति मेदिनी दस्रः खरेचा-
श्विनयोरिति विश्वः भूयोभिप्रायेति माधवस्तु वृत्तिस्वरसमनु रूध्य अविद उस्त्रिया इति मंत्रे वाहुलकात्पत्वं नेति व्याचष्ट उस्त्रो वृषे च किरणोऽसु स्त्रा-
र्जुन्युपचित्रयोरिति मेदिनी उस्त्रागव्युपचित्राया मुस्त्रस्तु किरणोऽस्मत्त इति विश्वः वाश्रोनादिवसेक्ती वम्भदिरे च चतुष्पथे इति मेदिनी वाश्रो रासभ-
पक्षिणोरित्येके माधवस्तु वाश्रे वविद्युन्मिमातीति मंत्रेशब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनाधेनुर्वीश्रेति व्याख्यात् शुभ्रस्यादभ्रकेक्ती वमुदी सशुक्ल्योरित्रिषु

राम-
७५

इति मेदिनी चक्रमिति चकतौ चक्रस्त्वस्त्ववेतमेचुक्तीचांगेरिकायां स्यात् दृष्ट्वास्त्वचक्रमिष्यते इति विश्वः चुक् दृष्ट्वास्त्वचांगेर्यास्त्रीषु स्यमोश्चवेतमे
इति मेदिनी अर्द्धेर्द्धश्च आर्द्धेन सत्रभेदे स्यात् स्त्रियां क्तिन्नेभिधेयवत् इति मेदिनी शुचेर्द्दश्च श्रुद्रोद्वलः अहहारेत्वा श्रुद्रेति श्रुतौ तु रुद्धेर्द्धाघो
गएव पुरस्कृतः तथा चोत्तरतंत्रे भग वता व्यासेन सूत्रितम् शुगस्य तदनादरश्रवणादिति कृते अंत्यस्य च्छः कृतुसर्वस्य अनेका नृकृत्माख्यात
माभीलेयापसांतपनादिनोरिति विश्वमेदिन्यौ कूरल्लुकठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवत् इति च बहुलमन्यत्रापि संज्ञायां दृहयति नृद्वयति प्रजाः ब्रह्मा
शंसुखं भाषयति शंभुः शोषयति शुष्मेत्यादि छंदसि बर्द्धं तुत्वा सुष्टं तयः यद्माजजान बाहुलकादसंज्ञां छंदसोरपि क्वचिदित्याशये नोदाहरति वातो
स्यादिजोरी के जोरः खड्गे वशिष्ठ इति विश्वः जोरल्लुजरलो खड्गे इति मेदिनी ज्यश्चेति तथा च नधातुलोप इति सूत्रे जीवे रदानुरित्यस्य प्रत्याख्याना
र्थे नैतज्जीवे रूपं किंतुरकिज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तं सुसू सुराचषकमद्ययोः पुस्त्रिङ् स्त्रिदिवेशस्यादिति मेदिनी सुरोदैवै सुरामद्ये चषके पि सु
रा क्वचिदिति विश्वः सुवति प्रेरं यतिकर्मणि लोका इति सूरः सूर्यः धीरो धैर्यान्विते स्वैरेव धेक्तीवंतु कुंकुमे स्त्रियां श्रवणतुल्यमिति मेदिनी गृध्रः खगांतरे पुंसि
कच्यस्त्रिंशोर्धसुड्यके इति च शुरिति तालव्यादि स्यर्थः सूरः स्याद्यादवे भटे इति मेदिनी शूरश्चाह भटे सूर्य इति विश्वहेमचंद्रौ सूरः शूरश्च तरणा वि
श्वः सीरोर्कृहलयोः पुंसि चीरि कित्या न पुंसकम गोस्त्वने वस्त्रभेदे चरे खाले खनभेदयोरिति मेदिनी चीरं नुगोस्त्वने वस्त्रे चूडायां सीमके पि च चीरीदृ का
कित्योरिति विश्वः वाविधेः वीधंतु विमलात्मका मिति विशेषनिघ्नैश्च मरुवप्रः पितरि के दारे वप्रः प्राकारो धसोरिति धरणि रतिदेवौ वप्र स्ताते पुं नृकृत्माख्या
सत्रचैयेतटे इति मेदिनी अजैद्रजगत्यादिषु अत्राश्वः प्रष्टिभि रंधरीषः इति मंत्रे अत्रागतिमंतो अश्वायस्य सत्राश्व इति वेदभाष्यम् इति शचीपतो
वंत रात्मन्यादिसायोगयोरिति विश्वः अग्रं पुरस्तादपरि परिमाणे पलस्य च आलं वने समूहे च प्रांते च स्थानं पुंसकम् अधिके च प्रधाने वप्रथमं मिथेय
वदिति मेदिनी सूरः स्याच्छेदनद्रव्ये को किलाक्षे च रोसुरे इति विश्वमेदिन्यौ खुरः कोलदलेशफे भद्रः शिवे खंजरीटे वृषमे रुकदं वके कस्तिजिति विश्वेनास्ती

उ.
म. क.
७६

वंमङ्गलमुक्तयोः कांचनेचस्त्रियां रास्त्राकृत्स्नाभ्यो मनदीषु चतिथिभेदे प्रसारिण्यां कटफलानंतयोरपि त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च नपुंसिकराणां तरे अतः श्रद्धा
सुते सत्राहुद्रेपुंसि त्रिषु कृते स्त्रीवचा सुदयोरिति मेदिनी भेलः स्रवे भीलुके च निर्वुद्धिमुनिभेदयोरिति विश्वः भेलः स्रवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च स्रववतः
शुकः स्याद्गर्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमानरे तोक्षिरुग्निदोः कौवं शुक्लो योगांतरे सिते नपुंसकं नुरजते गौरः पीते रुरोश्च ते विषुद्वेप्यभिधेयः कौलोश्च न
सर्वये च नदयोः यद्गकेसरे गौरीत्वसंजातः स्रजः कन्याशंकरभार्ययोः रोचने रजनीपिंगाप्रियं गुवसुधासुच आयगाया विशेषेपि प्रादसां पतियोधंतीति मेदि
नी नदीभेदे च गौरी स्याद्दरुणस्य च योषितोति विश्वः अष्टवर्षा तु यादत्ताश्च तशीलसमन्विते सागौरी तसुतो यस्तु सगौरः परिकीर्तित इति ब्रह्मांडवर्द्धनश्री
हृदोदेहे माद्रिणा उवाच तम् एतेन गौरः शुच्याचारः इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् इराभूवाकसुरासुचेति मेदिनी मालेक्षेत्रे जने मालो माला पुष्पादिदो मनी
ति विश्वः मालेक्षेत्रे स्त्रियां षट्कास्तु जोजो संतरे पुमानिति मेदिनी मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलः क्षेत्रमारुह्य मालमिति मेघदूतः मणिपूर्वीयमथीतरेपि
रूढः मणिमालास्मृताहारे स्त्रीणां दंतक्षतांतरे इति विश्वः बाहुलकात् तिजनिशाने रन्दीर्घत्वे जस्य वः तीव्रा तु कडोहिण्या राजिका गंडदूर्वयोः त्रिषु सु
खे नितांसे च कटौ इति मेदिनी समिकसेः संकसुको स्थिरे इति विशेष्यनिघ्ने अमरः कुन् अपूर्वस्य निरुपपदस्य अपिशब्दात्सोपपदस्य अर्थद्वार
कसंबंधेष्वधोप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् रजकोधावकेशुके इति विश्वः रजकोधावकशुकाविनिहेमचंद्रः कुट्टेदने इत्युक्त्वा इति गौ
डिकः चषको स्त्रीसुरापात्रे मद्यमद्यभेदयोरिति मेदिनी लमकः अषिविशेषः कृषेः कार्षकः कृषीवलः कृषकः स एव कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके
त्वभिधेयवदिति मेदिनी स्त्रीकुशीकृषिकः फालु इति रत्नकोशः उदकं च उंदीक्रेदने ननु कुन् शिल्पी स्यादिनागतार्थमिदमत आह प्रयंचेति प्राडिः संघा
त उपपदम् आडिपरिणान्वने नैव सिद्धे प्राडीत्यत्र परिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न उपसर्गोत्तरनिवृत्त्यर्थत्वात् आपणिक इति वणिक नित्वरेणाद्युदात्तः
आपणोनव्यवहरतीत्यर्थे ठ कितुकित इत्येतो दातः श्लास्त्रा श्येनः पत्रिणि पांडुरे इति मेदिनी स्तेनश्चोरः स्तेनचौर्ये इति चौरादिका सचायचितुनिर्येकारेपि

राम.
७६

केचित्तुस्तपनं यत्तदेतदिति प्रयोगोपपत्तेन निर्यकारस्यापि ध्यातोर्भादिषु माधवादिभिः स्वीकृतत्वात् प्रकृतसूत्रेऽपि मेऽपकृतज्ञानशब्देन निर्यकार एवेत्याहः
 हरिणाः पुंसिसारंगे विशदेत्त्वमिधेयवत् हरिणी हरितायां च नारीभिर्हृत्तमेदयोः सुवर्णप्रतिमायां चेति मेदिनी वृजेः किञ्च वृजिनं कल्पयेत्कीवकेशेनाकुटि
 लेन्यवदिति मेदिनी अजिनं चर्मकृत्स्नस्य मरुः कठिनमिति कटुकृज्जीवने कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् संख्ये तु त्रिषु न पंसकं स्यात्स्य कपिली स्वटिकाया
 मपि कठिना गुडशर्करायां चेति मेदिनी मलमल्लधारणे मलिनं दूषिते कृत्स्नान्तु मत्स्यांतु योषितीति मेदिनी कुंडिनमिति नगरं कुण्डिनमराजं यथावि
 ति श्रीहर्षः कुंडिनः ऋषिः यस्यापत्यं कौण्डिन्यः यस्य हंषिपर्वणि दिनोर्वेदितमिति नैतिशेषश्च सत्यः द्रुदक्षिभ्यां द्रुगतौ दक्षद्वौ द्र विराणं न ह्योर्वित् कोचने च प
 णक्रमे दक्षिणो दक्षिणो द्रुतसरलच्छंदवर्तिषु अवा मे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रिया माते मेदिनी दक्षिणाः सरलोदारपरच्छंदानुवर्तिषु वाच्यवद्
 क्षिणायां च यज्ञदानप्रतिष्ठयोरिति विश्वः अर्तेः इरिणं श्रूय मूषरमित्यमरः इरिणं तूषरे श्रूयेयीति मेदिनी तुहिनमिति तुहिर अर्दने संघुपधमु
 रो कृते ह्रस्वः तलिपुलिभ्यां च तलप्रतिष्ठायां पुलमहत्त्वे तलिनं विरले लोके खच्छेपि वाच्यलिंगकमिति मेदिनी महेः कुतस्त्वमिंद्रमाहिनस्सन्निति मंत्रे
 अहिने महीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् किं बन्धि पृच्छतीति प्राट् षोः श्रुडिति शः प्राशो प्राशः श्रीरिति रुदिकारादिति डीषु तु न कस्यस्यो यइका
 र इति व्याख्यानात् कृतं तं यदिकारांतमिति प्रसेपिकारग्रहणोत्तमार्थादेव केवलग्रहणात् दुर्घटसु डीषि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह श्रीर्वंश
 रच नाशोभा भारती सरलद्रुमे लक्ष्म्या त्रिवर्गसंपत्तिविधोपकरणेषु च त्रिभूतौ च मतौ च स्त्रीति मेदिनी जूराकाशेयादिमूलोदाहृतं च हुक्वात् किं वी
 र्यं सुवः कः सुगतौ सुवोपज्ञयात्र विशेषः अयं सुवो अभिजिहर्ति सुवेणापार्वणो ब्रुहोति इत्यादौ प्रसिद्धः चिक्कसुव इत्येव योगविद्भिर्उत्तरार्थः
 तनोते च इति संघातग्रहणम् तदाह च शब्देति स्त्रियांतुत्व गस्य धरत्यमरः केशवोक्तमाह गौर्नस्यादिगौः स्वर्गे च वल्लो बह्वंशे च कुलिशे च नृणां
 सौरभेयो दृग्वाणादिग्वाग्भूषणभूषणचेति मेदिनी द्यौरिति कर्तयधिकरणो वा प्रत्ययः द्यौरिति त्रिलिङ्गोपमिति प्रागेवोक्तम् जसिमहो हस्तिजसुरयः

३-
म. क.
७७

यपिप्यथुर्गमिति मंत्रे जसुर्ये श्रुता येति नीचायमानं जसुरिं नश्येनमित्यत्र जसुरिं सुधितं नश्येन नश्येन पक्षिणामिवेति उत स्यवाजी सहरिर्न तेति मंत्रे
हुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् सुपुंसवने त्वधरे स्नाने सोमनिर्दलेनेपि चेति मेदिनी स्वराः शब्दने खरे इति च वरणास्ति क्तशकेपि प्राक्
विति विश्वः वरुणो वरणाः सेतुः तिक्तशकः कुमारक इत्यमरः अशेरशच जिह्वेति रस आस्वादने चौरादिकः ततो नद्यादित्वात्सुः गयास श्रेयते युज्याथ
अरसनं स्वदने ध्वनौ जिह्वायां तु नपुंसि स्यात्तु रनायां रसनास्त्रियामिति मेदिनी एषा च दंत्यतालव्यमध्यपोरर्थव्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता वस्तु
तस्तु ह्यवप्यर्थद्वये साधूतथाहितालव्या अपि दंत्याश्च शं वशं वलश्च कः रशनापि च जिह्वायामिति विश्वकोशास्त्रिह्वायां मुभयम् रसनं निस्वने स्वांदर
सनाकां च जिह्वयोरित्यजपधरिणो कोशाभ्याङ्गं चामप्युभयं साधुरसनं स्वदने चाथ रसनाकां च जिह्वयोः रसनं चापि रस्तायामिति विश्वप्रकाशाच्च
तिदिक् सर्वत्रेह सूत्रे अष्टव्याप्तौ अशभोजन इति धातुद्वयमपि ग्राह्यं रस आस्वादने रसशब्दे इति धातुभ्यां तु बहुलमन्यत्रापीत्यनुपदं वक्ष्यमा
लोपुच तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि सूपपाद इत्यवधेयम् उदेः आदनं नस्त्रियाभक्ते वलायामोदनोस्त्रियामिति मेदिनी बहुलमस्य दनं तु सुतो
नीरिति निशेनारथे स्त्रियामिति मेदिनी रोचनारक्तकल्हारेणोपितवरयोषितोः रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिष्विति च चदि आल्हाद
ने चंदनं मलयोद्वे चंदनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चंदनीति विश्वः चंदनी तु नदीभिदि चंदनोस्त्रीमलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्र
काली ओषधीविशेषः भद्रकाली तु गंधोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी असुक्ष्मे परो असनं क्षेपरो लौवं पुंसि स्यात्त्रौ वक्रद्रुमे इति मे
दिनी अतसात्तत्पगमने राजपूर्वेः राजा जनः सौरिकायां पियाले किंशुकेपि चेति विश्वमेदिन्यो एव मन्येपि द्रष्टव्याः स्त्रेः कपुन बाहुलकात्कृपेरपि ल
त्वाभावश्च कृपणाः भूसू बहुलवचनाद्वाषायामपि भुवनं विष्टपेपि स्यात्तल्लेगने जने इति मेदिनी ह्यनुनिधनं स्यात्कुलेनाशे इति मेदिनी निधनं
कुलनाशयोरिति हेमचंद्रः धृषेः धिषणास्त्रिदशाचार्ये धिषणा धिपियोषितोति मेदिनी वर्तमाने पृषन्मृगे पुमान्विंदौ नद्वयोः पृषतोपि ना अनयोश्च

राम-
७७

त्रिषु श्वेतविंदुयुक्तेषु भाविमौ इति मेदिनी दृहती सुद्रवात्ती क्वां कंठकायौ च वाचि च वारि धान्यां महसां च क्लृंदो वसनभेदयोरिति विश्वः शत्रुवक्षोद्भादु ।
 गिदचामिति नुम् दृहन्विपुलः महती वस्त्रकी भेदे गज्येतु स्यान्न पुंसकंतत्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवदिति मेदिनी महती नारदवीणा विश्वावसोऽस्तु दृहती तु
 वरोऽस्तु कलावती महती नारदस्य स्यात्स्वस्यास्तु कच्छपीति वैजयंती अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुरिति भाषः जगत्स्याद्विष्टपे लोवं वा यो नाजं गमे त्रिषु ।
 जगती भुवने क्षमायां क्लृंदो भेदे जनेपि चेति मेदिनी तत्र वायुवाचि नः पुद्विगस्य नुमिजगन् जगंती जगंतः इत्यादियुति गमिजुहोतीनां द्वे चेति सुत्यादित
 स्य नुममोऽस्वात् जगत् जगता वित्यादिसंचिनोतेरिति सुभूतिचंद्रस्तु संपूर्वोऽच्युतेः संश्रुदित्याह तपच्छत्रमिति चंद्रमा इत्यनेपिव मध्वस्तपदि द्राष्ट
 खेति मंत्रे तु तपत् शब्दो योगिकः तृप्पन्नित्यर्थः वेदभाष्ये तु तौदादिका तृपतेः शत्रुप्रत्यये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुमभाव इत्युक्तं न स्यौ ढिवाद
 मात्रं एतेन त्वमस्य ब्राह्मणादात्तपस्य वेत्यादि मंत्रांतरं व्याख्यातम् गौरित्यनुवृत्तौ वेह द्रुर्भोपद्याति नोत्यमरः क्लृंदस्य सानच शुगतौ जृष्वयोर्हानौ
 एतेन प्रमत्सह इत्यादि मंत्रद्वयेपि शवसानशब्दस्य गतपरतया सौख्ये वाहुलकोपशब्दभेदं न क्लृष्टव्याख्यानेनातीवार्दतैव अजिदधि अजिभर्जने इति
 त्वान्नुम् तत एव नलोपाभावः एवं च अयं मंदिसही च पूर्वसूत्रे एव पठितुं शक्याः कित्वं तु दृधावेवोपपुज्यते उत्तरसूत्रेपि गुणग्रहणं सुत्यजं अ
 तैः शुद्धदृष्टेः किदित्युक्तौ सर्वसामंजस्यात् संजसानो मेध इति संजसानः पुरुवार उक्थेः अस्मिन्यज्ञे मंदसाना दृष्टव्यं सुइत्यादि मंत्राणां भाष्ये तु ।
 योगिकार्थ एव पुरस्कृतः अतैः धातोर्गुणः प्रत्ययस्य शुडागमः आधाविषदानीमाना यदा इति मंत्रस्य भाष्येः शीसानाय शत्रूणां हिंसित इति व्या
 ख्यातम् युधिबुधिवाहुलकात्कृपेरपि कृपाणः खङ्गः कृपाणो न कथं कां कथं ता एतन्मार्गं तं यं वा दानसमये यः स्वकोशं विमुच्यति इति युधो धा
 अस्मज्जुहुगण मेनः इति मंत्रे जुहुगणं कौटिल्यकारिणः पापं युयोधि दृष्ट्यं कृत्वा विंति भाष्यं श्विते इत्यत्र त्रिष्वि तावर्णे अस्मात्सनेता दानं सनी इति
 तकारस्य दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः पुराय कर्मेति सहि उच्चलोभं नुमिच्छति शिष्यदानोः क्लृप्तकर्मति विशेष्यनिधेयमरः अरुक्त्वं शुक्लं शुद्धं

उ-
म-क-
७८

मित्यर्थः इह क्षीरस्वामी प्रकृतं सूत्रं विस्मृत्य दिव्ये स्य अस्मास्त्रिः कानजिति व्याख्यातं तत्तुच्छं कानचच्छादसत्वात् इदं त्वेनेन लोपात्तुं पतेति
तिदिक् कृत्स्नकर्मसमरेपाठांतरम् पापकर्मस्यर्थः तत्रावयवार्थानुगमस्तु मन्त्रार्थवलेन बोध्यः शुद्धो भवितुमिच्छतीत्युक्तेः हि इदानीं मन्त्रं
ते तन्त्रचो अष्टनितिसूत्रेन प्रादि पाठेन ज्ञापितं ओणादिकपोस्तु चोस्तत्राग्रहणमिति अतोत्रदीर्घानेसु दाहरति शास्त्रावित्त्वात् न त्वाद्यु
दात्तः तथाचमन्त्रः ग्रावग्रामउतशंस्तो सुविप्रः आदिशब्दात् शासु अनुशिष्टो शास्तिविनयति सत्त्वान् शास्त्रावुद्धः शास्त्रैः शास्त्रैः शास्त्रासमेतमा
द्रेनाशासके पुनरन्यवदिति मेदिनी प्रपूर्वस्य तु अष्टनिति दीर्घः प्रशास्त्राग्रे प्रशास्त्रारः क्षत्ताश्च द्राच वैश्याजे प्रतीहारे च सारथो भुजिष्यातं न येपि स्या
निसुक्तवैधसोः पुमानिति मेदिनी कोशाभुसारेणाह वैश्यायामिति अमरस्तु सत्रियायां च शृद्रजे इत्याहयाज्ञवल्क्योपि सत्रियामागधं वैश्यात्
शृद्रात्सत्तारमेव चेति इह बहुलमन्यत्रापीति सूत्रं प्रपंचार्थत्वादुपेक्षितं न स्तेति नञः प्रकृतिभावः यतेरच्छब्दे लोपः त्वष्टा पुमा ऋद्वशिष्यत
स्त्रोणादित्यभिद्यपीति मेदिनी जायो मातोत्यंतर्भावितरण्यर्थः सुन्यसेः असुक्ष्मपणे असदीत्यादिषु आभ्यां सुत्रि उपपदे अनन्यतेः यती प्रयत्नो
नञिचनेदेः उषाष्पाननंदाचननांदाचप्रकीर्तिनेति द्विरूपेषु विश्वः देवेति भ्रातर इत्यनुवृत्तौ स्वामिनो देवदेवरावित्समरः देवधेदेवरिमाधवे
चेति श्रीहर्षः नयतेः स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषानरा इत्यमरः सव्येः ऋद्धिं चेत्यनुवर्तते सव्ये छेति तत्सु रूपे कृतीति सप्तम्या अलुक् अर्ति
स्रधमिः सौत्रः अरणिर्वह्नि मंथेनाहयोर्निर्मन्यदा रूणीति मेदिनी सरणिः अरिर्वर्त्मनोरिति दंत्यादौ रभसः सरणिः पत्तौ मार्गस्तीति मेदिनी शृ
हिंसायां ततः शरणि रित्येकेशरणिः पथिचावलाविति तालव्यादावजयः इमामग्रे शरणि मिति मन्त्रेशरणि हिंसां व्रतलोपरूपां मौमृषः क्षमस्व
तिवैदभाष्यम् धमनीनुसिराहृद्विलासिन्यां च योषिति अशनिस्त्रीपुंसयोः स्याच्चंचलायां पवावपि तरणिर्धुमणो पुंसि कुमारी नौ कयोः स्त्रियौ
योरजनी नौ लिनौ गन्निहरिद्राजनुका सुचेति मेदिनी कुमारी लता विशेषः तरणी रामतरणी कर्णिका चारुके सरा सहा कुमारी गंधाक्षेति धन्वंतरि

राम-
७८

निघटः रजेनेलोपोपिबाहुलकात् रुषेणदेश्वचः चर्षणिर्जनइति वैदिकनिघंटौचर्षणिशब्दस्यमनुष्यनामसुपाहात् ओमासश्चर्षणोद्धृतः प्रचर्षणिभ्य
इत्यादिमंत्राणांभाष्येतथैवव्याख्यानाच्च अतएवआदेश्वचइतिदशपादोवृत्तिपाठएवेहपुरस्कृतः उज्वलदत्तस्तु आदेश्वधइतिपठित्वाधर्षणि
वर्धकीतिव्याख्य ततन्व तथासतिधुषेरित्येवसूत्रयेत् प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् आदेश्वधइत्यंशस्यत्यागेनलाघवाच्च वर्त्तनिरिति कृदि
कारादितिपक्षेऽपि सरणिःपद्धतिःपद्यावर्तन्येकपदोतिचेत्यमरः क्षिपणिग्रायुधमिति उतस्यवाजोक्षिपणितुरण्यतिइतिमंत्रस्यवेदभाष्येतु ।
क्षिपणिशेषमनुतुरण्यतित्वरयतिगंतुमिति व्याख्यातं अर्चिरिति सांतं तमर्चिषास्फूर्जयन्निति मंत्रः नयनमिवमनिर्द्रं घूर्णतेदेषमर्चिरितिमाघः ज्वा ।
लाभासेनेपुंस्यर्चिरिति नार्थे सांतेष्वमरः इदं तोपीति गिजं तादच इरिति भावः अर्चिर्हेतिः शिखास्त्रियामित्यमरः रोचिः शोचिरुभेक्तीवेइति चच्छाद्यते
ऽनया कृदिः कृदिः स्त्रियामेवेति लिङानुशासनसूत्रम् एवं च पठलं कृदिरित्यमरग्रंथे पठलसाहचर्या कृदिषः क्लीवतां वदंत उपेक्ष्याः वृंहः वर्हिः पुंसि ह
ताशने नस्त्रीकुशेइति मेदिनी युतेः ज्योतिरग्नौ दिवा करे पुमान् पुंसकं दृष्टौ स्यान् सन् प्रकाशयोरिति मेदिनी वसौरुचः बाहुलकात् केवलादपि रोचिः ।
शोचिस्ते क्लीवे अर्ति एव राशौ स्त्रियामोर्ममरुः क्लीवेइत्यमरः ग्रंथिर्नापर्वपरुषीइति च वपुः क्लीवंतनौ शस्त्राकृतावपेति मेदिनी तनुः शरीरम् त
नुषेनेगमिति सुबंधः स्यात्तनुस्तनुषासाद्धं नुषाचधनुर्विदुरिति द्विरूपेषु विश्वः अथास्त्रियोधनुश्चापावित्यमरः धनुः पियालेना नस्त्री राशिभेदे
शासने धनुर्द्वे त्रिष्विति सांते मेदिनी चक्षेः शित्वात्सर्वधातुकत्वेत्याज् चक्षते रूपमनुभवंत्यनेन चक्षुः मुहेः मुहुः पुनः पुनः शश्वत् अभीक्ष्णाम
सकृत्समा इत्यव्ययेष्वमरः अस्मात्परं बहुलस्य न्यापीति सूत्रस्य एत्वात्सकृत्मुहगदतेति कर्षः कव्यात्कर्वणेयातुरस्य सो इति शब्दात् कर्वः शर्वरी
यामिनोस्त्रियोरिति मेदिनी वर्वरः पामरेकेशविन्यासेनोवृद्धतरे वर्वरः फंजिकायां तु वर्वरं शाकं पुष्पयोरिति विश्वः वर्वरः पामरेकेशचक्रवर्ति
फंजिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभेदोस्त्रियामिति मेदिनी च चरं खडिलंगनेइति नौ सदेः खरजनुवर्त्तते सदिशप्रतेरिति यजुर्वेदः स्मरं यं केनि

उ.
म-छ
७५

शायांतुनिषद्वेतिमेदिनी इत्युणादिषु द्वितीयः फट् छित्त्वाश्चेदनद्रव्ये धूर्ते वैरिणा च त्रिष्विति मेदिनी डधान् न्यस्यस्य इत्थम् एवं फाया मइत्यादीक
मित्येके अनेतुयो वमीवती वनीवस्थौत्ये एभ्यः प्रत्यये लोपो व्योरिति वलोपमाहुः फोवरः कक्षपेस्थले इति मेदिनी तीवरो नांबुधौ व्याधे इति च स्मृत्येव
वाणिजके वास्तवे पिचदृश्यत इति मेदिनी विश्वप्रकाशे कहरं कुत्सिते वा व्यलिंगतक्तेन पुंसकमिति मेदिनी बाहुलकादुपपूर्वाज्जुहोतेः अकारलोपः ।
उपह्वरं समीपे स्यादेकांतेपिन पुंसकमिति मेदिनी उपह्वरेण्य इति केचित् तदुप्रयस्यतममिति मंत्रे तु उपह्वरे उपगंतव्ये समीपदेशे क्कौरित्ये
गतिविशेषवाचिना धातुना गतिमान् मिच्छलक्ष्यते ततोधिकरणो घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति भाष्ये व्याख्यातम् इणसिञ्जनः पत्यो नृपा क
योः जितोर्हतिचवुक्तेच पुंसि स्यान्निषु जित्व इति मेदिनी दीना मूषिकयोषायां दुर्गतेकातरेन्यवत् इति विश्वः उष्मोग्रीषे पुमान् दक्षा शोतयोरन्य ।
लिंगक इति मेदिनी फेनमोनौ डिंडी रोद्धिकफः फेनइत्यमरः मोनो राश्यंतरे मत्ये इति विश्वः कृषेः कृष्णस्सत्यवती पुत्रे केशवे वायसे जुने कृष्णा स्यादौ
पक्षिनी लोकराद्राक्षसस्यो धिति मेच के वा व्यलिंगः स्यात्क्लीवे मरिचलोहयोरिति मेदिनी व्रध्नः सूर्यः बुध्नः शिफायां रुद्रे चैति विश्वः बुध्नो नाम लुरुद्र
योरिति मेदिनी धाधृधानाभृष्टयवे प्रोक्ताः धान्याके भिनवो द्विदीति विश्वः यणो पत्रे किं शुकेना इति मेदिनी वस्त्रस्त्वक् क्रये पुंसि वेतने स्यान् पुंसकमि
ति च वेन इति सुण्यकः प्रजापतिश्च स पूर्यो महानामिति मंत्रे मनोः पुत्रे पिप्रसिद्धः लक्षणाभित्यादिलक्षणा लक्ष्मणशब्दोद्भावयिनामचिह्नयोः क्ली
वौ रामभ्रातरि पुस्त्रिगौ हंसयोषायां लक्षणा सारसयोषायां लक्षणा इति व्यवस्थेत्यर्थः लक्षणां नाम्नि चिह्ने च सौमित्रिरपिलक्षणाः लक्षणां लंछ
नेनाग्निरामभ्रातरिलक्षणा इति विश्वः लक्षणां नामचिह्नयोः लक्षणां चलक्षणास्तु सौमित्रौ लक्षणा यथेति हेमचंद्रः लक्षणां लक्षणापि चेति ।
द्विरूपेषु विश्वः लक्षणां नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणां क्वचित् लक्षणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति रामभ्रातरि पुंसि स्यात्तश्चो के वाभिधे
यवत् इति मेदिनी कोशेपि निर्मेकारः स्वीकृतः वेनेतिलघूपधगुणः बाहुलकादिति एतच्चच्छोः शृडिति सूत्रे च नौ येन विधिरिति सूत्रे के यदग्रं थे

चस्पष्टं स्योनः किरणसूर्ययोरिति मेदिनी कृत् कर्णः पृथग्येषु सुते सुवर्णौ लौहौ श्रुतावपीति विश्वमेदिन्यौ वृत्रवरणो दीर्घपाठे तु वृत्रवरणे वर्णो द्विजादि
 शुक्लादियशोगुणकथासु च सुतौ नानस्त्रियां भेदरूपा सरविलेखने इति मेदिनी विश्वमेदिनी स्यामाह जर्णो इति जर्णो जीर्णो मृदु ध्विति हेमचंद्रः द्रो
 णो स्त्रियामाढके स्यादाढकादि चतुष्टये पुमान् कृषीपतौ कृत्स्नका के स्त्रीनी वृदंतरे स्त्रियां काष्ठाववाहिन्यां गवीदन्यामपीष्यते अन्नं भक्ते च भुक्ते
 स्यात् स्वप्नः स्वपि प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमानिति मेदिनी धेट् इच्छेना नद्यां नटे पुमानिति मेदिनी धेनः समुद्रे नद्यां च धेना इति विश्वः श्लोको धारे
 सादिषु सप्तयं चाशत्तरे व्याकेषु वाङ्मसु धेनेति वैदिकनिर्घये पठितं अतएव धेना जिगाति दाश्रुषे इन्द्रधेनाभिरिहमादयस्वेत्यादिषु धेना वागिति
 व्याख्यातं भाष्ये तृषिषुषि जिह्व पिपासायाम् तृह्नालिप्सापिपासयोरिति विश्वः सुजः सूनाधोजिह्विकापि ज्ञेति नांते अमरः सूने प्रसवपुष्पयोः
 सूनापुत्रां वधस्थाने गन्धर्विकयोः स्त्रियामिति मेदिनी रमेत्तवरत्नं स्वजातिश्रेष्ठे पिमणावपिनपुंसकमिति मेदिनी रास्त्वारस आस्वादने उपभक्ष्ये
 र्वः रास्त्वा तु स्मदु जेमास्त्वं मेलापस्योमपि स्त्रियामिति मेदिनी षसस्वप्ने दीर्घः सास्त्वा तु गलुकं वस इत्यमरः तिष्ठते कृत्स्नं प्रत्ययस्य रात्वे च अश्रयण
 स्यात् सूर्यास्तं भेदं गृहस्य वेति मेदिनी सूर्मौलोहप्रतिमा वीगत्यादिषु गुणाभावो रात्वं च वीणाविद्युतिवत्स्वक्यामिति मेदिनी गादी गस्तुर्न टे रात्वे च
 देस्तु दीर्घादिर्दुर्दम इति विश्वः कृत्यश्च कृत्स्नसर्वो बुकुक्षि ध्विति मेदिनी तिजेः तीक्ष्णसामुद्रलवणो विषलोहा जिमुष्क के लो वं यवाग्र के पुंसि तिग्मा
 त्मसागिनो स्त्रिषु इति मेदिनी यजिमनिदस्य श्रेरेरिपौ पुंसि अयजन्तुः स्यात् पुंसि प्राण्यग्निधातु ध्विति मेदिनी भुजिमृडं मृत्पुर्नामरगो यमे इति मेदि
 नी पानीनीपः कदंबवं धूकनीलाशोकदुर्मेपि पुंसि इति मेदिनी च वः सुदृष्टौ अनेका यन्त्रादिह भाषणे च वंते भाषंते गेनेति विग्रहः दशर्षस्य तु चुपः
 किंचेति पश्यते चुपमं यं गते चोपति चुप्यः मंदगमनकतः मृत्सूपो व्यजनः सदयोरिति मेदिनी श्रुपमिति बाहकादुत्तरपरत्वे हलिनेति दीर्घः पु
 स्कोटने श्रुपमस्त्रीत्यमरः रुपाद्यं च कृत्स्नपुंश्च सृष्ट्याम उच्येति पठित्वा सूर्यः वयुस्यादितं द्विरूपकोशेषु मन्त्रेण च कुशलेयमिश्र

[illegible]

कातुसरिदंतरेराकानवरजः कन्यापूर्णेदुः पूर्णिमापिचेतिविश्वः इहदाधाराएषांकेराइतिहस्वोपिबाहुलकानेतिबोधम् अर्कोर्कपरोस्फटिके रवौतामेदि
 वस्यतौइतिविश्वमेदिन्यौ कल्कोस्त्रोघृततैलादिशेषदंभेविभीतकेविट्किट्पोश्चपापेचत्रिषुपापाशयेपुनरितिमेदिनी बाहुलकाद्रमेरपिकरकः क
 पणमंदयोरितिमेदिनी कपिलकादित्वास्त्रत्वम् टापुलंकारक्षः पुरीशाखाशाकिनीकुलटासुचेतिविश्वमेदिन्यौ स्रष्टृसृकावागोस्य लवातीइतिहसं
 द्रः स्रक्तं संशयपविमिदं तिगमम् इतिमंत्रस्यवेदभाष्येनस्रक्तं सरणं शीलम् पविंवज्रं संशयसम्यक्तीक्ष्णोक्तस्येतिव्याख्यातम् भूकंछिद्रेचकोरुचि
 मेदिनी मुखोमोक्षकवृत्तेस्यात्संघातेदृश्यापिचेतिसएव शुकोव्याससुतेकीरेरावगा- एचमंत्रिणि शिरीषपादपेयुंसिग्रंथिपणोत्तपुसकं वल्कवल्क
 ल शल्कयोरितिचे उल्कोज्वालाविभावसारिति सुभृतिचंद्रः इराभी एकं सरव्यांतरे श्रेष्ठेकेवलेतस्यास्त्रिचिति मेदिनी काकः स्याद्वायसेवृक्षप्रभेदे।
 पोठसर्पिणि शिरोवस्त्रोपभेदहीपभेदयोः काकास्यात्काकनासायां काको लोकाकजघयोः रक्तिकायां मलवाचकाकमाच्योचयोषितिकाकं
 एवंधेस्यत्लोकानामपि सुदृश्याविति विश्वमेदिन्यौ पाकः परिणतौ शिशोः केशस्यजरसाशोक्लोप्याल्यादौ पचनेपिच श ल्कं तु शकले वल्के इति मेदिनी
 शल्के रप्तिमिंशुडुडुमंसेकासुखंडेरिति व्याख्यातारः मर्क इति मर्चिः सौत्रो धातुप्रतिबहवः मर्चशब्देचौरादिक इति मिदचो स्यात्सूत्रे कैयट् मर्च
 तैम्मर्चयतिद्वयेनेति मंत्रे मर्चयतिविधेयौ करोति भर्त्सयतिचेतिवेदभाष्यम् नचवोणलोपस्यस्थानिवद्वावात्कुत्वंनसादितिवाच्यं पूर्वत्राहमिदं
 भावात् बाहुलकात्तश्यतेः कनशाकोदीपांतरेसिचशक्तौदुमविशेषेचपुमान्हरितकेस्त्रियामितिमेदिनी बौहः निहाकागोधिकासमेदस्यमरः स्रक्तं
 नश्यनिहाकयेतिश्रुतिः निष्कमस्त्रीसाष्टहेमशतेदीनारकर्षयोः वस्त्रालंकरणोहेमभावेहेमयत्नेचेतिमेदिनी स्यमेः स्यमुशब्देस्यमाकोनीलिका।
 योस्त्रीस्यमीकोनाकुट्टसयोरितिमेदिनी अर्जिपुण्यः कन एषादीर्घश्चेतिस्त्रियामितिमेदिनी शकः शकुंतिपतिशकुनिपाकुंतशकुनहिजाः यस्य
 मरः शकुनस्तुपुमान्यसिमानपसि विशेषयोः शुभशंसिनिमित्तोचशकुनस्यान्पुमकमितिमेदिनी शकुंतः कीटभेदे स्यात्भासपुसि विहंगमयोरिति

७२
 म-कृ- शकुनिः पुंसि विहगे सौवले क... इति च बाहुल्यत्वे मेरपि प्रत्ययादिलोपे कुश- आदेशः कुंतिः इतो मनुष्यजातेरिति शेषं कुंतीयां इति प्रियाम् चेश्च सुगुणलुङ्
 मे इति मेदिनी कस्य चक्षियस्य सुपुमान् देहे सुरभो वाच्यलिंगक इति मेदिनी भुवन्युः स्मृतं पुमान्भो नो ज्वलने शशलां छने इति विश्वमेदिन्यो कृष्टकस्य सूरसे वृ
 से कृपायां करुणामतेति विश्वमेदिन्यो वरुणाक्षरुभेदे सुप्रतीचोपति सूर्ये योरिति विश्वः दारुणोरसभेदे नीत्रिषु तु स्याद्भ्यावहे इति मेदिनी त्रोरश्च तरुणां कुञ्च पु
 ष्यनारुचके पूनिचत्रिषि ति मेदिनी तरुणीतल्लुनीति चेति द्विरूपे षु विश्वः सुघेपिशि पिशुनं कुंकुमे स्मृतं कपिवक्त्रे च काकेनी सच कर्करयास्त्रिषु
 ष्टकांशुमिशुनास्त्री स्यादिति मेदिनी मिथुर्न द्वयोराशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च फलेः फलान् सुगुडाकेशेन दीजार्जुनभूरुहे तपस्यसंज्ञा मासेन प्र
 णिमासं ~~...~~ मेदिनी अरविमिति प्रज्ञादित्वात् स्येति स्यर्थः फलान् फलान् बोर्जुने इति द्विरूपकोशः अशेलेश्च अशभोजने ~~...~~ न
 धातोर्लशदेशश्च लशनिप्रहाकंदः उशनालशुनं वेष्मकश्मलं विश्वमश्ववदिति मध्यतालेष्वे षु विश्वः लसचेति पाठस्तु प्रामादिकः अर्जे शिलुक्
 अत्र गोरनियेति ~~...~~ इति द्विरूपकोशः फलं चित्सं अर्जुनः ककुभे पार्थकार्तवीर्यमपूरयोः मातुरेकसुते पिण्याहवमे पुनरन्यवत् न पुंसकं तयो
 नेत्ररोगे चाप्यर्जुनीया वि उषायां बाहुदानं कुट्टन्यामपि च कचिदिति विश्वमेदिन्यो अर्जेश्च अरुणाऽयत्तरागे र्के संध्यागगे र्के सारथो निःशब्दे क
 पिले कुष्ठभेदे नागुणिनित्रिषु अरुणाऽतिविषाण्यामामं जिह्वाविहता सुचेति मेदिनी अजियमि विश्वानि देववपुनानि विहानि मंत्रे वयुनानि प्र
 ज्ञानानीति वेदभाष्यं त्रैदिकनिष्पद्यै प्रज्ञाययीये प्रशस्ययीये च वयुनशब्दः यदितः बृहद्वर्से तर्सेमिति तितुत्रेति नेद्वत्वं तु न भवति बाहुल्येन षा
 त्वे कर्त्तव्ये प्रहः इतं शीया अप्रवृत्तेः कस्य शब्दे तु षत्वं भवत्येव एतच्च सर्वमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रे भाष्यकै यटपदमंजरीषु स्यष्टमे व उणादिरिति ह
 तस्तु सर्वे श्रीहृषत्वमुदाजहुः तेषामयमाशयः अस्तु भाष्यप्रामाण्याद्वर्से नर्सेमिति दन्त्योपि साधुः बाहुल्यकवल्लभ्यत्वाभावस्य पाक्षिकत्वे पिवाध
 काभावात् पक्षे तु षत्वमस्तु वृषितृविभ्याद्भु- निरायतादेरचिचजर्थेकप्रसये वा वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वीरत्वादन्विधोमयादीनामुपसंख्यानं न पुंसकं तादि नि ।

राम-
 ७१

वृत्त्यर्थमित्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्चेति तस्मादिह हि रूपता फलिता वर्षोस्त्री भारता दो स्यात् जंबूद्वीपाद्वृष्टिषु प्रादुर्भावे स्त्रियां भूम्नि इति मेदिनी
 तर्षोस्त्रिणोदययोरिति च पुत्रादौ तर्षो के वर्षवत्सः क्लीवंतु वक्षसीति त्रिकाण्डशेषः हंसः स्यान्मानसौकसिनिर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मसुमत्सरे यो
 गभेदे मंत्रभेदे शरीरमरुदंतरे तुरंगमप्रभेदे चेति मेदिनी कसोस्त्री तैजसद्रव्ये कां स्ये मानेऽसुरेतुनेति च कसो दैत्यांतरे स्मृतः कां स्ये च को स्य पाणिनीयान्
 भेदे च कीर्तित इति विश्वः कस्यास्यादंतरीयस्य पश्चादंवलपह्नवे स्पृष्टायां नातु दोर्मूलकच्छवीरुत्तरोषु चेति मेदिनी शुभेः स्रस्रोज दीगर्दभांडरीयमित्यु
 जं रशने इति मेदिनी स्रस्रोज दीपविशेषे स्यात्सर्करीगर्दभांडयोः पिप्यले द्वारमार्थे च गृहस्य परिकीर्तित इति विश्वः मनेः मांसं स्यात्कामिवे क्लीवंकं को
 लोजटयोस्त्रियौ चिति मेदिनी अशेः अथास्यमिंद्रियेनाद्युतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे इत्यमरः अस्रोज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके रुद्रासं
 द्राक्षयोः सूर्ये विभीतसेवसवचि चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवंतु स्ये सौर्वर्लेन्द्रिये इति मेदिनी सुवृश्चिनासः पर्वतभेदे स्यात् भद्रूकेशोराके पुमान् क्लि
 तवेधनेऽन्यलिभंभसत्रे क्लेपुंसकमिति मेदिनी अश्वेर्जातौ नियमार्थमिदं सूत्रम् अश्वेर्जातवेवेति तेनाश्वेभ्यः केवलयोगिकत्वेऽपि प्रत्ययान्ते
 धिगुत्सः स्यात्स्ववृत्तेऽंवेहारभिद्वयि परं योरिति मेदिनी गुह्यश्च गुप्तो गुह्यो गुह्यवदिति द्विरूपकोशात् स्याद्गुह्यः सवके संवेहारः सवके संवेहारः सवके संवेहारः
 रिति च क्लीति द्वितीयाते मेदिनी कोशाच्च गृध्रियरायोः गृध्रे च त्वेन सिद्धे भवभावनिवृत्तयेदकारविधिः पक्षो मासाई के पार्श्वे ग्रहे साध्यविधिधयोः के
 शादेः परतो वृंदे वले सखि सहाययोः चुह्यो रघोपतने च राजकुंजरपाश्वर्योरिति विश्वमेदिन्योऽशेः सरं अश्वरं स्यादपवर्गे परमव्रह्मवर्णयोरिति हे
 मचंद्रः उज्ज्वलदत्तादयस्तु अशेः सरनिर्निपेदस्तन्नित्त्वरपत्तेः इत्यनेन मत्स्यपञ्चरात्रेऽप्यस्य मध्योदन्तत्वं अचो अश्वरे परमेव्यो मन अश्व
 रेणामिमते सप्तकारणोऽस्याश्वसुत्रेषु त्रीणि च शतानि षष्ठिश्चाक्षरं त्रितयं च तथैव पाठात् अतएव द्वितीयाहं कांते अश्वोते वा अश्वरमि
 ति भाष्यकृतोक्तं सर्वोचितं पूर्वरासहितः स पूर्वः इदं वत्सम्यप्युपविश्याय संपूर्वादि ति पाठस्तुलस्य विरोधादपेक्ष्यः

उ.
म. छ.
८२

स्यं धूसरी किं नरी भेदेना स्वरे विषुपादुरे इति मेदिनी मत्सरमाक्षयोऽस्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चो मिथेयवदिति मत्सरोऽयं
सुभद्वेषतद्वत्कृपणयोस्त्रिविधसमरः अथ मत्सरः असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्ये कृपणे कुभीति विश्वः वेदे तु योगपुरस्कृतप्रयुज्यते इव मिद्राय मत्सरमते
सिंधवो मत्सरमिंद्रयानमित्यादि मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्राव्यं अमरेति मुहूर्तसर इति अनुदात्तोपदेशे सादिजानुनासिकलोपः असारः अस्त्विति
सारतो यथा रायामृक्षरस्तृत्विजिस्मृत इति मेदिनी अन्तरा नृत्तवः संतुपंथाः इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु नृत्तसारः कंठक इति व्याख्यातम् टीपयुक्ता
भ्याम् एसादनं पिपालः स्यात् इत्यमरः प्रियालः स्यात् पिपालवदिति द्विरूपकोशः बाहुल काङ्गैरपि कालेन नलोपः न्यक्कादित्वात्कुलीभ्यां लं न
मस्तकम् न च चिन्मि चंडीको तो भगाली च लेलिहानौ वृषध्वज इति राजशेखरः कठिकुषिभ्यां कठकृज्जीवने कुषनिष्कर्षे कुषाकुः स्यात् विन्यके
मापरोत्तापि निमित्तमिति मेदिनी उज्ज्वलदत्तस्तुकठिकविभ्यामिति पठित्वा कषशिषेति दंडके धातुमुपन्यस्य कषाकुरितुदाजहारतत्कोशवि
मेदिनी कोश उकारमके सप्तः सदा कुर्नानिले च के ज्वलने प्रति सूर्यके इति मेदिनी दत्तेः वार्त्ता कुरपिवर्त्ता के दंता कोपि च दृश्यते इति हि
विश्वः वार्त्ता की हिंसी सिंहा भंटा की दुष्प्रधर्विणी त्यमरः वार्त्ता कं पिन्नलं किंचिदंगारपरिपाचितमिति वैद्यकशास्त्रे पदं विश्वोक्तमाह एदाकुतिस
दि एदा कुर्वेति के व्याघ्रे सूर्यचित्रकयोः पुमानिति मेदिनी सृपु सरण्युत्पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरि श्वनीति मेदिनी सरणपुरस्य सृपु रूष्वः इति म
त्रस्य भाष्ये तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातं यवागूरुस्त्रिका आणा विलेपी तरला च सेत्यमरः वचस्तु पुमान् विप्रेवा वट्टके भिधेयवदिति मेदिनी अषि
विशेषेण यं यथैकं न्यावाचक्रवीति प्रसिद्धा आनकः भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहो भयं करो इति मेदिनी शिंघाणाक इति शिघ्रि आध्रारो शिंघाणां कंच पात्रे
स्यात् लोहनासिकयोर्मल इति विश्वः शिंघाणाः फेनडिंडीरे न क्रूरेत अयि छिल इति विक्रमादित्यकोशः हागवली स्थमाह शिंघाणमिति उल्मुकमिति द
र्विः कन्विः खजाकाचेत्यमरः ह्रियः कुरुप्रत्ययो यम् ककारो गुणनिषेधार्थः हसिमृहस्तः करे करि करे सप्रकोष्ठे करेपि च अस्ते केशात्परो ब्राते इति मेदिनी

रामः
८२

मन्त्रोभूलोकः तत्र भवो मर्त्यः दिगादेरकृतिगणत्वाद्यत् गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च ककुंदरे एतः कर्बुरग्रागते अतस्त्वरूपेनाशेनानस्त्रिशेषेति केचिषु दंतो द्वि
कटके कुंजे दशने चोषधौ स्त्रियामिति मेदिनी लोतमश्च शिचोरिते इति विश्वः क्तवत् निष्ठेति सूत्रे लोतो मे ष इति कैयटः पोतः शिशो वहि त्रे चेति वि।
श्वमेदिन्यौ भूत्ते इति धुर्वी हि सायाम् लोपो व्यो रिति वलोपः क्तिनीत्यनुवृत्तिपक्षे नुगध्नोप इति लोपः हलि चेति दीर्घः धूर्त्ते नुखंडलवर्णधत्तरे ना।
शठे त्रिष्विति मेदिनी तन्निमृद्भ्याम् ततं वीणादिकं वाद्यमित्यमरः अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकं क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात् पुस्त्रिङ्गलुसमी
रणे मृतं तु याचिते मृसौ क्लीवं मृत्युमिति त्रिष्विति मेदिनी अजिष्ट अक्तं परिच्छिन्नं अक्त परिमारास्य वा चका इति भाष्ये कैयटेन त
था व्याख्यातत्वाद् अत्र व्यस्तं व्याप्ते च संकुले इति विश्वः प्रकाशे लिप्त्रमाद क्तं व्याप्ते च संकुल इत्युदाहरणं नुज्वल इतो भ्रान्तत्वा दुपेक्ष्य तथा च मदि
न्यावकारादिप्रक्रमे क्तं तु व्यक्तं तु व्याप्ते इत्युक्तं घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत् सितमवसिते च क्वध्वले त्रिषु शर्करायां स्त्री इति मेदिनी
मृगतौ वाहुलकात् क्तः अस्मिन् च शिले जले सस्ये दीप्ते पूजिते स्यादिति मेदिनी दूतनिभ्यां दूतः प्रेष्यः गौरादित्वा न्दी सद्गती अथ कथं तेन इति विदितं निषे
दुषेति रघुद्वन्द्वसु प्रोक्तं अस्मात् क्तिच इत्यादूतिरपि स्मृतेति द्विरूपकोशः तातो मुकं प्ये जनके इति विश्वमेदिन्यौ वाहुलकात् शीङोपि शीता संज्ञा
पदतिः समपत्नी च शीतानभः सारितिलां गलपद्मौ च शीतादशाननरिपोः सहधर्मिणी च शीतं स्मृतं हिमगुणो च तदन्विते च शीतो लसे च नृपतिरौ च
दृष्ट इति तालव्यादौ धरणिः सीतादन्त्यादिरपि सीतालां गलपद्मतिवैदेही स्वर्गगंगा सुइति दन्त्यादौ मेदिनी कोशात् सीतालां गलरेखा स्याद्वीर्यगंगा च जा
नकीति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च अत्र सक्तं सूत्रं जेर्मृदोदात्तः जिजये अस्मात् क्तं सत्यमङ्गमः सचोदात्तः धातो दीर्घश्च जीम तस्य न भवति जीमूतो
द्रौमृत्तिकरे देवता डे पयो धरे इति मेदिनी वेणी खरा गरी देवता डो जीमूत इत्येवममरः जमृताः स्यादृत्तिकरे शक्ने द्रौघोपकं घन इति विश्वः इदं सूत्रम
नार्षेमिति पुराणोक्तं मः अत्र एव प्राकरेष्ठोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः लोपमिति लोपानिलेष्ठवः पुंसि इत्यमरः अत्र पुंसी लुप्यान्वितेन पुनः।

पुंसकस्त्रिंशोयंतथाचस्थानेनस्तमसूत्रेभाष्यलोष्टःक्षितोक्तसूत्रेगत्वस्यादि अतएवलोष्टःशंठेपिलोष्टःस्यादितिपुंस्कांडेकेफलितःपक्षितंशेलजे।
तापेकेशपाकेचकर्दमे इतिमेदिनी हरितास्त्रीचदूर्वायांहरिद्वर्णयुतेऽन्यवदितिचरुहःरोहितंकुंकुमेरुक्तेत्रजुशक्रशरासने पुंसिस्थानीनमृगयो
र्भेदेरोहितकद्रुमे लोहितंस्तुगोशीर्षकुंकुमाजिकुचन्दने पुमान्तदान्तरेभौमेवर्णचक्रिषुतदेतौतिमेदिनी पिशेःपिशितंमांसंमांस्यांस्त्रीतिमेदिनी
मांस्यांजयमांस्यांतथाच जयाचपिशितपिशोतिधन्वनरिःश्रुदक्षिउद्यतस्तुवेभवसिश्चवाप्यइतिमंत्रे अवाप्योमंत्रैःश्रुजग्रीयइ
तिवेदभाष्यंदक्षाप्योयोदमआसनित्यःविश्व स्यस्यहयाप्यस्यराजन्मित्रइवयोदिधिषाप्योभूत इत्यादिष्वपियौगिकार्थएवभाष्येपुरस्त्रतः उ
ज्वलदत्तलुदधिषाप्यइतिसूत्रंपठित्वादधिपूर्वात्त्यतिगण्यः षत्वंचदधिसाप्योभूतंइतिव्याख्य तदशपादीवृत्तिकारस्तुधिषशब्देऽस्यद्वित्वंगुणा
भावःश्रुत्वंचाभ्यासस्यनिपात्यतइत्याह प्रसादकारदयोष्येवमेवप्रतिपन्नाःतदेतत्सर्वलक्ष्यविरोधाद्देवभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यस्तुषेप्यस्तोतम्
पुरुष यसम् बहुलक्ष्यमिविदमभ्यम् पत्तुज्वलदत्तेनस्तुवःकेप्यइतिपठित्वा कित्वाद्गुणाभावेउवडादेशस्तुवेप्यः पुंरंदरइत्युक्तंनन्वेदस्त
द्वाष्यादिविरोधात्तस्मादिहक्षेप्यप्रत्ययपठन्दशपादीवृत्तिरुदेवज्यायान् पर्जन्योमेघशब्देपिध्वनदंबुदशकयोरितिमेदिनी अजयकोशस्थ
माहवदान्यइत्यादि अमिनस्तिनस्यगतौवधिःप्र कृत्यंतरंनसत्रमितिभ्राणनपादितिसूत्रेनत्रःप्रकृतिभावउक्तः सदेःसौत्रात्रनिनसमासेत्यु
त्यसंतरंतदितिबोध्ययज्ञत्रोपष्टव्यदेवतासंतेवापूर्वातेनगच्छताम् संयजत्रैरंगानीतिमंत्रेतथादर्शनात् गडेःगडसेचनेकलत्रंश्रोणिभार्ययोरित्यमरः
वृजश्चित्तित्वादंतोदात्तःवरत्रायादावीनस्यमानः सुविदेःकत्रःइहप्रायेणकत्रन्नितितंपठितितत्प्रामादिकम् वृहस्पतेःसुविदत्राणिराधेत्यादौ।
नित्त्वसददर्शनात् कृदुत्तरपदमकृतिस्वरेणप्रत्ययस्वरस्यैवदर्शनाच्च धन्वचयत्कृतत्रेचेतिमंत्रेपितथैव कृतत्रंकर्त्तनीयमरण्यमितिवेदभाष्यम्भृम्
भृजभरणोमृङ् प्राणात्यागेदृशिर्प्रेक्षणेदशपाद्यांतुमृदृशीडितिपठित्वा दृङ् आदरेद्रियतेदरतःशेतेशयंतःइत्युदाहृतंतन्नरुशंतमग्निदर्श तंवृहं

तम् तरणिर्विश्वदर्शतः दैव्यो दर्शतो रथ इत्यादि मंत्रैस्तद्वाप्येतावविरोधात् भरतो नासृशस्त्रे सुनौ नटे रामानुजे च दौः ष्यंतौ इति मेदिनी यच्च तत्र त्विति
उज्ज्वलदत्ताय नरो धेनोक्तं त्रिर्नो अश्विनाय जत हि रण्य शम्यं यजतो वृहंतमि त्यादिषु यजत शब्दोपपद्य परतयेव वेदभाष्ये व्याख्यातः यवतः पादपेषु
सिंशा कमत्स्य प्रभेदयोः देवमुन्यंतरे शोले इति मेदिनी हर्यतोऽश्व इति एतदपि हर्यं कांतौ गतौ चेति धात्वर्थे वृत्तिकारे क्तिं चानुसृत्योक्तं परित्यज्य हर्यं तं ह
रिं आहर्यतापधृत्स्नवे इत्यादि मंत्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीयः इति वेदभाष्यम् एषि रजिष्ठमन्त्रे पुमान्विदो न द्वयोः यष्टोपि ना अनयोश्च त्रिषु श्वेता
विंदुयुक्तेषु भाविमौ रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवंहारे च दुर्वर्णो इति मेदिनी शोडशयि उज्ज्वलदत्तेनात्र पचमो वंचिः पठ्यते अन्ये सुवंचिः वंचथ वंच
थयोरन्यतरं वेदोक्तं पुपलभ्य बहुश्रुतैः पाठो निर्णयः बाहुलकादिति शमथः शांति मंत्रिणोरिति मेदिनी दमथ सुपुमान् दंडे दमे च परिकीर्तित इति च
रुदिविदि विदथो यो मिच्छति नो रिति मेदिनी अत्रो ज्वलदतः रुविदिभ्यां किदिति पठित्वा रौतीति रुक्म्य श्वेत्युदाज हार दशपादी वृत्तिकारस्तु रुदिवि
दिभ्यां किदिति पठ किंच उपसर्गवसेरित्येवं रूपमुत्तरसूत्रं द्वावपि न परतुः तथा हि शोडशयेति सूत्रानंतरं सोपसर्गा द्वसेः भजश्चित् रुदिविदिभ्यां
कित् इत्युज्ज्वलदत्तस्य सूत्रपाठः अस्य स्यतु शोडशयेति सूत्रानंतरं आदिचसेः अश्वित् रुदिविदिभ्यां कित् इति सूत्रपाठः तदेतत्पाठद्वयमपि भा
ष्यादिविरोधादुपेक्षितं तथा हि गाङ्गादिसूत्रे के पुनश्च दयः चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नडः इति भाष्यम् रुदिविदिभ्याङिः दित्यनुवर्तमाने उ
पसर्गवसेरित्यथ प्रस्य इति कैयटेन व्याख्यातम् एवं च किदिति पठ्ठां सूत्रविपर्ययसं च कुर्वतो भाष्यादिविरोधः स्पष्ट एवेत्यास्तां तावत् भाष्यै यटम
तेपि डिः दित्यस्यानुवृत्तेः फलं चित्यम् अस्य विचमिगौरादित्वान्दीषु अतसी स्यादुमासु मेत्यमरः चमसे यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्रीपिष्ठकं स्त्रियाम् प
नसः कंटकि फले कंटके वानरांतरे स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यादिति मेदिनी चैत्र सुहृदशपादी वृत्तौ तु वियः तु इति पठित्वा वीगत्यादिष्विति धातुरुदाहृतः
वह्निषुभ्याम् अजगरे शयुर्वाहस इत्युभावित्यमरः वातुक्लीवेदिवसवासराविजिच कृश्ट करमोमरावंधादिकनिष्ठांतो धृतस्तुने शरभस्तुपशोर्भि

दि करमेवानरभिदीति मेदिनी समौपतंगशलभाविस्मरः कर्लभः करिणावकइति च गर्हभंश्चेतकुमुदेगर्हभोगंधमिद्यपि रासभेगर्हभीसुद्रजंतुरो।
गप्रभेदयोरिति मेदिनी अपिष्टविभ्याङित ऋषभस्त्वौषधांतरे स्वरभिद्वयोः कर्णो रंघर्हभपुच्छपोः उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठेस्त्रोनरा कारयाषितिश्च
कशिं व्याशिनात्यां विधवायां कचिन्मतेति मेदिनी वृषभः श्रेष्ठवृषयोरिति च रासिवस्त्रिभ्यो च रासशब्दे वस्त्रसंवरणे वस्त्रभोदपिते भ्रमसलसरातुरंगमेड
ति मेदिनी जटविशिभ्याम् बाहुलकादहेतिरपिश्च अहेतः सपराकोजिनइति विक्रमादित्य कोशः त्वभूद्भनंदि एतः तदाह नंदयंतइति अत्त्वलदत्त
सु नंदंतइत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेणागतार्थतामाशंक्य अनाशीरर्थे नंदिग्रहणमित्याहतन्न इहाप्याशिषीस्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् बाहुल्येति ।
जर्जरंशेचलेशकध्वजे त्रिषु जरन्तरे र्जरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदेन दांतरे इति मेदिनी अर्तिकमि अररंछदकपाठयोः भ्रमरः कामुके भृङ्गे च मरं चा
मोस्त्री तु मंजरी मृगभेदयोरिति मेदिनी वासरइति वसेर्यतादरः केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा वाशशब्दे वाश्यते वाशरः कोकिलइत्याहुः
अंगिमदि अंगारः अङ्गु केन चो मुहूर्तिगस्तमही सुते इति मेदिनी मंदारः स्यात्सुरद्रुमे पारिभद्रेऽर्कपरोचमंदारो हस्तिधूर्तयोरिति च मदिसु त्यासवि
स्यस्मात् बाहुल्येन दाहुरपि पारिभद्रे तु मंदारुमंदारः पारिजातकइति शब्दार्णवः गडेः कडारः कपिलेदासे इति मेदिनी शृंगारभृंगारौ शृंगारः सुरतेना।
स्वरसेचगजमंडने नपुंसकं लवंगेपि नागसभवचूर्णयोरिति मेदिनी भृङ्गरिणिस्त्रिकाया स्यात्कनकालौ पुनः पुमानिति च कंजिमृजिभ्याम् कंजारो
जठरे सूर्ये विस्वौ वारणे मुनाविति विश्वमेदिन्यो मार्जारोऽतोऽखट्वागे इति च कमेः कुमारः स्याच्छुके स्कंदे पुषराजेऽश्ववारके बालके वरुणाद्रौ नानद
योर्जात्यकांचने कुमारी शैलतनया वनमाल्योर्नदीभिदिः सहाऽपराजिता कन्या जंबूद्वीपेषु च स्त्रिया मिति मेदिनी विश्वप्रकाशे तु कुमारी रामतरणी
तिपाठः रामतरणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः तरणी रामतरणी करिणी काचारुके सरा सहा कुमारी गंधाद्वेति धन्वतरिनिघंटुः जंबूद्वीपसहा कन्याः
कुमार्योऽप्याश्ववारके बालके कार्ति केये च कुमारे भर्तृदारके इति त्रिकांडशेषः तुषारस्तुहिने हिमं कासारः सरसो सरः कर्णोः कुरापः पूतिगंधेशवेपि च

तिमेदिनी विटपविष्टपविटपोनस्त्रियां संवशाखाविस्तारपत्रवे विद्यधिपेनेति मेदिनी आदेः पडति एतच्चौज्वलदत्तरीत्योक्तं अन्ये तु सूत्रे विष्टपेति
 दस्यो ह्यादिमेव पठन्ति युक्तं चैतत् यत्र व्रध्नस्य विष्टपमित्याद्येतथा दर्शनात् उलपोनास्त्री गुल्मिन्यां नात्वाणां तरे इति मेदिनी लतिकेति लतिः सौत्रः इष्टके
 ति इष्टकेषीकामालानामिति निर्देशात् प्रत्ययस्थादिति नेत्वं अर्तिमृगर्भोऽभ्रूणोऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकंठके इति मेदिनी इगाः इभः संवेरमः पञ्चीत्यमा
 रः लक्ष्मेर्मुट्च लसदशेनो कनयोः चुरादिण्यतः अस्मादीप्रत्ययः स्यात् तस्य मुडागमश्चणिलोपः लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः अद्भ्यो धौ च पद्मायां वृद्धि
 नामौषधेऽपि च फलिन्यां स्त्रीति मेदिनी इत्युणादिष्टतौ तृतीयः पादः अयमिति द्विचतुः षट्पदोरगाः इत्यमरेणोभयलिंगत्वोक्तेः सुभृतिचंद्रादिभिरपि
 वातप्रमीशब्दस्य द्विलिंगत्वोक्तेः अतिभावः तत्र कृदिकारदिति पाश्चिकोऽप्येकैश्चिदिष्यते न हीकारग्रहणे केवलप्रदणमिति मुनित्रयेण परिभाषितं अतएव वात
 प्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षेऽप्यंताः सुसाध्वः इति रक्षितः एतच्च दुर्घटग्रंथे स्पष्टम् आशीराश्याहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिस्त्रियामिति द्विरूपकोशः अतएव
 वाशोविषोविषधर इति संगच्छते आशीमिव कलामिंदोरिति राजशेखरः आशीर्हिताशंसाऽहिदंष्ट्रयोरिति सांते अमरात् सांतोष्पाशीः शब्द इत्यन्य
 देतत् षडेति मुष्टानुबद्धया सरतिः स्यादित्यमरः स हस्त इत्यर्थः प्रसंगादाह अरतिरिति नरतिरिति न् अमासः दशपादीष्टतौ तु इह सूत्रे अर्त्तैरति
 चम कितं विधापरतिः साधितः उज्वलदत्तानुसारेणाह वापुरात्रिश्चेति इह शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् आविष्करोमिति न्युने दृष्टि
 मिति मंत्रे तन्यतुर्गर्जितमिति सृजाच्छिन्नतन्यतुरिति मंत्रे तन्यतुर्मेघ इति उतस्मात् तन्यतो रिव घोरिति दिवश्चित्रं नतन्यतुमिति च मंत्रे तन्यतुरश
 निरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् अंजलिस्तु पुमान् हस्तसंघटे कुडवेऽपि चेति मेदिनी स्थवित्रमिति वनिष्टोर्हृदयादधीति मंत्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् ।
 अजिष्ठ इति केचिदं जेरिस्तु चमिच्छन्ति तेषामंजिस्तुरित्युदाहरणम् मदेरिति मत्स्यामीने यपुंभूम्नि देशे इति मेदिनी अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमाना
 गंतुके त्रिषु अंगुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य चेति मेदिनी कवसः सन्नाहः कंकटजातिश्च अच इति वचो गर्दभां डेच संनोहे पपटेऽपि चेति मेदि

उ.
म. क.
८५

नीयैतेरिति दुर्लभाचदः स्पर्शया सोधन्वयवामक इति ध्वं तस्मिन्निघंदुः शर्करा खंडविहृता वृषला कर्परांशयोः शर्करान्वितदेशे च नगभेदेश
कलेपिचेति मेदिनी पुषः पुष्यतेः कस्यास्य च कित् पुष्करं खंडपद्मयोः सूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकांडयोः कुष्ठौषधे दीपदीप्ये भेदयोश्च न पुंस
कं नारागनागविहगनृपभेदेषु चारुणोऽति मेदिनी कलेष्व पुष्यतेः कलन किं त्यात् पुष्कलसु पूर्णोऽप्येष्टे इति हेमचंद्रः मंथा इति पथिमथोत्थात्वं इतो
त्तर्वनामस्थाने मंथामथानदंडे च वज्रे वाते पिचस्मृतः पम्या इति पथे गता वस्मात्स चा घचि अकारेणोप्यस्ति वाटः पथश्च मार्गश्चेति सुभूतिचंद्र पुरुषोत्तमो
त्वचित्वचः किरोपि स्या किरो प्रोक्तः पथः पथीति द्विरूपेषु विश्वः इह न भवो देवाः स्यंत्स्मिन्निति विग्रहे न्येभ्योऽपि दृश्यते इति डः ऋभुसः स्वर्गवेज्ज्यो रिति
विश्वः ततो मत्वर्थे इति ऋभुसिन्निति नां तं प्रातिपदिकं आत्वात्वे ऋभुसाः इंद्रः ऋभुसागौ ऋभुसाराः इत्युज्ज्वलदत्तः दशपाद्यां तु अर्त्तं भुक्षिनमि ।
तिसूत्रमुपन्यस्तं ऋभुसाराभिद्रमाहुव उत पडति मंत्रस्य वेदभाष्ये पितृत्वं मुदा हतम् अत्रायं विवेकः आद्यमतेऽतो दातृत्वं न्याय्यं अवग्रहाभावा
वाहुत्वात् द्वितीयेन अवग्रहाभावे न्याय्यः अतो दातृत्वं वाहुलकादिति खजाक इति खजमंथे वलाकावकपंक्ति स्याद्वलाकाद्रिसंकठिका वलाका
कामुकी प्रोक्ता वलाकश्च वलो मते इति विश्वशाश्वतो शलाका शल्यमदनशारिका शल्यकीषु चेति मेदिनी पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये नाटकांगयो रि
ति च पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये के ध्वजे पिचेति विश्वं पिनाकादयश्च पिनाको स्त्रीरूद्रचापे पांसुवर्षे त्रिष्टूलयोरिति मेदिनी अमरोक्तिमाह कीवेति ।
किंच पिश्रू संचूर्णनेषकारस्य रात्वं धातो र्युगागमः पिण्या को स्त्री निल कल्के हिं गवाली कसिल्ह के इति मेदिनी अमरोक्तिमाह दूषी केति किंच दूषय
तेरच इति इप्रत्यये दूषिः कृदिकार इति डीष् दूषी उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका द्रुस्वमध्ये वक्त्रेण इति डीषोऽपि ह्रस्वादेशात् पिचडि दूषिका दूषि पिचट्च
दृशोर्मलमिति विक्रमादित्यकोशः दूषिका त्रुलिकायां च मले स्यात्सोचनस्य चेति मेदिनी अनिह पिभ्यां अनीको स्त्रीगणे सैन्ये पीति मेदिनी ह्रस्वीकं वि रम
षयेन्द्रियमित्यमरः फर्फरादेश इति उज्ज्वलदत्तरेत्याक्तं वस्तु तस्तु धातोर्द्वित्वं उकारस्याकारः सलोप इकच्चाभ्यासस्येति शपायुक्तमेव न्याय्यं चरेत्तुम् ५५

चेत्युत्तरग्रंथानुरोधेन द्वे रूकेत्यादेरनुवृत्तेन्याप्यत्वात् किसलयमिति नैतोशेचतुर्फरीयफरीकेतिमंत्रस्यवेदभाष्येनुत्रिफलाविशरणोऽयमन्यतमस्यनि
पातनमिदमाश्रित्यशत्रूणांविदारपितारौस्तोत्राणांपालकाविष्टार्थस्यपूरपितारौवेतिव्याख्यानमिति त्रिडोका इति तिमेर्मकारस्य उकारः अभ्यास
स्यनुक्च त्रिडोकाचिंचाम्लिकेत्यमरेनुशब्दांतरंतथाचत्रिडोकाचिंचाम्लिकाचिंचातिडोकाकपिप्रियेतिवांचस्यतिः अम्लोकाचाम्लिकाचिंचातिडोकाचति
तिडेतिचंद्रः अम्लिकाचुक्रिकाचुक्रासाम्राशुक्लाथशुक्रिकाचाम्लिकाचिंचिकाचिंचातिडोकासुतिडोकेतिधन्वतरिनिघंटुः यत्तुउज्वलदत्तेनोक्तं उपदं
शस्तृतीयायामिति सूत्रेतिडोपदंशंभुक्तेइतिभाष्येप्रयोगात्साधुतेतितदुपेक्ष्यम् उपदंशइतिसूत्रस्यभाष्यकारैरस्यष्टत्वात् त्वदुदाहृतप्रयोगः
स्यभाष्येकुत्राप्यभावाच्चभ्रमरश्चचरीकः स्याद्रोलं वोमधुसूदनः इंदिरः पुष्पकीटोमधुद्रोमधुकेशइतित्रिकांडशेषः कर्कशोर्गलेतिकेत्यमरः
पुंडरीकंसितांभोजेसितच्छत्रेचभेषजे पुंसिव्याघ्रेऽग्निदिङ्गुगेकोशकारांतरेपिचेतिमेदिनी ईषेः ईषीकास्यादिषीकापिवा नापुजवनापुआवितिदि
रूपकोशः सर्तः सृणीकास्यंदिनीलाला इति अमरः मृडः कीकचू चित्वादंतोदन्तः कीकनितुज्वलदत्तादिपाठस्तुप्रामादिकः मृलीके अस्यसुमत्तौस्याम
मृलीकायप्रियव्रतानुइत्यादिषुचित्त्वरस्येनदर्शनात् अलोकमप्रियेपिस्याद्विष्यमत्सेनपुंसकमितिमेदिनी व्यलोकमप्रियेभालेवितथेइतिहेमचंद्रः
तथाचप्रयुज्यते तेदृष्टिमात्रपतिताअपिकस्यनात्रशोभायपश्मलदृशामलकांखलाश्च नीचाः सदैवसविलासमलीकलग्नायेकालतांकुक्षिततांच
नसंसर्जंतीतिव्यलोकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽपिपीडकेनानागरेइतिमेदिनी वलीकनीध्रेपटलप्रांतेइत्यमरः वलतेर्मुगागमेवलीकं वामरश्चनाकु
श्चवलीकंपुंनपुंसकमित्यमरः बहतेर्दृष्टिश्च बाहीकोगोः बाहश्च सुप्रपूर्वादिणस्तुद्धः सुप्रतीकः शाम्यतेः शमीकः ऋषिः एवमन्येषूत्थाः तदाहइत्या
दीति ष्टष्टगूथंपुरीषंवर्चस्क मस्त्रीविष्टाविषोस्त्रियावित्यमरः अजैः अमरोक्तंमाह अजीवमिति किंच उद्धतरसः सोमलतायः शेषोषिः अजीवम
एतच्चअजीविगोदृषणांसश्चतश्रिये आसत्योयातुमघवांचअजीषाइत्यादिमंत्रभाष्येस्पष्टम् अयमितिईयन्प्रत्ययः अरुद्धतसागम इत्यर्थः बोपा।

उ-
म-क
८६

लितोक्तिमाह अं वरीषइत्यादि अं वरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपांतरे नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करोऽपि च आग्रात केतुतापे चेति मेदिनी कृशकरी रो
वंशङ्कुरेः स्त्री वृक्षमिदृशयोः पुमान् करीरचीरिकायां च दंतमूले च दंतिनामिति मेदिनी शूरीरं वृषविग्रहइत्यमरः अर्द्धर्चादिस्वाच्छरीरोऽपि बाहुला-
कात् हिडिगत्सनादरयोः हिं डते इतस्त तोगच्छतीति हिं डी रः हिं डीरोऽधिकफूः फेनइत्यमरः डिं डीरोऽपि च हिं डी र इति द्विरूपकोशः किमीं स्त्री वीरत्तणी रादयो
प्येवं वा भ्यां किमीरो नागरंगे च कर्बुरेण क्षसांतरे इति मेदिनी जं वीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दंतशठे द्रुमे इति च उशीरं वीरणा मूलं उशीरोऽपि मूले स्यो ।
शीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः कुरीरमिति कपिलिकादित्वाद्भ्रत्रत्वे कुलीरः कर्कटकः घसेः शीरमिति उपधा लोपः कत्वं षत्वम् क्षोरं दु ।
ग्ये च नोरे चेति विश्वः गभोरिति निम्नं गभीरं गभीरमित्यमरः पचलमिच कर्तयं कृत्य प्रसेधेषु रिदुप संख्यातः शेरतेऽनेन शीधुः मद्यविशेषः मेरेयमा सवः शी-
धुरित्यमरः अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीवं च पुन्रपुंसकपोद्दी र्जीवा तु स्यात्तु शीधव इति त्रिकांडशेषः शीलं स्वभावे सद्गते इति मेदिनी जलनीली तु शेवालं शेवल-
इत्यमरः शेवालं पद्मकाष्ठे स्याच्छेवालं तु पुमानपमिति मेदिनी शब्दार्णवोक्तिमाह शेवालमित्यादि उलूकादप्यश्च उलूकः पुंस्त्वि काकारा विद्रेभ्यो भारतयो ।
धिनि इति मेदिनी वदेर्यङः तादृकः वाचोयुक्तिपद्वर्गमी वा वट्टकश्च वक्तरीत्यमरः शमेर्वृक्षशब्दको गजकुंभांते घोघे च शूद्रतापसे इति मेदिनी बाहु-
लकादुक् प्रत्यये ह्रस्वमधोपि जंबूकं जंबुकं प्राहुः शंबूकमपि शंबुकमिति चिरूपकोशः जंबूकं वंधूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः जंबूकः फेरवेनौ चे पश्चि-
माशापतावपीति विश्वमेदिन्यौ वंधूकं वंधुजौ वस्याद्धूकः पीतसारके इति च शलिमंडिसौ गंधिकं तु कल्लारमित्याद्युपक्रम्य शालूकमेष्ठां कंदः स्या-
दित्यमरः एष्ठां सौ गंधिकादीनां कै रवांता नां कंदो मूलमित्यर्थः नियोमिः नैमिनोति निशेकूपत्रिका चक्रांतयोः स्त्रियामिति मेदिनी बाहुलकादन्यतो-
पि याप्रायरो पाभिः स्वस्रकुलस्त्रियोरित्यंत स्यादौ रभसः यामिः कुलस्त्री स्वस्त्रोः स्त्रीत्यंत स्यादौ मेदिनी जैक्षये जामिः स्वस्रकुलस्त्रियोरिति द्विरु-
पेषु विश्वः अर्त्तैरुच्च उचेत्युचितम् ऊर्मिस्त्री पुंसयोर्वी च्यां प्रकाशे वेगभंगयोः वस्त्रसंकोचरे स्वायं विदनापीडयोरपीति मेदिनी भवंति भूतान्य

चवर्गं ततोपादावजयकोशः चवर्गोऽपि प्रोक्तो यामिः स्वस्रकुलस्त्रियोरिति । अ. ७

राम-
८६

स्यामिति भूमिः भूमिर्वसुंधरायां स्यात्तस्यानमात्रेपि च स्त्रियामिति मेदिनी अश्रोतेः रश्मिः पुमान् दीप्यते स्वत्यस्य प्रहयोरपीति मेदिनी वीज्या अमरो
 क्तमाह वेणिरित्यादिवेणीकेशस्य बंधने न द्यादेरंतरे देवता डे इति मेदिनी वेणीखरा गरी देवता डे जो मूत इत्यमरः ज्यानिर्हीनौ स्तवं स्यां चेति विश्वः जू
 णिः स्त्रीरोगः सृष्टिषि अंकुशे स्त्री सृणिः स्त्रियामित्यमरः सृणिः स्यादंकुशे पुमानिति कोशान्तरम् अतएव आरक्षमग्रमवमस्य सृणिं शिताग्रमिति
 माघः वृहत्सुपादवे मेघे वृहत्सुः पाषंडचंडयोरिति विश्वः ऐंद्रं वृहत्सु षोडशिनित्तोयमिति श्रुतौ वृहत्सु मेघमित्यर्थः अंगेः अग्निर्वैश्वानरेपि स्यात्तच्चित्र
 काख्योषधौ पुमानिति मेदिनी वहिष्त्रि वह्निर्वैश्वानरेपि स्याच्चित्रकाख्योषधौ पुमानिति मेदिनी श्रेणिः स्त्री पुंसयोः पंक्तौ समाने शिल्पि संहता वि
 ति च कटिः श्रेणिः ककुद्गती इत्यमरः योनिः स्त्री पुंसयोश्च स्यादा करे स्मरमंदिरे इति मेदिनी घृणि एष्टि घृसेचने निप्रत्ययोगुणाभावश्च घृणिः पुनः ।
 अंशुज्वालातरं गेहू इति हेमचंद्रः एष्टिरत्यत नावित्यमरः पाल्शे स्यादुन्मदस्त्रियामस्त्रियो द्वयोः सैन्येष्टे पादग्रंथ्यधरेपि चेति मेदिनी भूर्णिर्धरणी ।
 ति तक्कान भूर्णिरिति मंत्रस्य भाष्ये तु भूर्णिः धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् दिवो देदीदिविर्द्धिषणान्नयोरिति विश्वः दीदिविर्द्धिषणो नेतदस्त्रिया ।
 मिति मेदिनी धिषणो बृहस्पतिः दीदिविर्द्धिदशकरश्चक्षाः सुरगुरुर्गुरोरिति त्रिकांडशेषः दीदिविर्द्धिदशर्चिः स्या जीवप्राक् फलानी सुत इति हाराव ।
 ली ओदनो स्त्री सदीदिविरित्यमरः अन्नस दीदिविर्द्धिदिवि सहित इति व्याख्याने न्याप्यम् स इति छेदे तु अस्त्रियामिति न लभ्येत ततश्च अन्नेतदस्त्रिया ।
 मिति मेदिनी अंशो विरूध्येते ति ध्येयम् गोपा मृतस्य दीदिविमिति मंत्रे तु चोतमानमित्यर्थः कृवि घृष्टि एते किन्तानि पास्यंते घृष्टिर्वरह इन्द्रि अमस्य युनः
 स्थविरस्य घृष्टेरिति मंत्रे तु घृष्टेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः घृष्टुसेचने इति यात्वर्थानुगमात् छविः शोभा रूचो योषिदिति मेदिनी अथ चाषः किकीदिविरि
 त्यमरः विनिमय इति किकीदीविः किकीदिवाविति द्विरूपकोशः पातेः पतिर्द्धवेनात्रिष्वीशे इति मेदिनी शकेः उच्चारवस्करौ शमलं शकृत गृथं पुरी
 षं चर्वस्म स्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियामित्यमरः अमेरतिः अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोरिति मेदिनी अमतिश्चामतिः काल इति द्विरूपेषु विश्वः ।

वहिवसिवहतिः सचिवेगकीतिविश्वः वसतिः स्यात्स्त्रियां वासेयामिभ्यां चनिकेतने इति मेदिनी अमरोक्तिमाह प्रादेशनमिति रमेः रमतिर्नोपकेनाकेपुंमि
 स्मादिति मेदिनी वृत्तिकारैर्लकोशांतरमाहरमतिरित्यादिनित्वमाद्युदात्तार्थम् रंतिरसिरमतिरसिः स्रुङः क्रिः धीमान् सूरिः कृतो कृष्टिर्लेव्यवर्णो विचक्षरा
 इत्यमरः दशपाद्यानुसुनोरिन्दोर्धश्चेति पाठः तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे प्रत्ययांतराभात् अनुबन्धत्वे हिलाघवादिहैव क्रिन्नुभ्येत तथा च
 सूरौ सूरिणौ सूरिणा इत्यादिरूपं अतएवाभिधानमालायां सूरौतिनांतमुदाहृतमित्यवधेयम् यत्तु दशपादी वृत्तिकारैर्नित्वं स्वीकृत्य सूरिरित्यु-
 दाहृतं तदेतेन प्रत्युक्तम् स्वरविरूढमपि सदा पश्यंति सूरयः विसूरयो दधतौ विश्वमापुरित्यादौ सूरिशब्दस्यांतोदात्तत्वात् अदिशदि अद्रयो
 द्रुमशैलाको इत्यमरः भूरिर्नो वासुदेवे च हरे च परमेश्चि निनपुंसकं सुवर्णौ च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी वंक्रिरिति वकिर्कौष्टिल्ये तंद्रिरिति
 कृदिकारादिति पक्षे ङीष् तंद्रीनिद्राप्रमोलयोरिति मेदिनी तं द्रीतंद्रिश्च तंद्रायामिति द्विरूपकोशः विभज्यनक्तं दिवमस्तज्जंद्रीरोतिभरविः राश
 दिभ्याम् शत्रिर्नो भीधरे जिह्माविति मेदिनी शत्रिमग्र उपमाकेतुमर्थ इति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु उपमासुपमानभूतङ्के तु अप्रख्यातं शत्रि एतन्नाम
 कं राजर्षिमिति व्याख्यातं अदेस्त्रिनिश्च अत्रोभसकः अत्रिः ऋषि विशेषः उज्ज्वलदत्तस्तु अदेस्त्रि न इति पठित्वा अत्रिरित्युदाजहारतन्नत्रि
 पैवसिद्धेः प्रत्ययांतरवैयर्थ्यात् गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिनिश्चेति पठित्वानिदिदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा अत्रो अत्रिणो अत्रिणः इत्याहतदपिन-
 आद्युदात्तापत्तेः न चेषापत्तिः जहीत्या अत्रिणं परिणम् दूरेवाये अतिवाकेचिदत्रिणाः अग्रेहंसिन्या अत्रिणमित्यादाव नोदात्तस्य निर्विवादत्वा
 त् दशपादी वृत्तौ तु अदेस्त्रिनिश्चेति पठित्वा च कारात्रिचित्युक्तं तदपिनत्रिनिचश्चित्वस्य व्यर्थत्वात् इकारेणानकारपरिचारासतिप्रत्ययस्वरेणोवेष
 सिद्धेः अतएववधेर्दुःशंसानिति मंत्रस्य भाष्ये अदेस्त्रिनिश्चेतिमाधवः नलुमतांगस्येति सूत्रे कैयटोप्येवमेवाहेतिदिक् पतत्रिरिति पक्षवाचका
 स्यतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति नुपतत्रोपतत्रिणाविसादिमकरिभ्याम् मरीचिः रूपरादौ सावृषिभेदे च दृश्यत इति विश्वः मरीचिर्मुनिभेदे नागमस्तावन

पुंसकमिति मेदिनी कणीचिः पुष्पितलता गुंजयोः शकटे स्त्रिया मिति च वेजः वीचिः स्वल्पेतरंगे स्यादवकाशे सुखे ह्योरिति विश्वमेदिन्यौ पुरः पुरुषः पुरुषे सा ।
 रव्यज्ञे च पुनागपादपे इति विश्वमेदिन्यौ घनहि पुरुषं कर्बुरे रुक्से निष्ठुरे कौचवाच्यवदिति मेदिनी नहुषो गजविशेषे नागभियपीति हेमचंद्रः चित्स्वरेणां तो ।
 दाते प्राप्ते ग्रामादित्वा दृषादित्वा द्वा आद्युदात्तौ यम् एतच्च देवा अकृण्वन् नहुषस्य विश्वमिति मंत्रस्य भाष्यस्य ह्रस्वम् कलुषं त्वाविलेन सोरिति विश्वः पीयेः
 पीपुषं सप्तदिवसावधिसौरेन थामृते इति मेदिनी पेपूष इत्यादि स्त्वमरः मस्त्रेः पिटकः येटकः पे गमं जूषे त्यमरः गंडेश्व गंडूषो मुखपूर्ती भपुष्करप्रसृतो ।
 न्मि ते इति मेदिनी अर्त्तैररूः उकारांतो यं प्रसयः न तु सकारांत इति स्फोरयति अरू इत्यादिना युक्तं चैतत् कंचिद्या वीररुं शूरमर्त्यम् अपाररुमदेव ।
 यजनो जहि इत्यादि मंत्रेषु तथा दर्शनात् यतुमानः शसो अरुष इति मंत्रस्य भाष्ये सांतो यमिति माधवेनोक्तं तल्लौढिवादमात्रं न तु वास्तवं पदस्य द्युदा
 त्तत्वा नुपपत्तिप्रसंगात् उक्तप्रयोगस्य कस्वतेन एति नानञ् स मासे सोष्ठवात् गुरुद्वेषो अरुषे दधंतीत्यत्र स्वयमेव तथा व्याख्याभ्यां योनो अग्ने अर
 रिवां अघा पुरित्यादि मंत्रांतरसंवादाच्चेति दिक् लौवेऽनः शकयो स्त्री स्यात् इत्यमरः करयोगजगंडे स्यात् कुसुमे निंघनी विनिष्कादेशाद्वादि आद्वेदुर्दु
 रूढे पिवायसे इति मेदिनी रुकदिकरं वो मिश्रिते वांतो भांत सुदधिसकुष्विति विश्वः कदंबं निकुरुं वे स्यात् नोपसर्गययोः पुमानिति मेदिनी कलं वी शाक भे
 दे स्यात् कदंबशरयोः पुमानिति च कदेः कादंबः स्यात् पुमान्यसि विशेषे सायके पिचेति मेदिनी कलिकलमः पुंसिलेखन्यां शाखौ पाटच्चरे पिचेति मेदिनी
 कुपेर्वा कुपक्रोधे अतः किंदच्चकारांतादेशश्च वा तंतुवायः कुविंदः स्यादित्यमरः बाहुलकात् अलभूषणादौ अल्लिंदः यस्य मलिंदेषु न चक्रुरेव मुग्धा
 गना गोमयगोमुखानीति माघः प्रज्ञादित्वा दणिदौ घादिरप्ययं निषंगथिरिति च जोरि निकुत्तम् आभुरस्य निषंगधिः रथकूवर इत्यर्थः सर्त्तैः नियंतो प्रा
 जिता यं ता सृतः सत्ता च सारथिरित्यमरः खर्जि पिंजादिभ्यः खर्जमाने एवमादिभ्य ऊरः पिंजहिंसायां एवमादिभ्य ऊलच् खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूर
 रः कीटदृशयोरिति मेदिनी हेमचंद्रो कृपू सामर्थ्ये बाहुलकाच्चत्वाभावः अथ कर्पूरमस्त्रियाम् घनसारश्चंद्रसंज्ञः सिता भौहिमवालुकेत्यमरः वस्त्रसं

वरणोवस्त्रं उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वस्त्रं त्रिलिङ्गकमित्यमरः एवं शालूरमंडूगदयः भेके मंडूकवर्षाभृशालूरस्त्रवदर्दुगइत्यमरः अथ मंडूरं शिंघ्राण
मपितन्मले इति च तन्मले तस्य पूर्वोक्तस्य लोहस्य मले इत्यर्थः लोहं लोहं पुच्छशेषे रिति मेदिनी कुसुमं लोहं इति कुसुमं लोहं च कुसुमं
च मध्यदंत्यमुदाहृतमिति विश्वः तां वृत्तादयोऽप्यत्र तमुग्लानौ बुद्धिर्घत्वं च तां वृत्तीनां गवल्यां स्त्रीकमुके तु न पुंसकमिति मेदिनी शृङ्गिणाम् धातोर्घ
द्धिदुगागमश्च शार्दूलो गृहसंतांरे व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तृत्तरस्थित इति मेदिनी विश्वप्रकाशे उत्तरस्थितः उत्तरपदम् राजशार्दूल इति यथा दुग
तौ कुडु शब्दे अनयोः कुक्कुडू लंश्च क्षणावस्ते स्यात्क्षोमे चेति मेदिनी कुक्कुलं शंकुसंकीर्णं श्वभ्रे नातु नुपानले इति विश्वमेदिन्यो शिरीषादपि मृदं
गीर्क्षे यमायतलोचना अयं च कुक्कुलाग्निकर्कशो मदना नलः इति प्रयोगश्च कुवश्च दीर्घश्च कूचस्तनः कुचकूचौ स्तने मताविति विश्वः कूचीति
टित्वा न्डीपुसमीणः इराः सम्युपपदे च द्रव्यात् दीर्घत्वं च धातोः सिवेः सूचीनुसो वनद्रव्ये आंगिकाभिनयांतरे इति मेदिनी शृंगेः शवः स्यान्मुसलाप्र
स्य लोहमंडलके पवौ शुभान्विते त्रिष्विति विश्वमेदिन्यो उल्वादयश्च गर्भाशयो जगयुः स्यादुल्वं च कललोस्त्रियामित्यमरः शुल्वमिति शुचशोके
लत्वादि प्राग्वत् शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधाविति मेदिनी हेमचंद्रौ वेतेर्नुमागमो हस्त्वत्वं च विवस्तुप्रतिविंवे स्यात् मंडले पुंन पुंसकम
विंवि कायाः फले ली वं क कलासे पुनः पुमानिति मेदिनी स्थस्तः स्तंबो गुल्मे तृणादीनामप्रकांडडुमे पिचेति विश्वः स्तंबो प्रकांडडुमगुच्छयोरिति मेदिनी
स्याद्भुक्तस्तवक इत्यमरः शाशपिशादः स्यात्कर्दमेषां इति मेदिनी अव्यः संवत्सरे वारिवाहमुक्तकयोः पुमान् कुन्दो माघ्येः स्त्री मुकुंदभ्रमिनि
ध्यंतरेषु ना इति च वलिमलि वलयः कंठरोगेनाकं कणे पुन पुंसकमिति मेदिनी मलयः पर्वतोतरे शैलांशे देश आनामे त्रिहतायां तु योषितीति च आ
त्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र इत्यमरः वृद्धोः द्वियते विषयैः हृदयम् हृदचंद्रोक्तिमाह संवत्सरेत्यादि जच्चादश्च रूपस्य यांता निपात्यंते जनी प्रादुर्भा
वे न कारस्य तकारः जनुस्संधिः संधीतस्येव जनुणी इत्यमरः तस्य पूर्वोक्तस्य स्कंधस्य संधी इत्यर्थः रुशतिभ्याम् हुरुदैत्ये मृगे पिचेति मेदिनी जनि

[illegible]

उ.

म.क.

८६

वंस्वेडेष्टुतोमरे मदनदुश्वाविधोर्नेति मेदिनी मृशकिमूडबंधने शक्कुशतौ अविशब्दे मूलं शिफाययोः मूलं विज्ञेति के इति मेदिनी शक्कुः प्रि सं
 वदे इति विशेष्य निघ्ने अमरः अम्लोरस विशेषेण दम्ली चो गेरिकौषधाविति मेदिनी मृच्छामाया स्याच्छां वरी बुधोर्मायः पातां वरे सुरे इति मेदिनी न
 छाया स्यादातपाभावे प्रतिविवा र्कयोः पितोः पालनोक्तोचयोः कोति सख्यो भाषङ्गिः सुस्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः सव्यं नामिप्र
 नौपेचेति मेदिनी जनेर्यकु जन्म हट्टे परीवादे सं ग्रामे च न पुंसकम् जन्यामात् वयस्या योजन्यः स्याज्जनके पुमान् त्रिभूत्याद्यजनित्रोश्च न बोढा
 तातिभृत्ययोः वरस्त्रिगधे इति मेदिनी अघ्मादयश्च कौते ईकु कुअमित्युज्ज्वलदत्तादयः यतो नावडस्याद्युदात्तः अकूप्रत्ययां तोतोदात्त इत्यन्ये इति
 निवाते वातनागे इति सूत्रे वृत्तिः गुणप्रतिषेधार्थोत्ककारत् उकारस्येत्वेनेति तत्रैव हरदत्तः एवं स्थिते यगंता इति प्रायोवादः अडागम इति नञ्पूर्वा
 हंतेर्यगिति वा बोध्यम् अघ्न इति यतु न्यघ्नस्य मूर्द्धनि इति मंत्रे वेदभाष्यकारैरुक्तं हेतुमशक्ये अघ्नः पर्वत इति तत्प्रकृतसूत्रमभिप्रेत्यैव यत्तु अहन
 ननमप्रस्तमर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यदिति तत्रैवोक्तं तदुपायांतरतया बोध्यम् माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रामाता च शृंगिणी अजुंयया रोहिणी स्यादित्य
 मरः संपूर्वोद्वाजोयकु आतो लोपः संध्यापितृप्रसूनयोश्चितामर्यादयोरपि प्रतिज्ञायां च संध्याने संध्याचकुसुमांतरे इति विश्वः संध्यापितृप्रसून
 यंतरयोर्युगसंधिषु इति मेदिनी कन्याकुमारिकानार्योरोषधीराशिभेदयोरिति विश्वमेदिन्यौ बंधेति बंधबंधने बंध्यस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्याद
 प्रजः स्त्रियामिति मेदिनी स्नामदि अर्वातुरंगमे पुंसिकुत्सिते वाच्यं लिंगक इति मेदिनी पर्वत्की वं महेग्रंथौ प्रस्तावेलसरांतरे दर्शप्रतिपदोः संधौ
 विषुवत्प्रभृतिष्वपीति च अङ्गुलिरिति एतच्च आरोहतं दशतं शक्करीर्ममेत्यादि मंत्रव्याख्यायां स्पष्टम् शक्करी छंदसो भेदे नदी मेखल योरपीति मेदिनी
 सर्वधातुभ्य इत्यतिरिति यतीप्रयत्ने यतिः स्त्रीपाठविक्रदेनिकारयति नोः पुमानिति मेदिनी कोरिः स्त्रीधनुश्छेदनेः औसंख्याभेदप्रकर्षयोः बोधिः पुं
 सिसमाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे नंदिद्युतांग आनंदे स्त्री नंदिकेश्वरे पुमान्कलिः स्त्रीकलिकायान्नाश्रुएजिकलहेयुगे इति च इह इति सेवस्त्रं अ

राम-

८६

धिकंतुप्रसिद्धमर्थेच एवंसर्वधातुभ्यष्टुत्तिस्मादावपि अतएवदशपाद्याष्टुत्तिसेवपठितमितिदिक् इतिपिहरतेः कीर्तयतेश्चाचश्रीतिप्राप्तेइत
 रेकांतुइगुपधादितिकित्वेप्राप्तेवचनम् हरीश्वद्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिष कपौसिंहहरेः जेशोशकैलैकांतरेपुमान् वाच्यवत्पिंगहरीतोर
 तिमेदिनी वर्तिभेषजनिर्माणनयनांजनसौख्योः गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषुयोषिति वेदिः स्यात्संदिनेपुमान् स्त्रियामंगुलिमुद्रायांस्यात्परिष्कृत
 भूतलेइतिचकीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारेकईमेपिचेतिविश्वः इगुपधातुकिं इतः कित्त्वंधीयतेकेचित्तुकिरितिपठित्वाइतोपवादः किप्रत्ययइत्या
 इतःतत्र प्रत्ययस्वरेणप्रातिपदिकानामंतोदात्तापत्तेःनचेष्टापत्तिः अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिः ऋषिर्विप्रः काव्येन शुचिर्विप्रः शुचिः कविः इत्यादौऋ
 षिशुचिप्रभृतोमामायुदात्तत्वदर्शनात् कथंतर्हि अक्षौर्मादिव्यः कृषिमिल्कषस्वेत्यादौकृषिशब्दस्यांतोदात्ततेतिचेत्इत्तुष्वादिभ्यइतीकृप्रत्ययेसा
 तीतिगृहाण ऋषीगतौ ऋषिर्वेदेवसिद्धादौदीधितौचपुमानयम् शुचिर्ग्रीष्माग्निशंकारेष्वाघाटेशुद्धमंत्रिणिइतिमेदिनी भ्रमेः भूमिचिदृशावसंवा
 चुषंतेतिमंत्रेभूमिभ्रमणशीलंदरिद्रंजनमितिवेदभाष्यम् क्रमितमि क्रपुपादविश्लेषेकृमिर्नोक्रिमिवत् कीटेलाक्षायांकृमिलेखरेइतिविश्वमेदि
 न्यो यारतेपारदंवास्मेवासुरः क्रिमिवत्कृमिः इतिद्विरूपकौशः तिमिरिति तमुकांक्षायां अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नोमतथाचास्तिमिमिगिलः तिमिगिलगि
 लेष्वास्तिनज्जिलोपस्तिनस्मरोतिवालरामायणेसप्तमांकेरामवाक्यम् शितिः कृत्स्नसितेभूर्जेइतिविश्वः शितिर्भूर्जेनासितासितयोस्त्रिवितिमेदिनी
 मनेः मुनिः पुंसिवसिद्धादौवंगसेनतरोज्जिनेइतिमेदिनीवर्णोः वलिर्हैत्वप्रभेदेचकरवामरदंतयोः उपहारेपुमान् स्त्रीतुजराश्वश्वचर्मसिमुहसूरुप्रभे
 देचजठरावयवेपिचेतिमेदिनी वसिवपि एभ्योदशभ्यइत्यात् वासिरितिदंत्यसः सुत्रेअष्टमस्तुतालव्यशः इयमपिछेदनसाधनेप्रपुज्यतेवास्यादीना
 मिवकरणांनोक्तव्यापार्यत्वनियमादितिवैशेषिकाः वास्यर्थमित्यत्रस्कोरिति सलोपः प्राप्तेतांतिभाष्यम् वाशीमंतऋषिमंतोमनीषिणः इतिमंत्रः रा
 जिस्त्रीपंक्तिरेखयोरितिमेदिनी इहवादीतिगण्यतोनिर्दिष्टः बाहुलकादगण्यतादपितथाचमूयादिसूत्रेवदंतीतिवादयोवाचकाइतिन्यासकारादयः वारि

३.
म. क.
६०

वीणाजवं धन्योः स्त्री क्लीवें वु निवाल के वारी स्याद्गजवं धन्या कलश्या मपि योषितोति च वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारिही वे रनीरयोः वारी घट्य भवं धा-
न्योरिति विश्वः हारिः पथिक संतान द्यूतादि भंगयोः स्त्रिया मिति मेदिनी खटनेः खाटिः खाटिस्त्व सद्गहेपि स्यात् किणो शवरथे स्त्रिया मिति मेदिनी न हो भ-
श्च स्त्रिया मिति लिङ्गानुशासने स्त्रिया मित्य धिकारे नाभिरस्य त्रिय इति सूत्रितत्वादि निभावः केचिदिति तथा च मेदिनी नाभिर्मुख्यन्तपे प्रक्रमध्या-
स्य त्रिययोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां क स्तरिका मदे इति भारविश्च प्रायुङ् सपुच्छ सस्य कजकोशकोमलैरूपाहित श्रीरायपनी विनाभिभिरि-
ति श्च शारिर्नाऽक्षोपकरणो स्त्रियां शकुनिको तरे युद्धार्थं गजपर्यागे व्यवहारं तरेपि चेति मेदिनी कपिलिकादित्वास्त्रत्वम् शालिस्तु कलमादौ च गंधमा-
जो रके पुमानिति मेदिनी कृत्रः कारिः स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिंगस्तु शिल्पिनीति मेदिनी जनिघसिभ्यामिण प्रत्ययां तत्करणं स्वार्थम् यच्च घासिंज-
घास आजिनजग्मुः सुकृतोत्पाणी इत्यादौ घास्याजिपाणिप्रभतीनामंतोदत्तत्वात् जनिरिति स्त्रीलिंगमुक्त्वादि कारादिति पक्षेऽपि पुजनी सीमंतिनी व-
ध्वोरुत्पत्तावोषधीभिर्दोति मेदिनी आ जिः समावनौ युद्धे इति विश्वः शरारिगतिराडिश्चत्यमरः पादे च पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण पादस्त्वज्ज्याति-
गोपहतेष्विति यदादेशः अतएव निर्देशाद्वाहुलकाद्वा जेर्वी भावो न पदाति यत्ति पदगपादातिकं पदाजयः पन्नश्च पदिकश्चेत्यमरः अशिराशिर्मेधादि-
पुंजयोरिति मेदिनी प्रेपुं स्येवांधुप्रहो कूप उदपानंतु पुंसि वेत्यमरः नोऽस्त्री कयी वस्त्रवंधेपि नो वीपरिपुणोपि चेत्यमरः परिपुणो मूलधनं समानेभ्यः इणस्या-
दिति यत्तु च लदत्तेनोक्तं इत्यात्स चोदात्त इति तन्न इणः सन्निधानात् उजो विद्धि न्नत्वात् यदपि तेनैव नो व्य इति पूर्व सूत्रे उक्तं इजत्रानुवर्तते न त्विण उत्तर-
त्रोदात्तवचनात् ज्ञापकादिति तदपि न स चेन्न इति हि नायं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने विधेयं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः तथा च क-
थं ज्ञापकतां यदपि स इजिति व्याख्या यस्य सभाव इति प्रक्रिया स्मरणमात्रकृते तदपि विधायकाभावात् यदपि स्वरमंजरीकारादिभिः समानस्य
ह्रंदसीति सूत्रेणोत्पत्तं तदपि न लोके सखिशब्दस्यासाधुतापत्तेः अपि च सखा सखायमत्र वीत् सखा सख्ये अप्रचत् सखायस्त्वावचमहे सखा सखि ।

राम-
६०

अर्द्धः इत्यादि मंत्रेषु सर्वत्र सखि शब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् एवं च इन्द्र इति व्याख्याने वेदस्य तान भिन्नत्व प्रयुक्तमेव तथा च ज्ञापको य
 त्यासोऽपि गर्भस्त्रावेणो वगतः अपि च त्वत्पक्षेऽप्यत्र इति सचेत्यादि शब्दतोऽर्थतश्च गौरव प्रख्यात अपि च इति स्यपि मास्तु नौ व्य इ
 त्यादि त्रिसूत्रो जनिघसिभ्यामित्यतः ममेव पठ्यतां एवं हि महदेवत्वा घवम् स चोदात्त इति मंडूकपुत्रो ज्ञापकस्यानाश्रयणात् ननु वातेर्द्धेति डि
 त्वोपजीवनार्थमित्यं पाठ इति चेत् तर्हीण प्रकरणानंतरमेव इन्द्राकरणां सर्वमस्तु नौ व्य इति सूत्रे इन्द्रपठ्यतां आदि श्रीस्यस्यानंतरं वसिष्ठायाः स्यादि प
 ठ्यतां इन्द्रानुवर्तिष्यते ननु डि त्वं वकाराद्यनेकधा तु पाठवैयर्थ्योपपत्तेरिति दिक् तस्मादस्मदुक्तैव व्याख्या सुधीभिर्दत्तव्या दशपादी वृत्तिग्रंथाः व्याधा
 यो माधन ग्रंथः यस्ते सखिभ्य आ वरम इत्यादीन् मंत्रान् व्याचक्षाणानां वेदभाष्यकृता अनेक प्रघट्टक स्थिता ग्रंथाश्चेहानुकूला इत्यवधेयम् अश्रि को
 राः अत्राममक्तिमाह स्त्रिय इति एवं च सुप्रात सुष्वेति सूत्रे च नुरश्चेति तालम्यपाठ एव केषां चिदं स पाठस्तु एतत्सूत्रानालौचनमूलक इत्यवधेयं न चैताव
 तावत्तुल्यमिति दंस प्रयोगोऽशुद्ध इति भ्रमि तस्य अकारांते न दंस्य गर्भेण स्त्रशब्देन विग्रहेतत्सौष्ठवात् न च तादृशशब्देऽपि विप्रतिपत्तयः अस्वः कोरोक
 चेयं सिद्धी मश्रुणि शोणिते इति मेदिनी कोशात् अहिर्दं त्रासुरे सपे इति मेदिनी अच इन्द्र शब्दे कषिर्वाल्मीकिशुक्रयोः सूरौ काव्यकरोऽपि स्यात्
 वत्सो नोपोषितोति मेदिनी स्वनिकषि स्वनिः स्त्रियामाकरस्यादित्यमरः एयं तादच इति इप्रत्यये खानिरपि खनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः
 ग्रंथिस्तु ग्रंथि परो नाबंधरुग्भेदपर्वणो मिति मेदिनी वृते श्चेदसि बाहुलकाद्योकेपि वर्तते भेषजनिर्माणे नयना जनलेखयाः गात्रानुलेपनी दीपदशदीपेषु यो
 षिनीति मेदिनी कृष्ट्यनुनपदांतेति सूत्रे न्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्यो गिर्योरित्यत्र छगोरिच्छेत्त्यस्य तत्त्वचिदुणादिवृत्तिषु अन्येषु गीयं कुर्वीः गुर्वो ह्यगोरु
 चेति वा पाठः शोधनीयः वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किरिरित्यमरः इयपपजातीति कप्रत्यये किरौपि त्वचित्त्वचः किरौपि स्यात्स्त्रिप्रोक्तः पथः
 पथि इति द्विरूपकोशः गिरिर्नानेत्ररुग्भिदि अद्रौ गिरिजकेयो षिनीर्गोपूज्ये पुनस्त्रिप्रति मेदिनी कुरिरिति डीपितुकुटीकुरिः कोटे पुमायः स्त्री घटे स्त्री

७
 म. ६९ पुंस्यार्गहेकुयस्यात्कुंभदायांचसुरायांचित्रगुच्छकेइतिमेदिनी कपिर्नोमिल्लकेशाखामृगेचमधुसूदनेइतिचसर्वधातुभ्यःकर्मव्याप्येक्रियायांचपुंनपुंस
 कयोर्मतमिति रुद्रः चर्मकृतौचफलकेइतिमेदिनी वृहेः ब्रह्मतत्वंतपोवेदेनद्वयोः पुंसिवेधेसि ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रेइतिमेदिनी अश्वेति भाषायामपी
 ष्यतेचंदसीतितुशकिनैवान्वेतिहभृशरिमेति श्रद्धिंसायांएतच्चोज्वलदत्तरीत्योक्तंदशपायांतुष्टृणातिर्नपठ्यतेतत्स्थानेसूःप्रत्ययश्चदेर्वादिःनिच्च।
 लसूभ्यईमन्निति कंदोग्रहणांचानुवर्तितम् युक्तंचैतत् पिष्टतान्नोभरीमभिः वातस्यसर्गोअभवत्सरीमणि लोर्णावर्हिः सुष्टरीमाजुषाणा यस्यामनिर्भा
 अदिपुतसवीमनिहिरण्यपाणिः इत्यादिमंत्राणांतद्गुण्यस्यचानुगुणात्वादुक्तप्रयोगाणांभाषायामदर्शनेनकंदोनुवृत्तैर्न्याय्यत्वाच्च अतएवसर्वत्रग्र
 हणांकरिष्यति नामन्सीमन्सद्येति मनिन्नताइतिशेषः नामेतिच्चाअभ्यासेमलोपः सीमेति सीमसीमेस्त्रिया मुभेइत्यमरः पाप्मेतिपिवतेः पुगाभामःबाहु
 लकादम्यतोपि पक्षपूजायांक्षयःशोषश्चयस्माचेत्यमरः पूप्नेरलो सोमाचंद्रः दुधाज्धामदेहेगृहेरश्मौस्थानेजन्मप्रभावयोरितिमेदिनी सुष्टृमेति कृ
 दत्तरपदस्वरेणांतोदात्तम्पदम् मनिनितुमध्योदात्तस्यात् सुष्टृणातीतिविग्रहः सतिदुःस्वयतिदुरध्येयत्वात्सामसामस्कीवमुपाग्रस्यभेदेवेदोतरपिचेतिमे
 दिनी आत्मापुसिस्वभावेपिप्रयत्नमनसोरपि धृतावपिमनौषायांशरीरब्रह्मणोरपिइतिचहनिमसिकाभंभरालीस्यादितिहारावलीकवरःपाठकःवव।
 योरैक्यात्कवरीकेशविम्बासःजानपदेतिऔष् अन्यत्रकवरा गिरुडन् इदं सूत्रंकेचिन्नपठति अतएवगारुताडयतइतिविग्रह्यडप्रत्ययेष्टवोदरादित्वात्
 लोपेगसूडशब्दंयुस्यादयंति इदं कमिः उज्वलदत्तस्तुकमिन्नितिमितंपपाठतन्नइदंसेस्त्रमिंद्रपानम् इदंतेसोम्यमधुइत्यादौनित्स्वरभावात्तदश।
 पाप्मोडणोद्रमगिति सूत्रितं इदमिति सूर्यमामशब्देयंप्रत्यक्षपरामर्शोकायतेर्दिभिः प्रयोजनाभावादेवमकारस्येतंज्ञाविरहेसिद्धेइकारउच्चारणा
 र्थःदशपायांतुडमित्येवसूत्रितं किमितिस्त्वंनाम दशपायांतुष्टृनित्येवसूत्रं अतएवाधिकंप्रक्षिप्तमित्याहुः असुक्षेपणेअस्त्रंप्रहरणेचापेक
 ऋक्वालेनपुंसकमितिमेदिनी यत्त्वयत्रेतुवाहनेपरोस्यात्सक्षेशरपक्षिणोरितिमेदिनी पिवतेः पात्रमभित्वाण्डोष पात्रमंत्रेत्रिषुक्तीवंस्तुवाहोए

रामः
 ६९

समं त्रिणितीरद्वयातरे योग्ये इति मेदिनी भक्तिः क्लीवं वरीषं भ्राष्ट्रेना इत्यमरः वैष्टं विष्टपम् उष्टः क्रमे लवः उष्ट्रे क्रमे लवः कमपञ्च हागा इत्यमरः सिविमुच्योः
सन्निमृत्रिभ्यां चुरादि रायं ताभ्यामेरचा सिद्धे र्थमिदं सूत्रम् नच घञो वाधात् सूत्रे दुश्च नाग्रं ये सूत्रं तं तु व्यवस्थयोरिति ।
विश्वः अमिचि आत्रमिति अनुनासिकस्य किमलोरिति दीर्घः चित्रास्वपरीणो तु वा सुभद्रादं तिका सुच माया यो मयं न सत्र नदीभेदेषु च स्त्रियाम्
निलकं लेख्ययोः क्लीवं कर्तुं रादुतयोरपित युक्तयोस्त्वमलिंगमिति मेदिनी मित्रं पुहृदि द्वयोः सूर्ये पुंसोति च शस्त्रलोहास्त्रयोः क्लीवं कुरिकायां तु यो
घितौति च अत्ययस्वरेण तं नोदात्ताः शुन आत्राणि पेचे चित्रं देवांनां मित्रं नयं शस्त्रस्य शस्त्रमसि इत्यादि पुनातीति पुत्रः पुतनरकं तस्मात्त्रायते इति तु
युत्ससंतरम् स्त्रीति डित्वाटिलोपः वलिलोपः टित्वाटिलोपः स्त्रीयोषिदवलापोषानारीसीमंतिनी वधूरित्यमरः गुधगुडशब्दे गोत्राभूगव्ययोगोत्रः शे
लोगोत्रं कुलाभ्ययोः संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु इति मेदिनी सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे इति विश्वः सत्रे यज्ञः सदादानाच्छादनार
त्यकैतवे इति मेदिनी हुपाभाहोत्राशब्दः अत्विश्वपि स्त्रीलिंग इति होत्राभ्यश्च इति सूत्रे हरदत्तादयः श्रूयते च कारावद्धोत्राश्चिन्मायामिमे होत्रं ह
विः यात्रातु यातनेपि स्यात्तगमनोत्सवयोः स्त्रियां मात्राकर्णविभूषायां विज्ञेमानेपरिच्छेदे अक्षरावयवे स्वत्ये क्लीवं कार्त्तव्ये वधारणो इति मेदिनी क
र्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्रीश्रवणं श्रव इत्यमरः भस्त्राचर्मप्रसेविकेति च गमेः गान् गो कलेवरे लं वेरमाग्रजं घादिविभागेपि समीरितमिति विश्वः
चारित्रमिति इत्रप्रत्यये चारित्रमित्युक्तं न च तत एव प्रज्ञाघणा सिद्धे किमनेनेति वाच्यम् स्वरे विशेषात् धरित्रीति गौरादित्वाटिलोपः अमेः इत्र एवानु
वर्तते नोत्रः आः समिण सम यानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकादुपेक्षोपादिवे गुणाभावश्च दिवास्वदेर्द्धश्च स्वधेत्यादि अमरोक्तं माह चिक
णमिति सूचेः सूक्ष्ममिति णिलोपे कृतो कुत्वादि सूक्ष्मस्यात्कंठकेभ्यामे पुंसोति च वाच्यं इति मेदिनी पातेः डित्वाटिलोपः उकारनकारयोस्तु फलं
पुंसो सुडिति सूत्रेऽवोचामयत्तज्ज्वलदतेनोक्तं उकारश्च उच्चारणार्थ इति तदा करेण उच्चारणं पुंसो सुडिति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनाते मेकुं नृस्वश्च

वषयेति भाष्यं उल्लो वले ओजोदीप्ताववष्टंभे प्रकाशवलपोरपीति मेदिनी अयतेः उन्नमो गंशिरः शीर्षमित्यमरः ११ गीतेः घञर्थे कप्रत्यये अदंतोपि शिरोवाचोशि
 रोऽदंतो रजोवाचो रजस्तथेति कोशांतरम् पिंडं दद्याद्वा पाशिरे इति वायवीये कुंडलो हृष्टगंडानां कुमारगणतरस्विनां भिचकं शिराद्वेष्टिनां लेभ्य इव पैकजा
 निति महाभारतम् अर्जुनः उरो वत्सं च वक्षस्येत्यमरः स्विः इह दशपादी दृष्टौ नुट् नुवर्तितः एकः रेकसी इत्युदाहृतं च तन्न उत्तरसूत्रे त्वः नुट् नैर्निर्विवाद
 त्वात् मंडकधुतौ मानाभावात् लक्ष्यविसंवादाच्च उज्ज्वलदत्तनतुरिचे र्धने चित्किंचेति पठित्वानुट् चानुवर्त्य किं त्वाद्गुणाभावे नुट् श्रुत्वेन नकारेऽत्रिभिः
 निमाधितम् तदपि न उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् नित्यरेकणोऽमरस्य परिषद्यं ह्यराण्यरेकाः रेका स्वस्य भियावाममेति इत्यादि मंत्रेषु रेका
 निति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् वैदिकनिघंटौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् वेदभाष्यादिषु प्रकृतसूत्रेण तस्य साधितत्वाच्चेति दिक् चायतेः चनोदधिष्वपचता
 तुतेदधिष्वनश्चनः इत्यादि मंत्रेषु चनः शब्दः प्रसिद्धः एतेन चणोऽन्तमित्युदाहृत्य बाहुलकात् त्वमिति वदंतो दशपादी दृष्टिकारस्तदनुष्ठाः प्रसादकार
 द्यश्च परास्ताः वर्योरूपमिति प्रसृष्टिश्च देवा अभिवर्षसाभूदित्यादि मंत्रेषु प्रसिद्धमिदम् शेषः स्याद्दृष्टां पेलमिति सुभूतिचंद्रः अकौ रांताप्ययमिति शे
 षपुच्छलां गृहीषुषु न इत्यत्रावोचामशेषः शेषो च शेषश्च शेषं प्रोक्तं च शेषसेति द्विरूपकोशः सुरीभ्यां मूलोत्तौ बुवे गेंद्रिययो रिति विश्वः रेतः श्रुक्ते पारदे
 चिति मेदिनी पातेः जुट् च वर्गतृतीयादिः उज्ज्वलदत्तस्तु पुट् चेत्यंतस्थादिपपाठतन्न विपाजसापृथुनापृथुपाजा अमरस्यः इत्यादि मंत्रतद्वाच्यविरोधात्
 अदेः भिः सास्त्रीभक्तमंधोन्नमित्यमरः द्विजातिशेषेण पदेतदंधसेति भारविः समंधसाममदः पृष्ठेनेति श्रुतिः स्कंदेश्व असुन्धश्चांतादेशः आयः क
 मोरव्यायाम् असुनह्रस्वश्च धातोः प्रत्ययस्य नुडागमस्तुवा अप्रसवतीमश्विना अपोपियसिन्नधिसंदधः बाहुलकादित्युपलक्षणम् इस्वतुटौ वास्त
 इति व्याख्यानादित्यपि बोध्यम् तथाच ब्रुवते कतमेपि न पुंसकमायः इति कोशसु दाहस्य सर्वमापोमयं जगदिति प्रयोगो दुर्घटदृष्टौ समर्थितः रूपाः आ
 प्रोतेरसुन् इस्वत्वं च धातोः प्रत्ययस्य जुट् चेत्यर्थः अज इति कलांजशमशिनहः दिवि गगने नभो व्योम्नि नभो मेघेऽथावरोचयतद्गृहे घ्राणे मृगालसूत्रे

३.
 म. कु.
 ६३
 चवर्षासुचनभः स्मृतः इति विश्वः नभः क्लीवं योमि पुमानघने घ्राणाश्रावणावर्षासुविसतं तौ पतद्भहे इति मेदिनी नभतु नभसा सार्द्धं मिति द्विरूपकोशादका
 संतोपि विश्वोक्तिमाह आगइति अमेः अमंति गच्छं सधोनेनेसंहः दुरितमरंहोवेगः अहिरहिभ्यामसुनासिद्धे अधिरधिभ्यामसुनि अंधोरंधइति मा
 भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः तथा च स्यान्मध्यो भवतुर्थत्वमंहसो रंहसस्तथेति द्विरूपकोशः एवं च दत्ताद्यासिद्धसंघैर्विदधतु घृणायः शीघ्रमंघो
 विघातमिति रंघः संघः सुराणां जगदुपकृतयेनिस्युक्तस्य यस्य सौति प्रीतिप्रसन्नो न्वहमहिमरुचेः सोवतात्स्यंदनो वइति च घकारपाठेनुप्रासरसि
 कानां प्रामादिकइति वदंति देशे ह च रहस्तत्वे रते गुह्ये इति मेदिनी अंच्यजि अंकः अंकसी अंकोसि अंगः अंगसी अंगासि योगः योगसी योगोसि उचस
 मवाये अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वं न्यंकादित्वाद्वा ओक आश्रयमात्रेपि मंदिरेपि नपुंसकमिति मेदिनी भूरंजिभ्यां भूभुवः अंतरिक्षमृषश्चेतप्रति
 रूपकमव्ययमिदम् रजोरेणुः रजः क्लीवं गुणांतरे आर्तवेच परागे च रेणुभावेपि दृश्यते इति मेदिनी घञर्थे कप्रत्ययेतु अकारांतोप्ययम् रजोपं रजसा ।
 सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणाधूलिष्वित्यजपकोशः विरजान्दी विरजां दीक्षामिति चंदेः छंदः पद्यप्रभेदेपि स्वैराचारभिलाषयोरिति मेदिनी अक्तसंतीपि कंदावभि
 प्रायवशादित्यमरद्विरूपकोशोपचिवचिभ्याम् पक्षः पक्षसी पक्षासिः अनीकाधिकारोऽप्युर्वो तरे द्वे पक्षसी इति शबरस्वाम्यादयः माधवस्तु पक्षपरि
 ग्रहे इत्यस्मादसुनपक्षः छदिः संवत्सराहं चेत्याह वहिहा अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतां उच्चलदत्तादीनामतेनोदाहरणमाह वक्षा इत्यादि प्राचइ ।
 तिसकलवृत्ति कृतः प्रसादकारादयश्चैत्यर्थः एतच्चायुक्तं उक्तोदाहरणानि हि न तावत्स्त्रीकेटश्यंते न वा संभवन्ति छंदसीति सूत्रात् वेदे तु विपरीतमेवा
 स्तीत्याह वस्तुतस्त्विति वेदभाष्यकारादयश्चेह साक्षिण इत्यवधेयं मिथुनेसिः सुपयाः सुस्तेजाः इत्याद्युदाहरणम् विधाजः वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे ।
 च परमेष्ठि निड्जिमेदिनी नोधा इति सद्यो भुवद्दीर्घो यनोधा इति मंत्रे नोधा अविर्भवतीति निरुक्तम् नवं दधात्तेति नुनैरुक्तं व्युत्पत्त्यंतरं बोध्यं अत्र स्वरा
 सूत्रमृगतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोयंचंद्रे चंद्रं रजतममृतं च जदिवमीयते चंद्र इति वामी यते इति दा

सीभारदिसुसाद नेहरदत्तः पुरसिचपुरोधासुपुरोहितइत्यमरः पुरुरवाः बुधसुतः राजर्षिश्च पुरुरवाइत्यपि विद्यासुरुरवः शब्देरुकारस्यापि दीर्घता
 मितिद्विरूपकोशः नृचसाइतिशिचेत्युक्तेः सार्वधातुकसज्ञाअतः ख्याञ्चउषः कितदश पाद्यांतुवसः किदितिपाठः व सतिसूर्येणसहस्युषाः अ
 पोभीतिसूत्रेउषसश्चेष्यतेइतिवार्तिकस्यसमुषद्विरुदाहरणंविद्वरावद्विहंरदत्तादिभिरयंपाठः पुरंस्कृतः दंमेरुनसिः सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रइत्य
 मरः पक्षे अन्येषामपिदृश्यत इतिदीर्घः जुष्टोदमूनाः दमूनंसंगृहपतिवरेण्यमदृश पाद्यांतुसूत्रेएवदीर्घः पठ्यतेतन्मतेह्रस्वोवाहुलकाद्येध्यः प्रा
 यगेतिस्त्रियांवहुष्वप्सरसइतिअमरः स्त्रियांवहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेप्सरश्चापिइतिशब्दार्णवः अप्रसरः स्वप्सरः प्रोक्तासुमनाः सुमनः सुचेतिद्वि
 रूपकोशः एकाप्रस्थार्थितपोर्विवाद इतिरघुः विदिभुजिभ्यांविश्वेशब्दस्वरूपपरत्वात्स्मिन्नादेशोनकृतः उदाहरणोविश्ववेत्तिविंदतिभुङ्क्ते इतिवि
 ग्रहः अत्रोज्वलदत्तेनविश्वेवेदाः अग्निः विश्वभोजाः इंद्रः तत्पुरुषेकतीतिसप्तम्या अलुगित्युक्तं तन्मस्मिन्नादेशस्यदुर्वारेत्वात् सुमृलीकोभवतु
 विश्ववेदाः पूषाभगः प्रभृथेविश्वभोजाइत्यादिमंत्रेषुमुपोलुकएवदर्शनात् वृत्तंतरेषुतथैवोदाहरणाच्च वशेः उशनाभार्गवः कधिरित्यमरः इ
 त्यादिद्वौचतुर्थः प्रादः अद्भुतमितिअतइत्यव्ययमाकस्मिकार्थं तस्मिन्नुपपदेभुवः प्रत्ययः गुध्यतेपरिवेक्ष्यतेप्राणिभिरिति गोधूमोनागरं गे
 सादोषधित्रीहिभेदयोरितिमेदिनी मसेः मसोपरिणामेस्थूरोमनुष्यइतिस्थूरस्यरायोवृहतोयईशइतिमंत्रेतुयोगपुरस्कारात्स्थिरस्येत्यर्थः रभ
 सकोशस्यमाहवातिरिति वृत्तलुटियद्यपिसानसिधर्गोसीतिसूत्रेतेंडुलशब्दोनिपातितस्तथापिप्रत्ययस्वरेणामहोदात्तः सः अयंतुचित्स्वरेणांतो
 दात्तइतिविवेकः दंसेः नः नकारस्यदासः शृद्धेदानपात्रेभृत्यधीवरयोरपीतिविश्वः दंशेः श्वकैवर्तेदाशधीवरावित्यमरः पूजः पुरायंमनोज्ञेभिहितंतथा
 सुकृतधर्मयोरितिविश्वः अर्तेः मेद्वोरभोरणोर्णोपुमेषवृत्तयएडकेइत्यमरः डित्तवनेः सुखंतिः सरणोवक्त्रेप्रारंभोपाययोरपि संध्यंतरेनाउकादेः श
 ब्देपिचनपुंसकमितिमेदिनी अमेः सन्स्कंधोभुजशिरोसोस्त्रीत्यमरः अंसः स्कंधेविभागेवेतिदंस्यांतेविश्वः मुहेः अज्ञेमूढयथाजातमूर्खवैधेयवा

विश्वस्यमरः नहेः नवः करुहेशंठे गंधद्रव्येन खनखीति विश्वः नमो स्त्री स्त्री वयोः शुक्लो नखरे पुंन पुंसकमिति मेदिनी शीडः इस्वविधिसामर्थ्याङ्ग
 रोन शिखाशास्त्रावर्हि चूडालांगलिकग्रमात्रके चूडामात्रेशिफायां च ज्वालायां प्रपदे पिचेति मेदिनी माडः मयूरवस्त्रिद्वकरज्वालास्त्रिसमरः गु
 ल्फ इति तङ्गं थो घुरि के गुल्फाविसमरः तयोः पादयो र्ग्रं थो इत्यर्थः स्पृशेः पार्श्वकक्षाधरे चक्रोपांते पर्शुगरोपिचेति विश्वमेदिन्योऽश्रमि तद्दृष्टौ श्म
 श्रुपुं मुखे इत्यमरः पुरुषस्य मुखेते पंगो म्मां वृद्धौ श्म श्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः अश्वा दयश्च अश्रुव्याप्तोरुन्मसयः नः श्रुवी ह्यते ईन्वा यत्तु अश्रो ते
 ईन् रुद्र चेत्पुज्ज्वलदत्ते नोक्तं तन्न धातुलोपापत्तेः तदभावोपि निपात्यत इति चेन्न हि डि त्वोत्प्रेक्षणां निष्फलमिति दिक् जनेष्टन्लोपश्चेति अलो स
 स्य जटालस्य कचे मूले मास्यो घ्नस्य पुनर्जटी इति मेदिनी हंतेः चादच् अभ्यासकार्यम् अभ्यासाच्चेति कुत्सम् अमरोक्तिमाह पश्चादिति जघनं च स्त्रि
 याः श्रोणिपुरोभागे कटावपीति मेदिनी क्लिशेः केशः स्यात्सुं सिवरुणो ह्रीवैरकुंतलेपिचेति मेदिनी फलेः पलितं शैलजेतापे केशस्य केचकदं मे इति
 मेदिनी पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादाविसमरः रुजादिभ्यः करकस्तु पुमान्यसि विशेषेदाडि मेपि च द्वयोर्मध्योपलेन स्त्री करके चकमंडलौ इति मेदि
 नी कटक इति कुन् शिख्यसंज्ञयोरिति कुनाप्ययं सिद्धः गुणभाज इहैवोदाहाराः गुणनिषेधभाजस्तु कुनि उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः नूनये
 भरकः पुंसि निरये देवा रति प्रभेदयोरिति मेदिनी उदयनाचार्यास्तु नच नरकाण्येव संतीति स्त्री वं प्रयुजते तत्र मूलं मृग्यम् सृगतौ सरको स्त्री शोधु
 पात्रे सोधुपाने सुशोधुनोरिति मेदिनी कुरशब्दे कोरको स्त्री कुड्नले स्यात्ककोलकमृगालयोरिति मेदिनी विचकार कोरका रीति माघः कोष्कः पुमा
 नितित्वमरस्य प्रमादः अपचरकावरकादयोपौ हैवोद्ध्याः चीकपतेरिति बाहुलकवललब्धोयमर्थः एवमनुपदं वक्ष्यमाणं पचिमच्योरित्यपि बोध्यम् की
 चकोदैत्यमिहा ताहतसस्वनवंशयोः पेचको गजलागूलमूलोपांते चकौशिके मेचकस्तु मयूरस्य चंद्रके श्यामले पुमान् तद्युक्ते वाच्यवत् स्त्री वं स्त्रोतौ जनां
 धकारयोरिति मेदिनी जनेः जठरः कठिनेपिष्ठादित्यमरः जठरोनस्त्रियां कुक्षौ वद्धक कूरवटपोस्त्रिष्विति मेदिनी वचि वठरः कुक्षुटे वंठे चेति मेदिनी

ऊर्जितमूर्द्धरत्नपरातापतेनेतिमंत्रः हयतेः हयगति कांस्योः हिरण्यरेतसिद्रव्ये शानकुंभवराटयोः अक्षये मानभेदे स्यादकुप्येचनपुंसकमिति मेदिनी ।
जनेः तु इत्यविभक्तिकमूतप्रत्ययः रेफश्चांतादेशः उर्लोतेः ऊर्लोमेषादिलोमिस्यादावर्तेचांतराभ्रवौ इत्यमरः भ्रुवोर्मध्येय आवर्तः तत्रैत्यर्थः अं
तरांतरेणेति द्वितीयादधातेः धान्यं त्रीहिषु धान्या के इति मेदिनी तनोतेः चालनीति तउः पुमानित्यमरः चालनंति तउ न्युक्तमिति कोशांतरम् ति ।
तउपरिपवनं भवतीति पस्यशायां भाष्यम् स्याद्वास्तु हिं गति तउ इति पुनपुंसकवर्गे त्रिकांडशेषः अर्भक अर्भकः कथितोवालेमूर्खे मिचकृशे
पिचष्टयुकः पुंसिचिपिटे शिशो स्यादभिधेयवत् पाकः परिणतौ शिशौ केशस्यजरसाशौ क्लेशस्यात्यादौ पचनेपिचेति मेदिनी अवद्या निकृष्टे प्र
तिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः कपूयकुत्सितावद्यखेटगद्योरा काः समा इति सर्वत्रामरः अधमः स्यान्नर्त्य ऊनेपीति मेदिनी अर्वातुरंगमेपुं
सिकुत्सितेवाच्यलिंगकः रेफरवर्गे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवदिति च लोरीडोः लिप्तं विधाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते इति विश्वः क्लिशेः कीनाशः क
र्षकसुद्रोपांशुधातिषुवाच्यवत् यमेनाइति मेदिनी ईश्वर इति स्त्रियां टित्वा न्डीप् ईश्वरी मध्योदात्ता वनिपिडीत्रयोस्तु आद्युदात्ता पुंयोभावं सरो डीषि अंतो
दात्ता स्थेशभासेति वरजंतादापि ईश्वरेति विवेकः ईश्वरो मन्मथेशं भौनाथे स्वाभिनिवाच्यवत् ईश्वरी चे श्वरो मायामिति मेदिनी ईश्वरः शंकरेधीशेतसत्त्वा ।
मौश्वरीश्वरेति चोपासितः विम्वस्तमंगलमहौषधिरीश्वरीया इति भारविः दशपांशुत्तुसूत्रोतरमपि हंते रन्ध्रच रन्ध्रस्य यः स्याद्वादेशः हयते गम्यते ।
अतिथिभिः घरः गृहम् प्रातरिति अतसातस्य गमने प्रपूर्वः स्वरादिपाठादव्ययत्वम् दहेः नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने इति मेदिनी सिचेः सिंहः कंठीरवेण शो
सत्तमे चोत्तरस्थितः सिंहो सुद्रवृहत्सो स्याद्वासके राहुमातरीति विश्वः व्याडिः व्याघ्रः स्यात्पुंसि शाईले रत्नैरंडकरंडयोः श्रेष्ठेन राद्युत्तरस्थः कंटकार्योचयो ।
पितीति मेदिनी हंतेः घोरं भीमे हरे घोर इति विश्वः ग्रहेः ग्रहणीरुक्प्रवाहिकेत्यमरः प्रथः प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेपि च वाच्यवदिति मेदिनी प्रथमचरमेति
सर्वनामत्वात्स्यस्यैजसश्शे प्रथमे प्रथमाः चरेष्वचरमे चरमाः प्रथिचरिभ्यामिति सुक्चम् मंगेरलच् उखवखेत्यादिदंडके मणिः पठ्यते मंगलासित

द्वौ यामुमायोपुंसिभूमिजे नपुंसकंतुकल्याणोसर्वोर्थे रक्षणेपिचेति मेदिनी भावेष्वाग्निमांगल्यंतत्रसाधुरितियत् मंगल्यः स्यान्नायमाणाश्वस्यविल्वमसु
रकैस्त्रियां शम्पामधःपुष्पीमिसिथुक्लवचासुचरोचनायामथोदध्रिक्लीवंशिवकरेत्रिषु इति मेदिनी इत्युणादिवृत्तौ ये च मः पादः प्राचातुकतिपया
नामेवोणादीनामुपन्यासः कृतः सोपि नैकप्रघट्टकतया किंतु विद्धि येति स्पष्टमेव तत्रापि प्रमादं लेशतो दर्शयामः भजो गिवरिति गिवप्रकरणोच्छंदसि सह
वहश्चेत्युपन्यास्य परोव्रजेः षः पदांत इति गिवस्तेनैव षः परिव्राड् इति तावत्प्राचो ग्रंथः तच्चाख्यायां तस्योत्रेण ये च पाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यत इत्युक्तं मृतं च
किंच चेति किब्दौ घौ प्रक्रम्य परोव्रजेरिति सूत्रस्य पाठात् अस्मिन्ने शेषं च पादीदशपाद्यौरेकवाक्यत्वात् यदपि प्राचो ग्रंथे कचित्सम्पत्तेर्विशितं तदप्य
पाणिनीयत्वादुपेक्ष्य एतेन प्रघट्टकांतरेस्तुद्रुपरिव्रजो दीर्घश्चेति केचिदिति प्राचो ग्रंथोऽपि प्रत्युक्तः सूत्रारूढे सर्वसंमते चार्थे केचिदित्युक्तेरप्रामाणि
कत्वात् यदपि धनर्त्तिचक्षिड् वपितपि जनियजेरुस इति पठितं तदप्यनाकारं तथा हि जनेरुसिः अर्त्तिष्टुवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् एतेर्त्ति च चक्षेः
शिञ्जेति सम्मतः पाठः तद्वृत्तिस्तैव पुषो वपुष्ठरं इत्यादि मंत्रेष्व्याद्युदात्तताया अनुकूलश्च वेदभाष्येष्वेवमेव स्थितं इति द्वितीये प्रमादाः तृतीयेऽपि स्तनि
वृषिपुषिगदिमदि हृदिभ्यो रोरित्नु च इति प्राचापठितं मृतं तद्वृषिहृदी प्राचां वृत्तिरुतां ग्रंथे कापि न पठितौ वृषयितुः हृदयितु रिति प्रयोगोप्याकरेन
हृष्टः स्तनिहृषिपुषिगदिमुदिमदिभ्य इति हि पंचपादी पाठः वृषिगंधिमणिजनिनमिभ्य इति दशपाद्यामधिकमित्यन्यदेतत् यदपि शुद्धस्य हिगृ
हिहृजिभ्य आण्य इति पठित्वा दण्यः जयाण्य इति प्राचोक्तं तदपि न हृजिग्रहास्याकरविरूढत्वात् यदपि नृविशिभ्यो रुच् गेडिमंडिजनिनेदिभ्यश्च
सुत्का गंडयंतो जनयंत इत्युदाहृतं प्राचा यच्च गंडयंत इति प्रतीकमुपादाय मेघनामेदमिति व्याख्याय गडिवदनैकदेशे इति व्याख्यातुं भिर्विदुतं तदेतत्
सर्वप्रामादिकम् तथा हि उणादिवृत्तिषु गंडोति निरनुषंगपठित्वा गडसे चने इति विदुतं अयामेतेति सूत्रे वृत्तिन्यासहरदत्तादिसकलग्रंथेष्वेव माधव
ग्रंथेष्वेवमेव युक्तं चेत्तत् मेघ इति व्याख्यानं प्रतिसेचनार्थे वा नुगुणात्वात् जनेः पाठोप्यप्रामाणिकः जिधातुं पठित्वा जयंतः पाकशासनिरिति सर्वविदुः १५

तत्वात् जनयंत इति लक्ष्यस्य कैरप्यप्रदर्शितत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्च इति तृतीये प्राचः प्रमादाः यदपि कृत्वा गृह्यः किन्कीर्तिः गोर्विः हृवि रिति तद।
 पिलिपिभ्रमप्रयुक्तमेव कृविषेपे गृनिगरणे स्तुजा क्वादेने इति प्राचो ग्रंथं विवृण्वता मुक्तिरपि मूला शुद्धे वहेया ऋष्टृ स्तुजा गृभ्यः किन्कीर्तिरिति हि या
 ठउणादि वृत्ति कृता म्माधवादीनां च संमतः जीर्विः पशुः शीर्विर्हिंसः स्तोर्वि रध्वर्युरिति च तनूये वृदाहंतं स्तुइत्यस्य दीर्घात् तत्त्वे एवं हि स्तुत इहा तोरि
 तीत्वं लभ्यते ननु ह्रस्वात् त्वेपि तस्माद्यथा करमेव ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ग्लाज्याहा त्वरिभ्यो निरित्यप्यनाकरं वीज्याज्भ्यो निरिति पठित्वा सूत्र।
 इयानंतरं बहिः श्रोति सूत्रे ग्लाहा त्वरिभ्यो निदिति सूत्रितत्वात् तूणी रथः सदानव इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च न च स्त्रियां क्तिन् नित्यधिकारस्य वार्तिक
 मेवेदं प्राचो दाहंतं न तूणादि स्थितिवाच्यं एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् न ह्यसौ वार्तिके स्तोति दिक् एवं संस्थाने स्थायते ईडिति प्राचो दाहंत।
 मप्यनाकरम् स्थायते ईडि सेव सूत्रस्याकरे पंचपाद्यां दशपाद्यां च उपलंभात् संस्थाने स्थायते ईडस्त्री सूत्रेः संप्रवसे पुमानिति तु भाष्ये श्लोक पाठः
 स एव माधवेनोपन्यस्तः ननु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते एवं तद्व्यवस्थामपि प्रमादा ऊह्याः यथा पाणिन्यादि मुनौ निति व्याचक्षाणौ रुक्तं मनेरु
 चोपधायाः इति न ह्येवं विधं सूत्रं पंचपाद्यादावस्ति अत इत्यनुवर्तमाने मनेरुच्चेति सूत्रितत्वादिति दिक् इति च नुर्थे प्राचः प्रमादाः उणादयो बहु।
 लम् वर्तमाने लडित्यतो वर्तमानग्रहणं पुनः संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह एत इति बहुलग्रहणस्य फलमाह केचिदिति ह्येष रुलेजु
 क्तः शंकेरप्युच्यते शंकुलेति दर्शनात् किंच फिडफिडौ कुत्रापि न विहितौ अर्तेरुह्येते अफिडः अफिडुः इति संज्ञास्त्विति अनादिप्रयुक्तास्तेव न।
 तु सर्वत्रेत्याहुः कार्याद्गुणप्रतिषेधादिकात् अनुबंधककारादिकं विद्यात् तेन फिडफिडौ क्तिता वृत्त्याविति भावः अनुबंधमित्यत्र उपसर्गस्य न
 ति दीर्घः एतदुणादिषु शास्त्रमशासितव्यम् भूतेपि दृश्यते नन्वेवं वर्तमानग्रहणमेव निवर्त्ततां इदं चोत्तरं च सूत्रं सज्यतां अविशेषात्कालत्रये प्र
 त्ययलाभादिति चेत् सत्यं बाहुल्येन वर्तमाने केचिदेव तु भूत भविष्य तोरिति वेकप्रदर्शनायेदमित्याहुः तु मुनूरावुलौकिक्या अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा।

उ-
म-क-
६६

क्रियार्थात्स्यात् अत्राप्यसिद्धांतः तु मुन् एबुलोः कृत्वा विशेषेपि अव्ययकृतो भाव इति वचनात् भावे तु मुन् एबु लुक् कर्त्तरि प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वं तु प्रत्यय-
द्योत्यंतच्च संसर्गः प्रकारेणामतभेदेन लिङ् विधौ भाष्ये विध्यादीनां वाच्यत्वमिति पक्षस्याप्युक्तमात्रेण दृष्ट्या उद्देश्यत्वं प्रत्ययार्थः प्रकृत्युपपदा-
र्थयोः समानकर्तृकत्वमपीह अभिधानवल्लभ्यः प्रयोगोपाधिः तु मुन् प्रकृत्यर्थस्तु उपपदार्थे प्रतिविशेषणं एबुलितु प्रकृत्यर्थेष्वुत्तरार्थे एबुल्यस्तु कारकद्वारा-
उपपदार्थे विशेषणम् कृत्स्नद्रष्टुमिति कृत्स्नकर्मकमविष्यद्दर्शनार्थमित्यर्थः दर्शकोपातीति मविष्यद्दर्शनकर्तृकं तदुद्देश्यकंच यानमित्यर्थः
क्रियायां किम् भिसिष्ये इत्यस्य जटाः इह भिष्यार्थजटाः ताश्च द्रव्यं न तु क्रिया भिषितुं जयति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण योज्यः क्रियार्थो-
यां किम् धावतस्तेपतिष्यति दंडः अस्य त्रधावत इति क्रियानत्वसौ दंडपातनार्थो उद्देशेन हितादर्थ्यं विविच्यते न हेतुत्वमात्रेण समानकर्तृ-
केषु तु मुन् अक्रियार्थेति भोक्तुमिच्छतीत्यत्र हि भोजनविषयिणी इच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्थी तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं तादर्थ्यं षड्देशं चैव न-
च भोजनेच्छापितयैवानुष्ठीयते आत्माश्रयात् अतः पूर्वैराप्राप्तिरिति भावः यत्तु वदंति समानकर्तृके कश्चित् विशेषं समर्पयितुमयमारंभः तेन दे-
वदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति इति अत्रेदं वक्तव्यम् तु मुन् एबुलाविति विधिरपि भिन्नकर्तृकेषु नेष्यते पुत्रं भोजयितुम्याता गच्छती-
ति वक्तव्ये पुत्रेण भोक्तुमित्यप्रयोगात् सेयं व्यवस्था शब्दशक्तिसंभाव्यात् बहुलग्रहावल्लहासिद्धेः स्यन्दे तत् एवं स्थिते प्रकृतसूत्रं तादर्थ्याभावे-
पि विध्यर्थमित्येव ज्यायः वस्तुतस्तु तत्राहस्याद्याश्रयणेन प्रकृतसूत्रं प्रागुक्ते पितुमुनिसमानकर्तृकतां नियच्छति सूत्रे विश्वतो मुखत्वे स्यालं क-
रणत्वात्त्वरितेनाधिकारः इत्यादिसूत्राणां भाष्य एव बहुधा योजितत्वात् लक्ष्यस्य निर्विवादत्वात् ननु धातोः कर्मणा इति सूत्रेऽनभिधानवलेन
समानकर्तृकादिसंशोवार्तिके प्रसारव्यातः तत्किमिदं तत्राद्याश्रयणेनेति चेन्नैवं तत्रैव भाष्यकृता अगतिकगतिरेषा यदनभिधानं न भिद्यते कृत्वा-
दिति दिक् अत्र काशिका इच्छन्करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति अस्यार्थः उक्तविषये इच्छन्कर्तृमिति न भवति इच्छन्कर्तृगच्छतीत्यादौ तु तु मुन् एबु

राम-
६६

लावितिसुत्रेण स्यादेवेति अत्रेदं वक्तव्यमकरोतीत्यर्थे तु मुनः प्राप्तिरेव नास्ति तस्य भावार्थकत्वात् इह च लट्कर्तृप्रतीतेः यत्तु हरदत्तेनोक्तं इच्छतां क्रि-
 येत इत्यत्र प्रसंग इति यच्च परिष्कुर्वन्ति कर्मविवक्षायां भावे प्रसंग इति तच्चित्तं अविवक्षितकर्मणां भावे लोभं किंतु कर्मसामान्ये एवेति कर्म-
 णासूत्रस्य स्वग्रंथविरोधात् किंच भावे लब्धपिवर्तमानकालतानिर्विवादानचेयं तु मुना लभ्यते किंच इच्छुं कर्तुमिति प्रयोगो नैष्यत इति सिद्धिः क-
 र्त्तुमिच्छन्ति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् पदानुपूर्व्याश्च आहरपात्रपात्रमाहरेत्यादाविवस्वेच्छयत्तत्वात् तु मुन्यस्तस्योपपदार्थमिति वि-
 शेषतापि स्यादिति चेत् न आपादकाभावात् अव्ययकृत्य कृत्यार्थानां क्रियांतरं प्रति विशेषणतायाः क्त्वादौ कृत्यतया तथैव व्युत्पत्तेरिति दिक्-
 इच्छासन्नं तस्य विग्रहे सर्वत्र अयमेव तु मुन्ययुज्यते कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयोरिच्छा प्राधान्यस्य च सन्नं दृष्टस्येहापितौ त्यात वृत्तिसमानार्थक-
 वाक्यस्य न्याय्यत्वादित्यवधेयम् शकधृष अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरंभः भोक्तुं शक्नोति धृष्टोति जानातीत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्य-
 ने प्राचीणं च गम्यते ग्लायतीति तदशक्तिः घटते अर्हतीति योग्यता आरभते प्रक्रमते उत्सहते भोक्तुमिति भुजेण चावस्था लभते इत्यप्रत्याख्या-
 नम् अस्तीत्यादौ तु संभवमात्रम् भाववचनाश्च क्रियार्थोपपदे विशेषविहितेन तु मुना स्वविषये घनादीनां वाधे प्राप्ते वचनं यागायेति यद्युमि-
 त्यर्थः तुमर्थश्च भाववचनादिति चतुर्थोपद रुज पद्यते साविति करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा बोध्या सत्स्थिरे सत्तेरिति भावे क्त्वादेश्च ग्रहणम् ।
 स्थिरे कर्तरीति एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणान्नह्यपदमिति दर्शयति अर्द्धचोदिषु सारशब्दस्यापाठश्चेह प्रमाणं व्याधौ त्यादि अस्थि-
 रार्थम् विसारो मत्स्य इति विविधं सतीति कृत्वा सारो वलमिति अत्राप्यंतर्भाक्तरण्यार्थो धातुः सारयति चेष्टयतीति कृत्वा वलवान्निचेष्टते अपाणिनी-
 यमिति अमेः शुद्धाद्भ्रजिद्वेदेर्लभत्वादिति भावः यदितु धुर्यान्विश्रामयेत्यादाविवणिचिद्वृद्धिमाश्रित्य णिजं तादेरुचक्रिय तेतदारूपं सिध्यत्येव अ-
 र्थस्तुभिद्यत इति भावः निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृते र्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयं तथा च प्रयुज्यते रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसण-

णिजमिच्छति तन्मरणं पश्यन् पूर्वः घनलोपनि-
 प्रवोद इति उदीकृतं

पास्तै एध इति इंधेर्घजिनलोपो गुणश्च निपात्यते न धातुलोप इति हि प्रतिषेधः स्यात् ओअ इति उंदेरौणादिके मन्त्रस्येनलोपो गुणश्च अथेति प्रपूर्वस्य हि
 मपूर्वस्य च घञिति बोधम् परिमाणं व्यायां सर्वेभ्यः परिमाणं परिच्छित्तिरियत्ता आख्यानमाख्या उक्तिः परिच्छित्ते रूतौ सत्यामित्यर्थः कस्य पुनः परि
 छित्तिः प्रत्ययार्थस्य तंडुलनिचाय इति निचीयते राशी क्रियते इति निचायः अत्र राशे कत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिर्गम्यते एरचि प्राप्ते घञ् निष्पूय
 तेशोध्यते तुषाघपनयनेन यस्तंडुलादिः सनिष्ठावः शूर्पेणेति कर्णतृतीयांतस्य कर्त्तृकरणे कृतावहुलमिति समासः अत्र शूर्पसंख्यया तंडुलादेर
 परिच्छित्तिः शूर्पेदित्वेन आर्थिकम् न तु शाब्दम् यद्यप्यत्र निरभ्योः पूर्वोरिति घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणावत्त्वादेनैव भवितुमर्हतीति भावः मुख्यो
 दाहरणमाह दौकारा इति क्वविशेषे कर्मणि घञ् विहितो धातुश्च दिराशिः कारः इह प्रकृत्या य एवापवादो वाध्यते न त्वर्थाश्रयः सर्वेभ्य इति पंचमो
 निर्देशात् तेनेहन एकाति लोच्छित्तिः कर्मणि भावे वाक्तिन् ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः तदेतत्सचपितुं अजपोरित्युक्तं दारजारौ यद्यपि दारयतेः पचा
 यचासिद्धस्वरश्चतुल्यः कर्षात्त्वत इति घञ् व्यंतीदात्तत्वात्तथाप्यचकावशक्ताविति स्वरं वारयितुमिदं शिलुक्केतिलोपेदिसति घञाश्च यादृद्धिर्न स्यात्
 न च शिज् निमित्तैव सासु इति वाच्यं जारशब्दे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वापत्तेः लुकि तु सति तस्यापरनिमित्तकत्वात् किलुगुपधेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वा
 भावज्जदोष इति भावः यनुवदंति दीर्यते ये स्ते दाराः जीर्यते नेनेति जार इति अण्यं ताभ्यामेव करणे घञासिद्धत्वाच्चैतदादर्त्तव्यमिति तदतिशयोक्त्यः
 अपवादस्य जदोरवित्यपोविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् अपवादोऽपि परेण लुटो वाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् अपादाने स्त्रियामिति चेन्ननुक्त
 मगमजपोर्विषये इति वचनात् स्त्रियामप्राप्तौ घञ् विधीयते उपाध्यायेत्यादियास्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् पुंयोगे तु ङीषेव अनुगा
 गमश्च पाक्षिक इत्युक्तम् अकृतनीशार इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः अथ कथं प्रदक्षिणाप्रसव्यगामिनां शाराणामिति अत्राहुः अतस्त्विति
 कप्रयोगादस्यैव पिष्टरातेर्घजिति यज्ञे समिधुवः अधिकरणे लुटोपवादो घञ् मथने विस्तारस्तिर्यगायतिः कुंदोनामि च शब्दविषयत्वात् सर्वेणा

अत्रैवचनम् अत्रकेचिद्विविति नानुवर्तयंति तेन प्रस्तारपंक्तिरित्यादिसिद्धं उदिग्रहः घञ्स्यात् ग्रहदृष्टिनिश्चिगमश्चेति प्राप्तस्यापोपवादः परित्योः प।
 राधनुदृष्टिः परिग्रहोक्तियते सकृदेवतु कर्तव्यम् तथाहि परौ नियोधूते इणो नुपात्यये नावभेदे इति सूत्ररचनास्तु सत्यं तथानकृतमित्येव श्रुत्योः न
 नुपूर्वसूत्रेण अनुपात्यये पर्यायशब्दो व्युत्पादितः एवं चेह पर्यायग्रहो व्यर्थमनुपात्येय इत्यस्यानुवृत्तिसंभवादिति चेत् अत्राहुः पर्यायग्रहो ननु निर्वि
 धानार्थेनाभिविधिविवक्षायां परमपि नुगांवाधित्वा अयमेव घञ्भवतीति आकायमिति आचोयते स्मिन्नप्रादि अधिकरणे घञ् अदि स्थल।
 विधिविचिन्वीतवयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः संघे च उत्तरे च अंधरे च उत्तराधराः तेषां भावश्चोत्तराधर्यम् सूकरेति स्तनपानाय यदोत्तराधराभावेन
 सूकरः शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणं यदानुभिस्तु वस्तु कृष्टयमेवावतिष्ठते तदेहापि भवत्येव घञ् कर्मव्यतिहारे अत्रवर्तमानाद्वा तोरित्यर्थः भावेराजि
 ति कर्तृवर्जिते कारके तु न भवत्यनभिधानादिसाहुः प्राचा तु भावादावित्युक्तं तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात् व्यावक्रोशेति कुश आक्षानेह सेह सने राजंताभ्या
 मन्त्रसचक्रद्रुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया सोपसर्गोऽवतिष्ठतत्वादादिदृष्टिः न प्याभ्यामिति तु न कर्मव्यतिहार इति निषिद्धम् स्या
 देतत् स्त्रियां क्तिन्निति प्रक्रमणो गान्विधेयः एवं च स्त्रियामिति न वाच्यमिति लाघवं इति चेन्नैवम् अस्त्रियामिति वासरूपविधिपर्युदासापत्तेः इष्यते।
 हिव्यावकुष्ठिरिति क्तिन्नपि ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादो यं राच् युजादयोप्येवं उभयप्रसंगेऽपवादविप्रतिषेधाद्युजादयः प्राप्नुवंति इष्य।
 ते तु राजेव तद्यथा व्यावचोरीत्यत्र राया सश्रयेति सूच्यं प्राप्तः व्यासुसी अत्रगुरोश्च हल इत्यकारः प्राप्तः क्वचित्तु अकार एवेप्यनेन तु राच् व्यतीत्या व्यतीहे
 नित्यथा सैषा व्यवस्थान्यायतो दुर्लभापि कृत्यत्पुट इति बाहुलकेन समर्थनीयेति स्थितमाकरे एवं च व्यावकुष्ठिरिति क्तिन्नपि तथैवास्तुमास्तुचप्रकरण
 भेदेन स्त्रियामित्युक्तिरिति चेत् सत्यं यावत्संशे बाहुलकं विनैव निर्वोहः कृतः तस्यां शस्य बाहुलकेन निर्वोहं स्वीकृत्य तत्तदुपायानां प्रत्याख्याने घञादिविष
 यकानेक वचनवैयर्थ्यापत्तेरित्यास्तातावत् संशयविनामिति समंताच्छब्द इत्यर्थः संशब्दो भिविधियोतकः पूर्ववत्सगतिकादण स्वभावतश्चेदमणि

नुरांतंनपुंसकम् अनेननपुंसकेभावेत्तोघञ्चेत्युभयंवासरूपन्यायेनप्राप्तं पुनर्भावग्रहणसामर्थ्याद्वाध्यतेनचकर्तृभिन्नकारकनिवृत्तयेभावग्रहणमि।
तिवाच्यम् पूर्वसूत्रद्वयशब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवकारकेइतुःप्रवृत्तेः ल्युटस्तुसमावेशइष्यतेसंखणमिति तच्चवाहुलकास्त्रभ्यतइत्याकरः आक्रोशे।
ग्रहवृत्तिनिश्चिगमश्चेत्यपिप्राप्तेऽयमारंभः अवग्रहः पदस्येतिच्छेदविशेषइत्यर्थः निग्रहोनिरोधः पात्रप्रग्राहेणेति भिक्षापात्रोपादानेन पात्रंगृहीत्वे
तियावत् लिप्सायांकिम् प्रग्रहोदेवदत्तस्य प्रच्छेदोभिनिवेशइत्यर्थः निवर्णकन्येति ग्रहवृत्त्यादिनाकर्मण्यप्यनुस्त्रीत्वविशिष्टकर्मणिपरत्वाक्तिना
भाव्यं अजप्रभ्यांस्त्रीखलनाइत्युक्तेः अत आह क्तिन्विषयेपीति एवंच घञ्जवंताः पुंसोतिप्रापिकंद्रष्टव्यंरश्मौच रथशकटादिसंवद्वायोरञ्जोर
श्मिशब्दोवर्ततेनतुरञ्जुमात्रे इहवहुक्त्योग्यहिरूपात्तः सकृदेवतुवक्तुंशक्यः तथाहि उदिग्रहः समिसुखौ आक्रोशेवन्याः प्रेलिप्सायां पण्येयज्ञौ अवे
वर्षप्रतिबंधेविभाषाप्रेवणिजामित्यादिपण्येयवोवज्ञानेइत्यस्यानंतरं अङ्गिरुज्ज्वोरित्यस्तुतथातुनकृतमित्येव क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति परत्वाद्धित
ल्युटोप्राप्तौतथाचपूर्वेविप्रतिषेधोयंफलितः एवंचवासरूपन्यायोनास्ति अनपवादत्वादितिभावः वर्षमितिदृष्टभोवर्षणादिनिभाष्यकारप्रयोगा
त्ल्युडपिभवतीतिकैष्यरादयः एतच्चवृषिमात्रविषयकं बोध्यं अतएवभीत्रार्थानामिति सूत्रेभयंभीरिति न्यासग्रंथमुपादायंभयनमिति तुकाचितो
पपाइत्यनुन्यासादयः ऋदोरपु नायंतकारः कितर्हिदकारः निरुभ्योः पूज्वोरित्याद्यारंभात् इत्याशयेनदीर्घातादप्युदाहरति लवः पवइति वेशिरण्यो
रिति घृणिप्राप्तेवचनम् वशनं वशः रणंतिशब्दायंतेऽस्मिन्नितिरणाः संग्रामः व्ययतइतिविद्यसः वैश्वदेवशिष्टमन्नम् घासश्चतुष्यदांभक्ष्यम्
शब्दंवालेतृणांघासइत्यमरः उपजापोमंत्रभेदः प्रजनेसर्तः प्रजननेप्रजनः भावेघञ्जनविध्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधः यद्वाण्यंतादेरचप्रशब्देनधा।
चुर्थीविपरीतयतियथाप्रतिसूतइत्यत्रप्रादुर्भावस्यवैपरीत्यंचगर्भग्रहणम् तच्चप्रथमं द्वितीयादिकंवेत्यत्रनाग्रहइत्येकेहरदत्तस्वरसोऽथैवम् वृ
त्तौतुप्रथमगर्भग्रहणमिति व्याख्यातम् उन्नरोग्रंथः स्पष्टार्थः द्वितः क्तिः अयमिति तथाचपाकेननिवृत्तमिति विग्रह्यतेनतुपक्षेनेति यत्तुप्राप्तोक्तं

वासवितितनेतिभावः नेमपु तद्धितेषु व्याख्यातमिदम् नित्यग्रहणादिति तत्रहि नित्यमितियोगो विभज्यते तस्मात्पर्य्यदर्थविशेषानादरेणैवमधि-
 क्युत्वनिरणीयते एकयोगत्वेन निवृत्ते इत्यधिकारात् निवृत्तार्थस्य विवक्षायां वाक्यवारणोपितदविवक्षायां स्वातंत्र्यं प्रसज्येतेति भावः यजप्रच भा-
 वेऽकर्मिकारके च अतएव यज्ञेन यज्ञमयजंते सत्र इज्यत इति यज्ञः इति व्याचक्षते उपसर्गो घोः किः बाहुलकात्कर्तार्यपीति माधवः अतएव
 उपसर्गोपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिरिति व्याचक्षते वस्तुतस्तु तत्र करणो प्रत्ययः सुवचः तदेतदाह उपाधीयतेनेनेति एवंविधाताविश्वसद्विधि-
 मित्यत्रापि भाभूतुकिः विधविधाने इत्यस्मादिगुपधात्कि दिति इति रूपसिद्धेः स्त्रियां क्तिन् घञोपवादइति यत्तु माचो ग्रंथे व्याचक्षणा आहुः भा-
 येत्वधिकः कारोधिकारइति घञस्य दाहः इति तदतिरभसात् न हितत्रस्त्रीत्वविशिष्टो भावोर्थः किंतु पुंस्त्वविशिष्टइति ध्येयम् अजयौत्विति तयोखका-
 शः चपः लवः क्रिनो वकाशः कृतिः हतिः चिनोति स्त्रौतिभ्यां स्त्रियामुभयप्रसंगे परत्वात् क्तिन्नित्यर्थः श्रुयजिपरत्वात् ल्युटि प्राप्ते वचनं श्रुतिः
 आत्रं क्तिन्पीति अस्त्रियामिति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम् अडइति स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गइति पचे लुषिङ्गिदादिभ्य इति
 प्राप्तयेति भावः इत्वाभावइति यति स्यतीत्यादिना प्राप्तयेत्वस्याभावइत्यर्थः हंतेरिति नकारस्येत्वं हि नोते लुगुणादिति बोध्यं कीर्तिरिति अत्रणपास-
 अथेति युचि प्राप्ते क्तिन् विपास्यते उदात्तत्वं च तासु ते कीर्तिम् व्रजयजोर्भावे क्प उदात्तइत्येव पित्करणानु उत्तरचतुर्थम् गलपार्थेति तथाहि
 कुडा ज्ञायतइति भावः भरणं भृत्या जीविका कुमारभृत्या गर्भिण्याः पत्न्योऽभिधीयतइति हारावली कुमारभृत्या कुशलैरधिष्ठिते इति रघुः संज्ञा-
 योकिम् मतिः आसुतिः भृतिः तथा च व्यवहृतं मतिबुद्धिपूजार्थं भ्यश्च कर्मणि भृतौ रजः कृष्यासुतीत्यादि एतेन उक्तसौत्रप्रयोगादेव एषां साधु-
 त्वमिति दुर्घटायुक्तिः प्रत्युक्ता क्रियेति यदाभावकर्मणोः शः तदा सार्वधातुके यक्क्रीडः शयग्लिंश्चिति रिङादेशः अन्यत्र तु यगभावे पिशे परतोरिडा-
 देशे कृते इयङ् इच्छाभावइति नत्वकर्तरिकारकेपीत्यर्थः परिचर्येति कथं तर्हि धन्यानां विरजस्तमा भगवती चर्येयमाहादते इति मु रारिः अत्र केचित्

उ.
म. क.
६६

गदमदचरेति यत् न च वासरूपविधेस्त्र्यधिकारेपर्युदासात् क्तिनायतो बाधः स्यादिति वाच्यम् बाध्यबाधकयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारस्य त्वेसत्वे वा स्त्रिया मि।
तिपर्युदासप्रवृत्तेः अतएव काशिकायां कथमास्येसां कृत्तृहलोर्ण्येदिति समाधाय वासरूपविधिप्रतिषेधस्तु स्त्रीप्रकरणाविषयस्यैवोत्सर्गोपवादः।
स्येत्युक्तमित्याहुः अस्मिंश्च पक्षे घञादयोऽपि स्त्रियां स्युः तथा च क्लृप्तानुसङ्गस्यैव स्त्रियां क्तिनादयो यतः अतो घञजयाः पुंसि परिशेषादिति।
स्थितिरिति सिद्धातो व्याकुप्येत अतोपवादमात्रस्य स्त्र्यधिकारस्य त्वेपि वासरूपविधिर्नेत्येव न्याय्यम् आस्याचर्येत्यादितु वाहुलकादिति दिक् यक्
रनिवृत्तिरिति हलादिशेषस्तु नास्ति वा षे द्वित्वे धातु द्वित्वे वा अभ्याससंज्ञास्वीकारात् इह च तदुभयाभावादिति भावः अयद्व्येति यदानुयङं तादप्र
त्ययादिस्पर्कारस्तदा अतो लोपे पलोपे च अयद्व्येति बोध्यम् जागर्येति सार्वधातुके यक् जाग्रो विचिस्मिति गुणः गुरोश्च हलः प्रकृतस्य धातोर्हलावि
शेषाणां तदंतविधौ हलंतो धातुर्लभ्यते न चायं गुरुरिति संभवति अज्विशेषो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह गुरुमत इति ननु विपरीतमस्तु गुर्व
तात्तहल्वत इति मेवं चेष्टायामनध्वनि आशंसायां भूतवच्चेत्यादि निर्देशात् षिद्धिदादिभ्योऽङ् कथं तर्हि मधुसुरभिमुखः कण्ठगंधलब्धेरिति मीद्यः
प्रेक्षोपलब्धिरित्यमरश्च षित्वादङि लभेत्येव ह्युचितं सत्यम् अनर्थकालुप्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् वाहुलकाद्वा क्तिन्न
पि बोध्यः एतेन ज्ञप्तिरुयास्तिरित्यादयोऽपि व्याख्याताः वृत्तिरुतानुक्तिनावादिभ्य इति वचनं पुरस्कृत्य सर्वे समाहितं एवं कंडूदियगंतस्य कंडूतिरिति।
ति क्तिन्नमर्थितः किं त्वेतत्सर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् तथा हि आवादिभ्यश्चेति क्तिन्नमुपसंख्याय निष्ठायां वासेटोकारवचनात्तिडमिति ब्रुवतो वा
र्तिककारस्य गुरोश्च हल इति प्राप्तिस्थले एव आवादिभ्यश्चेति क्तिन्नमिति तत्कथं लभेत्यङो विषये उपासनेति युचश्च विषये स्यात् अथापि आ।
कंदराकृतिगणत्वं स्वीकृत्य वाहुलकलभ्योऽपि आवादि कुक्षौ निक्षिप्येत उपेयप्रतिपत्त्यर्थो उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात् तथापि कंडूतिरिति क्ति
कंदराहरणमशुद्धमेव न पदं तसूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि कंडूतिरित्युदाहृत्य नैतदस्ति प्रयोजनं कंडूयेत्येव भवितव्यमिति निर्द्धार्येति च तौ चेति

राम.
६६

चित्राक्षराकंडितिरित्युदाहृतं नचैवंविधेभाष्यकृद्विरेवस्पष्टंनिराकृतेर्येवहुलग्रहणंप्रभवति एतेनवृत्तिकारानुगामिनः प्राचोपिग्रंथः प्रसूक्तइ
 सेवधेयम् भिदेति एवमादयः अजडं ताः समुदाया एवगणपठ्यन्ते तत्रयेप्रकृतिभागाः तेभिदादिशब्देनसूत्रेनिर्दिष्टाः गणोविशिष्टपाठस्तुलोकप्रसिद्धा
 र्यविशेषस्यकचिदलाक्षणिककार्यस्यचसंग्रहार्थः प्रकृतयस्तुभिदिर्विदारणो छिदिर्द्वेधीकरणोविदज्ञानेसिपप्रेरणो गुहसंवरणोऽध्याहारो
 पोषणोभोः मिदमेदहिंसाक्लेशनयोः ऋगतौहृत्तरणो सिस्सयेस्सिनिवासगस्योरितिचत्प्रवनतरणयोः धृञ्धारणो लिखअक्षरवि न्यासे च
 प्रेरणो पीडअवगाहनेदवपवीजतंतुसंताने वसनिवासेमृजंशुद्धौकपकृपायामितिवेदितव्याः भित्तिरन्येति भिद्यतइतिभितिः कृञ्म छि
 देतिद्वेधीकरणोअन्यत्रनुक्तिश्छिद्रम् गुहादरी ओषधिविशेषश्च अन्यत्रगृहिः अयेतेनयाअश्वः आराप्रतोदः आर्तिरन्या आडेनेतैश्च
 पसर्गादितिधातुवित्तिवृद्धिः आराहाराकाराताराधारेतिपंचसुत्रदृशोदीतिगुणोदीर्घत्वंनिपात्यतेलिखेस्तुगुणाः लकारस्यपक्षेरेफश्चरेखा
 लेखा चुदेर्दत्त्वंदीर्घत्वंच चूडांचित्तिपूजिचकारेनुक्तसमुच्चयार्थः तेनतोलयतेस्तुलेतिहंरदत्तः यद्विवंदिविदिर्लोभार्थो गृह्यतेज्ञानार्थस्यतुसंवित्तिः वि
 दवेदनारूपानविवासेष्वितिचुरादिभ्राजानेपिवेदनेतिसिद्धम् प्रच्छदिकेतिच्छर्दवमनेप्रवाहिकेतिप्रवाहयतिमुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीतिग्रहणो विचर्चिके
 ति यामाचर्चअध्ययनेप्रत्ययोपसर्गाभ्यांरोगप्रतीतिः शिरोर्तिरिति शिरः पीडाअर्देहिंसायाम् तितुत्रेतिनेट् आसिकाशायिकेति आसनंशयनमित्यर्थः
 इकृशितपौधातोर्निर्देशेनुकरणम् बहुलमित्यनुवृत्तेः कचिन्नगुस्तिजकिञ्चः सन् पचतिरितिउपसर्गात्सुनोतिमुंभवति ध्यायतेः संप्रसारणंचइत्यादि
 निर्देशादकर्तृवाचिन्यपिपरेषवादयः एवंभावकर्मवाचिन्यपिकचिचकृ विभाषालीयतेरितियथातत्रहिलीलीङ्गेर्यकानिर्देशइत्युक्तम् यत्तुप्रा
 चाशिल्करासामर्थ्याच्छवादयइत्युक्तंतन्न पिवतिग्लोभयतिरित्यादौपिवाद्यादेशप्रवृत्त्याअल्पनिवृत्त्याचशित्वस्यचरितार्थत्वात् वर्णादिति वर्णा
 नुकरणादित्यर्थः ननुवर्णादुच्चार्यमाणादिति तथाहिसति अकारइत्यादावेवस्यात् ननुककारइत्यादौ संघातस्योच्चारणात् अनुकार्येत्विहचर्णोमात्रं

उ.
म.क.
१००

अकारस्योच्चारणार्थत्वात्कथं तर्हि एवकारश्चकारइत्यादि अत्राहुः क्वचित्संघातादपिवषट्कारइतिसूत्रनिर्देशात्सर्वेचकारः प्रत्याख्यायंतइति भा
ष्यात् बहुलवचनाच्चेति इहकारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेपि अधिकारवलात्कृतं ज्ञातेन कृतं तत्वात्प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावान्नकारस्येत्सं
ज्ञा आर्द्धधातुकसंज्ञाभावान्नैद् अस्य चावित्यादौ न प्रत्ययो बाहुलकादेवरादिफः षासरूपविधिनाकारेपि रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति
अकारलोपइति अतद्धितपरत्वादभत्वाच्चयस्येतिलोपस्याप्राप्तिः प्रातिपदिकत्वमुक्तं तत्वात्पूर्ववद्वोध्मम् बाहुलकान्नैह छः तसौ मत्वर्थ इति।
बाहुलकादेवमनुवर्थशब्दादपि शेषिकान्मनुवर्थोयात्इतियथा अन्येतु नैतत्कृतं किंतु मनुवर्थे भवइति विग्रहगहादित्वाच्छेत्तद्धितोतमेवेत्या
हुः इराजादिभ्यः धात्वर्थे निर्देशे राषुलोपवादोयम् सचमग्रेपि आजिरिति बाहुलकादजेर्वोभावोन संज्ञायां अधिकरणो राबुलर्थ आरंभः उद्दालकः
श्लेषातकः तस्य पुष्पाणि भज्यंते यस्य क्रीडायां सातथा अस्या चतुस्त्वेन सूत्रे आख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातेपि आख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतया आर्थः।
क्रममनुसृत्य व्याचष्टे परिप्रश्ने आख्याने चेति परिपाटीति परगतौ परिपूर्वः इराजादिभ्य इतीरा कृदिकारादिति डीष् आक्रोशः शयनम् न पुंसके भावे
क्तः ननु तयोरेव कृतस्य क्तत्वार्थाः इत्येव सिद्धं अत्राहुः भूते इत्यधिकृत्य निष्ठेति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावोऽर्थेन विहितः अनेन तु कालसामान्येन पुंसके
भावे क्तो विधीयते अतएवायं स्वविषये परत्वाद्भूजजपावाधकः परिशेषात्तेषां पुंविषयत्वं सिध्यतीत्युक्तं स्यादेतत् इह भावेचाकर्मकेभ्य इत्यस्यासंनिधा
नात्कर्मकेभ्योप्ययं स्यात् घञादिवत्इति चेत् इष्टापत्तिः गतंति रश्चो नमित्यादिदर्शनात् नन्वेवंतद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् कृद्योगलक्षणस्य क्तान
लोकेति मिषेधात् एवं च घटं कृतं वृक्षं छिन्नमित्यादिप्रसज्येतेति चेत् न न पुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात् ननु शेषविवक्षा माश्रित्य प्रत्या
ख्यातं तदा करइति चेत् तर्हि तस्यामागणात्तत्र प्रायेण शेषविवक्षेवेत्यमुक्तं किंतु द्वितीयापि दृश्यते भ्रातृदेशं मने कर्तुं गेविषममिति यथा अन्येत्वाहुः अयं
मपि क्तोऽकर्मकेभ्य एव च षष्ठादितयोरेवेति सूत्रे भावेचाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तं वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तद्यथा कृत्वाद्योयेतत्तत्सूत्रविहिताः नानन्वयभा

राम.
१००

चर्मरोगोरेवेत्यर्थविधायकमेकं वक्तुं तेन निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावोऽप्यर्थो लब्धः अनुवृत्तेन वा क्तांतरेण तु भावे योऽंक्तः इत्यनूयाकर्मक्रेभ्य इति विषयेऽप्य
 वक्ष्याम्यने सचानुवादो निष्ठेति न पुंसके भावे क्त इति च विहितयोः क्तप्रत्यययोरविशिष्टः आशितः कर्त्तृति सूत्रस्य भाष्यकै ययादिकं चानुगुणं अस्मिंश्च
 पक्षे अत्रिवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतामाश्रित्य गतं भुक्तमित्यादिसमर्थनीयमिति दिक् कर्मणि च कर्त्तृरिति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणीति विषयमात्रे
 नेति तृतीयातसह येन स्पृष्टमानस्येत्यादि लुट्स्यादिति न पुंसके भावे इति बोध्यम् अतएवाह पूर्वगोतिनेहेति णिजर्थप्रतीतिभावः करणाधिकरण
 योश्च येन प्राप्तिन्यायेन घञो यवादोऽयं अजयौ स्त्रीप्रत्ययाश्च परत्वाद्धाधते उक्तं हि अजवभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियां खलनौ विप्रतिषेधेनेति आ
 कुर्वेतीति इत्यकुर्वेति व्यवहारमस्मिन्सः आकरः उत्पत्तिस्थानम् गोचरोदेश इति तथा च भारविः उपारताः पश्चिममणिगोचरादिति विषयपर्यायोऽप्य
 यतथा च प्रपुंजते उपादानगोचरं ज्ञानमिति संचरंतेनेनेति समस्ततोयायुक्तादित्यात्मनेपदम् एतेन संचरंतीति प्राचः परस्मैपदपाठः प्रसुक्तः अव
 हारेत्यादि वृत्तिकारस्तु आधासचापशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेण चकारशब्दं संजग्राह तत्र वै रूपं निर्मूलम् उदंकोनुदके हलश्चेति सिद्धे उदकप्रति
 षेधार्थे वचनम् उदकोदं चन इति ननु पुंसि संज्ञायामिति घप्राप्ते घञ्विहितः उदके तु घनिप्रतिषिद्धे घएव स्यादिति चेन्मैवम् प्रतिषेधसामर्थ्याद्वा
 स्याप्यप्रवृत्तेः नहीहये घञि वारूपे विशेषोस्ति न च स्वरे विशेषः घेहि सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तता घञ्यपि थायादि स्वरेण तथैवेति जाल
 म् जलधान्ये ज्वलितिक संतेभ्यो रा इति जालशब्दः सिद्धः अतस्तन्निपातनमिह न शंकरवन्मैघच धित्करणमिति नहि स्वनः च जोरिति कुत्सार्हः कश्चि
 दवयवोस्ति येन धित्करणमिहोपपुज्येतेति भावः एत इति आखनादयः षडित्यर्थः ईषद्ः सुषु इह सामान्योक्तावपि योग्यतावत्तात् विशेषणस्य विषयवि
 भागोलभ्यते कृच्छार्थेदुरि अकृच्छार्थयोरितरयोरिति न देतदृशयति कृच्छेदुष्करं इत्यादिना भवतेति नलोकेति षष्ठीनिषेधात्कर्त्तरितृतीया कृच्छेत्यादि
 किम् ईषत्कार्यम् अत्यमित्यर्थः निमीति मीनातिमिनोति दीज्यस्यपि च विभाषालीयतेरिति प्राप्तं निषिध्यते निमय इत्यादि उपसर्गात्तलघञोः लभे

उ.
म. कृ.
१०१

अथेवसिद्धेनियमार्थमिदम् उपसर्गो देवखलघञोरिति तदेतदाह उपसर्गो देवेति कर्त्तृकर्मणोश्च भूक्तजोः चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्त्तृकर्मणो रीष
दादीनां च युगपत्प्रयोगः तदा प्रत्ययोर्यथा स्यात् न च कर्त्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वे वास्त्विति वाच्यं तथा त्वे ईषदादीनामेवोपपदत्वात् खलः खित्त्वं
स्य वैष्यर्थ्यापत्तेः मुमर्थं हितम् मुञ्च अनव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्त्तृकर्मणोरित्युपपदमेव तदेतदाह ईषदादिषु चेति इह कर्त्तृकर्मणो हे भूक्त
जो च द्वौ तयो र्यथा संख्यं प्राप्सं स्वी कृतं च तथैव वृत्ति कृता अनुसृतं च तदेव म्यासकारहरदत्तमाधवादिभिः एवं प्राचापितथैवोक्तं तद्वाख्यात्तु भिश्चा
नुमोदितं तदेतत्सर्वनादत्तैवमिति ध्वनयन्नाह यथा संख्यं नेष्यत इति एतच्च यथा संख्यं सूत्रे भाष्य एव स्पष्टमिति भावः स्यादेतत् अर्थयोरिति ताव
त इहैव सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् एवं च यथा संख्यं निराकराण्यफलं दुर्वचम् नहि भवतेः कर्मणि संभवः प्रायेणा कर्मकत्वात् प्राप्सनुभ
वादिषु स कर्मकत्वेऽपि चार्थसंगतेः नापि करोतेः कर्त्तरि संभवः चार्थसंगतेरेवेति चेत् तत्किं यथा संख्यं सूत्रस्य भाष्यादिकमपार्थक्यमिति ब्रूषे
ननु तस्य गतिं छद्मीति चेत् शृणु अंतर्भावितार्थस्य भवतेः करोति ना कर्मकर्त्तृविषयस्य करोतेऽश्वभवति ना तुल्यार्थतया भवतेः कर्मणि करोतेः ।
कर्त्तरि चोपपदे खलप्रत्ययसिद्धिरेव यथा संख्यं निराकराण्यफलमित्यवधेहि स्यादेतत् उपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावव्यवस्थानसिध्यति कर्त्तृक
र्मणो हि भूक्तजोऽव्यवहितेऽप्येते विपरीतं च प्राप्नोति ते प्राग्धातोरिति वचनेन सुदुरोः प्राकृत्वावश्यं भावात् न च व्यवहितेऽपि प्राकृत्यमस्त्येवेति वाच्यम्
कुंदसिपुर्मेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रारंभे रोहा व्यवहिते प्राकृत्यमेवार्थ इति स्वीकारात् न चैवं खलः खित्त्वं स्य वैष्यर्थ्यादिति वाच्यं कुंदहरो गतिकारक
पूर्वस्यापि ग्रहणमिति सुदुर्भ्यो विशिष्टस्य खित्तं ततया ततः पूर्वस्य कूलमुद्रनादाविव मुमः संभवात् किंच ईषद्व्यस्यगत्यादिसंज्ञा राहित्येन ते प्रागि
त्येतत्सिन्नाविषयतया व्यवहितप्रयोगसंभवेन तत्र मुमर्थं खित्त्वमस्तु तस्मादिष्टव्यवस्था कथं लभ्येति चेत् अत्राहुः बहुलग्रहणं नुत्त्यादुराकं भव
मिच्छादिभ्याम्योदाहरणाच्च इष्टव्यवस्थासिद्धिरिति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह कर्त्तृकर्मणो चेति भवतेः कर्त्तृयुदाहरति अनाद्येनेति कर्मणि तु अना

राम.
१०१

द्वय आढ्योभूयतइतिविग्रहः भाव्यतेइतितदर्थः एवमप्येपिविग्रहद्वयमुक्तेयं यत्तुप्राचाअदुराढ्येनदुराढ्येनभूयतेइत्यादिविग्रहीतंनच्यर्थविशेष
 सङ्घः आढ्यशब्देनसहसामार्थाभावात्समासायोगात्प्रत्युदाहरणेतुतेप्राग्धातोरित्यस्यनिर्वाधत्वादाह सुभूयतइति काशिकीयांतुस्वाढ्येनभू
 यतइत्युक्तंतस्यामादिकमितिहरदत्तः क्तिचत्तौ प्राचानुक्तिचत्तौचेतिपठित्वाक्तिचत्तुच्चस्यादिन्याख्यायक्तुदुक्तिः क्तिचावाधामाभूदितिइतिपठि
 तं तत्तत्करविरोधादुपेक्ष्यम् क्तिचश्चकारेनक्तिचीतिविशेषणार्थइतिप्राचः तन्न एकानुबंधकपरिभाषयैवक्तिनोव्यावृत्तिसिद्धिरितिहरदत्तः यत्तुव
 दंतितितुत्रेस्यत्रक्तिनक्तिचोः सामान्यग्रहणार्थश्चकारः अन्यथैकानुबंधकत्वादस्यैवग्रहणं स्यात् नक्तिनइति तन्न तितुत्रेति सूत्रेऽनुबंधविशिष्टरु
 पानुच्चारणोक्तपरिभाषायाउक्तिसंभवस्यैवाभावात् एतेनतितुत्रेति सूत्रे एकानुबंधकत्वात्तिवेवग्रहेत ततश्चरोदितोतीरणनस्यादितिशंका कृ
 तीत्यनुवृत्त्यातत्समाधानंचेतिद्वयमपिप्रत्युक्तं भूतिरिति यद्यपीहपरत्वात्तुश्चकः कितीत्येवइतिनवेधोऽन्याप्यः तथापि वंति तं त्योरावश्यकत्वात्
 लेविशेषाभावाच्चतितुत्रेत्सुपन्यस्तम् यंतिरित्यादि यमउपरमेरमक्रीडायां वनुपाचनेतनुविस्तारे अलंखत्वोः पूजार्थमिति ननुविकल्पार्थः
 मस्तु अलंखदित्वात्तंरोदनेनेतिरूपद्वयंहीष्यतेइतिचेत् नवासरूपन्यायेनैवसिद्धेः ननुसुखिवासरूपन्यायोनास्ति कल्प्यतुमुन्वलयर्थेषुनेति।
 सिद्धातादितिचेत्तन्न कल्पुडादयोपवादभूताः स्वार्थान्नित्यंवाधंतइतिहितस्यार्थः इह तुल्युदोपवादः त्वेतिवैषम्यात् ननुप्रेषादिषु कृत्यवच
 नेनस्मधिकारादूर्ध्ववासरूपविधिर्नोवश्यमस्तीतिज्ञापितमितिचेत्किंततः इह तदभ्युपगमेवाधकाभावात् अलंखत्वेति अपात्रेनदेयमित्यर्थः।
 उदोचां मेडः कृतात्व स्यायनिर्देशः नानुबंधकृतमन्तेजंतत्वमितिज्ञापयति तेन घुष्टंज्ञायां देपोप्यदावितिपुंदासः सिध्यति अपमित्येति समासेन
 अूर्वइतिवक्ष्यमाणेनत्कोल्यय परावरयोगेच अप्राप्येतिदक्षिणदेशस्थानांगंगामप्राप्यविंध्यः गंगाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्यइत्यर्थः अत्रविं
 ध्यासरंगंगेतिगम्यते अतिक्रम्येतिपर्वतस्यपरस्तादित्यर्थः प्रागुक्तेष्वविषये अयमपिप्रयोगः विशेषणविशेष्यसंसर्गस्तुभिद्यंतइतिस्यष्टमेव

उ.
म.क.
१०२

इह त्रिसूत्राविधेयस्य त्वाप्रत्ययस्य पद्यपि भावमत्र मर्थस्तथापि द्वितीयक्रियायाः पूर्वकालत्वस्य चाभावात् अलंखल्वोरिति परावरेति चारभ्यते उदी।
त्वामिति तु पूर्वकालत्वाभावादिति विवेकः एवं चेह मध्यमं विहाय सूत्रद्वये अधिकारलभ्यं धातुसंबंधइत्येतन्न संबंधनीयमुक्तं चित्संबंधनीयमित्या।
ग्रहे तु अपूर्वकालार्थे त्रिसूत्रीसंबंधं समानकर्तृकयोः इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वे क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह धात्वर्थयोरिति निर्द्धार
शेषोऽसममीवा पूर्वः कालोऽप्यस्य तस्मिन्नित्यर्थः त्वास्यादिति सच भावे अव्ययकृत इति वचनात् तु मर्थइत्यनुवृत्तेर्वा न च सोऽपि भावइति
कथं लभ्यतामिति वाच्यं तु मर्थे से सेति ज्ञापकेन तद्वाभात् तथा हि कर्तृरिह दिति कर्तृरि प्रसक्तौ तु मर्थइत्युच्यते तथा च तु मर्थेन कर्तृति स्थिते भाव
एव पर्यवस्यति अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति न्यायात् अयमिह निष्कर्षः भावोऽपि घञादाविव नेह सिद्धावस्थः किं तु साध्यावस्थः सच।
धातुनैवलब्धः त्वाप्रत्ययस्य भूताक्रियाचक्रियांतरं प्रति विशेषणं धातुसंबंधाधिकारात् संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यामुत्तरकालत्वं च तत्र संस
र्गविशेषेतात्पर्यमाह कात्वाणामुलादयः अत्र च समानकर्तृकयोरिति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यामुपनिबद्धं धातुपातयोपपत्त्या अयस्य कर्तृत्वं।
या तथा पर्यवसानात् निर्द्धारणाविभक्त्या च द्योत्यत्वे स्फुट्य कृतं अन्यथा हि समाने कर्तृरीत्येव ब्रूयात् निर्द्धारणाविभक्तिवलादेव च पूर्वकालस्य इत्यस्य बहु।
वो हि त्वं निर्द्धारयते निर्द्धारणास्य सजातीयविषयतानियमेन निर्द्धार्यमाणस्य क्रियात्वलाभात् अतएव तत्र विद्यमानादिति व्याख्यातं एवं च कर्मकारयमा
प्रिसं पूर्वस्मिन्काले वाच्ये त्वाभवतीति केषां चिद्वाख्या नमनुक्तमेव किंच पूर्वकालो न वाच्यः तद्दिशेऽप्यकबोधापत्तेः न चेष्टापत्तिः क्रियाप्राधान्यविरहेण आ।
भीष्टेऽपि द्वित्वाभावापत्तेः न च गणीभूतक्रियामाश्रित्य तदिति वाच्यं पाचकादावतिप्रसंगात् अपि च एवं सति धातुसंबंधइत्यस्य बाधापत्तिः न च परंपरा
संबंधस्तस्यार्थः अधिकृतस्य तस्य यथाविध्यनुप्रयोगइत्यादिसूत्रद्वयविषये साक्षात्संबंधपरताया दृष्टत्वात् तथा त्वेलाघवाच्च अतएव वाक्यार्थस्या
ज्ञापनसंबंधश्चेह द्योत्येन तु पदार्थभूतः इति कर्मप्रवचनीयाद्वैषम्यमुत्तत्र हि उपपदविभक्तेः वक्ष्यपवादतया संबंधस्य पदार्थत्वे स्थिते क्रियाया द्योतको

राम.
१०३

नायसंबंधस्यनवाचकः नापिक्रियापदास्येपिसंबंधस्यतुभेदक इतिस्वीकृतम् किंच पूर्वत्र त्वाप्रत्ययस्यकालोन्वाच्यइतितदैकरूप्यायेहापितथैवोचितंनहिस
 समीनिर्देशमात्रेणवाच्यत्वंलभ्यते उदेनूर्ध्वकर्मणिकर्तृस्थेचाशरीरेकर्मणि प्रथनेवावशब्देगोत्रचरणच्छ्राद्धाद्याकारतदवेतेष्वित्यादौसहस्रशोव्यभि।
 चारात् तत्रानुशासनतस्तस्यतत्तद्विशेषाव गतिराक्षेपादेवभवतोत्यन्यलभ्यत्वमिति यदितर्हीहापितुमितिदिक् द्वित्वमिति ननुअमीषांब्राह्मणानांपू
 र्वमावयेत्युक्तेमध्यमोनानीयतेतथेहापिवहुक्रियासमभिव्याहारेमध्यमक्रियावाचकात्यस्योनस्यादितिचेत् मैवं इहहि आख्यातवाच्याक्रियाम्।
 धानंम तांप्रतिक्तातोपस्थिताः सर्वाएवविशेषणं ननुतासांपरस्परसंबंधः गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात् अतएवानियतः प्रयोगःस्त्वात्वाभुक्त्वा।
 पीत्वाव्रजतिपीत्वास्त्वाभुक्त्वाव्रजतिइत्यादिस्वरतिसूतीतिविकल्पेप्राप्तेआह स्वरस्यादेरितिस्त्वेति एकाचइतिनेट् मृडमृदम् सुखनेमृदसौ
 दे गुधपरिवेष्टने गुधरोषेच कुपनिष्कर्षेक्लिशहिंसायांदिवादिः क्लिष्टविवाधनेत्र्यादिः वदव्यक्तायावाचिवसनिवासेउषित्वेतिवसतिष्टुधोरिमीट्
 यजादित्वात्संप्रसारणम् शासिवसीतियः नोयधात् अतग्रहणंस्पष्टार्थम् कोथित्वारेफित्वेति कुंथपूतीभवेरिफकस्यनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु इह
 रलोव्युपधादिति विकल्पोपि नुभवतिनोपधग्रहणसामर्थ्यात् लुचित्वेति लुंचअपनयने अतित्वेतिअतिःसौत्रोद्युगार्थः तस्यार्द्धधातुकविषयेईय।
 डोविकल्पनात्तदभावेक्लित्वमनेनविकल्प्य तेतृषिमृषि जितृषपिपासाम् मृषतिति द्वायाम् कृशतनूकरणे काश्यपग्रहणंपूजार्थमवेतिहिवजैते उ
 दितोवेतिविकल्पप्राप्तेआह अंचेरिति अंचित्वेति नत्वासेडितिकित्वाभावान्नलोपोन एवंचेहनाचेः पूजायामितिनलोपोनेतिप्रसादोक्तिर्निर्विषया।
 ऋत्रश्चोः ऋइसस्मात्प्युकः कितीतिनिषेधेप्राप्तेप्रश्चेरुदित्वादिकल्पेप्राप्तेवचने खात्वाखनित्वेति उदितोवेतिवेङ्गमध्वेति ऋरोरुतिपाप्सि।
 कोधलोपः समासे अनञ्जनञ्जहशमव्ययम् तत्पूर्वपदयस्येतिव्याचष्टे व्ययेतिप्रकृत्येति प्रशब्दः त्वाप्रकृत्यर्थगतंप्रकर्षघोतयत्कुगतिप्रादयउ
 निष्क्रान्तेननित्यंसमस्यतेषत्वतुकोरसिद्धः कोसिचदिति एङः पदोतादनीतितिपूर्वरूपमेकादेशः तस्यांतादिवच्चेतिपरादिवद्भावादेशेसिचदितिपदम्

उ.
म. छ.
१०३

तेन सकारस्यापदादितया सास्यदाद्योरिति निषेधाभावात् त्वत्वं प्राप्तं एकादेशस्यासिद्धत्वेऽकारेण अवधानात् इणः परत्वाभावात् न भवति प्राप्तं गिकं यत्त्वमुदाह-
र्य प्रकृतं त्यपि कार्यमुदाहरति अधीसेति विधायेति रधातेर्हिर्न प्रशय दोद्वोरिति न प्रख्य जनसनखनेत्यात्वं न प्रस्थापयति स्यतो। तौ त्वन् प्रक्रम्यक्रमश्च
स्तीति दोषो न आट्क्प्रदीव्य क्लोः ष्टुहो न इडभावस्तु प्रख्यप्रदीव्येत्यादावेव बोध्यः नत्यपि कथं तर्हि निषेधस्येति योऽपाने इति दिवादेरित्यदोषः इह प्र-
शयप्रक्षयेत्यत्र शङ्कोरन्यतरस्यामिति प्राप्तस्येत्वस्याप्यभावे बोध्यः विगणयेति नन्विह गौकृतस्याध्वोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाच्च पूर्वस्य त्वं
नास्ति नन्वाभिसामर्थ्यम् अनुगम्येत्यादौ मित्तु चरितार्थत्वात् अत्रोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यं निष्ठायां सेदीति लिङात् तथाहि तत्र सेदीति प-
दं न तावदनिड्यावृत्त्यर्थम् शिजंतात्तदसंभवात् ननु संज्ञापितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेतीति निषेधे संभवत्येवानिहम् मनोवंतेति विकल्पिते कृत्वात् इति चे-
न्न यस्य विभाषेत्यत्र एकाच उडसनुवृत्तेः अन्यथादिरिति इतीरानस्यात् तस्मात्कावावधारणार्थं सेद्वहणं इति कृतं शिलोपो न तु ततः प्रागिति अन्यथा का-
रितमित्यादौ शिलोपे कृतं एकाच उडसनुवृत्तेः स्यादिति यदितु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि शिवाव्यवधानात् निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेदीत्य-
नर्थकं सन्नस्य नित्यतां ज्ञापयति इति स्थितं एतच्च वस्वेकाजिति सूत्रे कैयटेन अनितरेत इति सूत्रे हरदत्तेन च स्पष्टमेवेत्तं माधवस्तु परिव्रट् प्यात इत्यत्र।
आभीयत्वेनासिद्धतामाशंक्य व्याश्रयत्वेन परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशंक्य प्रवेभिदप्य प्रस्तनयेत्यादि भाष्योदाहरणवत्त्वेन तदभावमाह अथ
वा पूर्वस्मादपीति पंचमीसमासयस्यस्यज्यतां तदोपोदाहरणानां वेभिदिता माथितिकः अपोपचान्तिसेषां प्रकारांतरैर्गौवनिर्वोहस्य प्रागेवोक्तत्वाच्च
कौस्तुभे प्रपंचितत्वाच्चेति दिक्प्रणामयेति मितो ह्रस्वः प्रवेभिदप्येति भिदेर्यङं ताप्तिचिन्त्रोपेयस्य ह्रस्व इति यत्लोपः न च ह्रस्वलोपात्त्रोपानामाभीय-
त्वेनासिद्धत्वाच्च पूर्वस्य रेणिर्नास्तीति वाच्यं व्याश्रयत्वात् ह्रस्वादपोहिगौ गोरयादेशस्तुल्यपि परत इति विभाषापः आप्रोतेरिति इडनदेशस्य तुलास्तु
शिकृत्वानेह ह्रस्वमिति भावः प्राप्येति एतेन अपमयोगिव धूवधपात कीभ्रमिमवाप्यदिवः खलुपात्त इति व्याख्यातम् अवाप्येत्यस्यावाप्येत्यर्थात्

रम-
१०३

एतन्नतत्रांतर्भावितव्यर्थेति तल्लेशमनुभावर्थेः परस्ताः कथमिति त्यवादेशस्य स्थानिभूतः त्वाप्रत्ययोत्रदुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाले इत्युक्तेः न चेह तदस्ति
 पूर्वस्य सौख्यमिति पश्चाद्वा दत्तेयदेव हसति तदेव स स्मोलयतीति प्रश्नः समाधत्ते व्यादानेति एतेन ईश्वरः सर्वव्याप्यवर्तते ज्ञात्वातिथिति इत्याद्यपि व्याख्या।
 तेश्च शैलशिखरं हृष्टा पुनर्जन्मन विद्यते इत्यादौ समानकर्तृकतानिर्वोहार्यं स्थितस्य सादियथा संभवमध्याहार्यम् पायं पायमिति आतोयुक्त्वा दीर्घ इति
 गमेरायेतासमुलिमितां ह्रस्व इति ह्रस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः रायंतस्यापीति यत्तु प्राचा रायंत जागर्तेश्चि ससुलोर्वावृद्धिरिति मतमुपन्यस्तं तदप्राणिनीय
 मिति भावः न यदि अनाकांक्ष इति पचाद्यजंते न नज्जमासः तदर्शयति नाकांक्षते चेदिति इहेति नन्वनंतरस्येति न्यायात्तामुलमाभूत् त्वा तु सूत्रांतरे सा
 स्यादेवेति चेत् पूर्वकाले यस्याप्राति तत्रेति व्याख्यानेन प्रकरणापेक्षयैव प्रतिषेधाभ्युपगमात् विभाषाग्रे यद्यप्यग्रशब्दो देशविशेषवचनाप्यस्ति प्रभो
 रग्रे भुङ्क्ते इति तथा पीह कालविशेषवाच्ये एव गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् अग्रे इति सप्तम्यंतस्यानुकरणात् अतएव विभक्तेर्लुङ् न कृतः अथ वा
 भोयमिति वत् अनेनेति मिति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वभुक्त्वेत्यर्थः पदितु अग्रे प्रभृतिभिर्ब्रजनादिक्रियापेक्षं भुज्यादेः पूर्वकालत्वे मुच्येत तदा त्वा
 रामुलो न स्यातामेव ताभ्यां चोस्यस्य पूर्वकालत्वस्याग्रे प्रभृतिभिरेव निर्णीतत्वात् उपपदस मासस्त्वहन भवति अमेव पतुः अविधानमुपपदंत देव
 समस्य तदस्युक्तत्वात् स्वादुमित्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् तदाह स्वादुर्थेति मातृत्वमिति ननु मातुलामुलस्वमुनेनानुवर्तताम् अरुद्धिषदिति मुम
 भविष्यति एवं च मातृत्वनिपातनमपि व्यर्थमिति चेत् मैवम तथा हि सति शरीरेण मुमुन्यात् अनव्ययस्येति वचनात् ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र चोवे
 ति दीर्घः स्यात् संपन्नादिषु अस्य अविर्तित्वं स्यात् किंच स्त्रियां वोतो गुणवचनादिति डी इत्यात् ततश्च स्वादुंकारमिति प्रसज्येत मुमः स्वरूपेण विधाने
 ष्येते दोषाः अतः स्वादुमीति रूपनिपात्यते ततश्चानजोत्वात् त्वदीर्घे न वा डीष् निपातनं च भावप्रत्ययमात्रविषयकं तेन स्वादुं कृत्वेत्यपि सिद्धम् व्यर्थं।
 त्वादिति निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति इत्यं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति फलितार्थकं नमो तत् शाब्दबोधे तु वैलक्षण्यमस्त्येव तथा हि क्रियासामान्य

उ-
म-क-
१०४

वचनः करोतिः तदीयश्च प्रकारो अन्यथादिशब्दचतुष्टयेनोच्यते एवंच अन्यथाकारमित्यादिभिश्चतुर्भिः प्रकारविशेषविशिष्टाक्रियाबोध्यते साच भुज्यु-
पात्तफलविशिष्टाक्रिया प्रतिविशेषणतया संबध्यते एकस्या अपि क्रियायाः विशेषणोपगोणभिन्नायाः विशेषणविशेष्यभावसंभवात् कथं तर्हि ।
सिद्धाप्रयोगश्चेदित्युक्तमिति चेत् अनतिप्रयोजनत्वादिति गृह्यमाणं न त्विह सर्वथा निष्फलत्वमिति अभिधेयशून्यत्वमिति वाच्यमित्यम् भेदनिबन्धनस्य
पूर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावेऽवबुल एव दुर्लभत्वात् धातुसंबन्धाधिकारवाधापत्तेश्च अथापि वचनसामर्थ्यात् सामुल्यं अपार्थक्यमेव सामुल्यं
प्रयोक्ष्यत इति ब्रूये एवमपि वासरूपविधिवल्लभ्यः प्राक्षिकः त्वानसिध्येत् न चेष्टापत्तिः भाष्यकृते वतत्र प्रयुक्तत्वात् एतेन व्याकरणाधिकरणे अ-
न्यथा कृत्स्नत्वेदितं अन्यथा कृत्स्नत्वापरिहारः कथं कृत्स्नत्वावाधकं इत्यादि महाभाष्यप्रयोगानुदाहृत्य तेषां प्रामादिकतां वदंती भट्टपादा अपि पूर्वपक्षे स्थि ।
त्वाप्रौढिमावेचक्रुष्टिद्वये ननु तदुक्तिः पारमार्थिकत्वेन ग्राह्या सूत्रकारवचनवलेन सामुल्यं तमपार्थक्यं प्रयोक्तव्यमिति स्वीकारे भाष्यकारवचनव-
लेन च त्वेति पितृत्वस्य सुवत्त्वात् वस्तुतः काव्यपार्थक्यता नैत्युक्तत्वात् न च औपाधिकमेदमादाय त्वाप्रत्ययनिर्वाहस्यासंशयिकत्वं शंकां भाष्य-
कारदण्डाधिकस्य सांप्रदायिकस्याप्रसिद्धत्वात् तदभिप्रायस्य च यथा तथैवैरिति सूत्रे हरदत्तादिभिरित्यमेव विवृतत्वात् उत्तरमोक्षसायामपि अन्यो-
न्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्य सत्यानृतेमिथुनोक्तस्य लोकव्यवहार इति भाष्यकारैः प्रयुक्तत्वात् तत्रापि विवरणादावित्यमेव समर्थितत्वाच्चेति दि-
क्क शिरोऽन्यथा कृत्वेति इह हि करोतेरभावे भुजिक्रियागत एव प्रकारेण गम्यते न तु शिरसोऽन्यथाकरणं अत आवश्यकः करोतिरिति भावः यथा कारमि-
ति प्रष्टुमनर्हः स नृयदिए कृत्ति तदेदमुत्तरम् अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे त्वाबोध्यः कन्यादर्शमिति अत्र दर्शनविषयो भूतानां सर्वासां कन्यानां वा-
क्यार्थः न वा त्वाकल्पबोध्यमसर्व इति दर्शनविषयो भूतः सर्वा इत्यर्थः अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् जानातीत्यादिसंज्ञार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्ने-
ह प्रहसं किं त्वितरेषामेवेति भावः यावति विंदन्ती वोः विदेर्लीभार्थस्यानुकरणां तस्य हि विंदतीत्यादौ शेषमुवादीनामिति नुमस्ति यावद्वत्तमिति असा-

राम-
१०४

लभनेन दशयति साकल्ये हि पूर्वैर्गोवसिद्धं चर्मोदरयोः कर्मणीत्येवेति एवं च पूरेरिति एतत्स्य निर्देशः ननु केवलस्य अकर्मकत्वादिति भावः उदरमिति ।
 उदरपूराणां विशिष्टाभुजिक्रियार्थः इह पूर्वकाल इति न संवध्यतेः संभवात् अप्रतीतेश्च एवमन्यत्रापि यथा संभवं बोध्यम् चेलेन्कोपेः व्याख्यानादर्थग्रहणमि-
 त्याह चेत्यर्थेति चेत्तत्रोपमिति यथा वर्षणे चेतानि शब्दा यन्ते तथा वृष्ट्यर्थः निम्नमिति निगतं मूलमस्य निम्नमस्य सहमूलेन समूलम् विशेषणवि-
 शेषभाव इति गामुलप्रकृत्या अनुप्रयुज्यमानधातुना च यद्यप्येक एवार्थ उपस्थितस्तथापि उपपदार्थविशिष्टो गामुलप्रकृत्यर्थः नुप्रयोगार्थप्रतिविशेषसामि-
 ति भावः स्नेहनेपि यः शुष्कचूर्सेति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं न कृतं तत्र हि कर्मणि द्विशिविद्वेति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करणोऽति संज्ञायां
 न अधिकरणार्थे आरंभः मूलकोपदेशमिति अयमर्थः मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदश्य किमुपदश्य अर्थान्मूलकमिति वचनसामर्थ्यादिन्नियदिहितुतो
 यातेन शब्देन च ये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करण इत्येव ब्रूयात्करणेन इति वदिति भावः कालयतीति कलविशेषे चुरादिः दंडताडमिति तड-आघाते चुरा-
 दिरेव उपपूर्वेभ्यश्चोत्पद्यते इति नो समाहारद्वंद्वं कृत्वा उपपूर्वेः पीडादिरिति उत्तरपदलोपो समास इति भावः पुंस्त्वं तु सौत्रमपंचमर्थे प्रथमा कर्षेति श-
 यानिर्देशः कृतोपधागुणस्योच्चारणात् तत्फलं तु तुदादेर्व्युदासः यद्यपि विलेखन एव सोपि पठ्यते तथापि क्षेत्रविषये विलेखन एव तस्य द्योतिः पंचभिर्ह-
 लैः कृषतीति दर्शनात् एवं च तौदादिका तत्का प्रत्यय एव भवति क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्य नत्विह गामुलिति स्थितमाकरे समासतौ केशग्राहमिति सं-
 निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्केशेषु ग्रहणं भवतु मा भवतु ह्यङ्गुलोत्कर्षमिति ह्योरांगुल्यो समाहारो ह्यंगुलम् तत्पुरुषस्यो गुलेरित्यच समासांतः ह्यङ्गुले-
 नोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः इहः खंडः खंडिका द्वितीयायां च अथ कथमनुदात्तपदमेकवर्जमिति न ह्यत्र त्वरागम्यते अत्राहुः इहापि त्वराविवक्षिता न-
 याहि परिभाषयन्ते नोदात्तः स्वरितो वापत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलंबितव्यमिति
 पष्टिग्राहमिति एवं नाम युद्धाय त्वरं पदासंनयद्वयादि कमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः अव्यये अयथाभिप्रेतशब्दः आख्याना-

उ
म.कृ.
१०५

क्रियाविशेषणं यथाभिप्रेतं न भवति तत्रा आख्याने इत्यर्थः तदेतदाह यथेत्यादिना नीचैः कृत्वेति यद्यपीह प्रियाख्यानमभिप्रेतं तथापि तत्प्रकारस्य
नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमस्यैवेति भवत्युदाहरणं अतएव अयथाभिप्रेताख्यान इति सूत्रितम् न पुनरप्रियाख्यान इति तिर्यक्कृत्वेति अनृजुत्वाद
प्रतः स्थितया श्वेसि स्त्रेत्यर्थः स्वांगे तत्प्रत्यये कृभ्योः तत्त्वासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः तत्प्रत्यये परतो यत्स्वांगं तस्मिन्नुपपदे इति प्राचः तत्र यद्यपि स्वा
गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नि स्येतत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति बोध्यम् इह यथासंख्यं नेष्यते इति ध्वनयन्नुदाहरति मुखतः क्तमिति मुख
तो भूयेति च आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः प्रत्ययग्रहणं किम् मुखे तस्यति मुखतः तसु उपस्येक्किप् अधातो रित्युक्ते रत्वसंतस्येति दीर्घेन मुखतः
कृत्वा गतः इति काशिका एतच्च प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषामनाश्रित्योक्तं वस्तु तत्तु नार्थः प्रत्ययग्रहणेन नाधार्थनाथौ नानाजौ धार्थाः धमुजादयः द्वे
धंकृत्य द्वे धंकारं द्वे धंभूय द्वे धंभावं यद्यपि धमुजादिविधौ धइत्यनुवर्त्यतेषामादेशत्वात्प्रयणात्स्थानिवद्भावेनापि सिद्धं तथापि धमुजेतात्त्वार्थे उद
दर्शनमिति उप्रत्ययात्तस्य संग्रहार्थमर्थग्रहणं द्वे धी कृत्वेत्यादि तं स्त्रीमि कृजे निवृत्त्यर्थं भूग्रहणं अन्वच्यानुलोम्येन निवह अचइत्यकारलोपे च
विति दीर्घे अनूचीति निर्देष्टुमुचितम् उदकप्रतीचो यदिति वत्स्यादेतत् अचइत्यर्थवतो ग्रहणं सच्चार्यो लोकप्रसिद्ध एव गृह्यते अभिव्यक्तपदार्था
ये इति न्यायात् अतो नुकरणेन भविष्यतीति एवं तर्हि सिषो दीर्घादित्यादावियङादिकं न स्यात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशा इवतीति चेत् तर्हि

राम.
१५

अप्यतिदेशादेवास्तु एवं च तिर्यच्यपवर्ग इति सूत्रेऽपि तिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् सत्यं प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाददोषः वैकल्पिक
च यत्तदेतेभ्य इति सूत्रेऽप्यदाद्यत्वस्य करणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णीयत इति प्रागेव प्रपञ्चितं अग्रत इत्यादि अन्वक्शब्दस्यानुकूल्यमात्रे विभ्रं ।
तिरश्च विशेषप्रमाणं नास्तीति सूचयितुमिदम् एषतोभूत्वेति इह अनुकूलोऽननुकूलो वेति शब्देन न स्पष्टयते अन्वक्शब्दस्य देशविशेषमात्रेऽप्येवमा
नाप्रमाणं तरेण क्वचिदानुकूल्यलाभेऽपि अन्वक्शब्दस्य तस्य तत्समर्पणे व्यापारविरहात् रामुल्लं किंतु त्वैवेति व्यवस्था बोध्या इति श्रीवेदांतप्र
तिपादितोऽहं तस्मात्तस्यापनाचार्यलक्ष्मीधरपुत्रमहो जिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमायाङ्कुरदंतप्रक्रिया ॥ ३० ॥
शुभं भवतु ॥ ३० ॥

उ.
म.वै.
१०६

श्रीगणेशायनमः अथवैदिकशब्देषुविशेषमाह षष्ठीयुक्तइति वृषन्निति कनिन्यवृषीतिकनिवंतस्यवृषन्शब्दस्यभत्वमुपसंख्यायते तत्फलं तु नलो
पस्यरात्वं स्यचाभावः लोकेतुदृष्टवसुः वृषाश्वः उभयसंज्ञानीति अयस्मकदिषुत्राकृतेत्यादयः समुदायाएवबोद्ध्याः तेनजश्चमस्तुकुत्वंमाभूदि
तिवैपरीत्येनप्रसज्यतइतिबोध्यं नैनमिति वाचोऽनाः प्रभवः तेष्वपि एनं विद्वांसं न हि न्वंति विवदितुं न गच्छंतीत्यर्थः ते प्राग्धातोः ते गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः
प्रागेवप्रयोक्तव्याइति प्रयोगोनियम्यते. अस्यापवादश्छंदसीत्यादिसूत्रद्वयं इहसंज्ञानियमयक्षोपिभाष्येस्थितः तथाहि ते इत्यनेन प्रादीनुपनिषस
यैतान्स्वरूपेषापरामृश्यधातोः प्राक्प्रयुक्तानामेवैषांसंज्ञेतिव्याख्येयं एवंचछंदसीत्यादिसूत्रद्वयंनकर्तव्यं नचैवंलोकेपियथेच्छंप्रयोगापत्तिः क्वचिदि
ष्टापत्तेः तथाचमाघः वारुणीमदविशंकमथाविश्वेषुबोभवदसाविवरागः भवतिप्रेत्यादितनापादनीयं अनभिधानात् सूत्रस्यप्रयोगनियमार्थत्वे
पिघटश्चपटइत्यादीनामनभिधानेनैववारुणीयत्वात् एवंचकर्तृकर्मणीश्चेतिसूत्रेस्वाद्येनभूयतइतिवृत्तिग्रंथोप्यस्मिन्यक्षेसंगच्छतइतिदिक् इति
प्रश्नमेध्यायः ॥ मन्वाग्वारव्यमिति नचयवाम्वग्निहोत्रशब्दयोर्भिन्नविभक्त्यवरुद्धतयातदर्थयोरभेदान्वयो न संभवतीतिवाच्यं विभक्तयोर्भेदेऽपि क
र्मार्थकत्वाया अविशेषणविरुद्धार्थकत्वाभावात् विभक्तिभेदमात्रस्याकिंचित्करत्वादितिभावः यद्यपिगत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यादिवः कर्मवेसा
दीनामुदाहरणेषुविभक्तिविकल्पेपिविशेषणविशेष्ययोरेकविभक्तिकत्वनियमो लोकेदृष्टस्तथापिवेदेनास्तीतिध्येयं प्राभाकरस्तुतृतीयाचहोरितिस्मृ
त्रेणकरणेद्वितीयाविधीयतइत्याहुः तत्रसूत्राक्षरानुगुणंनवाभाष्याद्यनुगुणमित्युपेक्ष्य हनतिशयतइति हंतिशेतेइत्यर्थः त्राध्वत्रायध्वं दा
तिददातिविवष्टिः वष्टिइहसप्तमांतेवक्ष्यमाणो नवहुलंछंदसीतिसूत्रेणाभ्यासस्येकारोबोध्यः मंत्रेघस हुकौटिल्ये अस्यकृतगुणस्यानुकरणंद्वारेति
अकारस्तच्चारणार्थः अज्जतेति अजनिषतेत्यर्थे ऐतरेयब्राह्मणेहृदिश्वंद्रं प्रतिवरुणास्पेदं वचनं विभाषेति एतेनइहसूत्रेसिचइत्यनुवर्त्यसिचः। राम.
स्यानिभूतोयोऽलितिव्याख्यानात्लिङ्-लिटोर्नेतिहरदत्तग्रंथः परास्तः लोपस्यवैकल्पिकतयाछंदसिचरूपांतरस्यानापाद्यतयासिजनुवृत्तैर्वैफल्यात् १०६

द्वितीयोऽध्यायः आद्येषु चतुर्विंशति तत्रापि सदिजनिरभिभ्योऽणिजंतेभ्य आम् चिनोतेऽनुशुद्धादिति बोध्यं लोक इति वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यं।
 विदोऽकुर्वन्त्विति पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणस्येहानुवृत्तेः पावयामिति पवतेः पुनातेर्वाण्यंतादाशोर्लिङि आम् क्रियादित्यनुप्रयोगः विदामक्रान्ति
 ति विदेलुङ्यामगुणाभावः लुङ्-तकरोत्यनुप्रयोगः मन्त्रेऽस्येतिलेर्लुक् मोतः अकारिति प्रागुक्तेतुतिपिसावधातुकगुरोहल्ल्यादिलोप इति विशेषः
 गुपेः आयप्रत्ययाभावस्य लणवेदसूत्रे केवलस्योच्चारणात् अगोऽसमिति ऊदि त्वादिङभावे वदव्रजेति वृद्धिः ऋलोऽल्लोति सिचो लोपः इडपक्षे तु अ
 गोपिषं आयप्रत्ययपक्षेऽगोपापि छंदस्य चत्वारि छंदसि भाषायां तु चडं-तं वंजयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोत्रममकामा
 मभिलाषं माऊनयोः ऊनमाकारौ रित्यर्थः माऊन इति भाषायां ऊनपरिहाणे चुरादावदंतः ध्वनशब्दे चुरादिरदंतः घयदिर्नोतश्च भाषायां तु अदध्वनत् घयदेरदध्व
 नत् इत्येते चुरादिः ऐल्योत् भाषायां तु ऐलिलत् अर्दगंतौ याचने च अर्दहिंसायां हेतुमस्मिन् आर्दयोत् भाषायां त्वार्दिदत् यत्तु प्राचाने न्वयतीति
 सूत्रे लौकिकेऽपि संचारयतां द्वयमपि लोक इत्युक्तं तन्न छंदसीत्यस्यानुवृत्तेः काशिकादिमहाग्रंथसम्मतत्वात् वैयात्यात्तदननुवृत्तौ तु चडोर्दुर्लभत्वात्
 यत्तु विभाषाधेऽश्र्योरिति विभाषाग्रहणमिहानुवर्तते ननु छंदसीति तदाशयवर्णनं वदपिन सूत्रे नञो वैयर्थ्यापत्तेरित्यास्तां तावत् अमरदिति व्यसये
 न परस्मैपदं यत्सानोरिति यत्तु इमामृचं व्याचक्षाणोरुक्तं रुहेर्लेङि शपि संज्ञाप्रत्यये विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवतीति तत्प्रौढवादमात्रं लोके
 तु अर्काधीत् अमृतं अदारीत् अरुसत् छंदसि निष् कपि प्रास इति अत्र पञ्चाशेति सूत्रेणोति भावः ब्रह्मणिवदेरिति न च पत्येव दीर्घो निपात्यतामि
 ति वाच्यं यतो नावइत्याद्युदात्तापत्तेरिति भावः अत्र श्लोकवार्तिकं निष्कर्षस्य यथा न्निसः षत्त्वं निपातनात् एषदायादेश इत्येतौ उपचाप्ये निपा
 ति तौ एषदेकस्माच्चतुर्थ्यः कश्चतुर्थ्यश्च यतो विधिः एषदेकस्माद्यंशब्दश्च द्वौ कश्चोरप्यद्विधिश्रुतः व्यसयमिति आद्यंतविपर्ययसमित्यर्थः चतुर्थ्य इ
 ति देवहूयादिषु चतुर्षु चतुर्थ्यधातुभ्यः कश्च उपसर्गभेदान्नोपपत्तेर्भेदः द्वौ कश्चाविति द्वाभ्यां धातुभ्यां द्वाविति भावः चतुरिति सुजंतं चतुरो वारान्।

उ
म.वे.
१०७

एषद्विधीयते इत्यर्थः छंदसिवनषणसंभक्तौ इति भादिगणोसहनिर्दिष्टौ गद्येतेन तु वनुयाचनेषणुदाने इति तानादिकौ सानुबंधकत्वात् सहपठितयोरे
वग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च ब्रह्मवनिमिति ब्रह्मवनति स्त्रिवनतिगांसनतीति विग्रहः सुषामादित्वात् सत्त्वं हव्येन हव्यशब्दे उपपदेव हे ज्युट्स्यात्
दाते जनसनजनजनने जनी प्रादुर्भावे द्वयोरपि ग्रहण षणुदानेषणसंभक्तौ द्वयोरपि ग्रहणमित्याहुः अत्र च व्याख्यानं शरणं मंत्रेष्वेत श्वेतादिपूर्वै।
भ्यो व हादिभ्यो रिव न्यात् अलाक्षणि कृत्कार्यार्थे निपातनं श्वेतशब्दे कर्तृवाचिनि उपपदेव हेः कर्मणि प्रत्ययः उक्थे कर्मणि कारणे वा उपपदेशं सते।
प्रत्ययः नलोपश्च दाष्टदाने अस्य पुरस् पूर्वस्यादेर्त्वं कर्मणि च प्रत्ययः अवयाः श्वेचकारादुक्थशाः एतच्च पाक्षिकं तथा च कैयटादयः उक्थशा इ
त्यपि संबुद्धार्थे निपातनं कर्तृव्ययदि मंत्रे दर्शनमस्तीति अरिवानिति एदाने लिटः कसुः वस्वेकाजा ह सामितीट् आदेतत्वात् नञ्त्सु रूपे व्ययप्र
र्वपदप्रकृतिस्वरः दीर्घो दीर्घमिनकारस्य रूपत्वे आतो रित्यमिति रोः पूर्वस्यां तो नित्यमनुनासिकः भविष्ये तु वसोः संप्रसारणे कृते व ल्मादित्वाभावादि
उभावः एतेन मानः शंसो अररुषः इत्यादिव्याख्यातं प्रसंगादद्यायुशब्दं साधयितुमाह छंदसीति आत्मनः इति विशेषणादप्राप्तिः अघायुस्ति अ
श्वाघस्यादिति वक्ष्यमाणो नाकारदेशः जवसवाविति ऋदोरपोपवादोऽचस्व र्थे विधीयते लैटोडाटौ आगमौ स इति नौचपयोपेण नतु योगपद्येन
अद्विधिसामर्थ्यात् अन्यथा सवर्गो दीर्घे कृते विशेषाभावात् आहुतमस्येति सूत्रान्मंडूकपुत्यापि च सनुवर्तत इत्याशयेनाह नौचपिताविति तत्फ।
लं तु यद्योग्या अश्नवेथे विक्रंदसी उर्वरा सुब्रवैते इत्यादौ गुणाः वृत्तौ तु पिद्ग्रहणं नानुवर्तितं तत्र छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादिकरणाः आर्द्धधातुक।
त्वादि त्वाभावादिकरणास्य गुणाः अतएव क्वचिन्न तन्मूर्च्छातरुषियत्कृष्णे ते तारिषदिति तिपङ्कारलोपः सिपङ्ग जोषिषदिति जुषी प्रीति सेव
नयोः अनुदत्तेन व्यत्ययेन परस्मैपदं कारवावेति कृत्रोले योवस् उः गुणोरपरः आट् अडिः त्वादिकरणास्य गुणाः करोतेरुत्वाभावश्च मादयेते इति मदीह
र्षिणि जंतालेट् आकारस्येति प्रथमस्येत्यर्थः द्वितीयस्य तु रित आत्मनेपदानामित्येत्वमेव नित्यत्वात् नच शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यत्वं कृता कृतप्रसंमि

राम.
१०७

त्वमात्रेण कचिन्निसत्वाश्रयणात् उत्तरसूत्रे अन्यत्रेति त्रिंशाच्च वैतो अन्यत्वं किमपेक्षयेत्याकांक्षायां पूर्वसूत्रविषयादितिलभ्यते सन्निधानात्तदाह अ-
 नइत्यादि ईशे इति ईश एष्वर्थे उत्तमे कवचनमिदं इतश्च लोपो नास्ति परस्मैपदेष्वित्युक्तेः रेरेत्वे तस्य ए गृह्यता इति ग्रहेः कर्मणिलेट् आट् यक् संप्रसार-
 णां श्रौतः पराबंध इति यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणपणबंधः आशंका संभावना अहमेवेति त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्य
 देवचने पशवः संसारिणः नेदिति इच्छद् आशंकां योतयति जिह्वाचरणेन नरकपातः संभाव्यते समाभूदित्यर्थः द्वौ विकरणाविति तत्र शप्याप्यः सिद्ध-
 वाहुलकात् एतेन समर्थं जिह्वाजो अस्मां अविष्टु से मामविष्टु इत्यादिव्याख्यातं अवरसरोऽस्माद्वो टिवाहुलकात्सिपः प्रवृत्तैः तरुषे मेति उपत्ययां त-
 स्यसिपं प्रत्यगत्वात् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुराः प्राप्तः सिवंतस्य शपिलघूपधगुराश्च प्राप्तो वाहुलकान्न भवति तसंतीति प्राप्ते इति यत्तु सुपां-
 सुलुगिति सूत्रे हरत्वेनोक्तं तस्य वंतीति प्राप्त इति तु युक्तः पाठ इति तच्चित्संश्रुप्रत्ययस्य वैकल्पिकतयेह शपः सौष्ठवेन बहुवचनमात्रे व्यत्ययमभि-
 व्यक्तं तसंतीति भाष्यकोशिकारूढपाठस्येव व्याप्यत्वात् कृत्तद्धीति तेन दीव्यतो त्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां विदेवनादिकर्तृवाचकत्वादेर्भूतन-
 त्विहकारकवाचित्वेन ग्रहः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात् तथाच किं विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति त्वं वेत्ययति ते जातवेदः विश्वे देवा सोमनुष्या यतिष्ठ-
 न् आदगमतां च्छोलिकेषु व्याख्यातमिदं विशेषाभिधित्वा स्मार्यते लिङ्गवादिनि असंयोगास्त्रिद्विदिति कित्वं सिद्धमिति भावः ननु संधिं सिप्र-
 भृतिभ्यः किकिनोः संयोगात्परत्वेन कित्वं सार्थकमिति चेत् तादृशलक्ष्यस्याकरे अनुदाहृतत्वात् यदितु तादृशलक्ष्यप्रमाणमस्ति तर्हि चंदसु भयथे।
 तिलिटः सार्वधातुकत्वस्यापि सत्वेन सार्वधातुकमपि दिति लिङ्गत्वात् सिद्धमिति भावः तनुरिर्जगुरिति द्विर्वचने चीति स्थानिवद्वादादेश प्रतिषेधाद्वाह-
 र्द्धस्य नयोर्हित्वं तत उत्तरदले उत्वेऽपि अभ्यासेऽ रूढत्वेन विधीयते तुमर्थे पंचदशप्रत्यया विधीयन्ते तत्र से सेन् असे असेन् अथ्ये अथ्येन् कथ्ये कथ्येन्
 शथ्ये शथ्येन् एषां दशानां द्वयोर्द्वयोः रूपादिशेषेऽपि विधेः इतरेषु पंचसुरूपविशेषः स्पष्ट एव वक्ष्येति वचः सेकुत्वं षत्वं एवेति इरणो गुराः।

१०८

नित्वादाद्युदात्तः प्रेषेति इणाः क्ते कित्वाद्गुणे आहुताः श्रियसेइति इयङ् नित्वादाद्युदात्तः इह मंत्रे मध्योदात्तः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः
मादयध्याइति एषतात्तशब्धे तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वाद्यकप्रसंगे व्यत्ययेन शप् गुणायादेशो प्रत्ययस्वरः पिवध्या इति यक् तस्य बहुलं छंदसी
निलुगितिहरदत्तः पूर्ववद्व्यत्ययेन यक् प्रसंगेशवित्यपिसुवचं यत्तु प्राचोप्रेथं व्याचक्ष्णौ मादयध्याइत्यत्र यकं स्वीकृत्य व्यत्ययेन लुप् शप्प्रेति स्वीकृतं तद्वै
खग्रस्तं यच्च काशिकायां शब्धे शब्धेन प्रिवध्या मादयध्याइत्युदाहृतं अन्यैश्च तदेवानुसृतं तच्च क्रमेण योजनीयं अन्यथा लक्ष्यविसंवादात् सूतव
इति डित्त्वान्नगुणाः दशमेमासिसूतवेइति मंत्रे सूतवइति पदं आद्युदात्तं पठ्यते तत्र स्वरव्यत्ययः यद्वा तवेन प्रत्ययेनित्स्वरः गुणाभावस्तु बाहुलकात्
यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति डि त्वं बोध्यं प्रयै प्रपूर्वाद्यातेः कै प्रत्ययः रुहेरिष्येन नृपूर्वाद्यथे श्वदशे विष्विच योगः
विभागे फलं चित्यं कै प्रत्ययः क्ति त्वाद्दृशेर्नगुणाः ख्यातेरातो लोपः विलिखइति कित्त्वान्नगुणाः स्कातो सुन्क सुनइत्यव्ययत्वादिभक्ते लुङ् नैषुम
तेति निषेधादत्वसंतस्येति दीर्घेन कृत्यार्थे भावकर्मणोरित्यर्थः यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्ता वह्यंकरणं स्वानीयं चूणमित्यादौ करणं दानीयो विप्रइत्यत्र
संप्रदानं च कृत्यानामर्थस्तथापि कृत्यत्वेन रूपेणानकर्त्रादिषु विधिरस्ति किंतु विशिष्यैव बाहुलकाद्वा कृत्यतया तु भावकर्मणोरैव तयोरैवेति सूत्रात्
त अतः प्रतिपदोक्तस्यैव कृत्यार्थस्येह ग्रहणं न्याय्यं नम्लेच्छितवै नम्लेच्छितव्यमित्यर्थः दिदृक्षेण्यइति दृशेः सन्नेतात् अतो लोपः कर्त्तव्यमिति कृ
त्यमित्यर्थः यत्तु कृजोविचिगुणोरपरत्वे तस्य भावइति त्वप्रत्ययइति व्याचक्षते तत्र रेफस्य विसर्गो दुर्वारः आद्युदात्तता च दुर्लभेति दिक् अवचक्षे
च एष प्रत्ययः शित्वात्सार्वधातुकत्वेनेन ख्याजादेशेन भावलक्षणे संस्थादीनामवधित्वेन लक्षणात्वं बोध्यं आसमाप्तेरिवि संपूर्वाहिति श्रुतिः
समाप्तोरुक्तः यर्हि एष्टव्यः षडहः संतिष्ठते इत्यादौ दर्शनात् आतमितोरिति तमुग्लानौ सृपितृदोः सृष्टगौ उत्तदिर्हि सानादयोः विसृपइ
ति गमनादित्यर्थः यत्तु व्याचक्ष्य विसर्पितुं आतर्दितुमित्यर्थइति तन्न सृपेरनिङ्गत्वात् भावलक्षणादित्यनृत्तेश्च अतएव यत्र ते विदभिश्चिषः

॥ नोचि विनापि जन्म ग्रावभ्यः आतदः आतर्दनात् रुधिरनिःसराणात् पुरा पूर्वमेव संधिं संधातव्यं संधाता संयोजयिता विदुतं विच्छिन्नं पुनरिष्कर्त्तुं नि
 कर्त्तुं संस्कृतेति तस्माद्यथोक्तमेव मनोरमं ॥ ॥ इति तृतीयः ॥ ॥ दुप्रत्ययांतमिति तेन क्विंतान् नडीष्व स्वयंभू सित्त्वरइति आनुगाकारस्योदात्तत्व
 मित्यर्थः यत्तु न्यासकृतोक्तं मुद्रलानी शब्देद्वितीय उदात्तइति तद्देवाह्यत्वप्रपुक्तमेव सितीति प्रत्ययात् पूर्वस्य विधीयमानं सन्निहितं मानुके विज्ञाय
 द्वितीये मवर्त्तत इत्यत्र वीजाभावात् सकलवैदिकपाठविरोधाच्चेत्यास्तातावत् अविष्टयइति आविर्भूतइत्यर्थः द्यचच्छं मय द्वैतयोर्भाषायामित्यु
 क्तेर्वेदेऽप्राप्तो विधीयः नोत्त्वत् द्यचइति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते मौजमिति औत्सर्गिकौणवर्धेचमेति वृधिवपिभ्यारनृच्छं सभाशब्दात् सप्तम्यंतात्तः स्यात्ता
 ध्वर्थे पायसीति पाथेऽन्तरिक्षमिति वृत्तिकारः पातिभूतान्यवकाशदानेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि पातेर्वलेजु इ उदके शुद्धं अन्नैवेति अन्नोदकयोः पाथः शब्दो
 व्युत्पादितस्तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेपीति भावः वैशतोभ्यइति वैशंतः पल्वलं विशेषश्च अग्राद्यत् भवेच्छंदसीत्येव सिद्धे घनादिभिर्वा धामाभूदित्य
 द्विधीयते अग्रियइति घञ्घ नोरुदाहरणं अंतोदात्तमाद्युदात्तं च रसोयातृनां षष्ठी बहुवचनांताभ्यां रसस्य शब्दात् शब्दाभ्यां हननकरणिभूतस्य इत्यर्थे
 यस्यात् रसस्येति रससंहननी एवंयातव्याहविष्यमिति हविषेहिताहविष्यातस्याः प्रशंसनमित्यर्थः यस्येतिलोपेकृते हलो यमामिति यश्चैयलोपः मा
 यायामख पूर्वसूत्रापवादः तद्वानासाम् मत्वंतप्रकृतिकात्प्रथमांतादुपधानकरणिभूतमंत्रार्थकात् इष्टकारूपे संवधिनियत्स्यात्मतोश्चलुकुर्वचः
 स्वानिति वर्चश्शब्दोऽस्य स्मिन्सः वर्चस्वानुसचदेवस्य त्वाप्तवितुरित्यादिकः उपधीयतेनेनेत्युपधानः अथ कथं सूक्ष्मरूपं दधाति प्राणभूत उपदधातीति
 सूक्ष्माः प्राणभूत्या इति हि प्राप्नोति सत्यं सूक्ष्मादिशब्दानां तद्वन्मंत्रोपधेयास्विष्टका सूक्ष्माणां प्रयोगः ननु तद्धितांतमेतदित्यवधेहि पूर्वोत्तरमीमांसयो
 लुतद्धितपरतया प्रतीयमाना ग्रंथाः भंक्ताग्राख्येयाः अश्विमानरा अश्विमच्छब्दादुक्तेर्थः रास्यात्पतोपवादः मतोर्लुक् आश्विनोरिति अश्विनूशम
 द्वाभ्यां नत्र उपधानोपासता इत्यर्थः मूर्द्धन्वगीरिति अनोनुडिति नुडागमः अत्रेदमवधेयम् सूत्रेव यस्यास्वित्यनुपपन्नं तद्वानासामिति यत्प्रत्ययस्य चंद

उ.
म.वे.
१०६

स्येवविहितत्वात् एवंचछंदोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्टेरिदमेवज्ञापकं अथवासामान्यापेक्षंज्ञापकंछंदसाअपिक्वचिद्भाषायां भवंतीति तेनानुपस्थि-
तपरिपंथिभिः पार्थिवैरित्यादिसिद्धं यथासंख्यमितिदृत्तिकारस्तुपलवचेतिसूत्रंभजत्पूर्वैः कृतं मत्वर्थइतिनिवृत्तं चातवइतिदृत्तिकारः पलतुना-
नुवर्तते एतदपिपूर्वत्रयोगविभागस्यफलमितितेषामतं पलवावितिभाष्यपाठेनुपलप्यनुवर्ततां तथाचपूर्वोणाइत्यपिरूपं बोध्यं पूर्व्याइत्याद्युदात्तत्वं
च सहस्रेणासमितइतिपाठोतरं मतौचैत पः सहस्राभ्यांविनीनोइत्यस्यापवादः सोममहेतियः कथंतर्हिप्रीतास्मिनेसोम्येतिरघुः छंदोधिकारात् उच्य-
ते सोमइवसोम्य शाखादित्वाद्यः तत्रसाधुरितियद्वा सौम्येसादिदृष्टिपाठेनुस्वार्थेणत्र मयेच आगतविकारावयवप्रकृतामयउर्थाः यथायोगं प-
चमोषशोप्रथमाः समर्थविभक्तयः शिवशम् भाषायांतुशंतातिप्रभृतीनांप्रयोगश्चिंत्यइत्याहुः इतिचतुर्थः त्वावतइति त्वमिवत्वावान् घस्य प्रत्य-
योत्तरपदयोश्चेतित्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वे एतेनमावतइतिव्याख्यातं सादन्यमिति अन्येषामपीति दीर्घः छंदसिधसु सकारः सितिचैतिपद-
त्वार्थः तेनभत्वाभावादोर्गुणोन नचैवंपक्षेइकोसवर्णाइतिशाकलापतिः छंदसिदृष्टस्येवानुविधेयत्वात् वार्तिककृतासिन्धिसमासयोर्नैतित-
न्निषेधाच्च उपसर्गोऽहधातुशब्देनधातुवाच्याक्रियात्वस्यतेसाअर्थः प्रयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्नित्यर्थः तदाह धात्वर्थविशिष्टइति छंदसि-
पपर्यवस्थातृशब्दात्त्वार्थेइतिप्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्यपंथपरइत्यादेशोच्चनिपात्येतेअष्टावीति अशेषान् अष्टादंष्टा करिष्ठइति तुरिष्ठेमेयः ।
स्वितिलोपः इतिपंचमः स्पर्द्धेर्लिङीतिस्पर्द्धसंघर्षेर्द्विवचनंअकारलोपः रेफस्यसंप्रसारणंचनिपात्यते अस्पर्द्धेयामितिभाषायांप्रकृत्यातः अयं पाठः
षाळभाष्यानुगुणः शाकलसूत्रेह्रस्वश्चेतिच कारेणप्रकृत्येसनुकृष्यतइतिभाष्यदर्शनात् इकोगुणदृष्टोइतिसूत्रेतुनांतः पादमितिपाठः पुरस्कृतः अय-
मपिषाळभाष्येस्पष्टः अस्मि अपक्षेएउः पदांतादतीतिपूर्वरूपंनिषिध्यते तस्मिंश्चनिषिद्धेएचोयवायावइत्यपिनभवति बाधकेनिषिद्धेबाध्यमपि ।
क्वचिन्नेतिस्वीकारात् पादश्चेहनश्लोकस्य वाछंदसीत्यतोमंडकसुत्याछंदसीत्यस्यानुवृत्तेः तदाहअक्यादेतिएउः पदांतादतीतिसूत्रादेउइतिपंचम्या

राम.
१०६

तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणाम्यत इत्याह एङ् प्रकृत्येति अंतःपादं किमिति ऋचीत्येव किं नोक्तमिति प्रश्नः एते चैतोऽस्य त्रिपदस्य अंते एङ् अकारस्तु प
रपादस्यादौ अतो निमित्तनिमित्तिनोः पादमध्यस्थत्वेनास्ति अव्यात् अवसरस्यो आशीर्लिङ् अवसादिति पंचम्यंतं अवक्रमुरिति अवपूर्वस्य क्र
मेर्लिङ्गुसिद्धं दसिचेति द्वित्वाभावः क्वचित्तु अवचक्रमुरिति पठ्यते तदयुक्तं लक्ष्यविरोधात् अव्रतेति वृङ् वृजोर्मन्त्रे घसेति त्वेर्लुकिरस्य अदादेशे य
स्य अवस्यवइति अवेरसुन् ततः क्यच् क्वाच्छंदसीत्युः स्यश्छंदसि त्यदः प्रथमांतस्यानुकरणं ह्रस्वात् कथं तर्हि महिसेत्रं पुरुश्चंद्रं विविद्वान् एषु
चंद्रमसे चर्षणि प्राः अधिश्चंद्रं वृहत् एषु इति न ह्यत्रोत्तरपदमस्ति उदात्तद्वयदर्शनात् पदकारैर्विभज्यैव पाठाच्च सत्त्वं बाहुलकात्तमाधेयं प्राप्तिशाख्ये
तु विशिष्यविहितं पुरुषश्च अधिपूर्वेषु शकार उपजायते ह्रस्वे च पूर्वपदांते चंद्रशब्दे परे न राइति अंतरेति मध्ये इत्यर्थः तथा चाभक्तः शंकारइति भा
वः पाणिनीये तु टित्वास्त्रिंशदागम एव सच चंद्रशब्दस्य उभयनिर्देशो पंचमीनिर्देशो वलीयानिति सिद्धांतात् पितरा पूर्वपदस्य अराउरदेशो निया
त्यते उत्तरपदे तु सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः क्रतोर्दिः सर्वनामस्थानयोरिति गुणः सध मासधेत्यविभक्तिको निर्देशः सहमौद्यंतिर्देवा अ
स्मिन्निति सधमादौ यज्ञः मधो नुपसर्गे इत्यपि प्राप्ते अजब्ध्यां स्त्रीखलनाइति तद्वाधके ल्युटि हलश्चेति घञ् सूत्रेमादेत्यकार उच्चारणार्थः तेन मादय
नेः क्विवंतस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति आत्वा वृहंतो हरयो युजाना अवो गिंद सधमादौ वहंतु साह्यौ तनितृतीयमिति भूरिचक्रेति मन्त्रे हि साल्ले
त्याद्युदात्तं पठ्यते तद्वाधे च शत्रूणां मभिभविनेति व्याख्यातं वृत्तित्वं तोदात्तं स्यात् क्तप्रत्ययांताद्यापि तु स्वरदोषोऽर्थसंगतिश्च स्यात् तस्मात्तन्नेतत्
वयुक्तेति भावः सूत्रे इति शब्दः प्रकारार्थं तेन निष्ठायां मपि निपातनं बोध्यं अवाल्ले अत्रैव वृषभः अवाल्लमुपेसहमानं अवाल्लं युत्सु एतनासु अ
वाल्लाय सहमाना येत्यादि यत्तु हरदत्तेन सूत्रे साटे इत्यांतं मेवेति निर्णीयदीर्घो तस्यैव लक्ष्यं यद्यस्ति तदा अन्यतरत्वे छित्वा इतरदिति शब्देन संग्रा
ह्यंति वर्णितं तत्र यदीति संदिग्धोक्तिरुक्तलक्ष्यादर्शनप्रयुक्ता यद्यपि वृत्तिवृत्तात् विरूपमित्युक्तं तत्स्वरव्यत्ययाभिप्रायेण कथंचिन्नेयं प्रमाद ए

उ.
म.वे.
११०

वेतितुहारदत्तः उदात्तप्रयोगनिर्वाहार्थं वक्ष्ये च प्रातिशब्दस्य प्रमेयमाह अचोरिति अस्य आचार्यस्य ऊष्मणसं प्रयुक्तः सल्हकारतामेतीत्यन्वयः स्थानि
वदादेशोपि सोऽप्येति भावः ओषधेश्च न च रुदिकारादिति डीषागतार्थता अतोदात्ततापत्तेः इष्यते त्वाद्युदात्तः सधावन्ते द्वयोश्चेति फिट् सूत्रात् क्वचित्तु
घट्टति स्वरूपग्रहणानंतरस्तमपोः छंदसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् उतवेति भार्याया भ्राताश्यालः ततः पंचमी ऋणोतेति तत्तनत्तनथनाश्चेति तवा
देशः पितृत्वान्निष्ठत्वं उरुष्याण इति उरुष्येति कंडादियगंतोरस्यार्थकः सेर्हिः अतो हेरिति लुक् इकः सुनीति निपातस्य ग्रहणं तस्य च नकार इहेव वि
शेषणार्थः न च भ्रियातस्य चेति सूत्रेण गतार्थता तत्रातस्य नुवृत्तेरिति भावः वस्तुतस्तु मास्त्वनुवृत्तिः माचेदं सूत्रं न चातिप्रसंगः अत इत्यनुवृत्तावपि
अधते विश्वं अधतं मिदं तमिन्वेव समता इत्यादावति प्रसंगाद्वाहुलकेन समाधानस्य चेहापि सुलभत्वादिति दिक् चक्रेति मध्यमपुरुषवहुवचनं
शमिता इहमंत्र इत्यनुवर्तते इति काशिका अत एव शमपितेत्यर्थ इति विवरणं संगच्छते जनिष्ठा इति इह अडागमो न माज्यो गेष्पडा न मसुखहरति
माव इति वः पुष्पाकं क्षात्रे भार्यायां परेषां वीर्याणां उत्तानि मा भूवन्ति सत्यः वपेः कर्मणि लुङ् व्यस्येन परस्मैपदं एतच्च काशिकानुरोधेनोदाहृतं
अध्ययनं तु वापु रित्येव दृश्यते माज्यं तस्तु उदाहरणान्तरमन्वेषणीयं तनिपसोः छंदसि किं विने निरेपेति मघसि भसोः हलादावजादौ च कृति
अनयोरुपधालोप इष्टः अतः अचीत्याकृष्टं वृत्तिकारेण सूत्रे चकारः प्रसिद्धो न त्वसावार्थः तथा च वार्तिकं हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनादि
तिसन्धिरिति अदेः क्तिन् बहुलं छंदसीति घस्त्रादेशः उपधालोपे कृते झलो झलीति सलोपः धत्वं जश्त्वं समानस्य सभावः वक्ष्यामिति भसेलौटताम्
स्तुः परं नित्यमप्युपधालोपं वाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं द्वित्वं तत उपधालोप इत्यादि अजादौ अग्निर्वनानिवप्राति अभ्यासदीर्घश्चेति तुजादित्वादि
ति भावः मशब्दस्येति तस्या सिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न अकृत्सावेति दीर्घस्तु अंगवृत्तपरिभाषयानेति भावः यद्वा मकारमात्रस्य लोपः ततो यस्येति सोपेक
ने प्रत्ययाकारस्य अवराणं ॥ इति षष्ठः ॥ ॥ अदृश्रमिति बाहुलकादेव अदृशो डीति गुणोनेत्येके भाष्ये तु गुणवारपितुं दृशेत्त्वत्तव्य इत्युक्तं व्यस्येन

राम
११०

मध्यमपुरुष बहुवचनस्थाने उक्तमपुरुषैकवचनं वाङ्मये शाखांतरे तु अद्वयस्यैव पक्षत इति माधवः क्तापि च अपिशब्दात्त्रयवपिसंज्ञसमासे यद्यपि
 पूर्वैर्गौवसिद्धः तथाप्यसमासेनेन प्राप्यते एतदर्थमेव ह्यपिशब्दः अन्यथा वा च्छंदसीत्येव ब्रूयात् तथा च्छंदोनुविधानाः कल्पसूत्रकाराः प्रपञ्जते आ।
 ज्येनासिणी अज्येति याज्ञवल्क्य आह एवेति नायकं पूज्येति सुपां सु पंथा इति व्यस्यो बहुलमित्येव सिद्धमिदम् उक्तं हि तत्र सुसिद्धं यत्र हेत्यादि तस्यैव त्वयं
 प्रपञ्चः पूर्वसवर्ण इति ईकारः प्रमाणात् आंतरात्मात् ततः सवर्णदीर्घः अर्चामसि वीरब्रह्मवाहोपादेव विश्रतात्वा महान्ति विद्वद्भाः अत्र यातादिति
 अम आत न विभक्तौ तुस्माः पुष्पा स्वस्मभ्यमिति प्राप्त इति यत्तु काशिका या मुक्ते पूषं वयमिति प्राप्त इति सोयं महान् प्रमादः तथा हि न युष्मे इति ऋज्जने ऋ
 स्वाश्वमेधनाम्नोराज्ञोदानं स्तूयते सुरथा आतिथिर्विस्वभौशं राक्षं आश्वमेधे सुपेशसः इत्युपक्रमात् वाजमिसन्ननाम अन्नदानेन ये सर्वेषां बंधवः तेषां
 संबोधनं हे वाज बंधवः युष्मे पुष्पासु अधि इति सप्तम्यर्थानुवादे विभक्त्यर्थे व्यपीभावस्तु यद्यपि नित्यसमासस्तथापि बाहुलकादिहन निनिस्तु अननि
 दनेच्छाशीलोपि निंदतेर्नलोपः सन इडभावश्च बाहुलकात् मर्त्यः अवय्वनधारयति भवदनुसंधानमात्रेणैव निष्पापत्वादिति भावः निनिस्तुर्यस्युत्तवा
 किमुत निंदन्निति गम्यते सहिपुण्यश्लोकानां नाम गृह्यसुतरां शुद्ध इति भावः द्वितीयमंत्रे पिदेवता प्रार्थ्यते हे इन्द्राद्यहस्यतां अस्मभ्यं रयिं धत्तमिति दधाति
 दीनार्थः न चास्मिन्मंत्रद्वये पूषं वयमित्यस्य कश्चिदुक्तिसंभवोति किंच जसः शे इति पक्षे पूषवयौ जसीति केन वारणीयं बाहुलकादिति चेत् सोयमस्या
 ने संरंभः एतेन काशिकानुगामिनः प्राचोपि ग्रंथः प्रत्युक्तः ता अनुच्छेति ताः वंकीः षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति हि प्रक्रम्य इदमग्निगुप्तेष्वेयकितं नन्वनुपूर्वी
 तिष्ठतेः आतश्चोपसर्ग इत्यङ् वाधित्वा स्थानापापचोभावः तिक्तिना भाव्यमिति चेत् सत्यं पूर्व परेति सूत्रे व्यवस्थाप्यमिति निर्देशादङ्पि भविष्यति सामा
 न्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् तदेतद्धनयति व्यवस्थावदिति बाहुनेति प्राप्ते इति यत्तु काशिका या प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं प्राचाचानुसृतं तत्सर्वं समासभ्रमाव
 हत्वा द्वेयं प्रेति हि न समस्तं पृथक् स्वरदर्शनात् पक्षेणैव विहितं पक्षमानत्वाच्च अत एवाख्यातान्वयीति ध्येयं एतेन प्रबाहुशब्दात्तृतीयेति व्याचक्षाणो

न्यासकारः प्रत्युक्तः स्वप्नयेति अयाचोऽकारः सुषिष्येति दीर्घनिवृत्त्यर्थः मिबादेशस्येति ननु द्वितीयैकवचनस्य छंदसि दृष्टानुविधानादिति भावः प्रामा-
 दिकीति लक्ष्येव कारणाठस्य निर्विवादत्वाद्देवभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेऽप्येति भावः कृणुतादिति धिन्विक्कृण्वोरचेति उपस्ययः सु-
 नोतनेति पित्वेति डिःत्वाभावाद्गुणः दधातनेति डिःत्वाभावाच्चाभ्यस्तयोरातइत्यालोपो ननु षध्वमिति काशिकायां प्राचोग्रथे च नुषतेति प्रामादि-
 कमिति भावः आञ्जसे जसेरिति पूर्वोच्चार्यो नुरोधेन निर्देशः श्रीग्रामः श्रीणामिति वामीति नदीत्वविकल्पाद्रूपद्वयं भास्यमिति प्राचः तच्चिंत्स्यं छंदसि
 दृष्टस्य नुटः सिद्धेः अभावस्य चापादयितुमशक्यत्वात् तस्माद्व्यर्थमेवेति तत्त्वं सूताश्च ग्रामण्येति इतरेतरयोगहृदः कीदृङ् इति किं न्यस्यस्य
 कुरिति नकारस्य डः कारः स्वबनिति अवतेरसुन्सुष्ट्वोयस्येति विग्रहः तुधातुः सौत्रोद्व्यर्थः ततोऽसुन्स्वतवोद्व्यर्थस्येति विग्रहः तनुदिरिति तरतेः
 किन् उत्त्वंतस्य द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावात् दृष्टस्य द्वित्वं उरदत्त्वं हुक्करेः आगंतुनाइकारेण गुणो न च निर्देशइत्याहुः अतएव ज्ञापकान् धातु-
 निर्देशोऽकिदिकारइत्यपि सुवचं सोमे इङ्गुणाविति हुइत्यादेशस्याभावोऽपि बोध्यः अष्टादशेति स्मृतिः पाठ्यक्षेत्रे को न विंशतिः चत्तोइति स्मृतिः
 टापि उनासह आङ्गुणाः निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः भूपामोइति मंत्रे भूपामइति यथा अश्वस्याविशस्तेति अन्येषामपी-
 ति दीर्घः वभूथा वृजः क्रादिसूत्रेणोडभावे सिद्धे निर्गमएवेति नियमार्थं निपाजनं तदेतदाह भाषायां तु ववरिथेति सर्वमाइति अस्तेर्लुङ्-तिष् ईडभावे
 अयुक्तत्वाद्दल्ल्यादिलोपः रुत्वविसर्गौ संहितायां तु भोभगोरिति यत्वंलोपः शाकल्यस्येति यलोपः न छंदसि इह यदि आनंतयोदीत्वमात्रे प्रतिषिध्येत त-
 र्हि अकृत्सावेति दीर्घः स्यात् अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितेः अत आह ईत्वदीर्घोनेति क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः अत्र च ज्ञापकमनु-
 पदमेव वक्ष्यति दुष्ठीयतीति प्रकृतिमात्रे तात्पर्यं उपस्ययसमानार्थेन तद्नादुष्ठीयतेत्यादिवा बोध्यं देवसु ननु देवां जिगातीति प्रत्युदाहरणमंगद्वयम्
 विकलं यजुषिकाठकइत्यंशद्वयस्यापि तत्राभावादित्याशंकाह वक्त्रुचानामस्तीति तत्रेदं दृष्टमिति भावः काठकइति किं यजुर्वेदेऽपि शाखांतरमात्रे

माभूत् अत्र सुमन्तुपुदिमस्तिकमध्व कविअध्वर एतनाएषामंस्तस्य लोपः स्यात्पचिपरेकचिविषये मृगयादिगणेष्वध्वर्षुशब्दः पद्यतेतद्युस्यंतरं बोध्यं
 वसुधितिमिति वसुधाधातारं प्रदातारमित्यर्थे इति वेदभाष्यं समुषद्विरिति वसंतीत्युषसः सहवासिनः तैः संभूयेत्यर्थः वेदभाष्यतुषद्विर्ज्वलद्विः रश्मिभिः उ
 षसहेलटः शत्रादेशे शपिप्राप्ते व्यस्येन शडसुक्तं दुपायांतरं बोध्यं न कवतेरिति अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः कृषेच्छलोके तु चरीकृष्यते कृषीवलाः आद्या
 त्वयइति वृद्धः शपः श्लुः अभ्यासस्य दीर्घः परस्मैपदं च निपात्यते तस्यैव यङ् किरुगभावमात्रमिति वा तच्च पक्षे माभूदित्येतदर्थे दृढं तैरिति रुक् निपातितः
 दृढं दीर्घं तत्र तु यङ् लुक् स्येन किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव धारपते लुक् लुक् श्लुः आद्येभ्यासदीर्घः इतरत्र रुगागमश्च निपात्यते ॥ इति सप्तमः ॥ ॥ प्रसमु
 पौदः पादपूरणे किं प्रदेवं देव्याधिया छंदसीरः कथं तर्हि कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमतं यो अविमां उदनिमां इयंतीति छंदसि सर्वविधयो विकल्पं ते इत्यदोषः
 अक्षरावतइति अक्षिशब्दान्मनुष्यं छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् नुये असिद्धत्वात् पूर्वलोपः भूतपूर्वगत्यानुद् नतु तस्यैव वत्वप्रसंगः वत्वं प्रत्यक्षिद्धत्वात्
 यदि तु पूर्वो तो नुक् क्रियेत तात्वेन स्यात् तस्मान्नुडेवोचितः नन्वेवमवग्रहे दीषः स्यात् अक्षसिति र्णांतं यवगृह्णन्ति अक्षेत्यकारांतमवग्रहीतुमु
 चितमिति चेत् ससंनलक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नो मलक्षणा मनुवर्त्तनीयं तस्माद्यथा लक्षणा पदं कर्त्तव्यमिति म हाभाष्ये स्थितं किंच
 देवयंतः ईपिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि बहुलमवग्रहः क्रियते पूर्वैर्भिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वेन क्रियत इति प्रागेवेकं भूमिदावतरइति आतोमनि
 न्निनिवनिप् अत्रावग्रहः प्राग्वत् रथीतरइति रथशब्दान्मत्वर्थे इति तदंतात्त रप् नकारलोपे कृते रकारः यदि तु नलोपायवादेन कारस्य स्थाने ई द्वि
 धीयेत तदा तस्या सिद्धत्वात् सवर्त्तदीर्घो न लभ्येत स्तेन नकारस्य ईकारादेशे सति सवर्त्तदीर्घत्वं त्वमिति न्यासप्रत्ययः नलोपायवादेन नमिति इह तु पदकाराद्
 स्वांतमवगृह्णन्ति अन्येषामपीति संहितायां दीर्घइति तदाशयः उदेर्ननु पूर्वस्येति यद्यपि नुदविदोदने निस्त्वेणो नुत्तिद्धं न च छंदमिपाक्षिकमपि नत्वं
 माभूदिति निपातनाश्रयणं सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थिततया विपरीता पादेन स्या संभवात् अनुक्तमस्मिन्नेव विज्ञायुविज्ञादं द्रव्यात् विधीरि।

उ.
म. वै.
११२

सादिमंत्रेषु नत्वा भावस्यैव दृश्यमानत्वात् यदि तु क्वचित् तत्त्वमपि दृश्येत तर्हि तस्य दृश्यत्वात् कादिनापि समर्थनीयत्वात् तथापि भाषायां मनुजमिति न त्व
स्य नित्यत्वं निपातनस्य फलमित्याहुः अनुज्ञमिति यत्तच्छब्दस्यैवेति व्याख्यानादिति भावः त्वरतेरिति ज्वरत्वरस्युद्धं तुर्वीत्यस्येति रात्रौ पः सृइत्यस्येति उ
त्तरपरत्वात् तूराणां परइत्येव सिद्धं कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः उभयथेति व्याचष्टे रूर्वेति नित्ये रूर्वे प्राप्ते पक्षे रेफा
र्थमिदं अम्रः शब्द ईषदर्थे अम्ररसमिति भुवश्च महाव्याहृतिग्रहणालक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कापयतीत्यादौ युक्
मिध्यति मतुक् अनुबंधपरित्यागेन सकारांतस्य वसइत्यस्य मतुना सहद्वंद्वः अल्पाक्षरस्यापि सौत्रः परनिपातः मरुत्वइति द्रजइति वत्वं तसौ मत्वर्थइति
भत्वं हरिवेसिदिनमिति संयोगात् लोपोरेरुत्त्वे सिद्धौ वक्तव्य इति वचनाद्वशिचेत्युत्वं प्रसंगादाहदाश्वानिति अनुबंधस्येति अतएव वनोरवेति सूत्रेऽपि
सामान्यग्रहणमुक्तं दंदंतुचित्यं उक्तरीत्याहश्च त्रीहिकालयोरिति सूत्रे सामान्यग्रहणस्य निर्वोधत्वे जहातेः ककारः सामान्यग्रहणनिर्वोहार्थइति प्राचां
ग्रथाः कथं संगच्छत इति किंच ककारस्य फलमपि चित्यं यद्यपि पङ्क्तुकिदीर्घा कितइति दीर्घस्याप्रवृत्तिः कित्सामर्थ्यादिसुत्येष्टासंभवति तथा
पि प्राचीनग्रंथैः सहलक्ष्ये विसंवादो दुर्वोरइति दिक् देवा अष्टेति अनुपदं वक्ष्यमाणो नातो दीति सूत्रेणानुनासिकः तत्सत्याख्यानपक्षे तु अत्रानुनासिकइ
ति सूत्रेणेति विवेकः नेहेति एतेन महान्हिसइति वद्वत्त्वात् पाठो व्याख्यातः आकरेतुमहांसीत्युदाहृतं तच्छाखांतरे अन्वेषणीयं एवं चेति विकल्पस्यैव
अवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महत्त्राघवं सूत्रारंभेतुम्यस्योपि शरणी करणीयइति महत्त्वैशइति भावः छंद विकल्पव्यवस्थयैव सिद्धेऽप्रेत्या
दिकं स्पष्टार्थमिति तत्त्वं एव मुत्तरसूत्राण्यपि दिवस्पृथिव्याइति अत्र परिः सर्वतोभावे सहैः चकारेनुक्तसमुच्चयार्थइत्याशयेनाह चोदिति ऋतो वा
हमिति ऋति शब्दस्यान्येषामपीति दीर्घः इत्यष्टमः साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासतिङ् तविषयकतया पंचभिः प्रकरणैरुदात्तादिस्वरान्युत्तिपाद
प्रियुः साधारणस्वरांस्तावदाह अनुदात्तमिति एकवर्जमिति द्वितीयायां चेति रामुल ननु तत्र परीक्षायामित्यनुवर्ततइति चेत्सं इहाप्यस्ति परीक्षा

राम-
११२

तथाहि यत्रोदात्तादिर्विधीयते तत्र तत्स मकालमेव शिष्टमनुदात्तकर्तव्यमिति विलंबितव्यमिति एतच्च द्वितीयायां चेति सूत्रे हरदत्तादिभिरुक्तं यद्वा परिष्कारायामि-
 ति प्रापिकं एतच्चात्रैव सूत्रे हरदत्तादिग्रंथेषु परिभाषेयमिति अधिकारत्वे तु यद्यपि षष्ठस्वरेण कश्चिदोषस्तथापि स्थलांतरवर्तिषु दोष एव आद्युदात्त-
 श्वेत्येवमादिषु हि अस्यानुपस्थानाच्चेष्टनिघातो न लभ्येत किंच एकवर्जमिति व्यर्थं स्यात् तत्तत्सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताप्रवृत्तैरिति
 भावः परिभाषया लिङ्गापेक्षायामाह स्वरविधीति एकवर्जमित्युनेन हि अनुदात्तस्य वर्जनं व्यर्थं अतः परिशेषादुदात्तस्वरितावेव वर्ज्येते इति तद्विधावे-
 वास्योपस्थानमिति भावः तमेकमचमिति एकग्रहणं तत्र विधीयमानस्योपलक्षणं तेन तवैवां तश्च युगपदित्यादौ द्वयोर्वर्जनं इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र देव-
 ताद्वंद्वे चेति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनं वृहस्पतिशब्दो हि बानस्य स्यादित्वात् द्युदात्त इति बोध्यगोपायतमिति गुप्त्स्यस्य
 धातोरित्यंतो दात्तः तत आयप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेण द्युदात्तः ततो धातुत्वेषकाराकार उदात्तः स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात् सति शि-
 ष्टः अतो बलवान् तस्य शवकारेण पित्वादनुदात्तं न सहैकादेश उदात्तं नो दात्तः यस्य सल्लसार्धधातुः कस्वरेणानुदात्तः तस्य उदात्तदनुदात्तं स्येति स्वरि-
 तः स्यादेतत् तमिति स्वरितमाश्रित्य शेषनिघातोऽसु न च सन्निपातपरिभाषयानिर्वोहः तस्याऽनिसत्त्वेन स्वरविभावप्रवृत्तेः अन्यथा तो दात्तादुत्तरप-
 द्दन्त्यंतरस्याहस्वनुङ्गामतुवित्यादिभिरपि स्वरेकृते शेषनिघातो न प्रवर्तते इति बहुव्याकुली स्यात् किंच अग्नेभ्यं करिष्यसीत्यादौ स्यप्रत्ययादीनां निघा-
 तः केन वार्यते न हितत्र सन्निपातपरिभाषया उक्तिसंभवोऽस्ति अपि च सदेवा एह वृणोतीत्युत्र एकादेश उदात्तं नो दात्तः इति कृते हकाराकारे निहन्येत-
 एवमुदात्तस्वरितयोर्परादिति लरिते कृतेऽपि जिज्ञातरेदसमित्यत्राग्निशब्दस्य कारो निहन्येतेति च तत्रोच्यते यथादेशपक्षेण योनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां
 न प्रवर्तते नेत्यतस्तत्त्वं यतोऽत्र इति सूत्रे च हजापकं परिभाषांतराणि तु कार्यकालपक्षाश्रयास्वतंत्रतएव अतोऽकश्चित्कारोऽप्योषः सति शिष्टेति एतच्च
 न्यायसिद्धं तथाहि यथादेशपक्षेण भवत्युदात्तः तत्राप्यस्या उदात्तस्वरितविधिभिः सह वाक्यैकवाक्यतात्पर्यं ततश्च इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र देव-

यत्र चरमाश्रितिल्लदेकवाक्यतापन्नान्यालक्ष्यवस्थाप्यते अतएवौपगवत्कृत्स्न्यत्राणप्रत्ययेत्वं पत्येच आकृत्याद्युदात्तं अतः प्रवर्तमानस्वरस्यैव प्र-
थमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्यालक्ष्यपरिनिष्ठापयतीति दिक् अन्यत्रेति अत्र च ज्ञापकतासेः परस्परलसार्वधातुकमनिघातविधाने अन्यथाल-
कारमात्रापेक्षत्वादेतरंगत्वेन चतिवादेषु कृतेषु क्रियमाणस्य तासेः स्वरस्य सति शिष्टत्वाच्चेदनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्समार्तं गृणीत इति अतो दा-
त्तपदं अत्र लसार्वधातुकनिघातो नास्ति अदुपदेशेति तपरकरणात् आप्रसयस्यादेतत्त्वाभावात् तिङ् तिङ् इति निघातस्तु न भवति यद्वा नान्यस्य मि-
ति निषेधात् सहिव्यवहितेऽपि प्रवर्तते इति वक्ष्यते इह च सहोत्तार्यस्य रोदसी इति पूर्वचरणो यद्वा नमस्तीति दिक् देवीमिति पचादिषु देवडिति टिक्तरणा-
दिङ् इति डीप् चोऽदात्तनिघातीति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उदात्तस्याचस्यकारस्याच इति लोपे सति अनुदात्तस्य चेति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तः तस्यायम-
पवाद इत्यर्थः इमम् इति मेशब्दात् सत्त्वमाश्रित्य गंगेप्रभृतीनां त्रयाणां मनुदात्तः सच पदपाठे स्पष्ट एव संहितायां तु स्वरितात्संहितायामिति वक्ष्यमा-
णा प्रचयापरनामधेया एकश्रुतिः प्रवर्तते नामन्त्रिसामान्यवचनपदव्याचष्टे विशेष्यमिति विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः अग्रे त्रातरिति अग्निरिह वि-
शेष्यः त्राणकर्तेति तु विशेषणं अग्रे भ्रातः सहस्रकृतेति मन्त्रे तु शुचिब्रतेति विशेष्यत्वेन विवक्षितं अतोऽग्रेऽस्यस्य अविद्यमानवद्वाभावात् भ्रात-
रित्यस्यानिघातः एव तत्तत्तरेषामिति बोध्यं देवीः षडिति अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् तेन षडित्यस्य निघातः अव्ययीभावस्य त्विति एत-
च्च अव्ययीभावश्चेति संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टं अभ्यभीति उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युक्तेरभिशाब्देऽत उदात्तः तस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं अनुदात्तं चेति प-
रस्यानुदात्तत्वं यणि कृते उदात्तपणाः परत्वात् स्वरितः खलपूशब्दः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातोदात्तः ततः सप्तम्येकवचनस्य उदात्तपणाहलपूर्वादि-
ति प्राप्तस्योदात्तस्य नोऽधात्वोरिति निषेधः ततो नैव स्वरितः तस्य यणिततः परस्य आशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः आशाशब्दोऽद्यतोदात्तः आशा-
या अदिगाख्या चेदिति फिड् सूत्रात् अस्येति आशाशब्दप्रथमाकारस्य निकस्येत्यर्थः शेषेति शाशब्दस्य निघातोनेत्यर्थः स्यादेतत् यणादेशप्रति

स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानियेवयगप्रवृत्तः यथा औजिठदित्यत्र इतश्च द्वित्वं प्रवर्तते ननु ढशब्देन च स्वरितयणाः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यं अ
 तिप्रसंगात् उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइत्यनेन यत्र क्रियते तत्रापि सिद्धत्वं न स्यात् न चेष्टापत्तिः लक्ष्यविरोधात् प्रत्यग्निरूपसामग्रमख्यत् इत्यादौ
 स्वारतादर्शनात् न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शङ्क्यः अनंतरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति यत्र प्राप्तिः तस्मान्न स्य निषेधात् अन्यथा ख
 ल घ्याशा न्य१ अग्निं पाह्या १ स्मान् इत्यादावपि निषेधापत्तेः तस्मादिह समाधानांतरमेव वाच्यमिति चेत् अत्राहुर्भाष्यकारः योगविभागः कर्तव्यः उ
 दात्तयणाः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ततः स्वरितयणाः इह पूर्वमनुवर्तते उदात्तयणा इत्येवं योभिनिर्द्देतः स्वरितस्तद्यणाः परस्येत्यर्थः एवं चास्यैवाश्र
 यात्सिद्धत्वं नान्यस्य यद्वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते खल घ्याशेत्यादावपि उदात्तयणाः परत्वादेव सिद्धत्वात् न च स्वरितयणा व्यवधानं शङ्क्यं स्वरविधौ
 व्यंजनस्याविद्यमानवद्वावादित्यनुकाशिकायामुक्तं व्यंजनस्य ह्यविद्यमानवद्वावोनत्वचः इह तु स्थानिवद्वावादजेवन च स्वरविधौ तन्निषेधः सरदी
 र्धयस्येपेपुलोफाजादेशस्येति सिद्धं तात् तस्मात्स्वरितग्रहणं न करिष्यत इत्यङ्गं योगविभागपक्षः परमवशिष्यते सौपिन उदात्तादनुदात्तस्येति यः स्वरितः तस्या
 निष्ठा यणाः परस्यापि स्वरितत्वदर्शनात् पश्यते हि ते हिरीये यास्तेर्विश्वाः समिधः संस्ये इति तस्माद्वाप्यस्य पक्षद्वयमपि वसिगच्छत इति सोयं वृत्तिरुक्तो महा
 न्यामोतः भाष्योक्तपक्षद्वयस्यापि सोदस्यमत्वात् तथा हि योगविभागपक्षे संस्यग्र इत्यत्र नानुपपत्तिः सकारकारमाश्रित्य उदात्तादनुदात्तस्येति वागिशब्दा
 कारस्य स्वरितसिद्धेः न च स्थानिवद्वावादचाव्यवधानं पूर्वस्माद्विधाविति पंचमी समासस्य प्रत्याख्यानात् स्त्रीकारेपि वा निष्ठायां सेटीति ज्ञापकेनानित्यत्वात् सा
 र्वत्रिकत्वाभ्युपगमेपि पूर्वत्रासिद्धीयेतदभावात् अतएव प्रत्यग्निरित्यादौ स्वरितत्वं न प्रवर्तते नोदात्तस्वरितेत्यादिना निषेधान्न यदि हि संस्यग्र इत्यत्र प्रकृ
 तसूत्रं प्रवर्तते तर्हि निरपवादत्वात् पाश्यास्मानि नैव प्रत्यग्निरित्यत्रापि तस्य प्रवृत्तिको वारयेत् एवं स्वरितग्रहणं प्रत्याख्या नयस्येपि साधु एव पूर्वत्रासि
 द्धीयेन स्थानिवदित्यस्य आगच्छते अतस्मात्तदोषस्य निरवकाशत्वादिति मातुर्मुत्तार्य सुभीभिरकलेनापि एतदभावात् प्रतीत्याह स्वरितः

उ.

म. वै.

११४

पणः स्वरितत्वे उदाहरणद्वयं वदन्यथा श्रुतं इति श्रुत्या मेऽयन् स्वरमंजरीकारः प्रयुक्तः लोपाज्जादेश एव न स्यादिति नियमो हे स्वरविधौ नेति प्रतिपदो
 क्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्यापि एकादेश उदात्तेनोदात्तः उदात्तयोरेव स्थानित्वे आंतरतया देवसिद्धेः अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे
 वा सिद्धं त्रभ्यां तर्क्यदिति न्यायेन आंतरतया स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयं बोधादस्यादि अत्र वदस्यनुदात्तं बहुवचनस्य वसू
 सावित्यत्रानुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात् अश्वशब्द आद्युदात्तः अशः कृत्रियुत्पादितत्वात् केति किमोत् नित्स्वरितं अवरशब्दः स्वांगशियमि
 त्याद्युदात्तः स्योदेतत् कावरमित्युदाहरणमयुक्तं एकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रे पूर्वसूत्रादनुदात्तस्य स्थानुदत्तेः काशिकायामुक्तत्वात् तस्यादित इति सू
 त्रे स्वरितोदात्तार्थेति वार्तिकस्य तत्र त्रभाष्यकैयटीनां च तथैव स्वरसादिति चेत् ससंज्ञह सर्वप्राचां ग्रंथा अभ्युच्च यमात्र परतपाकथं विज्ञेयाः वस्तुतः
 तु अनुदात्तग्रहणं नानुवर्तत एव निष्फलत्वात् लक्ष्यविरोधाच्च कावरमित्यादौ वद्वज्ज्ञानमुदात्तपाठस्य निर्विवादत्वात् तैत्तिरीयाणामपि याज्येन मेतया
 प्यापयतीत्यत्राहुः प्रश्ने वेदितुं यास्यस्योदात्तत्वात् अत एव वद्वज्ज्ञानं प्रातिशाख्ये उदात्तवत्येकीभाव उदात्तसंध्यमस्य अनुसूतोदये पुनः स्वरितं स्वरितोप
 धे इति श्लोके पूर्वाहं अनुदात्तग्रहणं न कृतं किंतूत्तरत्रैव तस्य पूर्वान्वयभ्रमं वारयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः शौनकीये स्वराष्टकेऽपि एकादिष्टमुदात्तेन तनमेव नये
 त्स्वरमित्युक्तमिति दिक् इकारयोरिति ह्रस्वयोरेवैत्यर्थः अस्य श्लोक इत्यत्र तु ईयत इति दीर्घस्य प्रवेशान्न स्वरितः इयं च वद्वज्ज्ञानो व्यवस्थोक्ता अन्येषामपि त
 दीपप्रातिशाख्यानुसारेण बोध्या नोदात्त उदयशब्दः परशब्देन स मानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मंगलार्थमुदयशब्दः प्र
 युक्तः तथा च भाष्यमंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथं तदस्यादि एवं च वृद्धिरित्यादौ शिवशमिति मध्ये स्वरितोदयमिति चांते पा
 णिकीये मंगलं कृतं यद्यपि नृद्वयं सत्कागार्ग्यादीनामेवेति नियमोऽप्यारब्धा तुं शक्यते तथापि गार्ग्यादीनामुदात्तपरमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयि
 तुं नृद्वयोर्भावः आगच्छ भो इति अत्र माणा वकशब्दस्य टेः सुतो वै कल्पिकत्वात् न कृतः पक्षे सोऽपि बोध्यः सचोदात्तः सुत उदात्त इत्यधिकारात् एकश्रुति

राम.

११४

ताभ्यामवयवभेदेनवाक्येसमुचिताभ्यां दूरात्संबोधनं योत्यते विभाष्य अत्र तत्रेणावस्थावा अछंदसीति तत्र प्रश्निष्यभाषायामपि ऐच्छिको विकल्पो
 बोध्यः तथा च दाडिनायनादिसूत्रे भाष्यं एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनामेत्यादि अत्र एवाभियुक्तानां विरुद्धस्वरकतत्पुरुषबहुव्रीह्याश्रयणो नश्चिष्टकाव्यादि
 निर्माणां संगच्छते पस्पशांतेष्वेतोधावति अलंबुसानायातेति द्वयं वाक्यमिति भाष्यं च तथा च काव्यप्रकाशे वेदइव लोके स्वरो न विशेषाध्यवसायहे
 तुरित्युक्तं एकश्रुत्या व्यवहार इति तस्याशयः किमर्थं तर्हि अलुभान्तममिति प्रक्रम्य विभाषाभाषायामिति सूत्रितमिति चेत् त्रैस्वर्येण प्रक्रमेणास्ति
 कानुदात्तलाभायेति गृह्यमाणेति प्रकृते विभाषाग्रहणं कुर्वन् सूत्रकारोऽपि तत्रादिकमभिप्रेति एतेन भाषायां स्वरानुरोधो नास्त्येति भ्राम्यतः परास्ताः स्वर
 रविधिषु छंदोधिकाराभावात् एष्टस्य च वा भाषायामिति फिदसूत्रस्य झल्युपोत्तमं विभाषाभाषायामिति षष्ठस्य एवं विधनामन्येषामपि निर्विषय
 त्वापत्तेश्च किमर्थं तर्हि वैदिकप्रक्रियायां स्वरस्युत्पादनं प्रक्रांतमिति चेत् वेदे तस्यावश्यकत्वात् न तु लोके सर्वथानुपयोगादिति गृह्यमाणं इति ननु
 मे इति स्वरितस्य विधायकं त्रिपादी स्थित्वादसिद्धं स्यात् न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धत्वं क्वः सुप्तेत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्न तस्यादित इत्यारभ्य न वसू
 त्याः स्वस्थानादुत्कृष्टां शास्त्रांते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशितत्वात् न सुब्रह्मण्ययामिति सूत्रे स्वरितस्य तद्वत्त्वमिति वदता एतत्कांडोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च
 न च सुब्रह्मण्ययामिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यं तत्र एकादेश उदात्तेनेति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् तत्रानुदात्तग्रहणं नानुवर्तत इत्येवोचाम प्राचारी
 स्यानुदेव ब्रह्मणोरनुदात्त इति सूत्रं ज्ञापकमिति दिक् सन्नतर इति सन्नोऽनुदात्तः तदाह अनुदात्तस्य स्यादिति इति साधारणस्वरप्रकरणं प्रथमम् प्रकृ
 तिर्हि धातुः प्रातिपदिकं च तत्र धातुस्वरानाह धातोरिति अदाद्यंतर्गणा इति आगणानां दिनिभानां च नामादि आदिरित्यनुवर्तमानेषु न
 रादिग्रहणानित्यर्थे अचीति किमदधात् अनिटिकिंजसिथ अनुदात्ते च बहुव्रीहिर्यंतनमाहिस्मदधात् इत्यत्र इत्यादौ लोपपणादेशयोः कृत
 योरपि आघुदात्तः सिध्यतीत्याशयेनाह निधमन्नेति भीही प्रत्यये इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं ज्ञापयति सोऽयं सप्तम्यसादेतं नन्द इति ज्ञापके च मत

उ.
म.वै.
११५

द्वयं सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं चेति आद्येऽत्रित्यादिर्नित्यमित्यादावपितदंतसप्तम्येव द्वितियेतु यत्र तदंतग्रहणसत्त्वात् सत्त्वाभ्यां फलभेदः तत्रैव तदंतसप्तमीभा
हीत्यत्र हि पूर्वग्रहणाभावे तदंतस्य कार्यित्वे प्रत्ययां तानां भ्यादीनामलोऽस्य भवन्नुदात्तः प्रत्ययांतस्य स्यात् सप्तम्यर्थपुरस्कारे तु पितमपहाय भ्यादीना
मेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फलभेदः उपोत्तमरिति चञ्चल्यतरस्यामिसत्राप्येवमेव त्रित्यादिर्नित्यं पश्चिमथोः सर्वनामस्थाने इत्यादौ तु नास्ति फलभेदः तदंत
ग्रहणोऽस्य सति च प्रकृतेरुदेरेव उदात्तत्वात् अतस्तत्र परसप्तम्येवेति दिक् लोलूपं लोलूपमिति लौडित्युदात्तः लूडिति स्वरितः ततश्चत्वारः प्रचयाः लि
त्वरइति अत्रात्रेडितं तर्गतस्य लृशब्दस्योदात्तः न च तस्मिन्कर्तव्येऽलोपस्य स्थानिवद्भावः शंक्यः स्वरविधौ तन्निषेधात् शेषनिघातः अचः कर्तृपकि
इह कीर्यत इत्यादौ इत्वरपरत्वे च सति अयं स्वरइष्टः तन्निवो हार्थता स्यनुदात्तेति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्त्तते सप्तम्या च विपरिणाम्य
तेतदाह उपदेशे जंतानामिति नन्वेवं एकं द्वादशधा जज्ञे इत्यादाविवांत भूषणार्थं त्कर्मकर्तृविषयाज्जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्र एष स्वरेऽनस्यादिति
चैन्नैवं यइति विषयसप्तमीमात्रिस्य प्रत्ययोऽस्य तेः प्रागेवात्प्रवृत्तेरित्याहुः श्रूयतइति आदिमध्ये पर्यायेणोदात्तौ माहिचीकरतामिति अदुपदेशा
सरत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृत्वे च डः एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः उपोत्तमग्रहणानुवर्त्तनादुयोर्न माहिदधत् इति धातुस्वराः अथ प्राप्ति
पदिकस्वराः ते च प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्ययवलेनैव ज्ञेयाः उणादिषु तृणादिप्रत्ययैः अयुसतिपक्षेऽपि फिट् सूत्रैः क्वचित्तु विशिष्यविधानादिति विवेकः अ
थ एव कर्मण्यणिति सूत्रे मां सशब्दस्य न विषयस्येति फिट्स्वरा मां शंक्यमने ही र्थश्चेत्योणादिकस्य प्रत्ययांतत्वादंतोदात्तता कै यटेनोक्ता मांसमेकः पिं
शतीत्यादौ लक्ष्यमपितथैव यत्तु आज्यशब्दव्युत्पादनावसरे कै यटेन न विषयस्येति संचारितंतत्त्वौढिवादमात्रं स्वरनिर्वाहस्तु एष संयारित्यज्य आङ्प्र
वोत्त्वमिति पक्षस्य सिद्धांतितत्वादेवेति दिक् कर्षात्त्वतः त्रित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः स्थानिवत्त्वादिति स्वरविधौ नेति निषेधस्तु नास्ति लोपाज्जादेशः
एवेति नियमात् अल्युपोषड्भित्तुभ्यो हलादिरित्यस्यापवादः सर्वस्य सुप्ति सर्वशब्द उच्चादिष्वंतोदात्तो निपातितः सर्वस्य विकारः सार्वइत्यत्रानुदात्तादिप्र

राम.
११५

कृतिकसुवंतलक्षणो न्यथा स्यादिति अवगां तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणो नापि सर्वस्वरस्यैव मारात्वात् पथिमथोः पथिमथिशब्दावुणादिष्विति
 प्रत्ययांतौ स्यादितौ गमेरिति सधिकारे मंथः पथस्य चेति सूत्रितत्वात् तत्र प्रत्ययस्वरेणोदात्ते प्राप्ते विधिरयं स्वस्य इति सिनिवासगत्योः अस्मादधि
 करणोचः निवासे किं व्याधेः स्यः सिस्सये सजंतः जयोश्च इति जयतेर्घः करणं किं जयो ब्राह्मणानां भावे एरवदृषादीनां च वृषु सेचने इगुपधल ससाः क
 आकृतिगणा इति फिट् सूत्रेषु ग्रामादीनां चेति सूत्रितं ग्रामादिरप्याकृतिगणाः एवं चाविहितलक्षणा स्याद्युदात्तस्य वृषा दीत्वं ग्रामादित्वं वा बोध्यं अतोदात्त
 स्य तु उच्चादित्वं घृतादित्वं चेति दिक् एवं च द्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्वसिद्धौ इतरां सूत्रद्वयप्र रायनं कर्तृभेदान्न दोषायेति बोध्यं आशितः कर्तो कर्तृवाच्येति
 सकर्मकादप्यशेः कर्तृरिति उपधादीर्घश्चानेनैव सूत्रेणानियात्यत इति भाष्ये स्थितं अतएव कृषन्निति मंत्रस्य वेदभाष्ये कृषन्कृष्टिकुर्वन्पालः कृषीवलं
 भोक्ता रं करोतीति व्याख्यातं वृत्तिकारसु अशेराडः पूर्वादविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मत्वात् कर्तृरिति तत्र थाय घञिति प्राप्तः स्वरोऽनेन बाध्यत इत्याहतं किंच अविव
 क्षितकर्मकेभ्योपि कर्तृरित्ते दत्तवान् क्तवानि सर्थे दत्तः पक्ष इत्यापत्तेः आशितस्य वग्रहापत्तेश्च अपर आह कर्तृत्वेनेन भूतपूर्वगत्या अणोक्तौ कौकमीभू
 त एव विवक्षितः तथा चणपता क्तर्मण्येवायं क्त इति जुष्टार्पि जुषी प्रीति सेवनयोः श्वीदितो निष्ठाया मितीट् प्रतिषेधः अर्त्तौ च अर्त्तिहीति पुक् न के वक्षं गता
 र्थत्वं मात्रं किंतु आरभ्यमाणसूत्रे दोषोपपत्ती साह अर्पिताः षष्ठिरित्यादिना युष्मदस्मदोऽपि इयग्योक्तं कारणं यथा संख्यं शंका निरासार्थं ईडवेद पूर्वसूत्रे द्वा
 नुबंधकस्याग्रहणात् एपदं तेषु तित्त्वर एव प्राप्ते च चनं विभाषावे वेणुशब्देनित्त्वरणानित्यमायुदत्तः प्राप्तः स्याऽणुरित्यनुवर्त्तमाने अभिहीभ्यो निवेति स्यु
 स्यादितत्वात् इंधानशब्देन यद्विचानशतः तदाचित्त्वादतोदात्तः अथ शनजंतः तर्हि लसार्वधातुका नुदात्तत्वे कृते उदात्तमिति सिद्धिरेण मध्योदात्तः प्रसार
 स्त्रोप इति प्रमोकारस्य उदात्तस्य लोपात् सर्वथापि अप्राप्तमायुदात्तत्वं पक्षे विधीयते न्यः पचाद्यजंता इति कुरुक्षिप्तापने षष्ठ्यस्य भाषणे चौरादि
 कावदंतौ क्रथ हिंसायां मतोः पूर्वमिति शब्दरूपेण स्यान्पुंसकस्यादित्यस्य विशेषणं केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्द पुष्टिं गमेव पठंति पृथक्करणे चानुरर्थको

नद्यामनुपमत्वोवद्वचो नजिस्तीनां शरादीनां चेति दीर्घः अहीवतीति संज्ञायामिति वत्वं उत्तरो ग्रंथः स्पष्टार्थः कुचितु विशेष उच्यते द्वितीयपादे तृणाधा-
न्यानां तिला इति यत्तु अलावृत्तिलोमेति रजसिकटज्विधौ हरदत्तेनोक्तं तिलशब्दे घृतादित्वादंतोदात्त इति तच्चिंत्यं तिलाश्च मइत्यत्राद्युदात्तस्यैव पठ्यमा-
नत्वात् प्राणिनां कुपूर्वं यत्तु कुपूर्वाणामिति पाठमुपन्यस्य कवर्गाद्ये पूर्वतन्मध्ये आदिरिति न्यासकारहरदत्तौ तस्य समूह इति सूत्रे प्रोचतुः तच्चिंत्यं सर्व-
नामत्वेन सुटिसति कुपूर्वेषामिति प्रयोगात्तः सौत्रत्वं वा शरणो कर्तव्यं लघावंते इहादिशब्देन संवध्यते तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः अतएव वृषाकपीति शब्द-
स्य गुरुरुदात्त इति वृषाकप्यग्रीति सूत्रे वृत्त्यादिग्रंथेषु विभावितं न च गुरुणामध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यं अन्यतोऽपीषिति सूत्रे सारंगकल्माषशब्दौ स-
घावंत इत्यादिनामध्यादात्ताविति हरदत्तादिग्रंथविरोधात् कल्याण इति पर्यायेणादिमध्याबुदात्तौ तृतीयपादे देशादीनां शाकानां इदं च सूत्रं संप्रोदश्च क-
टजिति सूत्रे सर्वपतैलमिति भाष्योदाहरणव्याख्यानावसरे सर्वपशब्दस्य शरादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादयद्वितीयं प्रागेवादि स्यनुवर्तमा-
नेपातानां च गुरोर्वादीनामिति मध्यादात्तत्वं भवतीति कैयटग्रंथपर्यालोचनशब्दं त्यादीति प्रतिभाति चतुर्थपादे उपसर्गश्चाभिवर्ज इहनाभिरित्येव सु-
वचं इतरेषां पूर्वेषां सिद्धत्वात् वस्तुतस्तु तदपि मासु एवमादिषु अभेः सुपठत्वात् आत्वेति मंत्रे उपसर्गश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकानां तौदात्त-
त्वमित्युक्तमानो मन्त्रो अभिद्वन्विति मंत्रे एवमादीनामंत इति वदता वेदभाष्यकृता ध्वनितमेतत् यथेति पादांते यत्तु स्वरमंजरीकृता पुरा जीवगर्भो-
यथाभ्राजतो अग्रयो यथा इत्युपन्यस्य तत्स्वरमाशंक्य आत्यधिकं प्रसिद्धिमात्रेणात्र सर्वानुदात्तत्वमित्युक्तं तदेतत्सूत्रादर्शनप्रयुक्तं फिट् सूत्रेषु तु-
रीयः पादः इति प्रकृतिस्वरविषयकं द्वितीयं प्रकरणं अथ प्रत्ययस्वराः कर्तव्यमिति तव्यप्रत्ययः तव्यतस्तु तित्वात्स्वरितो वक्ष्यते ननु तव्यस्यापि आद्यु-
दात्तेशेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवत्येवेति चेत् सस्यं किं त्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति शेषनिघातप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यामहान् । एम-
पुलेविशेषः तव्यतस्त्वमेव त्वशेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयं पुच्छतीति पुच्छप्रमादे अन्यके इति अकचूततः परा-

एतेरुदात्तः एवंपकेतकयित्यत्रापि अकचश्चित्वमेवचचितः सप्रकृतेरित्युक्तेर्थेलिंगं अन्यथातस्यैकात्वादन्तर्यकंतस्यात् कौं जायना इति कुंजस्यापस्यानि
 बहुनिगोत्रेकुंजादिभ्यश्च न्नातच् नोरस्त्रियामिति न्यः न्यादयस्तद्राजाः बहुत्वे लुक् इहश्च नश्चकारो ब्रातच् नोरिति विशेषणे चरितार्थः नकारो वृद्धौ
 ततश्च चित्त्वं वाधित्वा परत्वात् नित्स्वरः प्राप्तः सोनेन वाध्यते तिसृभ्यो अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः अंतोदात्तस्य त्रिशब्दस्यादेशस्ति स
 शब्दोपितथातस्याचिरकृत इति कृते उदात्तस्वरितयोर्यगादिति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन वाध्यते अंतोदा नित्यशब्दः स्वर्यतेनेनाधिकारगतिर्भवतीत्या
 शयेनाह नित्याधिकारे इति अनित्यसमासे किं अमिचिता उपपदसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण विच्छेद उदात्तः अधिकारग्रहणं किं विग्रहाभा
 वमात्रेण योनित्यसमासत्रपर्युदासोभाभूत् अवाचा सुवाचा ब्राह्मणेन बहुव्रीहान्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं अत्रविभक्तेर्वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव
 दधीच इति दध्यं चतिदध्यङ् तस्य कृत्विगादिना किन् शसः परिग्रहार्थमिति त्रिशसादिरित्येव नु नोक्तं न पुंसकेशसिमाभूत् सुरिचयथास्यादिति ऊहीति उप
 धाभूत् ऊर्गृह्यते नत्वं स इत्यर्थः पंचमौ निर्देशादस्यैव ग्रहणे प्राप्तेवचनं माभ्यामिति पूर्वाद्धेर्वैवश्रुशब्देनोक्तयोरिह इदमापरामर्शेण न्वादेशोऽस्यैव
 अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रेण नत्विदमाकथितस्येदमेवानुकथनमिति भाष्योक्तेः नन्वेवमपि सावेकाच इति स्वरः प्राप्नोति नचेहं तोदात्तादित्यु
 स्यानुदत्तिसामर्थ्यात् सोऽपि नु प्रवर्तते इति वाच्यं शसो व्याहृत्या सामर्थ्यापक्षयात् न हि शसि सावेकाच इति प्राप्नोति इष्यते च तत्रानुदात्त एव यदीमेनां उ
 शतो अभ्यवर्षीत् हनामैना इति त्वष्टापदव्रीत् अन्यैरेनान्कन्या इनं सुभिः स्मरत इत्यादौ तथैव पाठात् तस्मादाभ्यामित्यादेरन्वादेशे कथं सर्वा
 नुदात्ततेति चेत् उच्यते ऊडिदमिति सत्त्वं कानुदत्तं नुवर्तते पदादिविशेषणार्थं अतस्त्वनिशपर्यं ताः षडेव गृह्यन्ते न तु ततः परेऽपि तेषामनेकात्वा
 त् तेन ग्रीवायां वद्धोऽपि कक्ष आसनि मत्स्येन दोन उः निक्षिपंतमित्यत्र असत्यदने मध्योदात्तं अन्यथांतोदात्तं स्यात् नचांतोदात्तात्पर्यमेवेह
 विभक्तेर्दुर्लभमिति वाच्यं स्थानांतरतम्येनादेशानामर्थ्यंतोदात्तत्वात् आस्यशब्दस्य ण्यदंततया तित्त्वेरेर्शस्वरितोत त्वेपि पृद्धो मासित्यादिसूत्रे प

दाद्यादेशानामंतोदात्तानिपातनाश्रयणात् एवंस्थितेशसि एनादेशस्यापि एकाग्रहोनेववारितत्वादंतोदात्तग्रहणस्य सामर्थ्यं निर्वोधंतेनाभ्यामित्या-
 दौ सर्वानुदात्ततासु स्थिति यद्वासावेकाचइति सूत्रे अंतोदात्तादित्यपकृष्यतां तथा च अशादेशोक्तते प्रसंग एव नास्तीति दिक् अष्टनो अष्टनृशब्दो घृता-
 दित्वादंतोदात्तः तेनोत्तरार्थतयानुवर्तमानस्यांतोदात्तादित्यस्येहापि नानन्वयः मंडूकसु तिर्वासु दीर्घात्किं अष्टभिः इह शस्युपोत्तममिति स्वरः शतु-
 र अशासंत्वाविदुषीत्यस्मिन्नहन् यस्यैवंविदुषो मिहोत्रं जुहति अत्र वस्वादेशस्य स्यानि वद्वावेन शतृत्वात्ततः परयोर्न दीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः
 सनेष्यते तथा च स्यानि वत्सूत्रे वार्तिकं कृतास्वरे च वस्वादेशे इति निषेधः पठितः उदात्तयणो उदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते प्राप्ते आरंभः ह्रस्व अक्षरं
 तइति छंदस्यपि दृश्यतइत्यनङ् अनेनुडिति नुट् पूर्वेनकारस्य लोपः नेष्यतइति ह्रस्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः रेवानिति रपिरस्यास्तीति म-
 तुप् रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वे आह्वणततो ह्रस्वाभावाच्चतं नामन्य अग्निनामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्नेदं
 स्यात् वचनं नुति सृणां च तसृणामित्यादौ सावकाशमत आह मतुपीति प्रथमांतमनुवृत्तं सप्तम्याविपरिणाम्यतइति भावः षट्त्रिंशत्वादिः किंच तस्रः
 पश्यनगोश्वन् इहानेतस्य प्रतिषेधसंभवात् सर्वस्यैव षष्ठिकस्वरस्यायं प्रतिषेधइत्याह प्रागुक्तमिति एवं च वीरवत्तममित्यत्र ह्रस्वमुड्गोमतुविति न-
 भवति यनुस्वरमंजयोऽतृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वेन भवतीति नगोश्वन्सूत्रं विवृत्तं तदनेन प्रत्युक्तं लक्ष्यविरोधात् उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य तु प्रतिषेधो
 नेष्यते देवीकुमारीत्यादीनामंतोदात्तत्वस्य भाष्ये तत्र तत्र दर्शितत्वात् वेदेपि दर्शनाच्च तन्निर्वोहार्थं नगोश्वन्निति सूत्रे अनुदात्तस्य चेत्येतदितरेषामे-
 वानुवृत्त्यानिषेधसंकोचो व्याख्येयः अनुदात्तस्येत्यंशो वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थ इति वा व्याख्येयं शुनश्चिच्छेपमिति अत्रचिदिति पदं संहितापा-
 ठेवाहुलकात् शुनः शेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते उक्तं च प्रातिशाख्ये शुनश्चिच्छेपं निदितं नरावाशं संपृषणं नराशं सदैव्यं चेत्यनानुपूर्व्यं संहिताइति
 सिद्धकाले तु शुनः शेषचित्इति पठ्यते शेषपुच्छलांगूलेषु शुनइत्यलुक् वनस्यत्यादित्वाद्भयपदप्रकृतिस्वरः प्रथमैकेति नस्ति हसावेकाचइत्यत्रै-

असुपोग्रहणं तत्र यत्तदोः स्त्रियामवर्णीतत्वेपिलिङ्गांतरेण कारांतत्वादिति भावः एदराजापरमराजा अडि.संचतेः किवंतस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्
 यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् प्रांचा प्राञ्जोगतौ तु विभक्त्युदानः स्यादेव प्राचा प्राचेऽक्रुङ् किनेत एव कुंचा परमकुंचा कृतं करोतिः कृतंतिर्वाक्कि
 वंतः यत्त्विह काशिकायां सुगुना सुगुभ्यामि सुदाहृत्य अतो दातादुत्तरपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इत्युक्तं तद्वाच्यं वा त्रिकविरुद्धं स्थानिवत् न शेषे हि गोः पूर्वणि
 त्वात्स्वरेष्विति वार्तिके तद्वाच्ये च स्वरे कर्त्तव्ये निषेद्धये वा गोशब्दस्यादेशेन स्थानिवदिति निर्णीतं युभिरिति सावेकाच इति ऊडिदमिति वा प्राप्तः स्वरे निषिध्य
 तेन च अत्र झलादिरिति प्राचांरीत्या झलित्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्योक्तं वस्तुतस्तु झलितिनानुवर्त्तते तेन य एक इत्यर्थो सीत्यत्र नरीत्यस्या युदात्तत्वं संगच्छते एवं
 सति दिवो झलितिसूत्रमपि शक्यमकर्तुं तथा हि इत्थं सूत्र्यतां अष्टनोदीर्घात् दिवोजादिः शतुरनुमो नदी चेति किंचैवं ऊडिदमिति सूत्रे दिवो ग्रहणं मास्त्विति
 अपरं लाघवं यत्तु हारदत्तेन न गोश्वन्निति सूत्रे नरीत्यस्यातो दात्तत्वं मुक्तं दिवो झलितिसूत्रे च झल्यग्रहणस्योत्तरावश्यकत्वं मुक्तं तदुभयं चिंत्यंति त्वरितं क
 त इत् उदोष्येति सूत्रद्वयेपि औदिति सूत्रे च तकार उच्चारणार्थः अतो नेदं प्रवर्त्तते विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः तास्यनु ता स्यादीनां समाहारद्वंद्वः उपदिश्यत इ
 त्युपदेशः डिदितिकर्मधारयः इत्तं ज्ञ कड.कारेण च उपदिश्यमानस्य विशेषणान्न दंतविधिः कर्त्तव्यं तिलुट् आत्मनेपदप्रथमस्य डारौ रसः तासिः एकवचने उ
 दात्तनिवृत्तिस्वरेपि इतरयोः फले विशेषः डि.त इति अस्याप्युपदेशविशेषणत्वात् न ह शृणुतं जरितुर्हवं सुनुत आचधावतः अत्र श्रुतिदेशेन डि.त् नन्वनु
 वेधानामनेकांतत्वात् च षिडोपिकथं डांतत्वमिति चेत् विशेषणसामर्थ्यादु विध्यति अथवा डि.देशे तत्त्वस्य बाधे मत्वर्थमात्रं लक्ष्यते च न स्यतमिति च नो
 नम् तदात्मन इच्छत इत्यर्थः क्वचूतोऽयं सस्तं शप् सचानुबंधस्यानेकांतत्वादु उपदेशः चित्त्वरोपीति परत्वादिति भावः हत इति अनुदात्तोपदेशेति नलोपे
 कृते हंति रदंतो नतूपदेशे थलिच आदिगोमुलीति सूत्रादप्यतरस्यामिसनुवर्त्तमादेवा ग्रहणं कार्यविकल्पार्थं सत् आदेरपि कार्यप्रापयतीत्याह आदिर्वेति
 त्रयाणामप्येषामुदात्तो भवन्पर्यायेणैव ननु युगपत् अतश्च तवैयुगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणास्त्रिंगात् एवं स्थिते अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः फलमाह यदेति

३.

म.बै.
११८

सेयेति किं यथाथ इहं हणंनुयदा इहागमस्तदा तस्योदात्तार्थस्यात् ततश्च यथा लुलविथे त्यादौ चतुर्णां मुदान्तत्वेपियपिथे सत्रत्रयाणां भवति एवमिडभावे
 पिप्सात् आहवनीय इति बाहुलकादधिकरणोऽनीयर् प्रीणानार्थत्वं मणिवा ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः इति प्रत्ययस्वरप्रकरणात् तृतीयं
 यज्ञश्रियमिति षष्ठीतत्पुरुषः श्रीशब्दस्योदात्ते कृते आतरतम्यादिकारोऽप्युदात्तः चित्रेति श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः चित्रं श्रवोपस्य चित्रश्रवाः ततस्तमपु
 समपाद इति समशब्दः त्वत्वसमसि मेत्वनुच्चा नौति फिट् सूत्रेणानुदात्तः हरदत्तस्त्वाहसुत्रोऽमविति पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः मंदयत्सखमि।
 तिमदित्तिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु एपंताह्वर शत्रादेशस्तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शवभावादुपदेशादिति निघातो न अतप्र स्या
 युदात्तत्वमेव गोरनिटीति णिलोपस्तुन तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् न च वैपरीत्यं मापादनीयं छंदसि दृष्टानुविधानात् इत्थं मंदयच्छब्दो न्नोदात्तः।
 तत्पुरुष इति स्यादेतत् परमंकारकं परमकारकं परमकारकेण परमकारके इत्यत्रातिप्रसंगः द्वितीया तृतीयासं सम्पत् पूर्वपदत्वात् न हि विशेषणसमा
 सः प्रथमां तानामेवेति नियमोऽस्तीत्यसकृदुक्तत्वात् सत्संलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादिशब्दोच्चारणपूर्वकं विहितस्यैव समासस्येह ग्रहणान्नो
 क्तदोषः अव्यये इति निपातत्वादेव सिद्धेन नृग्रहणं परस्यापि बाधनार्थं तेन अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरोन अव्यथीत्यत्राप्येवं किंच अतिसूत्रस्य त्रितिस
 भ्योजस इति सति शिष्टोपि विभक्तिस्वरेण नृस्वरेण बाध्यते अपि च अचत्वारः अननद्वाह इत्यत्र सति शिष्टोपि आमउदात्तो बाध्यते इति बोध्यं कुग्रहणं तु
 चादिषु पाठाभावात् वस्तुतस्तु चादिष्वेव कुः पाठ्यः इह तु न पाठ्यः एवं चाव्ययत्वमपि तस्य सिध्यति स्मात्वेति मपूरव्यं सकादिरयं नन्वेवं तत्रैवां तोदात्तत्वे
 निपाततामिति चेत् मैव सामि कृतं स्वयं धौतमित्यादि वारणायेह परिगणनस्यावश्यकत्वात् सदृशप्रतिरूपयोः ननु पित्रा सदृश इति विग्रहे तृतीया।
 तं पूर्वपदं तत्र तत्पुरुषे तु ल्यार्थे सेवसिद्धं न च तु ल्यार्थयोगे षस्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यं तत्रानभिधानात् षष्ठीसमासो नेत्यपि
 सुवचत्वादिति चेत् मैवं अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तद्यथा दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृशः षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक्।

राम.
११८

यथैवषलोशब्दयोः तोदात्तयोः तोदात्तयोः हस्त्वोदिति विभक्तिरुदात्ता नसादृश्यमिति यत्र हि प्रति योगिविषेषसमर्पणार्थपूर्वपदं तत्रैव सादृश्यस्य समासा
 र्थेति सादृश्यग्रहणं सामर्थ्यादाश्रीयत इति भावः गृहपतिरिति गेहेक इति कप्रत्ययस्वरेण गृहशब्दो तोदात्तः पंचारत्निरिति पंचारत्नयः प्रमाणमस्येति
 तद्वितार्थे हि गुः प्रमाणे लोहिगोर्नित्यमिति मात्रचोलोपः संख्याग्रहणजन्यबहुवचनेति पूर्वसूत्रात् द्वे द्वे इत्यनुवर्तते कार्त्तैर्कुर्भूमिः तत्र जाताः कुजा ताभ्या
 निकुञ्जपः कृतस्य कुजपस्य चापस्य मित्यर्थे ऋष्यशांतावेतौ कुरुगार्ह इह पण्यकं वलांताः सप्तसमासाः तत्रादितो द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुक् इतरेषां पंचानां ष
 ष्ठाः स्थाने प्रथमैकवचनं दासीभारणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो वगम्यते तत्र आह एषामिति कुरुणां गार्हपतं कुरुशब्दो तोदात्तः कुरोर्लुक्चेति उप
 स्यांतत्वात् रिक्तगुर्वोदयः कर्मधारयाः श्रीर्यस्यास्तितत् श्लोले सिद्धादेरुक्तिगणत्वाच्च कुरोर्लुक् इत्यत्र कलिकादीनामुपसंख्यानास्त्रत्वं न श्लो
 लेति नः समासे आद्युदात्तौ श्रीलशब्दः अश्रीलाचासौ दृढरूपाचला वण्यरहितापि कुञ्जत्वादि रहितत्वात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः पारेव डवेव निपा
 तनादिवार्थे समासः विभक्त्यलोपश्च पारशब्दो घृतादिः तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः यथोदादित्वातिशब्दस्य द्विर्वचनेति तिलिनोपसंभ्रान्तद्वितइति
 टिलोपः तैतिलानां कङ्कः परम्यशब्दो अवयवपण्येति यदेतत्त्वादायुसत्तः न च द्वितीयाकृत्या इत्येव सिद्धमिति वाच्यं प्रतिषेधोक्ते कृत्यतुल्याख्या अजायेति स
 मासेतत्प्रवृत्तेः इह तु विशेषणं विशेष्येणोति समासः ननु अजात्येति प्रतिषेधसामर्थ्यात् दुर्लभाविति चेत् अत्राहुः अजात्येति न जातिप्रतिषेधार्थं किं
 तु न्यापसिद्धार्थानुवादमात्रं न चानुवादस्य सर्वथानैष्कल्यं गुणक्रियावाचिनामनियमेन पूर्वनिपातप्रसंगे कृत्यां तस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रमिति व्युत्पादने
 न चरितार्थत्वात् दास्याः भारो दासीभारः यूपदार्वितीयूपशब्द आद्युदात्तः कुयुष्मां चेत्यत्र निदित्यनुवृत्तेः त्वोतास इति त्वया ऊताः रक्षिताः त्वोतासः
 मत्प्रयोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्छांदसः अवतेः क्तः ज्वरस्त्वस्त्वस्त्व इत्येधत्स्त्विति वृद्धेरिडागमस्य चाभावश्छांदसः पूर्वपदप्रकृ
 तिस्वरेकृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः ततः स्वरितप्रचयो गतिरनंतरः गतिशब्दः क्तजंतः ननु क्तिन्नंतः अनंतर इति पुष्टिं गनिर्देशात् निपातनाच्चानुनासि

७३.

म. वै.

११८

कलोपः पुरोहित इति अत्र समासोदात्तत्वे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं कृत्वाः याथादिस्वरइत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधीयते पूर्वपदं चेदातोदात्तं
 पूर्वाधारावराणामसौति असिप्रत्ययस्वरेण अनंतर इति किं अभ्युदितः इह हतशब्दस्य उच्छ्वेदसमासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेण घुदात्त उद्धृतशब्दः
 तस्य पुनरभि शब्देन समासः तत्र च कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तात् उत्तरपदं एवं स्थिते समासोदात्तत्वे
 प्राप्ते तदपवादोक्तस्वरे तदपवादस्यायादिस्वरः प्राप्तेः तमपोद्याभेर्गतिस्वरः स्यात्सो नंतरग्रहणेन वार्यते नन्वनंतरग्रहणेनापि दुर्वारे सौ कृद्ग्रहणपरिभाषा
 या उद्धृतशब्दस्य क्तात्त्वे अभेस्तदानंतर्यस्य सत्वादिति चेत् मैवं अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धिधातो रनंतरोगतिराश्रीयते अभिश्चनतथेति नन्वेवं माभू
 दभेः स्वरः इष्टसिद्धिस्तु कथं अभ्युदितशब्दे हि उच्छ्वेदस्य स्वर इष्यते संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मंत्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् न चासौ प्रकृ
 तस्त्रेण सिध्यति प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे याथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् न च तं वाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यं द्वितीयसमासे उ
 दः पूर्वपदत्वाभावात् अत्रोच्यते धातो रनंतर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरो यं प्रवर्तते न हितप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति
 तस्मादभ्युदितं समाकृतमित्यादि तावत्सु स्थं इदं त्ववशिष्यते उक्तीत्यादूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते याथादिस्वरः तदर्थं कारकाद्
 तश्च योरिति सूत्रे कारकादित्योगो विभज्यते तत्र ग्रहांगतिग्रहणं चानुवर्तते कारकात्परं क्तात्संगतिकमुत्तरपदमं तोदात्तस्यादित्यर्थः तत्र दूरादगत इत्यादौ या
 थादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ गतिरनंतर इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् तादौ च ननु कृतीति व्यर्थं तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते
 गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः प्रत्ययश्चेह परिशेषात्कृदेवेति चेत् सत्यं कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणां तेन कृदु
 पदेशे तादित्वलाभात् प्रलपिता इत्यादिसिध्यति स्वरप्रवृत्तिवैलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वतत्सत्वात् आदिग्रहणानुशक्यमकर्तुं यस्मिन् विधिरित्येव सिद्धे
 अताविति किं आगंतुः स्यादेतत् अताविति पर्युदासः क्तिन एवोचितः न विधेः अस्य सुष्ठुतिं सुहवां सुष्ठुती दुवे वृत्ते चोदस्व सुष्ठितिं यास्ते एके समतय इत्या

राम.

११८

दोषस्वरदर्शनादिति चेत् मैवं उदाहृतप्रयोगेषु उपायांतरस्यैवानुसर्तव्यत्वात् न ह्यताविति पर्युदासमात्रेण तन्निर्वाहः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोर्
 दात्तायत्तेः अतोदात्तायाश्च तत्रेष्टत्वात् किंच अताविति तिनः पर्युदासे प्रभूतौ संगतिमित्यादौ गतिस्वरो न सिद्धे तस्मात्तु न स्यात् पर्युदास इति स्थि
 तं वा तर्हि सुसुतेर्गतिरिति चेत् शुणुलोत्रकरणीभूताया क्रचः साध्यसिद्धिर्न तौतिवत्कर्तृत्वविवक्षा योक्तिर्जतमिदं ननु क्तिन्नेतम् यत्तु केचित् मन
 क्तिन्व्याख्यातेत्यादिना अतोदात्तत्वमित्याहुस्तन्न तत्रकारकादित्यस्य दृष्टिद्वयानुवर्तितत्वात् प्रभूतावित्यादिसिद्धये तदनुष्ठेन्योप्यत्वाच्चेति दिक् ।
 तवैच कृत्स्वरापवादोयं अत उदात्त इति यद्यपि उदात्तग्रहणानुवर्तते तथापि गतिः प्रकृत्या भवतो ल्युक्ते उदात्तो बुद्धिमा रोहति सये वांतस्य भवतीति
 भावः प्रसंच इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः परत्वादिति बुस्वरस्यावकाशः साकद्रीची अस्यावकाशः पेपरांचः उभयप्रसंगे परत्वादयमित्यर्थः ननु बुस्वरः स
 सति शिष्टः भसंज्ञायामहोपेचकते प्रासत्वात् सत्यं नायं विप्रतिषेधः किंतर्हि इष्टिरेवेति हरदत्तः चौरनिगंतो चताव प्रत्यय इति वार्त्तिकग्रंथोपीष्टिप
 रतयैव व्याख्येय इति तदाशयः इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः न्यति उदात्तस्वरितयो र्यण इति स्वरितः दिवो दासायेति दिवश्च दासे इति वा
 छ्या अलुक् न जोजरमरमित्रमृताः न न्युभ्यामित्यस्यापवादः जरणंजरः क्रहोरप् भरणंमरः अस्मादेव निपातनादपु त्रिमिदास्नेहने वः मित्रं मृडेन
 पुंसकेभावेकः सूत्रेणुशब्दपरत्वात्वंस्त्वं अमित्रमिति मध्योदात्तोयं एतेन अमित्रस्य यथयामन्युमिद्रा इत्यादि व्याख्यातं अमेर्हिषतीति इवच
 प्रत्ययेतु अतोदात्त उक्तः ननु तस्य रूपेत्वाद्युदात्तोपि न च तस्य परवस्त्रिगतापत्तिः भूत्रामित्रवृत्रमेषाः पुंसीति लिङ्गानुशासनसत्त्वात् एवं चेश्वरीशकत्या
 दिशब्दवदमित्रशब्दोपि त्रिविधः यत्तु द्विषोऽमित्रे इति सूत्रे हरदत्तेन दोषद्वयमुक्तं लीवत्वमाद्युदात्तत्वं च स्यादिति तदापातत एवेत्यवधेयं सोममनूच
 असूचमनसी सुकर्मोण इत्यादि यद्यपि आद्युसूत्रं छन्दसीत्यनेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादिव हू जर्थमच्छंदोर्थं च सूत्रमिति बोध्यं गति कारकौ
 पपदात्तत् इह शितेर्नित्यावक्कजहुव्रीहावभसदिति पूर्वसूत्रस्य बहुव्रीहियहणानुवर्तते स्वरितत्वात् किंतु व्यवहितमपि तस्य रूपग्रहणं तस्य रूपेणा

लायोनपुंसकइतिसूत्रादनुवर्ततइत्याह तस्य रूपे इति प्रकारकइतिकुगतोतिसमासः लिट्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं नृवाहसेति नृन्वहतइतिविग्रहः वसे।
 रिदिनिसूत्राणिदित्यनुवृत्तेः असुनोणित्वादुपधावृद्धिः नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् उच्चैः कारमितिणामुल्लिधावुच्चैरित्युपपदम् इहकृद्गृहणा-
 माकरप्रसारव्यातं तथाचवार्तिकंगत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वेकृद्गृहणानर्थक्यमन्यस्यात्तरपदस्याभावादिति तत्रेदंविचार्यते तिङंतसमासे अयंस्वरोभ-
 वतिनवेति आद्येयः शंवरंशस्य न्वविंदत् योजजः पर्यभूषतइत्यादिप्रयोगाणां सौख्येयि यत्रारयोदेवयैतोयुगानिवितन्वतेइत्यत्रश्रूयमाणामंतोदा-
 त्तत्वेनसंगच्छतेकृद्गृहणंकुर्वतासूत्रकृताविरोधश्च सहेतियोगंविभज्यंतस्यरूपसंज्ञातः प्रागेवतिङ् समासेब्रुवतोभाष्यकृतोपिप्रतिकूलमिदमिति
 दोषत्रयं द्वितीयेतुसमासोतोदात्तत्वेनधितन्वतइत्यस्यसिद्धावपि अन्वविंदत् पर्यभूषदित्यादावुत्तरपदाधुदात्तत्वं नसिद्धोत् कृद्गृहणंमत्याचक्षा-
 णोनतस्यरूपाधिकारेतिङ् समासंविदधताकासायनेनविरोधश्चेतिद्वौदोषौ किंचकैष्यटहरस्तादयोष्यत्रउत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यवाज्जोमप्यकृत्वास।
 मासांतोदात्तत्वमात्रंभवतिनवेतिसंदिग्धमेवव्यवजहः तथाचसहसुपेसत्रकैष्यटः अनुव्यचलदित्यत्रसमासमुक्ताशाकलप्रतिषेधंतत्फलमा-
 भिधायसमासांतोदात्तत्वंतुनभवतिितिङ् तिङ् इतिनिघातेनवाधितत्वादितिकेचिदाहुरित्युक्ताएवंसतिअनुप्राविशदितिउदाहरणंभाष्योक्तंनिष्क-
 लंस्यात् तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासांतोदात्तत्वेनभाष्यमित्यपरेइत्युक्तातत्रतिङाएकत्वस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपिसुवनुत्यतिरित्युक्ता अन्येत्वित्यु-
 पक्रम्यवचनग्रहणादुक्तेप्येकत्वेसौरुत्पत्तिहल्ङ्यादिलोपंचाभिधायतदुपपद्यंभार्थं अतएवैकपद्यादामनुप्राविशदेवदत्तेत्यामएकांतरमामंत्रिता-
 मितिनिघातप्रतिषेधः संज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेतितिङंतनिघातवादिनआहुरित्युपसंजहार हरदत्तोप्येवंकैष्यटोक्तिमात्रमन्ववादीत् एवंहिबद-
 ताकिंपरत्वान्निघातः उतसतिशिष्टत्वात्समासांतोदात्तइतिनावधारितं तदपिअनुव्यचलदित्यादौयथातथास्तुयोजातइत्यादौनुयहृत्तानित्यमितिनि-
 घातेनिषिद्धेसमासांतोदात्तत्वेनकार्यतांकिंचद्वितीयपक्षेअत्यायाहिशश्वतोवयंतेइत्यत्रआड उदात्तः कथंनिर्वाहः अपिचयुधेयदिज्ञान आयु-

धान्दघायमाणो निरिणा तीसत्रनिशब्दे निहन्यते वितन्वत इत्यत्र विशिष्टावन्निर्विवादसमासातोदात्तत्वं तुरिणा तीसत्रन तन्वत इत्यत्र तु भवतीति
 तिवेषम्यं डुरुपपादमिति महत्संकटे अत्रेदं तत्वं वार्तिकमतेन वक्ष्ये एवंपक्षः कृद्ग्रहाण्यप्रत्याख्यानात् तत्सुरुषत्वाभ्युपगमाच्च वितन्वत इत्यत्र
 तु चिचक्रादित्वादं तोदात्तत्वं कल्प्यं अस्यायाहीत्यत्र तु तिङ्निङ् इति निघाते आडासमासः उत्तरपदस्योदात्तशून्यतया गतिस्वरभावादव्ययपूर्व
 पदप्रकृतिस्वरेणाङ्गु दात्तः ततोऽतिशब्देन समासे कृते कृद्ग्रहाण्यप्रत्याख्यानात् औत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोष्ठसिद्धिः निरिणा तीसत्रनुयच्छ्वयोगे निघा
 तनिषेधात् पूर्ववदेवेष्टसिद्धं भाष्यमतेन तु तत्सुरुषत्वाभावात् गतिस्वरस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चाभावे समासातोदात्तत्वेनैव वितन्वत इति सि
 द्धं अन्वर्धितं निरिणा तीस्यदौ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तु बाहुलकात्समाधेयं नित्ये क्रीडेत्यत्र नित्यमिति योगं विभज्य लक्ष्मणुरोधेन क्वचित्तत्सुरुषता
 वास्वीकर्तव्या अतएवोदात्तवत्तेत्यस्य भाष्ये द्विः पाठः संगच्छते अप्रसूतीराशचीभिः उपप्रेतकुशिका इत्यादौ तु समासेन कृतः गतिर्गताविति तु सर्व
 विधीनां चेंदसि विकल्पान्न कृतं अपादादित्यधिकारादिति दिक् दृढच्छ्व इति अतोदात्तोद्यसौ इन्द्रकतुर्हिते दृहन् इत्यादौ तथा दर्शनात् तन्नून
 पादिति तन्नूशब्देनोदात्तः तस्येहाद्युदात्तत्वे निपात्यते तन्नूनपादुच्यते गर्भआसुर इत्यादौ तथा दर्शनात् तन्नूनपीत्यथ कृतस्येत्यत्र तु षष्ठ्यामंत्रि
 तस्वरे बोध्यः नराण्येनं शंसं तोति नरा शंसं नृनये अस्मांदपु शंसते र्धत्रनोत्तरपदे इह पृथिव्यादि पर्यंत्यसौ जेपयति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदि
 ति तेनाग्रिमौ लइत्यादौ स्वरितः सिध्यति आथ घञ् आवसथः प्रभेदः दूरादागतः प्रत्ययः प्रत्ययः प्रत्ययः प्रत्ययः पुनश्चिदिति ततो यात सुरुषे तु तृतीया
 कर्मणीति स्त्रेण कर्मणी ताते उत्तरपदे तृतीयांतस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः बहोर्नवहृयलोदेशः बहुभारः इह नञो जरेत्येतदिति दिश्यते प
 रदिच्छंदसिवहुलं उरुस्येति उरुणा बहनास्यौ स्योनिवास इत्याद्युदात्तः स्यश्चः समासस्य संतोदात्तत्वं वाधित्वा कृद्ग्रहाण्यप्रत्याख्यानात् उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणो
 त्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तथायादिस्वरेण वाधितं अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति वेदमाष्ये स्थितं एतच्छिनिवासगस्योपिति धातोर्बाहु

उ-
म-वे-
१२१

लकादधिकरणो एरजिति माधवेनोक्तं वस्तुतस्तु घप्रत्ययांतः सयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्याथायादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरौवेदंसिद्धं पसदि
श्वेत्यस्योदाहरणंतु चोदयित्रीसूनृतानामिति बोध्यं अनपरिहारोचुरादिष्वदंतः शिच्किप्सुतरामूनयस्यप्रियमिति सूनृप्रियंतच्चतदतंचसूनृतं
अयस्मयादीनामिति भत्वा नलोपोन मुष्टिहस्येति मुष्ट्याहननं मुष्टिहसाहृतस्तचेतिसुवंत उपपदेक्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरत्र प्राप्तः त्रिचक्र
इति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः विश्वायुरिति विश्वमायुर्यस्मिन्धने इति बहुव्रीहिः विश्वशब्दः कनूप्रत्ययांतः पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरा
युदात्तत्वमिह प्राप्तं इति समासस्वरप्रकरणमिति ड्ः भितिङ्ः किं पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु अतिङ्गुहणं व्यर्थं समानवाक्याधिकार
स्यवार्तिकोक्तस्यावश्यं चत्वात् निपातैः यदित्यादीनां यत्रेत्संतानां हंहेतुतो यायाः सौत्रोलुक् न तु युक्तशब्देन समासः निपातैरिति विशेषणस्यानन्वया
पत्तेः यद्यदर्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्चराः हंतर्हर्षे नु कं पायां वाक्यारंभविषादयोः कच्चित्प्रश्नेने निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतः यत्रेत्याधारे तत्र मूले के
चिदुदाहृताः अन्येष्वुदाहृताः यथा हंत करोति कथं तर्हि हंता हं पृथिवीमिमां निदधानी हवे हवा अत्र दधानी तितिङ्ः तस्य निघातनिषेधः प्राप्नोति सत्संवा
हुलका विघातः एतेन हंतो नु किमाससे इति व्याख्यातं हंतो इत्यखंडनिपातो वा बोध्यः तथैव पदकारैः पाठात् नेच्चेच्छब्दौ तु निपातसमाहारस्य कौनेदेव
मा पुनजत्र देवाः अन्यश्चे न्नाभिगच्छति अत्र नच्चाभ्यां विद्धि य इच्छब्दस्य पदकाले पाठात् चणिति चेदर्थ एव शिणत् समुच्चयादौ त्वशिणत् इंद्रश्च
मूलयातिनः इंद्रश्चेदस्मानुस्वयेदित्यर्थः त्वंच सोमनो वशो जीवातुं न मरामहे हे सोम त्वंचेन्नो जीवातुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः निपातैः किं यत्क
जतिशकटं एतीति यत् इराः शतरिद्रो यशितियरा ननु प्रतिपदोक्तत्वाद्यथादिभिः साहचर्याच्च निपात एव ग्रहीष्यते सत्यं ज्ञापनार्थमिदं अत्र
प्रकरणोक्तरीत्या संकोचो नैति तेन यावद्यथाभ्यामिति सूत्रेयत्तदेतैर्भ्य इति वत्वंतोऽपि यावच्छब्दो गृह्यते तथा च प्रयुज्यते तावदुचोराधोऽस्मभ्यं राधस्वयावत्ते

राम-
१२१

तभ्यो अरदोगृणाना अत्रारदइसइस्वरेणाद्युदात्तं युक्तग्रहणं किं अस्या न्वितेमाभूत् यत्रक्चते मनोदसंदधसउत्तरं इहयत्रेसस्योत्तरमित्यनेनसाक्षात्
 वैधः दधधारणो अनुदात्तैत् भोष्पसइति अदुपदेशात्परत्वात्संज्ञस्य निघातः मध्योदात्तं किं दत्तं च इह जात्वं पूर्वमिति पूर्वसूत्रात्पूर्वग्रहणमनुवर्तते
 तद्याचष्टे अविद्यमानेति तेनेह न देवदत्तः किंचित्पचति नायैरित्यदिह तत्साद्विभिरित्यर्थः उत्तरवाक्ययोरिति दिवो वा पार्थिवादधि इंद्रमहो वारजसः इत्येत
 योरित्यर्थः इंद्रं प्रति सातिं धनदानं अधीमहे आधिक्ये न यथा महे वैदिकनिघंयेया आकर्मसुईमहे इति पाठात् कस्मात्त्रोकादित्याकोषाया माह इतो
 स्मात्पार्थिवाद्वा दिवो वा महो महतः प्रौढात् रजसो रंजकात् अंतरिक्षलोकाद्वेति मंत्रार्थः ननु श्रुतस्यैव तिङं तस्योत्तरानुषंगस्तत्कथं प्राथम्यमिति
 चेत् अनुषक्तस्याप्योपाधिक भेदं पुरस्तात् प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छंदसिवहुशो दृष्टत्वात् एतच्चैव मंत्रे नियमेन मुष्टिहृत्ययेति मंत्रे च वे
 दभाष्ये स्पष्टतरं इंद्रवाजैश्चित् अचेति तिङं तस्येह निघातः निघाताभावस्य तदाहरणान्तरं बोध्यं यदुत्तायदुत्तास्यपि अविधानं शस्तु नैहापेक्ष्यते तेनयो
 जातएव पर्यभूय इत्यादौ निघातनिषेधमिध्यति अत्र प्रमाणं तु पूजनात् पूजितमिति सूत्रे पूजितग्रहणं तथाहि पूजनात् पूजितमनुदात्तमिति सूत्रेण का
 छाध्यापकः दारुणाध्यापकः परमाध्यापकः इत्यादौ अनुदात्तता निघातं तत्र कासादिभ्य इति वार्तिके कृत्ति कृतोस्त्वावयवत्वेन पठितं उदाहरणेषु मयू
 रव्यंसकादित्वात्समास इति वृत्तिमतं असमासे एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनां मलोपे निघातस्य इति भाष्यवार्तिकयोः स्वरसः कैय दद
 पोप्येवं उभयथापि पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनेतरं प्रति तस्यैव सत्त्वापयति इह प्रकाशं यत्तन्मोनिदेशं आनेतर्यनाश्रीयत इति

म. १२२ इति तिङं तस्वरनिरूपणप्रकरणंपंचमं, संहितायां त्वितितयोप्यावचिसंहितामिति सूत्रे संहिताग्रहणस्य अत्र शास्त्रसमाप्तेरधिकृतत्वात् स्वरितविधे
स्तुतवंतर्भूतत्वादिभिः नन्वसंहितायां कालव्यवायादेव स्वरितो न भविष्यति तत्किमुक्तेन संहिताधिकारेणैवेति चेत् मैवं संहिताधिकारवहिर्भूतानां क
लव्यवायेऽपि प्रवृत्तिर्ज्ञापयितुं तद्वारंभात् तेनाग्राविस्तूइत्यग्राविस्तूइत्यादाववग्रहपि आनङ्गदयः पदविभागेऽपि वस्तुसादयः अग्निं ईलेइत्यत्र पदविभा
गेऽपि निघातश्च सिध्यति संहिताधिकारस्य तु यणादिकं स्वरितप्रचयादिकं च नेति विवेकः नन्वेवं पुरःहितमिति अवग्रहे हि शब्दस्य स्वरितत्वं वदन्ते ॥ य
द्यमानं न सिध्येदिति चेत् मैवं तदीयप्रातिशाख्ये विशिष्यविधानात् उक्तं हि यथा संधीयमानानामनेकी भवतां स्वरः उपदिष्टस्तथा विद्यादस्य राणां मव
ग्रह इति नन्वेवमुपगंतव्यं नन्वेतवाइत्यादीनामवग्रह उत्तरस्वङाद्यवर्णास्य प्रचयः स्यादिति चेत् पद्यादीस्तु द्युदात्तानामसंहितवदुत्तरानिति विशेषवचः ॥ १२२

नात् एवमलभातमं असलाभवंतीरित्यादीनां क्रमकाले इति शब्देत्तरभागे प्रचयो न प्रवर्तते परियहेत्वनार्धात्तात्तनवैकाक्षरीकृतात् परेषां न्या समा
चारं व्यालितौ चेत्स्वयै परविति वचनात् इत्थमन्यत्रापि मुनित्रयवचांसितत्तस्यातिशारव्या नितद्वारव्या तगिरे निरुक्तादियं श्याश्च पर्यो लोच्यतत्वं ।
निर्लेयं तदाह यथा शास्त्रमुनेयमिति अखंडमपियत्सर्वकृतहितपरंपरं अशेषशास्त्रसंवेद्यमक्षरंतदुपास्महे १ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यासेयं प्रौ
ढमनोरमा भट्टोजिदीक्षितकृतिर्भूयादि श्वेशतृष्टये २ इति पदवाक्यप्रमाणं श्रीलक्ष्मीधरसूरेः सूत्रनाभट्टोजिदीक्षितेन रचितायां प्रौढमनोरमायामु
त्तरार्द्धसमाप्तम् ॥ शुभमस्तु श्रीसंवत् १९२९ मीं फाल्गुन कृत्तिक पंचम्याम् ॥ ५ ॥ चंद्रदासरे ॥

ऊ.
म.वे.
१२३

राम.
१२३

